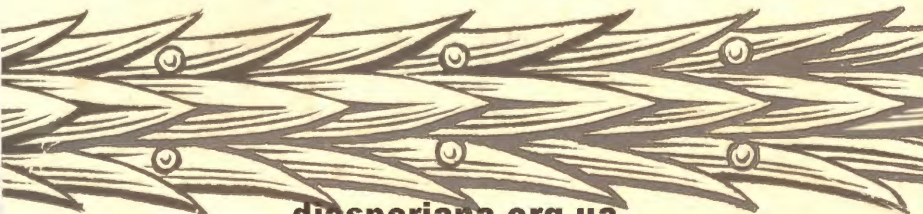

1856

1916

Іван Франко

Жан Франко

11

Обкладинка та обгортка П. П. Холодного

1910

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

Том XI

ПОВІСТІ

Видавниче Товариство
«КНИГОСПІЛКА»
Нью-Йорк 1960

Ivan Franko

WORKS

Volume XI

Published by
KNYHO-SPILKA

New York 1960

З М І С Т

Лель і Полель — сучасна повість	7
Великий шум — повість	215
Гутак — повість	329

ЛЕЛЬ І ПОЛЕЛЬ

СУЧАСНА ПОВІСТЬ

I

— Владку, Начку, куди вас чорти носять?

— Лізе один з другим, як лельом-полельом.

— Свинтухи! Кажуть, що о першій будуть на місці, а оце вже швидко другого битимуть¹.

— Дати їм у карк по разу, нехай учаться додержувати слова.

— Споневіряти їм фронт!²

— Закобзати їх попід щєблі!³

— Заїхати їм між липки, щоб їм аж Войтко закапував!⁴

Такі окрики і делікатні вказівки чути було з великої, галасливої громади вуличних дітей на одній із малолюдних вулиць Львова сполудня одного гарного осіннього дня. Діти прирадили власне цього дня зробити собі спільну прогулянку на Пелчинські «гори» — на тернівки, печериці, глоголові ягоди, при нагоді також на картоплі, моркву, брукву, що їх можна було «намухрати»⁵ з сусідніх засаджених піль. У волецькім ліску мали розложити огонь, пекти картоплі та гриби. Загалом увесь пополудень, проведений на свободі, серед багатой осінньої природи, за словами головного ватажка Стефка, недавно прогнаного з верстату столярського термінатора, мав бути «присмний, як сто чортів».

Діти посходилися вже година тому назад, але не вирушали, невважаючи на налягання деяких надто нетерпеливих. Стефко,

¹ Знач.: битиме друга година.

² Набити по пиці.

³ Поштуркати попід ребра.

⁴ Ударити їх між очі, щоб їм аж місяць засвітив.

⁵ Набрати, взяти, накрести.

хлопчик уже майже під вусом, що держав провід над усією цією громадою виключно на основі своєї переможної фізичної сили, зупиняв галасливу «голоту», доки не зберуться всі учасники задуманої прогулки. Особливо були йому потрібні Владко і Начко, два брати-близнюки, підручки в віці по десять літ, відомі своєю зручністю та швидкістю в ногах. Ніхто з усієї компанії не вмів ліпше від них упоратися в горді чи серед фруктових дерев, не здужав зручніше втікати перед погонею, користати з найнезначніших і зовсім несподіваних кривок і вертати з багатшою добиччю. Тим то й не диво, що в очах Стефка, який на весь цей похід дивився чисто з практичного погляду, Владко і Начко були неминуче потрібні учасники і що він волів цілу годину видержати на місці свою нетерпеливу «галайстру», ніж вирушати в поле без них.

Нарешті дождані показалися на закруті вулиці, і їх привітано градом погроз, докорів та жартів.

— Де ж ви, бахурня, так довго сиділи у дідька? — запитав їх Стефко, коли вони порівнялися з компанією.

— Мусили ждати на обід. Войцехова рано була десь там на хрестинах, вернула аж об одинадцятій і то вже під доброю датою¹. То насамперед поки нас обох набила, потім поки висварилася з чоловіком, потім поки розпалила огонь і зварила бульби до борщу, то й перша минула.

— А за що ж вас била?

— Або я знаю! — відповів байдужно Владко. — Це вже у неї щоденна встанова. Каже, що без її бухняків і різок ми не росли б зовсім.

— А сьогодні, — докинув Начко, лише блискучими оченятами зраджуючи свій внутрішній сміх, — то вже, бігме, не знаю, за що ми дістали різкою, чи за котя, чи за молоко.

Вся компанія вибухла голосним сміхом.

— Як то, чи, може, котя виїло молоко?

— Е, де там! — спокійно відповів Владко. — Котятище захорувало на живіт, мабуть, від тих гнилих огірків, що ми ними нагодували його вчора. Радимось сьогодні рано оба: чим би йому допомогти, бо шкода, якби холера здохла. Каже Начко: «Тут нічого не pomoже, хіба тепла мінеральна купіль». «Ба, а де ж йому у дідька взяти того мінералу?» — кажу я.

¹ Підохочена, напідпнтку.

А Начко каже: «А молоко хіба не мінерал? А я кажу: «Та вже мінерал чи не мінерал, але то певне, що воно помагає на живіт, особливо коли тепле. Сама Войцехова не раз говорила». А наша Войцехова, знаєте, має грайзлерню¹, то й молока щодень купує грубий гладушик, спарить і продає по півкватирці. І сьогодні так само. Спарила те молоко, відставила набік, а сама забралася і пішла на хрестини, а свого глухого Войтка посадила в склепику, нехай продає. А нам тільки того й треба було. Зараз ми хоре котя з печі, подивилися йому живчик, — овва, кепсько! Неодмінно треба лікувати. Ану, взяв Начко за хвостик, я за голову, — котятище вам лише лапки розставило і тихо. Питаю я Начка: «А що, Начку, чи помалу занурювати, чи відразу?» А Начко каже: «Хто знає, може, це наврочено, то треба відразу, щоб перелякалося, то й уроки перелякаються і втечуть». Думаю собі: «Має рацію». Як вам шубовснемо легесенько котя до молока, як котя відразу не м'явкне, мов скажене, як не вхопить мене пазурами за руку, я як не перелякаюся і не стріпну рукою, а мов котятко все й затонуло в молоці, лише Начко держав за хвостик. Подержав хвилечку, поки бульки йшли, витягає, а котярва вам зовсім гола, як бубен, і напухла, як бочка, лише пара з неї бухтить. Розуміється, що нежива, бо молоко, пся кість, було ще майже кипуче, так що вся шерсть із нього облізла і лишилася в горшку. «На, масш! — кажу до Начка. — Оце ж ми й видохторували котятище!» — «Е, — каже Начко, — байка котятище, але що буде з молоком?» — «З молоком? — кажу я. — Іди, дурний, що має бути з молоком? Молоко стара процідить і продасть по півкватирці, але котярви шкода». Почали ми сваритися, чого більше шкода, чи молока, чи котяти, і пішли на суд до глухого Войцеха. Але поки ми йому витолкували, в чім діло, аж ось прийшла й Войцехова і побачила, що ми наробили.

Це Владкове оповідання, виголошене зовсім невинно і навіть подекуди патетично, від початку до кінця викликало ненастанні вибухи сміху в усій компанії. Стефко аж за боки хапався. Навіть Начко, стоячи збоку, всміхався добродушно, не стільки з самого оповідання, скільки з радості задля успіху брата, який серед усіх вуличників мав славу дуже забавного оповідача.

¹ Склопик з усіякими речами для щоденного вжитку.

— Ну, і що ж, — запитав Стефко, насміявшись досита, — розсудила Войцехова вашу суперечку?

— Та ні! — відповів Владко майже з плачем. — Набити нас, щоправда, набила порядно, але на Начкове запитання, за що властиво нас б'є, за котя чи за молоко, дала йому по гамалику та й на тім кінець. Але я все гадаю, що їй більше шкода котятища, бо молоко стара чарівниця справді процідила, певно, ще сьогодні продаватиме.

— Ото стара чарівниця! — залунали довкола окрики дівтори. — Адже це хвороба, не молоко.

— Овва, не бійтеся! — відповів, уговкуючи їх, Владко. — Знає вона, що робити. Молоко ще раз переварить, змішає з чистим пів-на-пів, і ніхто й не пізнає, що в нім хоре котятище варилося.

Всю компанію безмірно забавило це оповідання. Серед голосних сміхів і жартів рушили всі під проводом Стефка до цитаделі, повторяючи між собою різними способами і з різними додатками Владкову повість про «котярву» та її оригінальне лічення. Тільки автори того веселого оповідання, Владко й Начко, не приймали участі в загальній веселості. Вони йшли на чолі товариства, по обох боках Стефка, пильно вислухуючи план кампанії, який він уложив на сьогодні і в яким на них припадали важні ролі.

— Знаєш що, Владко, — мовив Стефко, нахилиючися на право, — ти підеш отам на картоплі. А ти, Начку, — тут Стефко нахилився наліво, — підеш на брукву.

— Ні, — відповіли оба одним голосом, — ми підемо оба разом.

— Але в таких разі лишимося без брукви! — скрикнув Стефко.

— Чорт бери брукву! Картопля старша від брукви. А коли тобі так хочеться брукви, то йди сам, або пішли кого.

— Кого тут післати, коли все це такий дріб'язок, а до того такі нездари! Найліпше було б, якби так один із вас...

— Ні, про це нема що говорити, — рішуче заявив Владко, — я без Начка нікуди не піду.

— І я без Владка сам не рушуся.

Стефко знав не від сьогодні про цю дивну дружність обох близнюків, які, бачилось, тільки оба враз творили одну цілу особу, одного зручного, догадливого та веселого хлопця, а роз-

лучені хоч на хвилю, тратили свою веселість, робилися якимись неспокійними, розсіяними і недогадливими. Він ще раз пробував намовити їх, аби розлучилися цього разу, бо йому дуже хотілося брукви, а сам був занадто великий боягуз, щоб відважитися в білий день на крадіж.

— Правдиві з вас Лельом і Полельом, — мовив Стефко, плещучи їх обома руками по плечах. — Ніяким світом вас не розлучиш.

— І не треба, бо ми один без другого ні на що не здалі.

— Про мене, йдіть оба разом, — мовив Стефко, не знаходячи на це ніякої відповіді. — А з бруквою то вже ми якось дамо собі раду.

З шумом і галасом перебігла громадка обдертої, босої та замурзаної дівчорі через греблю Пелчинського ставу і розсипалася по корчах, що де-не-де покривали сумежні горбики.

Ожили сугорби від частих криків, вигуків та проклять, що дуже неприродно звучали в дитячих іноді устах. Але що ж, львівська вулиця — це також свого роду школа, де тон і словар для всіх однаковий і обов'язковий.

— Владку! Начку! — гукав Стефко, видряпавшись вже на верх горбика, з якого міг вигідно оглянути сусідні поля.

Владко і Начко були вже біля нього.

— Ну, що, знаєте вже, куди маєте йти?

— Знаємо, знаємо.

— А уважайте гаразд! Там є й кукурудза.

— І кукурудзи наламаємо.

— Тільки треба кляво шпанувати ¹, бо в кукурудзі може кимати жолоб ², то щоб вас не заскочив.

— Не бійся, ніщо нам не станеться! — скрикнули брати і, побравшись за руки, пустилися чвалом по спохові горбика в напрямі до поля.

— А знаєте, куди йти потім? — кричав за ними Стефко.

— Знаємо, знаємо! До волецького ліска! — скрикнули у відповідь йому хлопці і швидко сховалися в грядках, засаджених високою кукурудзою. Немов у воду, канули в гушавину сутої, шелестячої зелені.

¹ Добре глядіти.

² Може лежати хлоп.

Стефко довго придивлявся згори, чи не побачить хоч якого сліду їх, але даремно. А проте поле, засаджене кукурудзою, зовсім не було таке широке, бо обіймало ледве десять грядок. А далі за кукурудзою йшла ширша смуга картоплі.

— Де ті відміни могли подітися? — муркотів сам до себе Стефко, даремно силкуючися своїми міщанськими, підсліпуватими очима здалека проникнути в гущавину кукурудзи.

— І що там гуздраються так довго? Чому не копають картопель?

Але в тій хвилі перервав пасмо своїх думок і аж у долоні плеснув з диву. На протилежнім кінці картопляної нивки з-посеред високих рядків і напіввисохлої натики мигнула йому чорна, обстрижена голова одного з братів.

— Чи бачиш їх! Бухацькі¹ душі! — скрикнув Стефко, пройнятий подивом. — Я думав, що вони ще в кукурудзі, а вони вже все картоплюсько спліндрували. Ну, не хотів би я слухати того, що зашіврає жолоб², коли на своїй ниві побачить сліди їх роботи.

Та в тій хвилі пасмо Стефкових міркувань іще раз було перерване зовсім несподіваним робом. Із-посеред кукурудзи вихилилася кремезна, плечиста постава господаря і відрізала братам відворот. Запізно було ховатися, бо властитель почав гукати.

— Тримай! Лапай злодіїв!

— Тримай! Лапай! — почулося у відповідь на цей окрик із різних сторін, із сусідніх нив, де працювали господарі та господині, а також із многолюдного тракту, що вів зі Львова на Вільку. Тікати туди — це значило бігти в пастку, де кожної хвили могли їх зловити. Хлопці завагалися.

— А, тут ви мені, пташки! — заревів господар, наближаючися до братів з розпростертими навхрест руками, як хазяйка, що хоче зловити нараз дві курки.

Хлопці, виполошені зі своїх криївок, схопилися разом на рівні ноги і в першій хвилі немов задеревіли. Владко розігнався, щоб бігти до гостинця, але тут уже стояли люди, зваблені криком, творячи немов формальний кордон. Він зупинився і нараз, мов куля, кинувся до брата, що з поблідлим лицем і закушеними губами все ще стояв на місці, очима мірячи вели-

¹ Злодійські.

² Говоритиме хлоп.

чину небезпеки. А господар звільна, з розхрещеними руками, червоний і грізний, наближався до них.

— Разом на нього, Начку! Сип йому головою в живіт, щоб на місці перевернувся! — крикнув Владко, і оба брати, немов два камінці, викинені з одної пращі, кинулися до господаря.

Але перечислилися. Замість утелющити його головами в живіт, наскочили на міцні, жиласті руки, які відразу вхопили їх обох за обшивки.

— Ага, маю вас! — крикнув радісно господар і потрусив обома молодими злочинцями так міцно, що їм аж кості в карку затріщали і в очах замиготіло по сто свічок.

— Ще не маєш, песя твоя мати була! — запищав Владко, якому аж сльози станули в очах. — Начку, вали його головою в живіт, як то ти вмів!

Начкові не треба було й говорити цього. Ледве став добре на землі по сильнім потрясенню, а вже, уставивши свою коротко обстрижену голову, як баран до бодення, з усієї сили вдарив господаря чолом під бік так напруто і несподівано, що цей аж зойкнув і лівою рукою вхопився за бік, випускаючи з неї Начкову обшивку. Але в тій же хвилі голосно крикнув з болю й підхопив праву руку до уст: рука обливалася кров'ю з довгої, хоч і неглибокої рани, яку заподіяв йому Владко ножем у долоню.

— А щоб вас чорти побрали, прокляті бахурі! — закликав неборак навздогін братам, що втікали з усієї сили, плюнув і зі стоїцьким супокоєм вийняв із-за пазухи хустку та почав нею зав'язувати скалічену руку.

А хлопці тимчасом як вихор ускочили в кукурудзу і тільки зашелестіли високим бадиллям.

— Тримай! Лапай злодіїв! — загукали сусіди, що якраз надбігли на поміч пошкодованому господареві.

— Е, дідька ви зловите, не їх, — мовив господар. — Навіть не трудіться. Нехай собі погуляють, уже я їм дам за своє.

І, говорячи це, він притримував зубами один кінець хустки, щоб міг здоровою рукою зав'язати вузол на скаліченій долоні.

— Та що вони зробили вам?

— От бачите! Я вхопив їх обох за карки, думав собі: от діти. Був би потріпав їх трохи та й пустив. А чорт їх знав, що це таке ще мале, а таке вже вправне в злодійським ремеслі.

О, з них, певно, ані один не згине своєю смертю!

— Ну, ну, і що ж вам зробили? — допитувалися сусіди, більше з цікавості на штучку хлопаків, ніж спочуваючи шкоди властителя.

— Та ось бачите що! Один із того чортівського накоренку як мене стусонув головою в бік, під саме серце, то я мало не зомлів. Здається, що там зломив мені пару ребер. А другий у тій самій хвилі вихопив якогось шматок гнипа та як фалатне мене по руці, адить, як закровавив.

— А! — закричали в один голос сусіди та сусідки. — Ото діточки! Бодай не вирости більші! Бодай їм батько повісився! Щоб і слід їх загинув! Ну, дивіться, люди добрі, що то тепер за покоління виростає. Ісусе Назаренський, наверни їх десь на зломання карку, але не між народ християнський!

— А всьому винно те прокляте місто! — докинув один сусід. — То правдиве пекло, де чорти плодяться. Стягається туди всяка голота, як мурашки до гнізда, а потому розлазяться відтам і жити людям не дає! Чи городина, чи садовина, чи курка на оборі, чи що найменше, всього пильнуй, ніщо перед ними не певне!

Стара ненависть селян проти міста й міщан відізналася гучною луною серед усієї тієї громади, і довго ще важкою хмарою над головами цієї громадки стояли прокляття та нарікання на місто.

А пошкодований господар стояв тимчасом насеред своєї нивки, блідий, але спокійний, і водив очима по загонах, оцінюючи руїну, яку заподіяли йому зухвалі вуличники, особливо в картоплях та кукурудзі.

— Ну, і згляньтеся, людонькове, скільки ті шельми наробили мені шкоди! — бідкався господар, перериваючи безцільні падькання кумів і кумась. — На ринського б і не дивився. Ну, і скажіть, як тут чоловік має жити при таких розбої? Адже ж це розбій у білий день! Але ні, я їм того не подарую. Я їм покажу, куди стежка в горох. Вони думають, що я буду за ними бігати по дебрях, як шалений. Ні, нехай собі летять, я їх віднайду в самім гнізді. На щастя, знаю, де їх шукати, — це тієї грубої грайзлерки на Гончарській, харцизяки — не знаю, чи синки, чи вихованки, але мені це все одно. Запакую

я їх до кармелітів ¹, нехай там трохи просидяться, а вже гунцвот не має ім'я, коли не попрошу в поліції, аби їм перед тим порядно виграбували шкіру.

Не так би був іще співав шановний волецький господар, якби був знав, що роблять хлоп'ята, вирвавшись з його рук. У граничнім рові, що відділював його кукурудзу від толоки, між лопушшям лежала ціла купа наламаних кукурудзяних шульок, кілька великих бруків і купа картоплі. До того складу шмигнули манівцями втікачі і, навантаживши свої пазухи, кишені та шапки накраденою яриною, неважаючи на близькість господаря, виповзли ровом до поблизького яру, а яром погнали вгору до своїх товаришів.

Стефко згори, захований за терновим корчем, бачив усю ту історію, бачив, як брати попалися в руки господаря, як вирвалися від нього і зeszли серед кукурудзи. Відтоді минула добра хвиля, а хлопців не було видно. Вже Стефко думав, чи не перелякалися вони та не втекли додому, коли втім із дна яру, що роззявився тут же перед його ногами, почув легке псикання.

— Пст, пст!

— Хто там? — скрикнув Стефко, похилиючи голову в той бік, відкіль чулося псикання.

— Чи це ти, Стефку? — запитав притишений голос Владка.

— Я. А що там?

— Ходи сюди, поможи нам забрати. А швидше!

Не надумуючися довго, Стефко на лоб на шию кинувся вниз по стрімкій стіні яру. Потовкся порядно, подряпав собі лице об якесь колюче зілля, закровавив руки, якими силкувався задержатися, та зате в одній хвилі був на дні яру і, важко сапаючи, стояв біля обох братів.

— Не летить там хто за нами? — запитали брати в один голос.

— Ні, ніхто не летить. А ви що тут маєте?

— Як то що? Те, по що ходили. На, бери, поможи нам нести і ходімо швидко до ліса!

Стефко стояв остовпілий на вид здобичі, принесеної в такій великій силі, неважаючи на таку грізну небезпеку.

¹ Коляшній монастир кармелітів, перемінений на в'язницю.

— Чорт у вас сидить! — скрикнув. — Адже ж жолоб мав вас у руках. І ви не боялися ще рвати?

— Бояти то ми боялися, бо якби хотів летіти за нами, то був би міг зловити нас. Але знов як ми нарвали, то гріх було лишити.

— Ну, а як же ви вирвалися від жолоба?

— Га, га, га! — зареготався Владко. — Попам'ятає він нас! Бачиш, оцим майхром¹ я розфалатав йому руку, як поляд-вицю.

— А я як кобзнув його маківкою² під щєблї, то, певно, зломав йому зо два!

— А він, мабуть, поміркував собі, що забагато два гриби в борщ, і пустив нас на фрай.

— Га, га, га! — засміявся Стефко. — Козаки з вас, нема що казати. Га, буде трєсння³, аж усі чорти розвеселяться. Ану, голота, до лісу!

Це мовлячи, Стефко свиснув на свою компанію і, ховаючися тут по ярах, тут виринаючи, мов кертиці, з-під землі, а там знов шниряючи, мов миші, з нори до нори, всі поспішали до волецького ліска.

Не минуло й півгодини, а вже в віддаленім закутку лісу, в ярку, біля коріння крислатого дуба палахкотів огник із сухих гілляк і листя, а в жару пеклися картоплі і обтерєблені з листя шувльки кукурудзи, а Стефко, сидячи на грубім корені, як який король, видавав накази і обділював розсаджену довкола дітвору рівно покраяними шматочками брукви.

Начка і Владка знов нема в компанії. Разом із двома іншими хлопчиками вони пішли на губи: ніхто так добре, як вони, не знає в цьому лісі полянок і корчів, де завсїди, невважаючи на численних аматорів грибозбору, можна знайти кільканадцять гарних голубінок, сиріжок і інших губ, придатних до печення. Заким вони вернуть, компанія перегризас по шматку брукви, але найліпші, найсоковитіші шматки лежать набоці, на зеленім лопусі, заховані для тих, що збирають губи. Картоплі, ані кукурудзи перед їх приходом ніхто не сміє їсти: упечені шматки відкладають набік, у гарячий попіл.

¹ Ножем.

² Ударив головою.

³ Наїдки, бал.

Боже, як чудово довкола! Тиша, сонечко гріє лагідно, хилилася вже до заходу. Старі дуби стоять, простягаючи вгору свої могутні рамена, і гріються до сонця. Лише задумана береза над ярмом посумніла і, мов золоті сльози, без вітру ронить додолу свої пожовклі листочки: кап, кап, кап! Жовна вастукала в конарі. Капають від часу до часу напівдостиглі жолуді з дубів, і лише десь-колись ледве чутно долетить до цього відлюдного сховища голос бляшаного дзвінка на шиї у корови, що пасеться десь за битою дорогою, в зубрянському зрубі. Діти, самі того не спостерігши, затихли, слухають легесенького хрускоту огнища, озираються довкола широко витріщеними оченятами, в яких із-під грубої кори міського зіпсуття, передчасного сирітства, нужди і занедбання пробліскує щира радість, те хвилеве, але чисте щастя, яким надихає людську душу гарна природа. Ось маленька, жовтава лісова мпшка вибігла зі своєї норки, приваблена теплом і лісовою тишею, сіла на пні під густим корчем ліщини і нараз немов закам'яніла, вперши оченята в невиданий досі кровавий блиск горючого огнища. Потім піднесла до мордочки свої дрібні оксамитові лапки, немовби хотіла ближче придивитися дивному явищу, та нарешті, живо рухаючи білими вусиками, скочила на лісовий корч, ухопила навислий на гіллячці горіх і моментально сховалася зі здобиччю в своїй норці. Діти з німим подивом гляділи на прегарного звірка, але ніхто не поважився крикнути, тим менше кидати за ним патиками або сполошити його. Пощо полошити? Адже воно не робить нікому нічого злого, та й діти також у тій хвилі не хотіли робити нікому нічого злого. Це вже не згряя львівських вуличників і шанталавців, аспірантів до криміналу та шпиталів, подення суспільності, — це купка добрих, тихих дітей, що бажають пестощів і любові, здібні до всього, що добре й великодушне, тулилася в яру коло коріння могутнього, старого дуба, біля огнища. На жаль, це огнище швидко загасне, чудовий день добіжить до кінця, мине хвилина упоєння тишею та красою природи, а суспільність як була, так і лишиться байдужна на долю того подення, як була, так і буде вдесьтеро прудкіша до помсти і кари, ніж до любові, пробачення та материнської дбайливості.

— Гурра! — почулися голосні окрики з другого кінця яру, і з зеленої гушавини, немов щупаки з очерету, виринули по-

червонілі з розчіханим волоссям, убрані в павутину та сухе листя, але веселі голови хлопчаків. Шапки несли в руках, а в кожній шапці повно грибів.

— Гурра! — привітала їх уся компанія.

— Оце раз кляві яндруси! Шпануйте, що грибів намухрала!¹

— Щоб вас качка копнула! А де ж ви такі кляві голубінки наскочили?

— Ні, я все своє кажу, що ті бестіони мають до всього щастя. Кинь їх із поду, то вони, певно, як кіт, упадуть на ноги.

— Вибери їм очі, то вони, як багач, будуть плечима бачити.

Серед таких радісних окриків уся компанія обступила щасливих хлопчаків. Особливо Владко і Начко були в гонорах, до них були звернені всі вищі делікатні промови, вони були, так сказати, героями дня. Від них забрали губи, які під Стефковим доглядом почали чистити і пекти, відломуючи від кожної корінець і щедро посипаючи те місце сіллю. Губ було стільки, що на кожного з товариства випадало по три штуки, а надто лишалося ще по одній для Стефка, Владка і Начка. Розділу губ, як і всіх інших речей, доконувано гуртом, серед сварні та гармидеру, але якнайсумлінніше і зважаючи на всі можливі вимоги справедливості. Тільки Владко і Начко, почувавши свої заслуги, не мішалися до тих суперечок, але сиділи біля огнища під дубом, смачно заїдаючи полишені їм шматки брукви і радісно оповідаючи про свою мандрівку по лісі за губами; пильно слухала їх з витріщеними оченятами і з отвореними устами купка наймолодших у компанії хлопчиків, шести та семилітніх лобузів, що заздро і з подивом гляділи на кожний крок братів, хапали кожне їх слово і, певно, всю ніч, лежачи десь по брудних, вонючих кутах своїх нужденних помешкань, будуть мріяти про ті чудеса природи, про пригоди серед лісової зелені, про ті приємності та розчарування грибозбору, які в тій хвилі так проречисто, доповнюючи один одного, розмальвують перед ними Владко і Начко.

— Кукурудза готова! Гей, до кукурудзи, бахурня! — кличе Стефко, і всі просто кидаються до нього. За кукурудзою йдуть печені картоплі з губами — «панська страва», як висловився

¹ Славні хлопці! Глядіть, скільки грибів назбирали!

хтось із товариства. Все це споживають серед голосних сміхів, жартів і добродушних дотинків. Цей згадує свій «дім», своїх «старих», родичів чи опікунів, той клене майстра, що нагнав його з терміну, інший висміває школу або столярську роботу, — одним словом, конверсація йде загальна, оживлена, суто переплітана пластичними дотепами у вуличнім жаргоні. Діти, що ще перед хвилию були лише дітьми, сотворіннями в ряді інших творів природи, тепер незначно, але цілковито перемінилися на репрезентантів певної суспільної верстви, певного людського типу і виразно виявили всі особливі прикмети того типу.

Сонце зайшло вже, коли весела, гутірлива громадка по пам'ятній прогулці вертала до Львова. Громадка розбилася на групки, по двоє, по трос, що йшли собі свobodно, не слухаючи вже ніякої команди, тим більше, що Стефко, обпакований досить значними рештками неспожитих картопель (придадуться на голодне завтра!), йшов із самого заду. Дивна річ, що Владко й Начко йшли самі й пригноблені, немов нараз упали з тої висоти, на якій стояли ще перед хвилию. Ніхто якось ними не займався, ніхто не поспішався притягти їх до своєї групи, і вони йшли окремо, один біля другого, і мовчали. Якись недобрі прочуття мучили їх; чим ближче до Львова, тим більше змалалося в них почуття якогось неспокою, якоїсь тривоги, щось немов чорна хмара, вагітна громами та градом, яка самим своїм наближенням насичує повітря електричністю і викликає незвичайне напруження та тремтіння в нервах людей і звірів. Ні один із братів не силкувався вяснити собі причину цього незвичайного і неприємного стану, на дні дитячих душ клубилося темне почуття вини, але свідомість не осмілювалася зірвати з неї остатню заслону.

— Владку, — сказав Начко, коли вже наближалися до Гончарської вулиці стежкою від цитадельної гори, — як думаш, дуже нас буде цілувати Войцехова, коли нас побачить по такім довгім гулянню?

Тон і слова мали, очевидно, намір напровадити на Владка ліпший гумор, але хибили цілі вже хоч би тому, що слова були сказані якось холодно, очевидно, по довгім і зусильнім надумуванню, та й тон відповідно до того був силуваний і неприродний.

— Ет, що там про це говорити! — відповів поважно Владко. — Що буде, побачимо.

Але і його думка зовсім не була така стоїчна, як його слова, навпаки, вона працювала сильно, творячи фантастичні плани, як би то і де би то сховатися так, щоб ніхто на світі не міг побачити ані його, ані Начка, щоб нависле над ними лихо — яке, від кого і за що, про це він силкувався не думати — минуло, а вони зі своєї безпечної схованки заграли б йому на носах. І пішли сцени за сценами, як то вони живуть собі ні для кого не зримі, а самі бачачи все і всюди маючи доступ, і беруть, що їм подобається, мають усе, ні за що не платять, роблять, що хочуть, і сміються з усякої біди. А тимчасом ноги хоча з кожною хвилиною робляться немов якісь важкіші, несвідомо і ніби проти їх бажання несуть їх наперед, усе наперед, щораз ближче до цілі, до помешкання їх опікунки Войцехової. Вже вийшли на перевал цитадельної гори, вихилилися з-за її гребеня, і пониже їх стіп розсипався весь Львів цівмісяцем на дні долини. Левик на міській ратуші блискотить і горить у останньому промінню заходового сонця, бернардинський годинник видзвонює сьому годину, муляри б'ють у дошки на «фаєрант» десь коло св. Миколая, напівпрозорий блакитнуватий туман стелється над містом і зливається в віддаленню з темною зеленню ліска на Високім замку...

Але що це за народ стоїть купою на Гончарській, саме перед грайзлернею Войцехової? Мужчини і баби, дроворізи з пилками і сокирами, муляр з кельнею, служниця з двома коновками води, бойко зі сливами та виноградом у двох кошиках, ганделес із перевішеною через плечі парою старих штанів — усе те обступило когось, слухає чогось, киває головами, жестикулює. З-поміж чорних халатів, зрібних сорочок та перкалевих фартухів і спідниць миготить жовта мосянжева бляха поліціянта. Іншим разом подібний вид був би для хлопців принагідніший від медяника і вони щодуху побігли би, щоб своїми фігурками побільшити вуличне збіговище, але тепер раптом видалося їм, що було б далеко ліпше, якби перед грайзлернею Войцехової не було ані живої душі. Щобільше, придивившись з гори трохи ближче тій вуличній групі, оба брати почули нараз, що вони підійшли до неї занадто близько і, немов на команду, завернули назад і пустилися навтеки. І не без причини. В середині групи обіч поліціянта вирісовувалася

на рожевому тлі вечірнього неба кремезна постать господаря з Вільки, якому вони сьогодні, крім шкоди на ниві, зробили також шкоду на тілі.

— Лапай! Держи їх! — залунали голосні окрики з групи перед грайзлернею, і раптом видалося братам, що небо покрито густими хмарами, що дерева, які отінюють вулицю, нахилиють свої гілляки аж до землі і спиняють не лише їх кроки, але навіть спирають їм дух у грудях, і що вулична курява під їх ногами переміняється на липку смолу, що чіпляється їх босих ніг, тягнеться за ними і зупиняє їх кроки.

— Ага, тут ви, пташки! — чути грубий голос над їх головами, і якісь тяжкі руки, мов молоти, спадають на їх плечі і валять їх обох разом на землю.

— Мамцю! Мамочко! Рятуй нас! — зойкнув Начко, заносившись конвульсійним хлипанням, коли тимчасом Владко, закусивши губи аж до крові, бив руками і ногами, силкуючися вирватися від переслідовника. Та даремно. Швидко майже вся вулична юрба зібралася довкола них. Поліціант узяв їх обох за карки і попхнув наперед себе; обік нього, кленучи та лаючи поганих лобузів, ішов пошкодований господар, а за ним цікава, галаслива вулична юрба.

— До поліції з ними! До арештів! Іще сьогодні протокол зложу! — повторяв господар.

Хлопці йшли машинально, майже не бачачи та не чуючи, що діялося довкола них. Начко все ще хлипав судорожно, а Владко гриз уста. А довкола них літала груба лайка і прокляття побожних кумась, крепкі дотипки робучого люду і вереск вуличної дівтори.

— Мій Боже, таке то ще мале, а таке вже зопсоване, — зітхала якась бабуса, милосердно киваючи головою.

— А щоб їх і повішали, то не було би шкоди, моя кумочко! — викрикнув пискливий голос Войцехової насеред вулиці. — Бо ви не знаєте, скільки я з тими бахурами день у день нагризуся, намучуся, скільки їх натовчу і навпоминаю! Але де там! Видно, що вже одно з другим уродилося під такою злодійською зіздою. Богу дякувати, що вже їх тепер беруть, принаймні клопоту позбудуся.

Владко, йдучи поперед поліціантом, поруч із своїм братом, чув оці слова. Голос Войцехової був йому аж надто добре знайомий.

Навпаки своєму звичаєві цим разом хлопець нічого не відповів їй, але, порівнявшись з нею і бачачи, що вона дивиться на нього, показав їй язик.

— О, бачите, злодійське насіння! — завершала Войцехова. — Ведуть його на кару, а воно ще не покидається своїх чортівських штук. Чекай, чекай, ти, урвителью, будеш ти тепер знати, кому показувати язик! Пізнаєш ти, до чого ведуть твої збитки!

— Але той другий видається якийсь тихіший, потульніший, — мовила якась добродушна молодичка.

— Куди тобі! — закричала Войцехова. — Один, як і другий, росте для шибениці! То тиха вода, що береги лупає, але ані на волос не ліпший від тамтого. Де один, там і другий. Ні, кумо, я все своє кажу: що під злодійською звіздою вродилося, те лише шибениця направить!

Брати не чули вже того гострого засуду: в супроводі поліціянта, пошкодованого господаря і юрби цікавих вони пошкандибали до поліції.

II

Гриць Калинович був канцеляристом при львівській скарбовій бухгалтерії ще за панщини. Двадцять літ рахував він скарбові доходи, двадцять найкращих літ життя провів в одній темній канцелярії, на однім дерев'янім кріслі, над рахунковими книгами, живучи з дня на день правильно і пунктуально, мов добре накручений годинник, не мріючи ні про які зміни й інше життя. Треба було аж подій 1848 року, щоб до дна сколихнути і його тихе, самотнє життя. Щоправда, в політику Калинович не мішався, до газет не дописував, у вуличних збіговищах, агітаціях та котячих концертах участі не брав: під час усіх бурхливих сцен від березня до листопада справно сидів на своїм місці в темній і брудній канцелярії в ратуші і рахував, рахував, рахував, немовби патримоніальний лад стояв незахитаний, а не розпадався на шкamatтя. Аж нараз дня першого листопада бідний канцелярист, крізь усі зусилля й напружену увагу, якої вимагала його праця, спостеріг незвичайний рух довкола себе. Правда, до окликів, бігання, масових збіговищ, грімких многолітств і верескливих парадів

він уже зовсім привик був за цей рік, але цим разом, очевидно, діялося щось незвичайне. Великого крику не було, зате чути було короткі, сильним голосом видавані накази; не бігали товпами й без цілі, але шохвилини пробігали то члени міської ради, то поліціянти, гвардійці, члени Ради народної до зали засідань міської управи і верталися назад. Нараз наступила повна, мертва тиша, немов перед бурею. Тиша ця пригнувила його; був один в бухгалтерії, бо жоден з його колег не з'явився сьогодні на роботу. Калинович випустив перо з руки і підвів голову. Йому видалося, що знаходиться в кам'янім, замуrowанім гробі, і він почув нараз, як мороз переходить йому поза плечима.

«Що ж це може бути?» — подумав Калинович і, вставши звільна з свого крісла, пішов до дверей, щоб від гвардійців, що перебігали сіними, довідатися, що там чувати на світі. Нараз забренчали вікна, задрижали грубі стіни будинку, і могутній гук гарматного вистрілу потряс повітря. Кулі застукотіли об брук і стіни ратуші.

— Боже, а це що? — скрикнув бідний канцелярист і, не оглядаючись, без шапки, калош і пальта вибіг з канцелярії, якої вже ніколи в житті не мав побачити. В коридорі було пусто, гамір людських голосів і стукіт кроків долітав до нього здалека, здається, десь із першого поверху. Він стояв хвилину коло дверей і слухав, нараз підскочив, немов укушений: другий вистріл залунав над містом. Як сполошений кінь, закусивши вудила, так Калинович, наляканий, з прудко б'ючим серцем, біг здовж коридору до брами. З розривів гарматних куль тут поблизу, по брязкоту розбиваних шибок чув, що гарматні кулі скеровані на ратушу, і його пройняла смертельна тривога. Біг без пам'яті, наосліп, доки не наткнувся на збиту купою масу міщан, жидів і гвардійців, що залягали браму ратуші.

— Не вільно виходити! — крикнув до нього один з гвардійців.

— О пробі, а що ж там таке? — зітхнув ще більше переляканий Калинович.

— Хіба не чуєте? Місто бомбардують!

— Місто бомбардують? Як то, за що бомбардують? — питав здивований канцелярист. — Коли місто бомбардують, це значить, що й мене бомбардують. Адже стріляють кулями, правда?

І наосліп, правда? Ну, і така куля мене першого може влучити.

Гомеричний сміх був відповіддю на ці жалібні висновки канцелярійного моля.

— Смійтесь, — сказав він, — але це все таки очевидний факт. Вийду на ринок, а тут бух, і вже по мені! І за що? Що я злого кому зробив?

Знову вибух сміху, цим разом в супроводі третього сильного гарматного залпу і нового граду вистрілів.

Калинович не був героєм. Не був навіть звичайним смільчаком. Він не бачив великої честі в тому, щоб бути в будинку, на який були звернені гарматні вистріли, а надто бути в ньому серед людей, в значній частині озброєних і, очевидно, більш схильних до бунтівничої боротьби, ніж до покірної урядницької лояльності. Не чув також у собі схильності до мучеництва за справу, якої не розумів і яка не обходила його. Думав, що було б найкраще, коли б був тепер вдома, в своїм тихім, відокремленім дімку на Голуб'ячій вулиці, під охороною цитаделі. Там, певно, нема бунту, отже й гарматні кулі не летять. Тому видобутися з ратуші було тепер його найбільшим бажанням, тим більшим, що в додатку до тривоги перед бомбардуванням мучило його ще інше побоювання: ану ж довідаються, що він у такій важкій хвилі знаходиться серед бунтівників, і позбавлять його посади! Про те, що там надворі літають кулі, що кожна з них може зробити кінець його життю й надіям, він тепер не думав. Щоб тільки на вільний, білий світ!

Але як видобутися звідсіль, коли всі виходи обсадила ця проклята гвардія народова? Мов Марко по пеклі, товквся бідний канцелярист по нескінченних, темних ратушевих коридорах, від брами до брами, виглядаючи, чи не можна де видобутися на волю.

— Прошу пустити мене, адже не бомбардують уже! — благав Калинович біля одних дверей.

— Не можна! Ще депутація не вернулась. В кожній хвилині можуть знов почати! — була відповідь.

Кленучи в душі всі революції на світі, Калинович майже машинально пішов до іншої брами. О радість! Брама була вільна! Мов камінь із праці, вирвався Калинович з ратуші, щоб бігти додому. Та це було не так легко, як йому здавалося. Ринок залягли многотисячні галасливі й бурхливі товпи.

По рогах чути було вигуки, оклики, тріск ламаних меблів, розпучливий брязкіт фортеп'яно, викиненого через вікно з першого поверху, плач і галас власників забирааних речей, — словом, там кипіло ціле пекло голосів, звуків і швидких, майже гарячкових рухів, — там будовано барикади. Гвардійці в своїх мальовничих мундирах, ремісничча челядь у полотняних куртках і фартуках, з засуканими рукавами стояли в рядах, із зброєю в руці. Між рядами і коло будованих барикад крутилися цілі рої вуличників, верещучи, кленучи, співаючи пісні, збираючи відламки гранат або й гуртом по кілька вириваючи теребовельські плити з тротуару.

Калинович остовпів від цього виду. Отже, дійсно така сама революція, про яку стільки писали в тім році газети в повідомленнях із Парижа, Берліна, Відня!..

Барикади у Львові! І він, найвірніший підданий, що ніколи не думав ні про яку конституцію, замкнений тепер у цім гнізді шершенів, зданий на ласку й неласку цієї революційної аграї! Чув, що ноги під ним хитаються, немов підкошені, що йому в голові починає плутатися. Але ні, цього не може бути! Треба спішити, доки спокій. Барикади ще не викінчені. Може, замішатися між тих, що їх будують, видряпатися нагору і зісходити на той бік! Ця думка видалась йому незвичайно шасливою, — отже, побіг шодуху до Краківської брами. Від Краківського барикада сягала вже вікон другого поверху, — скакати з неї значило наражуватися на каліцтво або смерть. Але вуличка до єзуїтів була вільна, туди він і спрямував свої кроки. Та ледве звернув з ринку в цю вуличку, з бідою протискуючись через товпу, зайняту будуванням і укріпленням барикади, як нараз залунав крик із ратуші — голосний, розпучливий, і рівночасно посипався цілий залп карабінових вистрелів з боку губернаторського будинку. Розставлені там пояки, не дбаючи ні про які умови й переговори, взяли собі за ціль гвардійців, що стояли для спостережень на галерії ратушевої вежі, і почали змитати одного по одному влучними вистрілами. Увесь ринок заревів страшним криком обурення:

— На барикади! На барикади! Боронитися до останку! — верещали товпи. — До зброї! До зброї!

Калинович скам'янів на місці, не знаючи, що робити. Посипалися карабінові залпи в Галицької площі, в Мар'яцької

площі, від головного одважу, в Краківській площі: весь ринок із сумежними вулицями оточило залізним перснем цісарське військо. Не було й мови, щоб видобутися з цього персня, тим більше, що саме біля костьола єзуїтів, на поставленій там, але ще не викінченій барикаді, закипіла найгарячіша боротьба. Тут, за заслоною цілої купи постель, лавок і одного фортеп'яно, стояло кільканадцять гвардійців та декілька старших людей у пошарпанім одязі, з огнем запалу чи божевілля в очах і з карабінами в руках.

— Бери його на цілі! Того, що скрадається попід мур!

— Вали каменем, вали!

— Пильнуйся, бо стріляють!

— *Jeszcze Polska nie zginęła!*¹ — вистрілює з-поміж цього пекельного гармидеру чистий, дитячий голос хлопчача, вбраного цілком порядно, що з усміхом щастя на обличчі підбігає до борців на барикаді і подає їм свою шапку, повну карабінних куль, назбираних на вулиці.

— Спасибі, товаришу! — мовить до нього вусатий пан, висипаючи частину куль до своєї торби, а решту роздаючи по жмені товаришам. А хлопчик знову біжить з порожньою шапкою і з тим самим усміхом щастя збирає кулі, немов збирав би суниці в лісі.

Калинович стояв серед того хаосу, мов неживий, заплесканий хвилями людей, що припливали й відпливали, бачив і чув, та не розумів нічого, що діялося біля нього. Кілька разів падали кулі тут же обік нього, але він не звертав на це уваги. З Високого замку знову загриміли гармати, ратушу і театр обсіпано бомбами, що незабаром викликали великий пожар, — а він стояв на своїм недогіднім місці, немов мильовий стовп. Від ринку наперла на нього товпа, виполошена картеччю, якою Гаммерштейн намагавсь «очистити» Галицьку вулицю. Він став під муром, коло дверей якоїсь щільно замкненої крамниці. Його очі мимовільно спинилися на барикаді єзуїтського костьола, і нараз щось немов електрична іскра спалахнула в цих сивих, трохи вже притуплених канцелярїною працею очах. З усієї маси живих картин і окремих постатей, що роїлися перед ним, одна група звернула його увагу на себе.

На верху барикади, під самим костьолом, стояв високий

¹ Ще Польща не загинула!

мужчина в сорочці і камізельці, без шапки і сурдута. Грудьми й обличчям він приліг до костьольного муру, ноги розставив широко, щоб мати тривку опору на німецькій барикаді, лівою рукою держався карнизу, а в правій мав міцний штуц з відведеним курком. Вихилить півголови з-за вугла муру, в одній секунді націлить і випалить і знов ховає голову за мур. Не опускаючи становища, простягає праву руку з штуцом униз і віддає його скуленій постаті, що сидить біля його ніг. Що це за постать? Не видко її, видно тільки темну сукняну хустку, що накриває її голову. Та ось вихилилася з-під хустки біла, делікатна, дрібна ручка, їй-богу, жіноча ручка! Узяла вистрілений штуц, а подала стрільцеві другий, набитий і приготований до вистрілу; знов мужчина вихиляє голову, ціляє та стріляє, а скулена постать під сукняною хусткою щось там живо маніпулює в своїй криївці, за заслоною балок, лавок, подушок і всіляких старих речей, з яких збудовано барикаду.

Але ось по п'ятім чи шостім вистрілі постать під хусткою вихилилася трохи вгору і крикнула так голосно, що аж Калинович міг почути:

— Татуно, кулі ще є, але пороху вже нема!

— Шкода! Добра позиція! — відповів їй мужчина так само голосно і залишив своє місце.

Що це? Його голос видався Калиновичу дуже й дуже знайомим! Мужчина обернувся обличчям до вулиці.

Боже! Таж це Закшицький, його найближчий бюровий товариш! Що він стрілець з покликання, про це Калинович знав віддавна, бо ж обидва вже п'ятнадцять літ сиділи поруч себе в одній канцелярії. Та не знав Калинович двох речей: що цей стрілець з покликання може з однаковою пристрасстю стріляти в людей, а надто в австрійських вояків, як і в качок, а по-друге, що цей старий, понурий дідусь, з величезними, сивими вусами й червоними шрамами на обличчі, може мати молоду доньку. Що ця донька молода, те пізнав Калинович з її стрункої постаті, а головно з чистого, срібного голосу, що викликав якісь дивні відгомони в його серці, — немовби старий канцелярійний міль (45 літ, чи ж це не поважний вік?) нараз скинув із себе двадцять літ і опинився серед зелених піль, повних цвітів і запаху та співу пташок, повний здоров'я, сили в тілі і надії в душі. Він стояв, немов зачарований цим голосом. Могли свистати собі кулі попри його вуха, могли

зойкати ранені, видавати несамовиті окрики хвильові переможці, тріщати обсипувані картеччю барикади, гриміти у віддалі бубни й бойові сигнали та гучати гармати над городом, заглушуючи гук подвійного пожегу поблизько, — для Калиновича все те не існувало. Його очі, вуха і вся душа вперлися в один пункт, в обвіяну димом вистрілів групу батька й доньки на барикаді.

— Капітане, нам треба пороху! — закричав Закшицький до якогось ветерана з обвислим вусом і в високій рогатій шапці, що стояв при підніжжі барикади з пачками амуніції.

— Бери, брате, і пали! — сказав капітан. — Тримаймося до вечора, то наша буде виграна. Повстануть предмістя, витиснемо військо з міста, а тим часом і на провінції, дасть Бог, рушаться народи.

— То вже ваша річ рахувати, що там буде, а моя річ палити, — сказав Закшицький, — уже маю п'ятьох, а дасть Бог, що... о Ісусе!

В цій хвилині Закшицький, обернений боком до одважу, а обличчям до капітана, від якого одержав порох, захитався і, вхопившись обома руками за бік, з голосним зойком, як довгий, упав з барикади вниз, головою просто під ноги капітана. Куля пройшла йому правий бік і застряла в лівім, перейшовши через саме серце. Порох, який приніс капітан, лишився без ужитку.

— Мій батьку! Мій батьку! — почувся розпучливий крик дівчини, що в одній хвилині зірвалася з криївки, зіскочила з барикади і присіла навпочіпки біля трупа.

Та в тій самій хвилині загримів страшний залп, барикада затріщала і впала, розсипаючись у звалища й покриваючи своїми руїнами батька і доньку. Розбіглися її оборонці в шаленім переляку, загриміли бубни, на площі перед сзуїтами мигнули високі вояцькі бермиці, понад якими їжилися вістря багнетів, та Калинович не чув, не бачив нічого.

«Але ж вона там загине під звалищами! — оце була його єдина думка. — Її роздавлять, а може, навіть, відгребуть і розстріляють!»

При тій думці кров заледеніла в його жилах. А це можливе, коли знайдуть при ній кулі й штуц. І, не надумуючися, не знаючи, що робить, Калинович кинувся до барикади. З надлюдською силою він почав відкидати набік уламки дощок, скринь,

шаф і інших старих речей, доки не відгріб дівчини. Лежала скривавлена, нерухома, може, навіть мертва, на трупі батька. Калинович хотів підняти її, але задубілі руки конвульсійно стиснули шию батька. Шарпнув щосили і, вхопивши дорогий тягар на плечі, почав утікати з ним щодуху, як злодій з краденим скарбом. Вояки саме влазили на барикаду, були заледве пару кроків від нього віддалені, але, не сподіваючись уже опору, не були приготовані до стріляння. Пара секунд, доки перші встигли піднести карабіни й націлити на нього, — врятували Калиновича. Мов гонений дикий кіт, скочив він за ріг дому, де бодай трохи був заслонений перед вистрілами, і побіг вуличкою на ринок. Упав у натовп, інстинктивно почувавчи себе тут безпечнішим.

— Славно, старий, славно! — почувлися голоси кількох свідків його мимовільного геройства. — Ти вирвав її з самого вогню, ти врятував від неминучої смерті!

Ці оклики похвали отверезили його трохи. Боже, що він наробив! Таж ця дівчина, яку він держав у руках, для якої ризикував своїм життям, була злочинницею, боролась на барикаді, заслужила на смерть. Що скажуть, коли довідаються, що він, найлояльніший з лояльних, найпокірніший з покірних, вирвав її з рук справедливості? Очевидно, що строга кара і його не мине. І вся його хвильова відвага, що походила швидше з притуплення свідомості, ніж з почуття сили, щезла без сліду. Коліна задрижали під ним, в очах темніло на саму думку про те, що він зробив і що його чекає, і він дрижачим, майже плачливим голосом почав благати:

— Мій Боже! змилосердіться, панство! Поможіть мені сховати цю бідну сироту. Батька втратила вона перед хвилиною! Як знайдуть її, то й її і мене чекає смерть. Пробі, змилосердіться!

Та його крик пролунав без відгомону. Хто мав змилосердітись над ним, коли кожний дрижав за власну шкіру. Барикади впали, вояки штурмом вдиралися на ринок. Довкола ратуші, що горіла, мов величезна свіча, відогравалися сцени пекельного замішання й переляку. Все летіло, кричало, кляло, ховалося і тиснулося не знати куди. Двері були позамикані, вікна позаслонювані, тут і там переполохані натовпи з напруженням останніх сил добивалися до замкнених брам, верещучи та благаючи милосердя — не знати від кого. В тім хаосі нещасли-

вий Калинович із скривавленою, все ще непритомною дівчиною на плечах являв картину безсильної тривоги й повної безпорадності.

— Ну, чого тут стоїш, старий дурню? — відізався нараз до нього грубий голос. — Чекаєш, доки не придуть бермиці і не заколють вас обох, як зайців. Ходи, та швидко!

І якась тверда, міцна рука вхопила його за плечі, обернула впівоборот і попхала сильно до найближчої брами. Він хотів стати, опам'ятатися, але рука держала його за ковнір і пхала до дверей. Ударився об них — і... о диво! — двері відчинились, і Калинович із своїм тягарем опинився в темних, тісних крамничних сінях. Тут за ним запали залізні засуви, заскреготів замок, і майже в тій самій секунді на розі ринку пролунав останній карабіновий залп, знак, що вояки зламали всякий опір і вступають на ринок. Хвилина спізнення, і Калинович з дівчиною були б без вороття погинули.

— Далі, далі! Немає тут чого стояти! — відізався за ним той самий грубий голос, але вже далеко лагідніше. — Можуть сюди прийти, можуть зажадати відчинити браму, можуть вас знайти. І так іще Божа ласка, що ми вирвалися.

І обидва побігли шодоуху вздовж сіней до подвір'я.

— Стійте тут, у цій темній фразузі, щоб вас із нею ніхто не бачив у подвір'ї, — сказав грубий голос, — а я піду по ключі від льоху. Я сховаю вас, не бійтесь, будете безпечні.

І звільна, немов від якоїсь праці, власник грубого голосу пішов на подвір'я, вимахуючи мітлою, яку взяв звідкись із кута. Був це каменичний сторож, що в тій страшній хвилині змилосердився над Калиновичем і, виглядівши відповідний момент, вибіг і втягнув його до камениці. По хвилині він вернувся з ключем від льоху за поясом.

— Ходіть за мною! — сказав стиха сторож. — А що ж ваша дівчина, жива?

— Жива, я чую, як б'ється її серце, але зомліла і все ще не може прийти до себе.

— Ну, Богу дякувати, що жива, ми вже якось очутимо її. Дайте мені її, я сильніший, то я понесу. Тут сходи стрімкі, уважайте, щоб ви не впали.

Узявши все ще безучасну і нерухому дівчину на одну руку, мов дитину, сторож пішов наперед, другою рукою опираючись об стіну. Вхід до льоху був стрімкий і зовсім темний.

— Держіться мене, щоб ви не згубилися, бо тут між бочками без світла можна заблудити, — сказав сторож.

Калинович ухопив його за плече, і так ішли досить довго цим темним підземеллям, в якім тільки тут і там, мов сірі плямки, мигали малі, загратовані віконця.

— Ми дійшли до мети! — сказав сторож, задержуючись в найдальшій і, як здавалось, найтемнішій куті. — Тут будете безпечні. Прошу тільки добре схилитись і за мною!

І, схилившись удвоє, сторож уліз в якусь ніби нору, ніби фрамугу, вибиту в стіні. Від льоху замикала ту нору стіна величезної дубової бочки, що лежала на двох грубих балках. Це бочка сама займала цілий відділ льоху, але тепер була порожня, заслонюючи собою одно віконце. Одначе саме з боку віконця в її величезнім дні вибита була одна дошка знизу, а одна згори, так, що з цієї сторони, доступної лише через вищезгадану фрамугу, можна було дістатися до середини бочки, мало що менше широкої, ніж маленька темна кімнатка. До цієї саме кривави впровадив сторож Калиновича й дівчину, яку він врятував.

— Тут можете, панство, бути безпечні хоча б і тиждень, доки все не втихомириться, — сказав сторож, укладаючи дівчину в кут бочки. — Я зараз принесу вам сюди пару подушок, води і ще там чого, що буде під рукою, то ми очутимо її, а й з'їсти, може, щось знайдеться.

— Пане, — відітхнувши трохи після стількох сильних і незвичайних зворушень, промовив дрижачим голосом Калинович і стиснув щиро обома руками руку милосердного сторожа, — пане, Пан Біг зослав нам вас у хвилині найстрашнішої небезпеки, в хвилині розпуки. Чим я віддячуся вам за стільки доброти?

— Е, що там говорити! — сказав сторож. — Тепер така пора, що людина мусить людині помагати. Адже я через віконце над брамою бачив і чув, як вас хвалили за те, що ви вирвали цю дівчину з найстрашнішого огню. І думаю собі: а що ж я маю бути гірший від вас?

І після тих слів чесний чоловік чим швидше відійшов, лишаючи Калиновича сам на сам з дівчиною, яку він врятував. Через вибиту з дна бочки вгорі дошку падали з льохового віконця до середини бочки слабі відблиски сонячного світла. При цім блідавім блиску міг Калинович перший раз трохи

уважніше придивитися до дівчини, що все ще лежала нерухома, бліда, з обличчям, оббризканим кров'ю батька і, як здавалося Калиновичу, з невеличкою ранкою на чолі, з якої кров слезилася каплями. Була це дівчина літ, може, 18, але утлої будови і неособливої краси, з подовгуватим обличчям, високим, опуклим чолом, великими устами й трохи загостреним підборіддям. Конвульсійно стиснені кулаки були зложені на грудях, велика, чорна коса в два спліти обвинена була довкола голови, накритої грубою, чорною сукняною хусткою, що попід пахви зав'язана була вузлом на спині. Станик і спідничка з грубого перкалю, добре вже зношені, не мали нічого спільного з пануючою модою і, очевидно, були власного крою; на ногах, трохи завеликих для її дрібної постаті, мала шнуровані черевики, літні, так само добре вже зношені. Все на цій постаті свідчило про незвичайно скромний її спосіб життя, про незвичайно нужденні засоби, про щоденну безупинну працю, про не дуже добре живлення та ще гірші гігієнічні умови.

Якби Калинович у звичайнім часі зустрів таку постать на вулиці, не звернув би ніякої уваги на неї, як на тисячі подібних постатей, зустрічених щоденно. Якби хтось сказав, що ця постать здатна в своїм житті до чогось іншого, крім шиття, прання й варіння, що в її душі можуть роїтися якісь вищі, ідеальні, ба навіть патріотичні мрії, — висміяв би таку людину, як хорого романтика, він, що, незважаючи на скінчену німецьку школу і на 45 літ життя, не знав ніякого іншого патріотизму, крім бюрової пунктуальності. А все ж це був незбитий, безсумнівний факт, що та сама мізерна, маленька особа без сліду боязні сиділа на барикаді під градом куль і що ті самі негарні, спрацьовані руки так само звично набивали штуци, як, може, сьогодні вранці ще звично замітали підлогу й варили снідання. Її голос, її слова, сказані на барикаді до батька, досі живо відживалися в душі Калиновича, викликаючи якісь таємничі, солодкі відгомони в найтаємніших закутках цієї самотньо в'янучої душі.

Якось дивна задума опанувала його. Він відвернувся від лежачої дівчини і почав вдивлятися в ясну шпару віконця, немовби бажав за допомогою цієї невеличкої ясної шпари дійти до повної свідомості свого становища, вияснити собі докладно всі пригоди нинішнього дня. Довкола панувала глибока тиша: ринок, що недавно ще кипів життям і тисячними

голосами, тепер, здавалося, завмер цілком, тільки десь у віддалі дудніли мірні важкі кроки кінного патруля, що переїжджав по вулицях. Та, незважаючи на цю тишу, думки Калиновича плуталися, немовби якась невидна рука замотувала їх навмисне. Нараз він почув шелест за собою, обернувся і мало що не крикнув з подиву, радості і перестрашу. Дівчина сиділа і напівнепритомно вдивлювалася в нього своїми великими, чорними очима.

Що це були за очі! Калиновичу видалося, що в цій хвилині дивиться на нього зовсім інше обличчя, ніж те, яке бачив перед хвилиною. Ці очі надавали йому стільки виразу, стільки огню й життя, що Калинович аж змішався і засоромився, сам не знаючи чого. По довгій хвилині томлячої мовчанки дівчина нарешті промовила дзвінким, енергійним голосом:

— Де мій батько?

Калинович змішався ще більше. Він уже укладав собі в думці весь план, як то він делікатно й дипломатично приготує цю бідну сироту до страшної звістки про те, що сталося з нею та з її батьком, але це просте питання відразу попсувало весь його план...

— Про... про... шу... пан... пан... ночки... — пробелькотав він і урвав.

— Де мій батько? — повторила дівчина спокійно, не спускаючи з Калиновича своїх гарячих очей. — Скажіть мені відразу й щиро. Адже я знаю, що батька вцілила куля в бік на барикаді. Чи він помер?

— Помер на місці.

— Це добре, — промовила дівчина спокійно. — Це краще, бо не дістанеться в їх руки, не мучитимуть його. А де ж його труп?

— Лишився під барикадою. Не можна було врятувати його.

— Чому? Хіба здобуто барикаду?

— Очевидно. Скоро ви, панночко, зіскочили з неї до батька, то й барикада впала і привалила вас обоє.

— А ви врятували мене, га? Дякую вам, хоч, може, краще було б для мене, якби я була разом з батьком загинула.

— Та що ви мовите, панночко! — крикнув з правдивим переляком Калинович. — Нехай Бог боронить! Пан Біг, очевидно, бажав мати вас, панночко, живою, бо хоронив вас

у найбільших небезпеках. Раз, коли я видобув з-під звалищ барикади і видер вже майже з-перед носа штурмуючих вояків, а другий раз, коли я стояв з вами на ринку, серед переполоху, тривоги й замішання, і тільки милосердне серце сторожа цієї камениці врятувало нас обоє від неминучого розстрілу надходячим військом.

— Ви хоробро поводитися, — промовила дівчина, мірячи очима худу, трохи згорблену постать Калиновича. — Але хто ж ви властиво і що склонило вас наражувати своє життя, щоб врятувати незнайому дівчину?

— Може й не зовсім таку незнайому, — сказав Калинович трохи змішаний. — Правда, вас самої, пані, я не мав присмності знати і навіть дивуюсь, як це сталося. Бо все ж ми з вашим батьком, пані, працювали п'ятнадцять літ в однім бюро!

— Чи так? А як ви називаєтесь?

— Калинович.

— Ага, знаю, знаю! Батько не раз оповідав мені про вас, хвалив вашу чесність, але проклинав вашу підвладність. «Добра з нього людина, тільки такий чорножовтий, що аж обридження бере». Не гнівайтесь, але я говорю, як було. І тому батько ні з чим не звірювався перед вами. Батько був великим польським патріотом. О пане, коли б ви були знали, як він любив Польщу, народ, вільність! І мене так учив! Щасливий батько! Умер за те, що так гаряче любив! Боже, а я! Що буде зо мною!

І, вхопившись руками за голову, дівчина залилася сльозами, ревно плачучи. Цей раптовний вибух дитячого й патріотичного почування ще більше змішав Калиновича, ніж попередні слова. Він став навколішки перед нею, заплаканою, і старався потішити її, повторюючи розмаїті фрази про вільність і любов до батьківщини, які не раз чув протягом цього року, але які досі завсіди відбивались від його душі, як горох від стіни.

— Мовчіть! — крикнула нараз дівчина. — Що ви говорите про речі, яких не розумієте й не відчуваєте! Дайте мені виплакаться!

До краю змішаний і засоромлений, Калинович сів у темнім куті бочки і тільки збоку дивився на цю дивну дівчину, кожне слово, кожний рух, кожний погляд якої порушували до живого всю його душу.

Прийшов сторож і втішився щиро, що панночка прийшла до

себе. Приніс коновку води, на дні якої знаходилася пляшка з вином. Дівчині обмито рану, що показалася зовсім легкою; вино покріпило її, як також і Калиновича. По хвилині сторож приніс у бляшаній мисці бульйон і два шматки м'яса. Доки незвичайні гості їли, сторож, сівши обік них, оповідав, що діється на світі.

— Нехай Бог боронить, що там за страхіття! Заборонено всім показуватись на вулиці. Військові вози возять трупи в барикад і з ринку до труп'ярні. Може, Гаммерштейн схоче робити трус по всіх домах, шукати зброї та схованих повстанців. В усякім разі ви, панство, можете в цій бочці бути безпечні, знайти вас тут ніякий трус не зможе, але й виходити звідси на світ зовсім не можна, доки все не втихомириться. Ратуша, театр і університет горять без перерви; вояки стоять коло пожеару і не дозволяють нікому рятувати.

— Ну, то вже й до нашого помешкання нема чого вертатися, — промовила з сумом дівчина. — Коли ми сьогодні вранці виходили з батьком із нашої кімнатки на піддашші в театральнім будинку, то батько мовив мені: «Ганю, здається мені, що останній раз бачу ці стіни!» І мав слухність. Бідний батько!

І вона знову залилася рясними сльозами.

Короткий був роман старого канцеляриста й бідної, бездомної сироти. Коли все втихомиралося, обоє залишили свою криївку, сердечно подякувавши милосердному сторожеві. Калинович предложив Гані замешкати в нього, а властиво в тієї господині, у якої він винаймав одну чисту кімнатку в малім партеровім дімку на Голуб'ячій вулиці. Ганя пристала на цю пропозицію, бо, оставшися без батька, без свояків і знайомих, не знала, куди звернутися в тих бурхливих часах. Калинович став її другим батьком, а по кількох місяцях і чоловіком.

Тихі, шасливі дні попливли тепер у дімку на Голуб'ячій. Побоювання Калиновича, що втратить посаду після спалення старої бухгалтерії в ратуші, не здійснились; навпаки, наслідком якоїсь невідомої протекції він одержав посаду при податковім уряді з значно підвищеною пенсією. При молодій жінці віджив старий канцелярійний міль, відмолодів і почав ясніше на світ дивитися. Щоденні розмови з Ганею розбуджували в його душі нові, незнані досі почування, розвивали навіть його розум, бо ж, незважаючи на своїх 45 літ і скінчені німецькі школи, бідний чоловік не прочитав у своїм житті майже ні

однієї книжки і не цікавився ніякою політикою яко небезпечною і забороненою річчю. Тепер щойно відкривались йому очі, починав бачити і розуміти багато такого, що подибував у своїм житті, а чого зовсім не бачив і не розумів.

Його щастя дійшло до зеніту, коли Ганя в рік по шлюбі вродила йому близнюків, названих при хрещенні іменами св. Владислава й Ігнатія. Батьківське почування по таких довгих роках самотнього й у тісних рамцях замкненого життя було для нього тим, чим є джерело свіжої води для паломника у вигорілій пустині. Він пестив і голубив своїх пущьвірінків, упивався їх видом, їх голосом, ловив їх перші дитячі усміхи, а кожний найменший прояв їх росту, свідомості й сили, що пробуджувалися в них, наповнював його неописаною гордістю.

Але щастя тим саме таке гарне, миле, дороге, що його вмиг треба ловити, що триває звичайно коротко. Одного осіннього дня послано Калиновича на якусь податкову комісію до недалекого села Сороків. Віз застряг у болоті, дощ промочив бідака до нитки, загіртіся не було де; пізно по півночі вернувся він ледве живий до свого тихого закутка на Голуб'ячій, — поклався до ліжка, а за два тижні з того самого ліжка перенесено його на катафалк, поставлений на середині кімнати.

Молода вдова лишилась сама з двома дрібними дітьми, без засобів до життя, без свояків і приятелів. Та не опустила рук вона. Від уряду призначено їй півпенсії небіжчика до смерті, а цього, з уваги на дорожнечу, не вистачало навіть на прожиток. Але все таки й це щось значило; решту мусила доповнити безупинна різnorodна праця. Вона шила, прала білизну, почала вчитись акушерства від знайомої старої акушерки, і, обмеживши свої потреби до можливих границь, мала ту радість, що могла не тільки чесно прожити й годувати хлопців, але й відкладати бодай дещо на їх виховання. І дійсно, коли скінчили четвертий рік життя, віддала їх до школи. Сама вживала щодня бодай годинку часу, щоб допильнувати їх науки, отже не диво, що хлопці вчилися добре і зараз по першій році стали між першими в класі учнями. Що то була за радість для матері, коли після закінчення шкільного року з річного екзамену обидва принесли по гарній книжці, одержаній в нагороду за пильність, і почали оповідати матері,

як учителі вагались, котрому з них дати місце перед другим, бо ж обидва однаково добре вчилися.

Йшов рік за роком. Хлопці кінчили вже третій клас народної, так званої німецької, школи, коли одного дня їх мати повернулася звідкись перед часом додому, незвичайно бліда й мовчазна, хвилину посиділа коло них, прислухуючись до їх науки, стиха заплакала, зітхнула глибоко і поклалася до ліжка. Хлопці спочатку не звернули ніякої уваги на це, кінчили завдані лекції. Щойно, коли мати в сні почала кидатися і стогнати болюче, вони перелякались незвичайно і побігли до сусідньої грайзлерки Войцехової, доброї знайомої їх матері, — а вона в цім закутку уважалася знаменитою лікаркою. Войцехова прийшла, оглянула хору, пошептала щось біля неї, а далі вислала хлопців до свого помешкання на ніч, кажучи їм, щоб не боялись нічого, бо мамі нічого не буде. Але минув і день, і другий, і третій, а мати не тільки не вставала з постелі, як запевнювала Войцехова, але, навпаки, її стан погіршувався щораз більше. Чесній Войцеховій трапилося в цім випадку те, що в інших випадках не раз трапляється й далеко більше від неї знаменитим лікарям: вона лікувала Калиновичу на «вроки», а тимчасом виявилось, що Калиновичева захоріла на плямистий тиф. В цих кількох днях, під впливом нещасливих лікарств Войцехової, хвороба зробила такі поступи, що прикликаний четвертого дня лікар міг тільки ствердити, що його наука не придасться тут ні на що і що для хорої немає ніякої надії.

Хора лежала непритомна і здавалося, що не чула лікарської гадки. Незважаючи на це, незабаром по відході лікаря вона очуняла і попросила Войцехову прикликати хлопців.

— Не дозволяйте їм наблизитися до мене, — мовила вона. — Це заразлива хвороба. Нехай стануть тут, відділені від мене столом. Хочу ще раз на них подивитися.

І дві грубі сльози сплинули по її обличчю, що палало гарячковим рум'янцем.

Прийшли хлопці і перелякались виду матері, почали голосно плакати. Але Калиновичева довгий час тихо, спокійно дивилася на них, нарешті промовила колишнім енергійним голосом:

— Ну, чого плачете? Адже ви, дякувати Богу, хлопці! Знайдете собі спосіб до життя. Тільки вчіться, школи не опу-

скайте! І пам'ятайте мені, всюди її завсіди держіться разом! Бог покликав вас разом на світ, Бог вам також щаститиме, доки разом будете держатися. Чи розумісте мене? Доки ви вкупі, ніхто вам нічого злого не зробить, а роздвоєння — це ваша загибель. Пам'ятайте це собі і будьте здорові! Ну, можете йти.

Хлопці відійшли до школи. По повороті з школи сказано їм, що їх мати вже не живе.

Щойно тепер почались тяжкі часи для братів. Войцехова, що в часі похорону їх матері грала роль надзвичайно милосердної особи, взяла хлопців до себе, але незабаром пожалувала того кроку. Якийсь час брати, пам'ятаючи материне напіннення, ходили до школи. Та незабаром Войцехова почала загадувати їм домашні роботи, а це приневолювало їх щораз більше занедбувати й залишати школу. Нарешті Войцехова відібрала їх із школи зовсім, усправедливлюючи цей крок перед сусідами тим, що а чей же не виховуватиме їх на попів, а найкраще буде від нового року віддати їх до ремесла. Але минув новий рік, а милосердна особа цілком забула про свою обіцянку, хоч не забувала як опікунка сиріт щомісяця зголошуватися до каси по пенсію, що на них припадала. Як опікунка забрала вона також усю спадщину Калиновичів, зносила сукні їх матері, переробила на свого мужа одяги їх батька, а хлопців під приводом, що гартує їх, почала систематично привчати до голоду й холоду. Це силою неминучості вигнало їх на вулицю, приучувало до того ремесла, в яким незабаром уславились як митці і яке запровадило їх в такім молодім віці перед судові ґрати.

Отже, не дивно, що Войцехова такими голосними прокльонами прощалася з ними, як вони відходили в ту страшну дорогу, що так уперто нарікала на «зłodійську зізду», під якою вродилися хлопчики. Цим криком і цим наріканням бажала вона, мабуть, заглушити голос власного сумління, що в цій хвилині ставило їй перед очі картину вмираючої матері тих хлопчиків і шептало їй виразно, що не хто інший, але саме вона, милосердна особа Войцехова, була тією фатальною зіздою, яка попхнула тих нещасливих дітей на шлях злочину.

III

— Владислав Калинович! Гнат Калинович! Ану, збирайтеся сакомпак¹. Підете до суду!

Так командував наступного дня після арешту наших героїв ключник поліційного арешту. Два брати, що в бруднім; повнім різного народу поліційнім арешті цілу ніч не могли майже очей зажмурити, попихані, поштовхувані й потручувані п'яними арештантами, перемерзлі на голім тапчані з дошок, голодні й залякані, зірвалися на цей голос, мов на гасло визволення. Сьогодні рано дали їм по мисочці теплої води з кількома зернятами круп, званої тут юшкою дубовою (ячною), і по буханцеві чорного й незвичайно квасного хліба. Після такої страшної ночі вони їли з апетитом, а тепер узяли останки хліба з собою і, не оглядаючися, вийшли з проклятої казни. На подвір'ї стояла вже досить велика купа арештантів, також призначених до суду, під проводом двох дозорців з-поміж вислужених військових, узброєних карабінами з багнетами нагостро. Обох братів, як також пошкодованого ними господаря, переслухав іще вчора комісар поліції, а сьогодні прислав повідомлення до поліційного арешту, що їх папери будуть передані карному суду і що їх самих треба негайно туди відіслати.

— Ану, панове злодії! Ставайте парами! Руш! — закомандував старший «дід», себто дозорець конвою.

Арештанти мовчки виконали його наказ, і похід рушив через хвіртку «фурдигарні» на вулицю; один «дід» ішов спереду, а другий ззаду. Хоч на вулиці після сильного нічного дощу було болото, вони не йшли тротуаром, але, по припису, краєм вулиці, де їздять вози, бродячи по кістки в холоднім болоті. Що наші герої були без чобіт, про це, здається, й згадувати не треба.

Перед будинком поліції похід зупинився на хвилину. Один із «дідів» пішов до інспекції, щоб забрати папери арештантів, а вони дзвонили зубами на вулиці. Мрячив дрібний, але густий і холодний дощик; ані сліду не було від учорашнього гарного, теплого дня. Прохожі під парасолями йшли спішно кожний у свій бік, заледве кидаючи раз недбало оком на купку

¹ Перекручений німецький вислів: «mit Sack und Pack».

обдертих і занедбаних фізіономій, що з німою заздрістю дивилися за кожним перехожим, не то благаючи у нього якоїсь помочі, а бодай потіхи, не то проклинаючи його в міру того, як він байдуже віддалювався.

— Владку, ти не змерз? — запитав Начко з сльозами в очах брата, що так само, як він, посинів і трясся з холоду, але з фанфаронадою справжнього вуличника пробував свистати.

— Ні, — відповів Владко. — Або що, тобі, може, холодно?

— Авжеж холодно, — сказав Начко і закашляв.

— А, то креси з коліна огонь і загрійся! — промовив Владко, очевидно, бажаючи спонукати до сміху понуру й перемерзлу компанію. Та бачачи, що це його зусилля дотепу було даремне, нахилився до Начка і шепнув йому потиху:

— Дурню, не реви при людях! Думаєш, що я в хутрі й кендях тут стою? А як тобі дуже холодно, то все ж маєш хліб під пахвою, бери й гризи, то буде тобі тепліше.

І дійсно. Начко з резигнацією розпуки послухав ради брата і почав великими шматками гризти хліб, який мав під пахвою. Нарешті, по півгодиннім жданні з'явився «дід» із паперами, і компанія, кленучи голосно «прокляті дідівські порядки», рушила далі до карного суду, чи то, як висловлюється злочинський жаргон, «під крука». Там упаковано їх на-самперед «до клітки», цебто до темної й тісної закутини під сходами зараз проти входу з сіней, розташованої так, що люди, сидячи в ній, були саме в пункті, де перехрещувалися два продуви холодного повітря. Ерати були перемоклі до нитки і, замість того, щоб хоч трохи завітися під дахом, тут почали ще сильніше трястися й дзвонити зубами. Владко давно вже перестав свистати і зігнувся удвоє, а Начко, обгризши всю верхню шкурунку з свого хліба, сидів у кутку та плакав, хухаючи в пальці. З клітки викликувано одного по однім, проваджено зараз побіч до подавчого протоколу, де вже був стражник з паперами; там записувано їх імена та прізвища з додатком особистого опису до книги і потім виписувано «Auftrag» для керкермайстра, щоб дані особи помістив у слідчій арешті. Начка й Владка закликано разом. Сивий, лисий протоколянт з великими вусами й величезними окулярами на носі змірив їх суворим поглядом і сплюнув.

— Такі малюки, недавно від маминих грудей, а вже пускаються на крадіж і на розбій. Тьфу, що за світ!

І потім він почав звільна писати гусячим, скрипливим пером, бурмочучи собі під носом те, що писав.

— В-ла-ди-слав і Гнат Ка-ли-но-ви-чі, брати-близ-ню-ки, літ 10. В-ла-ди-слав брю-нет, Гнат блон-дин, об-лич-ч-я круг-ля-во-го, ніс зви-чай-ний, о-чі в пер-шо-го чор-ні, у дру-го-го си-ні, зріст не-ве-ли-кий, о-со-бли-вих о-знак ні-я-ких. Ну, рушайте до чорта!

Стражник узяв обох братів рівночасно за плечі і висунув їх за двері.

— Ординансе! — крикнув він і, віддаючи папір ординансові, що стояв при дверях, сказав: — Відпровадити цих хлоп'ят, нехай трохи логріються, бо незабаром зовсім духу в них не стане.

Стражник був старий, суворий службист, але мав також дрібні діти і не раз думав, що з ними буде, як його не стане. Вид тих бідних хлопчиків із буханцями арештантського хліба під пахвами, перемерзлих, посинілих, мокрих і напівголих, розбудив жаль в його серці, а швидше страшну думку: «Хто знає, може, й для моїх хробачків така сама доля вгорі пи-сана?»

Тимчасом брати пішли в товаристві стражника довгим напівтемним коридором, з якого був вихід на якийсь вузький ганок, затиснений з одного боку муром судового будинку, а з другого дерев'яним парканом, висотою більше двох сажнів. Так само вузька, чисто злодійська хвіртка вела з цього ганку на тюремне подвір'я, гладке й порожнє, висипане шутром, а тут і там вибрукуване кам'яними плитами, з усіх боків оточене то мурами домів, то високими дерев'яними парканами. Проти входу був довгий, двоповерховий тюремний будинок з брудножовтими стінами, тісними ґратованими вікнами, закритими в сутережах дерев'яними кошами, що зовсім заслонювали вид, а впускали тільки згори трохи денного світла досередини. Перед вікнами по вузькій, брукованій стежці ходив мовчки вартувий з карабіном на плечі, в промоклім плащі, ходив туди й назад, німо, мірним кроком, мов машина. А втім, на подвір'ї було цілком пусто, лише в дверях тюремного будинку стояли ще два вояки, один ключник та від часу до часу перебігали один або другий арештант у сивій сукняній куртці, в таких самих штанах і шапці, поспішаючи то до верстату, то до канцелярії. Вояки, стоячи в дверях, розмовляли з клю-

чником, що чогось сміявся, голосно побрязкуючи ключами від тюремних казень. Побачивши братів, що надходили до нього, він засміявся ще голосніше:

— Ге, ну, цувакси! ¹ цувакси! А, гості до нас, вітайте! Та до сто чортів, звідки ви витрусили таких рекрутів?

— Ну, ну, — сказав стражник, що проводив арештантів і, йдучи за ними, встиг по складах вичитати з паперу їхню вину, — не дуже турбуйтеся ними. Малі вони, малі, але не абиякі пташки! Бачите: за крадіж і скалічення! Це не жарт!

І показав веселому ключникові папір.

— Ф'ю, ф'ю! — скрикнув той, роблячи раптом поважну міну. — Коли так, то вибачайте. Таких панів треба з честю прийняти. Заждїть, мої панство, зараз візьму вам міру, якої шибениці для вас буде треба!

При тих словах видобув із кишені дерев'яний складаний лікоть, розпустив його і наблизився до Начка, ніби дійсно з наміром зняти з нього міру. Переляканий хлопець здригнувся і притулився до брата. Хотів крикнути, але голос завмер йому в грудях.

— Ходи сюди! — заверещав ключник, від якого чути було сильний запах горілки. — Вмів ти один з другим заробити на шибеницю, то дай же собі спокійно зняти мірку.

Присутні вояки і стражник, що привів арештантів, стояли мовчки, задихаючись від сміху над оригінальним жартом ключника. Та хлопцям було зовсім не до жарту. Холод, ослаблення, понуре оточення — все те пригнобило їх; в огиднім жарті бачили вони страшну дійсність і подавалися назад перед натиском ключника. Щойно Владко, поглянувши довкола, побачив розсмішені обличчя і зрозумів, що діється. Але замість того, щоб розвеселитися, він обурився цим жартом, що їх обох пройняв на мить такою тривогою. Його чорні очі загорілися, мов два вуглики, кулаки стиснулися, а коли ключник, все ще з грізною міною, приступив зовсім близько до нього і нахилився, щоб приложити лікоть, Владко з стисненими кулаками кинувся на нього, б'ючи його в лице, в бороду й груди щосили та кричучи уриваним, приглушеним голосом:

— Собако! П'янице! Ось тобі! Ось тобі! щоб ти знав, як жартувати!

¹ В тюремному жаргоні означає особи, що свіжо прибувають до турми.

Ключник відскочив, немов укушений гадиною.

— Браво, малий, браво! Будеш добрим рекрутом! — гукнули вояки, яких іще три вийшло з вартівні дивитися на втішну сцену.

Цей оклик долив оливи до огню. Обличчя ключника набігло кров'ю, зуби заскреготали. Він стиснув кулак і розвернув руку, приступаючи до Владка.

— А, ти, смаркачу! — заверещав. — То ти так до мене? Не досить, що ти накоїв на світі, ще й тут будеш? На ось тобі, щоб знав, як тут поводитися!

І він підніс кулак, щоб з усієї сили вдарити Владка в голову, але піднесену руку задержав у повітрі капрал.

— Ні, пане, — промовив капрал суворо. — Ви самі завинили, не маєте права бити його!

— Що? — заверещав ключник, пробуючи вирвати руку. — А ви яке маєте право мішатися до нашого домашнього порядку?¹

— Вибачте, — сказав спокійно капрал, — тут є наша вартівня і тут я маю право держати свій порядок. А там робіть собі, що вам подобається, я не буду до вас мішатися.

— Ну, я вам це щеня уб'ю! — скрикнув ключник.

— Добре, — промовив злосливо капрал, — я буду за свідка.

Під час цієї несподіваної сварки брати стояли в куті під стіною, притулившись один до одного, зблідлі, дрижучі й перелякані. Їх дитячі серця стискалися з тривоги, вступаючи в той новий, такий відмінний і такий страшний світ, що проковтнув їх, як думали, без вороття, немов якась страшна ненаситна потвора проковтує свою жертву.

— Пане Трапішевський, — почувся раптом голос з глибини сіней. — А вам що такого? Чого так кричите на весь кримінал?

Одночасно з сутінку в дальшій частині тюремного коридору виринула маленька, кругла, мов гарбуз, постать пана керкермайстра з великою, товстою головою на короткій шиї,

¹ Австрійські закони про карне слідство мають незвичайно ліберальні приписи щодо положення в'язнів у слідчій тюрмі, але з тим додатком: «наскільки вони не противляться тюремному домашньому порядку». Та, на жаль, у кожній тюрмі існує домашній порядок, що походить з часів темного абсолютизму і просто суперечить видалим законам, які наслідком цього є тільки на папері, але в практиці зовсім не застосовуються.

з гладко виголеним обличчям і з добродушним усміхом на великих, червоних і налитих устах. Згідно з тодішніми приписами ця постать зодягнена була в напіввійськовий мундир із офіцерськими еполетами та шпагою при боці, що надавало їй незвичайно комічного вигляду. Але саме той комічний вигляд, якого сам керкермайстер був свідомий, той добродушний усміх, дзвінкий і ласкавий голос, швидка хода підтюпцем — все те було в разючій дисгармонії із загальною фізіономією тюремного закладу, а в очах арештантів робило керкермайстра якоюсь постаттю з іншого світу, свіжою й симпатичною. Та, незважаючи на позірну добродушність, була це людина незвичайно сувора до всяких провин своїх підвладних — арештантів чи стражників — і незвичайно пунктуальна й сумлінна у виконанні обов'язків своєї важкої служби. Особливо стражники мусили берегтись його. Тому й не дивно, що, почувши його голос, войовничий ключник раптом похнюпив ніс і змалів так, що годі було його пізнати. Виструнчуючись по-військовому, з обличчям, зверненням до керкермайстра, замість прямої відповіді на його питання сказав урядовим тоном:

— Ще два цувакси, прсшу пана керкермайстра.

При тих словах він подав керкермайстрові доручення подавчого протоколу.

— Що то ви, хлопці, — мовив керкермайстер, подивившись на папір і звертаючись потім до хлопців, — за крадіж і скалічення? Бійтеся Бога, діти, що ви наробили?

Брати, все ще трясучись усім тілом, у німім здивуванні дивилися на нього великими очима, не кажучи ні слова.

— Мій Боже! — скрикнув керкермайстер, наближаючись до них і придивляючись до них ближче. — Таж це бідняцтво босе й напівголе, промокле, перемерзле. Ну, й мають же ті люди серце тягати їх у такий холод із поліції і ще держати в клітці! Швидко, пане Трапішевський, швидко! Руштесь! Принесіть їм сорочки, штани, полотнянки й шапки. Все, що треба! Ходіть до моєї канцелярії, хлопці, зігрійтесь трохи, зараз вас переберемо! Мій Боже, мій Боже, навіть над худобою було б гріхом так знущатись, а це чей же люди, діти! Що воно знає про крадіж! Певно, десь до саду залізли, пару яблук урвали або щось подібного, і зараз то по криміналах тягати!

Так розмовляючи сам з собою, чесний керкермайстер відчинив канцелярію і ввів хлопців до неї. Хоч у канцелярії

не було дуже ясно, але зато тепло. Промерзлі хлопці стали коло печі, щоб зігрітися. Гикавка стискала їх горла. На розмаїті питання, які задавав їм керкермайстер, вони не відповідали нічого, тільки спідлоба, мов зловлені в лісі молоді вовки, поглядали на свого нового пана.

— Дике воно, перелякане, занедбане, прибите нуждою— і це має суддя судити? — мовив далі сам до себе керкермайстер, ходячи по канцелярії і від часу до часу поглядаючи на хлопців. — Не їх я судив би, але їх батьків, що на такий шлях їх пустили.

— Ми не маємо батьків! — відізвся раптом Владко напівзухвалим, напівжалібним тоном.

— А, так, то ясна річ! — гукнув керкермайстер, немов урадуваний, що прояснилась йому одна загадка. — Сироти, без батька, без матері, хто про них має дбати! Ну, але досить вам уже стояти коло печі, ще катару наберетесь! Ходіть сюди, скидайте ті свої мокрі шмати, тут маєте сухі, переодягніться.

Коли хлопці переодягалися в одному куті канцелярії, керкермайстер сів на своїм урядовім кріслі і, вписавши, що було треба, до своєї книги, звернувся до ключника.

— А що, пане Трапішевський, скільки ж то цуваків прибуло нам сьогодні?

— П'ятнадцять, прошу пана керкермайстра.

— О, то багато, то багато! А масте яке місце, щоб куди цих хлопчиків помістити?

— Або я знаю, прошу пана керкермайстра? Може, одного на 45?

— Але ж там уже є п'ятнадцять!

— А один міг би піти на 15.

— Але ж там також уже 10, хоч це казня тільки на 8, так що двох мусить спати на підлозі.

— Ну, то дам одного...

В тій хвилині Владко, лише в сорочці та штанах, що, шиті на дорослого, волоклися за ним по землі, приступив і перервав мову ключника.

— Прошу пана керкермайстра, — сказав він благальним голосом, — я просив би дати нас обох разом.

— Обох разом? — сказав здивований цією зухвалістю ключник. — Бачиш його! Чого він хоче! Обидва належать до однієї

справи, і давай обох їх разом. Щоб ви змовлялись, як викручуватися при протоколі!

— Цього не можна, мій хлопче, — сказав керкермайстер.

— Але ж ми не будемо викручуватися, — промовив, оживляючись, Владко. — Ми до всього призналися вже в поліції і не маємо чого викручуватись, а ми один без одного не можемо бути.

— Чому не можете? — спитав зацікавлений керкермайстер.

— Бо це можемо, — відповів поважно Владко. — Відколи живемо, ніколи ще ми не розставалися. Прошу пана нас не розлучувати! Ми будемо чемні!

— Як розлучать нас, то я умру, голову об мур розіб'ю, — сказав із свого кута Пачко спокійним, але до комічності рішучим голосом.

— Не будеш ти там тихо, смаркачу! — скрикнув ключник. — Не слухайте їх, пане керкермайстер. Це лотри.

— Дайте спокій, пане Трапішевський, — відповів керкермайстер. — То вже моя річ, що зробити з ними. Дасте їх обох разом, але куди?

— Якщо обох разом, то, мсже, найкраще було б на 44?

— Куди на 44, до Семка Тумана?

— Так, прошу пана керкермайстра.

— Але ж це божевільний. Він може котрого з них скалічити або вбити.

— Де там, прошу пана керкермайстра! Він навчить їх тільки послуху й покори. Той, що вчора дістав віл нього киблем у лоб, не хотів послухати його і надто ще глузував собі з нього. А для хлопчиків це буде найкраще, бо старий їх не зіпсує.

Керкермайстер подумав хвилину, нарешті промовив:

— Нехай і так буде! Провадьте їх на 44. Правда, це казнія тільки на два ліжка, ну, але хлопчики можуть обидва спати на однім. А що будуть разом із Семком Туманом, то це, може, ще на шось придасться.

— Ну, гультяї! — сказав ключник до братів, коли вийшли з канцелярії і, плутаючися в широких арештантських убраннях, ішли сходами на другий поверх, — пождіть ви, тепер я вам покажу, як до мене ставитись! Тут вам не пан керкермайстер, тут я пан! Ти, злодюжко! — гаркнув він до Владка, стукаючи його ключами в чоло. — Ти мені до очей кидавсья?

Ах, ти не Боже створіння! Але буде вам там, не бійтесь! Пізнаєте ви, що це Семко Туман! А я, певно, не буду такий дурний брати вас до іншої казни. Ого! Нехай вас і повбивас! Ще як почую ваш вереск, то втечу на другий коридор, щоб нічого не чути. Я вам не пан керкермайстер, що милосердиться над кожним волоцюгою, немов над рідним братом! Ану, беріть собі солом'яник, подушку, коц і простиню тут, із цієї купи!

На коридорі другого поверху лежали великі купи реквізитів: соломою напханих арештантських солом'яників, таких самих подушок, ніби чистих простинь і сивих вовняних коців. Хлопці взяли подушку, коц і простиню, але солом'яника, незважаючи на всякі зусилля, не були в силі піднести.

— То мені злодії! Навіть солом'яника не можуть собі занести! — гнівно крикнув ключник і досить сильно вдарив одного й другого зв'язкою ключів по плечах. — Ну, руш до казни!

І він пішов наперед коридором, шез у темній фрамuzі грубого муру, в якій були цілком чорні, дубові двері, оковані довкола й навхрест грубими залізними штабами, з малим віконцем посередині, забитим бляхою, рідко подіравленою, мов друшляк, а крім того, замиканими з коридору залізними дверцятами, забряжчав масивною залізною колодкою, потім відімкнув замок у дверях і, відчиняючи їх, впустив братів по одному досередини з криком:

— Цувакс! І ще цувакс!

І при тих словах не занедбав дати одному й другому знову зв'язкою ключів по плечах, і то так сильно, що хлопцям аж сльози в очах стали. За арештантами й ключник увійшов до казни, полишаючи двері за собою відхилені.

Казня під номером 44 була однією з кращих у всім закладі. Вже те одно, що знаходилась на третім поверсі, було корисне: була нижчою, вікно мала більше й доступніше, отже мала більше світла й виду, ніж казни на другім поверсі, а тим більше на першім. А втім, була це казня зовсім малих розмірів, мала заледве шість кроків здовж і чотири вширшки. Попід стінами по обох боках вікна стояли два тапчани, один застелений, а другий з голих дощок. У протилежних кутах по обох боках дверей стояли — в однім куті залізна піч, скута в зв'язаннях залізними обручами, немов який незвичайно тяжкий злочинець, а власне на те, щоб арештанти не могли зняти верхньої частини

печі, чи то щоб не добути огню для цигарок, чи то щоб у данім разі не втекти, — а в другім куті стояло дерев'яне начиння, зване в арештантськiм жаргоні «зоською». Оце було все умеблювання казні.

На застеленім тапчані, звернений обличчям до вікна, сидів чоловік величезного росту, з довгим, мов молоко, білим волоссям, що спадало йому на могутні плечі, та в звичайнім арештантськiм одязі. На колінах мав ліру, на якій, очевидно, грав недавно, бо права рука тримала ще ручку корби, а ліва спочивала на дерев'яних клавішах. Але в хвилині, коли хлопці відчиненими дверми казні ввійшли до середини, в казні панувала німа тиша, а далі до них звільна обернулось жовте, мов мертво, обличчя, оточене білим волоссям і такою самою бородою, що спадала аж на груди. Зморщене чоло, бліді, без крові, уста, а особливо білі, кров'ю підбігли сліпі очі надавали цьому обличчю щось страшного, так, що хлопці на перший вид цієї постаті стали мов закам'янілі.

— Маєте тут двох цуваксів, Семку, — промовив до нього ключник. — Будьте над ними добрим господарем! Якщо не схочуть вас слухати, то бийте, скільки влізе. Я вам дозволяю.

І обертаючись до братів, він мовив на відхідному:

— Ну, майтесь добре! А не забувайте, що дід Семко вбив п'ятьох людей одної ночі і що він сліпий, а як б'є, то не бачить, куди б'є. Сподіваюся, що й вам догодить.

По тих словах вийшов і замкнув за собою двері наперед на замок, а потім іще на колодку, що висіла при дверях на масивнім скоблі.

Остання рекомендація ключника докраю перелякала хлопців і замкнула їм уста. Отже, ще перед карою зачехано їх у товарпство такого страшного чоловіка, п'ятикратного убійника, піддано їх навіть почасти під його владу! Стояли, бідняги, цілком приголомшені, не важучись рушитися, не важучись поглянути одно на одного і, немов закляті, не спускали ока з широкого, мертвого, до них зверненого обличчя страшного діда, що моргало на них сліпими очима.

— Ходіть сюди, діти! — промовив дід глибоким, немов могильним голосом.

Хлопці не важились навіть подумати опиратися і підійшли до нього. Раптом дід простягнув довгу, костисту руку, вхопив нею Владка за голову і притягнув до себе. Зо страху аж губи

закусив Владко, щоб не крикнути, гадаючи, що дід зараз на вступі Бог знає що задумує з ним зробити. Одначе дід, притягнувши його близько, лівою рукою відложив набік ліру, а потім почав обома р'юками обмацувати Владкове волосся, чоло, обличчя, плечі, незвичайно старанно й систематично, як вправний купець обмацує худобину, яку має намір купити. Потім він нахилився і обнюхав голову хлопця, втягуючи носом запах його волосся, немов собака, що нюхом висліджує слід звірини.

— Як називаєшся? — запитав дід.

— Владко Калинович.

— Владко... Владко... Владко Калинович, — звільна повторював дід, немовби вчився напам'ять цих слів.

— А скільки маєш літ?

— Десять.

— А яке маєш волосся?

— Чорне.

— Чорне! А, я так і думав. І я мав колись чорне волосся.

Це гарно. Ну, а другий де?

І знов простягнулася довга рука в порожній простір, поки не намацала Начка.

— Це мій брат Начко, — сказав випущений і осмілений трохи Владко, а тимчасом дід рббив з Начком ті самі маніпуляції, що й з ним попереду.

— Начко... Начко... Начко Калинович, чи так?

— Так, — промовив стиха, несміливо Начко.

— А ти скільки маєш літ?

— Також десять. Ми близнюки.

— А яке маєш волосся?

— Біляве.

— Ага, бачиш його! Біляве! І це гарно. Моя жінка мала біляве волосся — гарна була. А за що вас сюди привели?

— Ми ходили красти картоплі, — мовив відважний Владко, — аж тут господар зайшов нас іззаду та схопив обох у руки.

— Обох! — живо вигукнув дід. — А це як?

— Ми не мали куди тікати, — отже, ми обидва кинулися на нього. Ми думали, що як разом ударимо на нього, то, може, повалимо його на землю.

— А бачиш його! Що за хитрі хлопчики! І хто сподівався б! — мовив очевидно вдоволений дід, і його сліпе обличчя

оживилось, зяясніло виразом внутрішнього життя. Хлопці почували себе уже далеко свобіднішими і менш пригнобленими його присутністю, хоч все ще стояли непорушно проти нього, сперті об свій голий тапчан.

— Ага, — сказав Владко, — господар, собача кров, мабуть, цього сподівався, бо підкрався, розставив руки і схопив нас обох за ковнір, доки ми могли вдарити об нього.

— Ов-ва! — вигукнув дід із живим спочуванням.

— Зловив нас, — оповідав даліше Владко, — і як потряс нами обома, то я думав, що мені голова злетить з шиї, як яблуко з гілки. «О, — гадаю собі, — щоб ти здох!» І кричу до Начка: «Вали його лобом у бік!» Скоро лише Начко гримнув його лобом у бік, він ухопився лівою рукою за ребро, а Начко в ноги. А я тимчасом ніж із кишені, як фалатну його в праву руку, і мене мусив пустити. І так ми втекли, ще й накраденої кукурудзи набрали, бо він уже не мав охоти гнатися за нами. Щойно увечері на вулиці забрав нас поліціант.

— Зухи хлопчаки! — промовив дід. — Відважні хлопчаки! І я колись був таким і досі люблю таких. Не бійтесь, буде вам тут добре. Я лише рюмсів і плаксіїв не люблю. Їх б'ю, чим випаде. А ви не бійтесь. А що вам той п'янюга ключник говорив про мене, то ви плюньте йому в очі. Він бреше, мов пес. Я нікого не вбив. Правда, пани мають на мене підозріння, що я вирізав цілу жидівську сім'ю, і за це вже десять літ мучать мене. Десять літ ведуть наді мною слідство, а нічого не можуть вислідити. По всіх судах волочать мене, сотні свідків стягають і нічого не можуть доказати мені. Я осліп у слідстві, посявів у слідстві і чую, що в слідстві помру, а вини не докажуть мені.

Все те він сказав спокійним голосом, без ніякогозворушення або обурення, вперши свої білками й кров'ю запліли очі в пустий простір, немовби з якоїсь невидної книги читав суху записку про якусь давню й зовсім байдужу подію. Але на хлопців це коротке оповідання зробило тим сильніше враження. Вони стояли, запираючи дух у собі та вдивляючись у діда з зовсім уже іншим почуванням, з нетаємним спочуттям і милосердям.

— Масте, злодії, солом'яник, — сказав ключник, відчиняючи двері, — хоч варто б так вам зробити, щоб ви спали на голих дошках.

Арештант положив солом'яник на тапчані і мимохідь пепнув щось до діда, на що той лише кивнув головою. Арештант відійшов, двері замкнулись, а хлопці взялися стелити ліжко. Солом'яник був такий великий, що на ньому було досить місця для обох. Так само й коц один для обох так вистачав, що Владко, пошептавши з Начком, звернувся до діда:

— Може, вам треба ще одного коца? Для нас вистачить один.

— А як змерзнете? Тут ще не палять, аж від Усіх Святих починають, а вночі холодно.

— Маємо дві простині. А може, ви мерзнете вночі, то вам коц придасться.

— Авжеж, що мерзну, — промовив дід, приймаючи коц.— Спасибі вам, діти!

Сумерк западав щораз густіший. У казні залягла тишина.

Дід далі сидів на своїм місці, не думаючи навіть кластися. На його колінах знов лежала ліра.

— Ідіть спати, діти, — сказав. — Не дивіться на мене, я старий, не могу спати! А ви, певно, втомлені!

Хлопці дійсно були незвичайно втомлені й ослаблені наслідком попередньої безсонної ночі й перестуди. Отже розібрались і поклались разом на своїм тапчані. Та не могли вони заснути. Їх обличчя все були звернені на діда, голова якого блищала в потемках, мов білий туман неозначених форм. По хвилині мовчачки дід зітхнув пару разів, схилив голову і звільна покрутив корбою ліри. Струни інструмента видали протяглий, жалісний голос, немов тихий зойк. Клапнули під пальцями діда клавіші, струни видали ще жалібніший акорд. Той акорд потягнувся в нескінченну далечину, впадаючи часом у відміну, то знову повертаючись до первісних тонів. До цієї музики заспівав дід тихим, але чистим і виразним голосом сумну арештантську пісеньку:

Кому світить місяць, я й сонця не знаю,
Моєму нещастю не буде вже краю.
Я сиджу в в'язниці і терплю неволю,
Плачу й нарікаю на нещасну долю.

Хлопці мимоволі щільніше притиснулись один до одного під враженням тієї музики й тієї пісні, співаної звільна на незвичайно просту ноту, що все таки зворушувала до глибини, особливо кожного, хто є в такім становищі, про яке говорить

пісня. Начко, притуливши обличчя до шиї брата, почав потиху плакати; його теплі сльози капали на Владкову шию. Владко хотів зразу вилаяти його, але не міг; лише відвернувся, поцілував Начка в мокре око і сказав шепотом:

— Ну, ну, дай спокій, яюсь то буде!

А дід співав даліше про долю арештантів:

Кликали до суду зізнання складати,
Мій адвокат гнівно взявся докоряти,
Лаяв, вимагав він правду говорити:
«А як скажеш правду, не будеш тут гнити».

— Слухай, Владку, слухай! — шепнув Начко, підносячи голову й прислухуючись.

Об стіну під їх боком стукано, очевидно, куснем дерева. Насамперед стукнено раз. Дід зараз перестав грати і співати, відіклав ліру, встав і, не мацаючи, наблизився до стіни, де кінчивсь їх тапчан, і дерев'яним клавішем своєї ліри так само стукнув об стіну. Зараз відозвалися з того боку численні стуки в деяких відступах, то частіші, то рідші. По кожному відступі дід стукав по разу, ніби даючи знак, що він зрозумів. Потім телеграфіст із сусідньої казні скінчив, а дід почав таким самим робом передавати йому новини. Хлопці чули про цей спосіб порозуміння, один із старших вуличників учив їх навіть злодійською абетки, але вони не запам'ятали собі її, тому не могли нічого зрозуміти з тієї розмови, що велася через стіну. Нарешті скінчив дід, і знову почав сусід, але цим разом коротко. Замість відповіді дід стукнув тричі й відійшов від стіни, а ставши під вікном між тапчанами, тричі стукнув обцасом об підлогу. По хвилині відізався знизу так само трикратний стукіт. Дід виліз на фрамугу вікна і приложив голову щільно до ґрат, а руку вихилив надвір і зараз втягнув її назад, відв'язавши з довгої, тоненької, з прутів зв'язаної жердки лист, поданий йому через вікно з сусідньої казні. Він ізліз з вікна, підсунувся під тапчан, на яким лежали хлопці, і намацав десь у захованій шпарці шнурок. На його кінці прив'язав лист і спустив через вікно вниз до казні, що лежала прямо під ним, де й відібрано його. Коли дід звивав шнурок, знову відізвалися три стуки знизу — знак, що лист відібрано. Дід відповів так само трикратним стуком обцаса об підлогу і потім своїм клав шем стукнув тричі об стіну і, шойно віді-

бравши таку саму відповідь, сів назад на своє місце й узявся до ліри. Вечірня пошта була полагоджена. Хлопці з подивом дивилися з-під свого коца на ту всю роботу. Їм здавалося, що дід з настанням ночі відминився, що пільма, напливаючи, влила в ту величезну постать нове життя. Його рухи були певні й швидкі, голос чистий, дзвінкий і зовсім не такий могильний, яким говорив до них, а та жива комунікація його з арештантами в усіх кутах надала йому в їх очах чару якоїсь таємничої сили. В уяві снувались їм сцени з маміних оповідань про старих чарівників, що сиділи в глибокім лісі в кам'яній печері, і ті чарівники прибирали тепер зовсім виразні риси й форми Семка Тумана.

А дід сидів знову спокійно й непорушно на своїм тапчані. Спати він ані думав. Настроївши ліру, загравав ті самі, що й перед тим, сумовиті акорди і кінчив перервану арештантську пісню:

Оповів я правду, засуд ось читають;
Надійшли батьки вже, сумно мя вітають:
«Будь здоров, паш сину, скований в кайдани!
Не хотів нас слухать, маєш вже сандали».

Голос замовк на хвилину, тільки ліра брязкає. Чи це дід зітхнув? Чи струна посковзлася по дерев'янім кілку? Та ось знову дід заспівав, тихіше, жалібніше:

Маєш вже сандали й зстрижене волосся;
Тя в тюрмі, а в полі падає колосся.
Маєш вже сандали й сірую сукману;
Я тебе соромлюсь, як при тобі стану!»

Пісня скінчена. Ліра забриніла сильніше, живіше, немовби вбогі, сумні тони затремтіли на її струнах у передсмертних конвульсіях. І поплив у півсонній уяві хлопців далекий, широкий потік темряви. Дощ ллє і хлюпотить у калюжах. Осінній вітер жене по пустім полі і десь далеко-далеко свище між крутими берегами. А серед цієї темряви, сльоти й вітру йде бідний арештант, промоклий, перемерзлий, і плаче. Його сльози, грубі, гарячі, падають гучно, мов на скляну підлогу, і розбиваються в тисячні бризки — кап! кап! кап! Цить! Чи це скляна підлога розбринілась так від сліз, що капають на неї? Чи, може, зачепило її те жовтаве світло, що падає косим стовпом з лона темряви? Ні, це не підлога бринить! Це в тім світлі грає рій золотих мушок і видає тихий, ледве чутний, але

безмежно любий звук із невидних діамантових крилець — ньньнь, пньнь! Цей звук наближається, стає спльнішим, виразнішим! Ньньнь! Віддаляється вгору, вгору, ще вище, тихіше, нарешті розплився зовсім у просторі.

Хлопці заснули.

IV

Тиждень минув від хвилини, коли брати переступили пороги криміналу, а щό не кликано їх до суду. Їх життя плило одноманітно, мов у годиннику. Вранці о восьмій давано їм хліб, в полудні о дванадцятій обід, пополудні вони ходили на годину на прохід, ведучи під руки діда Семка, — це була вся їхня діяльність. Незважаючи на це, вони не нудились: дід грав на лірі, учив їх пісень, оповідав байки й пригоди свого життя, але завсіди вибираючи такі, в яких грав роль свідка і з яких про його власне життя й діла якнайменше можна було довідатись.

Ключник Трапішевський, що дав хлопців до тієї казні лише в тій надії, що дід не зможе зжитися з ними й трактуватиме їх так, як попередніх товаришів у казні, був дуже розчарований і маркітний з того, що помилився в своїм рахунку, і старався сам якомога докучати мешканцям номера 44. Наперекір давнішнім звичаям, вривався декілька разів із лускотом до казні і забороняв дідові співати та грати, викрикуючи:

— Тут є дім плачу! Тут співати не вільно! Ти, спорохнявільий діду, краще зробив би, коли б плакав за свої гріхи й молився Богу, ніж маєш тут витинати свої сабадашки!

На такі напасті дід не відповідав нічого, тільки схилив голову, мов віл у ярмі, а часом пригризав безкровні губи. Але хлопці, знаючи з вечірніх спостережень його зручність і догадуючись з його росту, яка в нього сила, тремтіли зо страху, щоб він не спалахнув і не наробив якого нещастя. Та дід зберігав непорушний спокій, а коли ключник, роззброєний цим супокоем, а притім відчуваючи, що чіпляється діда безправно (бо грати на лірі дозволив йому сам президент суду), відходив сердитий, дід говорив до хлопців:

— Що ж робити! Така Божа воля. Треба гнутись і коритись порядкові ката. Ба, якби то так перед десятьма літами, коли я був вільний і мав ясні очі, такий кат не був би відважився сказати мені щось подібне, бо був би знав, що то значить при-

чепитись до Семка Тумана! Та сьогодні! сьогодні моє в'яне, а його цвіте!

Нарешті одного дня прийшов ординанс із листочком у руці й закликав Семка Тумана до суду. Затремтів старий, зблід іще більше, ніж звичайно, — майже від року не кликали його до судді! — і, перехрестившись, пішов, а ординанс вів його попід руку. Перший раз від часу свого арештування брати лишилися самі з собою. Мовчали хвилину, немов збираючи думки та поглядаючи один на одного.

— Цікаво було б знати, — почав нарешті Начко, — що за протокол складатиме там наш старий!

— А ти як думаєш? — спитав Владко.

— Думаю, що там мусить бути щось страшне, коли хрестився при виході.

Їх дальшу розмову перервав вхід керкермайстра. Не бачили його хлопці ще від того дня, коли грілися в його канцелярії, і здивувались немало його приходом, а навіть трохи перелякались. Але пан керкермайстер усміхався так добродушно, був, очевидно, такий добрий і ласкавий, що від самого його виду минула їх боязнь. Кивнувши ключникові, що з покірною міною стояв при відчинених дверях, щоб віддалився, керкермайстер примкнув двері, а потім, звертаючись до хлопців, промовив:

— Ну, що ж, хлопчики, як вам живеться?

— Добре, прошу пана керкермайстра, — відповів Владко.

— Кликали вас до суду?

— Ще ні.

— А як годитеся з дідом? Не робите йому пустошів?

— Ні, — відповіли хлопці.

— І він вас не б'є?

— Ні, борони Боже!

— Це гарно. А втім, я сподівався по вас цього. Ну, а що ж робите цілий день?

— А що ж маємо робити? Сидимо. Часом дід співає або оповідає щось, то слухаємо або вчимось його пісень.

— А гарні пісні знає дід?

— О, дуже гарні! — з захопленням крикнув Начко. — Не знати, що дав би я, якби я вмів усі напам'ять!

І по тих словах Начко сховав обличчя за плече брата, немовби соромився свого запалу.

— Ну, а що таке гарне оповідає вам дід? — спитав дальше пан керкермайстер.

— Розмаїті речі, — відповів Владко.

— Дід знає також прегарні казки, особливо про розбійників! — вирвався знову Начко. — Не раз як почне оповідати увечері, то ми аж тремтимо зо страху, то плачемо з жалю, то зриваємось на ліжку, доки нарешті не заснемо.

— А що ж таке він оповідає вам про тих розбійників? — питає дальше керкермайстер із щораз більшою цікавістю.

— Та так, — мовив Владко, — як розбійники зустріли в лісі панночку, яку мачуха веліла викинути, щоб вовки її з'їли, або знов, як гарний королевич на ловах дістався поміж розбійників, або як розбійники рахували гроші під дубом, а дурень сидів на дубі з ступою, — то таке смішне!

— Ага, — промовив керкермайстер з деяким розчаруванням у голосі, — то про такі речі оповідає вам дід. І про ніщо більше не говорить?

— Чому, — сказав добродушно Начко, заохочений тим, що керкермайстер узяв його за руку, притягнув до себе і погладив його кучеряве темнобіляве волосся, — говорить і про інші речі, що сам бачив або що зо свого життя оповідали йому інші. Також дуже цікаві речі.

— Так? А що ж таке цікаве оповідав вам дід про себе?

— А оповідав, яким то він був заможним і шановним господарем, яку мав гарну жінку, якого синка, — плакав, згадуючи про них. А потім говорив нам багато про панщину та який там був у їх селі жорстокий пан, як він знущався над людьми, як узяв його сина до двора за льокайчука, як мати плакала та як пан зараз по кількох днях звелів дати тому хлопцеві за якусь провину сто канчуків, так що бідний хлопець тієї самої ночі помер.

— Дійсно, це цікаве! — сказав керкермайстер. — Ну, а що ж дальше?

— Дальше оповідав, як він утікав із своєю жінкою від того пана, як гнали за ними гайдуки, як вони кинулися поночі в ріку, щоб її переплисти, — він переплив, а його жінка втопилася.

— А не говорив, чому вони втікали від пана?

— Ні, цього не говорив, — мовив Владко. — Але це чей

же розуміється, що як пан був такий лихий, то від нього втікали.

— Ага, він так вам говорив?

— Це розуміється.

— Ну, а що ж даліше?

— Даліше... даліше нічого такого не оповідав.

— Е, ні, Владку, — знов вирвався Начко, — хіба ти забув, як він оповідав про те, що зробився калікою і пристав до дідів, почав грати на лірі.

— А так, про жебраків оповідав багато, які то в них звичаї, які школи, яка велика компанія, як усі знаються, як разом збираються й ради радять.

— Цікаві речі! Цікаві речі! Дійсно, варто послухати. Мушу колись запросити старого, щоб і мені що оповів. Ну, а що ж вам іще він говорив про своє життя?

— Більш нічого.

— Нічого? Ану, пригадайте собі добре. До свого давнього пана, яко дід, він не вертався?

— Ні, нічого про це не говорив.

— А Хаїма Рібенгольца не згадував?

— Ні, не згадував.

— А про закопані скарби нічого вам не оповідав?

— О, оповідав не раз! — крикнули обидва хлопці.

— Так? А що ж вам таке про них оповідав?

— Що кожний скарб раз на рік горить блакитним полум'ям, а хто це побачить, то повинен перехрестити це місце і кинути щось: стебельце, капелюх або що має під рукою, то й викопас скарб. Оповідав і про такі скарби, які стережуть змії в печерах або що закляті так, що їх доткнутись не можна.

— А більше нічого не говорив?

— Говорив, що в горах є скарби якогось розбійника Довбуша, зложені в одній підземній печері. Завезено їх туди на двадцятьох чотирьох возах, а вхід закритий каменем, на якому для знаку розбійника видовбали хрест. Але Довбуш зайшов уночі і той камінь, що лежав хрестом догори, обернув хрестом униз, так що від того часу ніхто не може знайти цього каменя ані тієї печери.

— А що, може, й дід також шукав його? — спитав з усміхом керкермайстер.

Діти з дивуванням подивилися йому в очі, нарешті Начко відповів:

— Не знаємо. Дід нічого про це не говорив. Але як ми доростемо, то, може, й підемо шукати. Щоб лише довідатись, на котрій то горі. А дід саме казав, що навіть про це трудно дізнатись, бо в кожній околиці вказують на іншу гору.

— Ну, а про свій власний скарб він нічого вам не говорить? — запитав керкермайстер із ще солодшою усмішкою, гладячи хлопців по головах.

— Про свій власний скарб? — повторили в один голос хлопці, знову вдивляючись в обличчя керкермайстра, немовби бажали вислідити, чи він жартує, чи говорить правду. — Хіба ж дід Семко також закопав скарб?

— Я не знаю, діти, — сказав, сміючися широко, керкермайстер, — але якщо він наговорив вам стільки казок про інших, то міг вам сказати якусь казку і про себе.

— Ні, — відповів поважно Владко, — про себе говорить дід лише правду. Це видно по ньому.

— Ну, ну, я нічого про це не говорю, — промовив керкермайстер і, завдавши хлопцям іще декілька байдужих питань, вийшов із казні. По його виході брати довгий час дивились мовчки один на одного.

— Як думаєш, Начку, — сказав нарешті Владко, — керкермайстер добра людина?

— Видко, що добра, — мовив Начко.

— Мовиш, що добра? А чого ж він від нас хотів?

— Від нас? Чого ж він міг від нас бажати? Нічого.

— Ти так думаєш? А я думаю, що він даремне приходив до нас; так пильно довідувався, про що дід розмовляє з нами.

— Даремне? — крикнув Начко, немовби тепер щойно відкрились йому очі. — То ніби він хотів довідатись від нас щось про старого Семка, чи так думаєш?

— Авжеж що так! Хто знає, може, з дурного розуму ми й наговорили щось непотрібне?

— Бійся Бога, Владку, не кажи так! Щоб ми мали чим зашкодити дідові? Це було б свинство! Ні, скоро дід прийде мусимо все оповісти йому, то відразу побачимо, чи ми наговорили що злого. А втім, я думаю, що якби він хотів нам щось

таке сказати, що для нього може бути шкідливим, то був би велів нам нічого нікому про це не говорити.

— Може бути, — сказав Владко, — але ми таки зробили дурницю, що стільки наговорили тому чортові.

— На другий раз будемо обережніші. Чорта з'їсть, доки що довідається від мене! — крикнув Начко, стискаючи свій дитячий кулак і грозючи ним у сторону дверей, куди вийшов керкермайстер.

— Ну, але хто ж був би сподівався по ньому, що така добра й ласкава людина схоче робити з нас капусів? ¹

— Ні, Начку, — сказав поважно Владко, — не так зробімо. Як питатиме нас іще раз про діда, то плетімо йому різні баналюки, що слина принесе на язик. Нехай собі потім дошукус правди, якщо йому ходить про неї.

— Добре, — погодився Начко. — Вже я закручу йому харамана, аж вуха розвісить. Щоб ми тільки сьогодні нічого такого не наговорили!

— А відмовляти відповіді керкермайстрові не можна, — поучував дальше Владко, — бо чей же знаєш, він тут пан, він міг би нам такого наробити, що нам відхотілося б і молочного киселю.

— Щоб ми лише сьогодні не нашкодили дідові! — повторював раз у раз засмучений Начко. — Скоро він прийде, зараз усе йому оповімо.

— Але якби керкермайстер питав нас, чи ми говорили дідові про його візит, то скажемо, що нічого неговорили, розумієш?

— Ану, це розуміється, — сказав поважно Начко.

Через якийсь час дід вернувся із суду, блідий, тремтячий, немовби зламаний. Руки тряслись йому, сліпі очі неспокійно бігали в різні боки, ніби шукали пункту, на яким могли б спочити. Уста порушались постійно, шепчучи якісь нечутні вислови. Усе його обличчя виражало глибоке пригноблення і зрушення. Він сів на своїм тапчані і довго-довго сидів непорушний, німий і понурий, не можучи прийти до себе. Коли був у такім стані, діти не відважились відзиватися до нього і тривожно тулились на своїм тапчані, не відвертаючи очей від цієї дивної постаті, не важучись ані говорити, ані навіть

¹ Допошиків.

шептати між собою. Нарешті майже по годинній томлячій мовчанці дід успокоївся трохи, вигодовив чоло і запанував над рухом своїх рук, — очевидно, його думка бодай на око побідила ту темну, грізну мару, що з великою силою стала була перед ним у суді.

— Ви тут, діти? — запитав він зміненним, м'якшим, ніж звичайно, голосом.

— Тут, — відповіли хлопці.

— Був хто у вас, коли мене не було?

— Був керкермайстер.

— Про що він вас випитував?

— Випитував, про що ви з нами розмовляєте.

— Стара історія, — мрукнув дід. — Десять літ уже повторюють зо мною те саме, і ще їм не сприкрилося. Ну, і що ви відповіли йому?

— Ми оповіли йому все, — сказав простодушно Владко. — Ви не мовили нам, що можемо говорити, а що ні. Ми оповіли йому, які казки оповідаєте нам про розбійників, про панщину, про те, як пан убив вашого сина, як ви втікали з жінкою і жінка втопилася, як ви ходили з жebraками.

— Ну, й що ж він?

— Нічого. Та він випитував нас, чи не оповідаєте нам чого про скарби. А коли я йому сказав, що оповідаєте нам про Довбушеві скарби, усміхнувся й запитав, чи не оповідали ви нам також про свій власний скарб.

— Чи так? Про мій власний скарб? А звідки він знає про мій скарб?

— Ми питались його, але він відповів, що нічого не знає, але думав, що ви наговорили нам таку казку.

— Ага, а не питав він вас ще про що?

— Питав іще про одно, — сказав Начко. — Чи ви не згадували перед нами про якогось Хаїма Рібенгольца? Але ми сказали, що ні.

— Дурень! — мрукнув гнівно дід, але хлопці запримітили, що на згадку цього назвища його обличчя поблідло, а уста задрижали конвульсійно. — Дурень! — повторив він іще раз і звів голову на груди, впавши в глибоку задуму.

— А може, ми нашкодили вам що тим, що ми говорили керкермайстрові? — сказав несміливо Владко, наближаючись до діда. — Потім ми й самі дорозумілись, що нічого не треба

було йому говорити, але ви повинні були нас остерегти. Як нам що говорите, а хочете, щоб ніхто про це не знав, то нам скажіть. Ми нікому нічого не скажемо, хоча б нас різав.

— Добрі хлоп'ята! — сказав сумно дід, глядячи обома руками їх голови. — Не бійтесь, те, що ви говорили, нічого мені не зашкодить, бо що ж ви знаєте такого про мене?

А по хвилині він додав з легкою усмішкою:

— Ну, але я не знав, що ви такі зухи і що вмієте мовчати.

— Щоб брали нас на муки, а якщо чого не можна сказати, то ми не скажемо, — гукнув патетично Владко.

— Гарно, гарно! Цього держіться! Це вам може дуже пригодиться в усім житті. Ніколи, небожата, не носіть серця на язичі. Це вже така Божа воля, що серце має бути сховане, а те, що в серці, також мусить бути сховане. Якщо Пан Біг був би хотів інакше, то міг би був дати нам серце на чолі, щоб кожний відразу бачив, що діється в ньому. А я не маю ніяких секретів вам говорити. Що чуєте від мене, то можете кожному сказати. Тільки ще вам скажу: не вірте керкермайстрові, хоч він видається таким добрим і ласкавим. Тепер я знаю, чому він такий і чому дав вас до мене. Слухайте ж, що вам скажу. Був на Поділлі, над самою російською границею, дуже багатий жид, Хаїм Рібенгольц. Він жив у мурованій корчмі в самій середині села, але так, що ця корчма стояла немов на толоці, а хати були досить віддалені від неї, відділені від неї плотами, садами й городами. Треба було добре крикнути, щоб із корчми чути було до хат. Отже, одного ранку, коли люди прийшли до корчми, знайшли жида з усією сім'єю — вісім душ — убитих, скрині й кюфри порозбивані, гроші забрані. Отже, на мене впало підозріння за це вбивство, мене арештували і держать уже десять літ у слідстві, але нічого не можуть доказати мені. На моє нещастя, я покликався на дурних свідків, що замість очистити мене, заплутали мене ще в дві інші паскудні справи, і так я, небожата, вліз, що я вже й осліп у криміналі і здається мені, що тут також доконаю життя.

— А які ж це дві інші справи? — запитали хлопці.

— Бачите, одна справа з тим паном, що вбив мені хлопця й утопив жінку. Цей пан називався Голейовський, і його в рік по моїй утечі вбито страшним робом у його кімнаті. Яким способом приплели мене до цього вбивства, сам не знаю.

А друга справа з якимсь російським генералом, якого теж убито в корчмі в Сатанові. Нехай там з Паном Богом спочиває небіжчик генерал, але через нього держали мене в російських арештах цілі два роки, доки не переконались, що я нічого не винен, і не віддали мене знову тутешнім судам. Отже, гачите, хлопці, що то значить ці керкермайстрові випитування. Всі панове тут у суді переконані, що я дійсно вчинив ті убивства і вже давно були б повісили мене, коли б не право, що не дозволяє вішати за підозріння, але вимагає доказу. А доказу, дасть Біг, не знайдуть, щоб і сто літ шукали. Ну, а керкермайстер хитрий лис. Думає собі: «А що, може, старий звирився перед дітьми, а діти виспівають». Дурний, не знає, що хоча б ви навіть щось виспівали, то ваше свідоцтво не мало б вартості. Та йому не так ходить про те, щоб повісили мене, — він добра людина! — як щоб відкрити ті гроші, що позабирано в Рібенгольца, Голейовського й російського генерала. Гроші кортять його. Певно, не на те, щоб віддати їх пошкодованим, але на те, щоб сам удавився ними й забезпечив свою сім'ю. Знаєте тепер, чому він такий добрий з вами?

— Знаємо! — скликнули хлопці. — Але він чорта з'їсть, доки чого від нас довідається.

Проте не всю правду говорив дід перед хлопцями і не був зовсім таким спокійним щодо їх звірень перед керкермайстром, як удавав перед ними. Тієї самої ночі він довго телеграфував у різні сторони, поручаючи своїм знайомим арештантам уважно стежити й підслухувати, чи керкермайстер не знає про нього з оповідань хлопців чогось такого, чого він не повинен би знати. Він поручив також пильно стежити за хлопцями, коли їх поведуть на протокол, чи керкермайстер кликатиме їх по дорозі до себе, та в міру можливості підслухати, про що розмовлятиме з ними. А що канцелярія керкермайстра лежала на першій поверсі, де була також тюрма засуджених на менші кари (до року), верстати, прачкарні й т. ін., бо засуджені арештанти, зайняті при різних роботах або й не зайняті, мали в середині частин будинку першого поверху далеко більшу вільність рухів, ніж арештанти, що лишалися в слідстві і весь день були позамикані в казнях, тому не дивно, що яко грубники, годинами не раз пересиджуючи при печач, яко замітачі, водоноси й т. ін. мали повну можливість шпійонувати

й доносити своїм товаришам усе, що діється в канцелярії керкермайстра.

І дійсно, в саму пору зателеграфував дід до партеру.

На другий день уранці закликано до протоколу насамперед Владка. Він пішов із б'ючим серцем, хоча знав, що протокол буде короткий. Справа була, яких багато, а крім того, зладжений в поліції протокол не полишав майже нічого собі бажати. Владко також не думав відпиратись від вини. Та інший протокол чекав його по повероті з суду. Керкермайстер зустрів у сінях ординанса, що вертався й вів Владка до казні, а потім мав відпровадити Начка до суду. Відіславши ординанса по Начка, керкермайстер велів Владкові іти за собою до своєї канцелярії.

Керкермайстер був сьогодні в незвичайно добрім гуморі. Його округле, пухнате обличчя було подібне до розцвілої в усій повноті півонії. На устах грав добродушний усміх. Замкнувши двері за собою, він розсівся вигідно в кріслі з поруччям і закликав Владка перед себе.

— Ну, що ж, мій хлопчику, — сказав, мірячи його ясними, усміхненими очима, — що ж нового скажеш мені?

— Не знаю, що таке міг би я сказати панові керкермайстрові, — відповів Владко.

— Бачиш, небоже, є така справа. Я вмістив вас в одній казні з тим дідом, бо знаю, що він любить дітей і що перед дітьми людина може не одно виговорити, чого не скаже перед дорослим. А треба тобі знати, що це дід проклято хитрий. Всі знаємо, що багато людей повбивав, награвив грошей, але бестія так уміла все заплутати, що нічого не можна доказати йому. Отже, може, ти ще раз оповів би мені докладно, що він вам говорить, може, суд довідався б із цього щось нового, може, знайшов би яку вказівку.

— А чи пан керкермайстер також належить до суду? — запитав раптом Владко, немовби вирвався з криївки.

Керкермайстер почервонів ще більше, нарешті сказав:

— Ну, бачиш, я не є суддею, але це мій обов'язок доносити судові, як я щось такого довідаюся.

— Та бо пан керкермайстер просто беруть мене на протокол, мов суддя. А я не знаю нічого. Коли я знав би що, то я зголосився б до пана судді та сказав би йому.

— Бачиш його, який мудрий! — скрикнув керкермайстер напівжартом, напівгнівно. — Коли б ти знав щось! А хто ж знає, може, те, що тобі видається нічим, було б для судді дуже важним? Ну, от, наприклад, учора по повороті з суду який був дід: сумний, веселий чи який?

— Який же він мав бути? Був такий, як звичайно. Він ніколи не буває веселим.

— Ну, а розмовляв з вами?

— Розмовляв.

— Про що?

— Про різні речі. Нарікав, що так довго тримають його в слідстві, а він не винен нічого, що возили його до Росії і також надаремне мучили.

— Ну, і ще що?

— Більше нічого такого не говорив.

— А питався, чи був хто у вас в казні?

— Ні.

— Ні? Скажи правду?

— Що маю брехати, — сказав червоніючи Владко, — коли не питався.

— Брешеш! — крикнув нараз керкермайстер і, зірвавшись з крісла, вимірив Владкові сильний ляпас. — Це мавш за брехню! А тепер говори правду! Питався, чи був хто у вас у казні?

— Ні, — відповів Владко.

— Хочеш іще одного з'їсти? — крикнув керкермайстер. — Коли я знаю, що він питався.

— Якщо пан керкермайстер знають, що він питався, то пощо питають мене? Я не знаю.

— А, ти, драбе! А, ти, лайдаку! — крикнув керкермайстер, хапаючи зо стіни могутній канчук, плетений із шкіри. — То ти так відповідаєш мені? Зараз говори мені правду, бо як зріжу тебе, то зараз привидиться тобі рідна мати!

Владко мовчав.

— Говори! — кричав керкермайстер, стоячи над ним із канчуком. — Питався вас дід, чи був хто в його неприсутності в казні? Я знаю, що він мусив питатись, і хочу тільки переконатися, чи говориш правду.

Владко мовчав.

— Чого мовчиш? — питав керкермайстер, підносячи канчук.

— Нехай б'ють пан керкермайстер, — сказав спокійно Владко, — бо я нічого не знаю, а хоча б я що знав, то панові керкермайстрові нічого не скажу.

— Чому?

— Бо так.

— Ну, скажи, чому?

— Прошу бити.

— Ні, скажи, чому не хочеш нічого сказати мені?

— Бо пан керкермайстер хочуть ошукати мене: спочатку хотіли ошукати мене добротою, а тепер хочуть ошукати мене гнівом. Прошу бити.

Керкермайстер аж затремтів і посинів на ці слова, але піднесена рука з канчуком опала.

— То цей проклятий дід навчив тебе так говорити! — буркнув він.

— Ніхто не навчив мене цього, — відповів спокійно Владко. — Сам бачу.

Керкермайстер мовчав. У цій хвилині почувися в сінях кроки. Це ординанс вів Начка з суду. Кинувши канчук на стіл, керкермайстер ухопив Владка за плече і штурхнув його до дверей, відчинив їх і закликав ординанса:

— Пане Прокш! Візьміть цього до казні, а того лишіть мені!

— Нічого не говори, Начку! — сказав Владко до брата, відходячи з ординансом, і сказав так голосно, що не лише брат, але й керкермайстер почув ці слова.

— Це лотр! — промимрив крізь зуби керкермайстер, замикаючися з Начком у канцелярії. Хвилину він ходив у задумі, не знаючи, яким робом з Начком поступити, але кинувши оком на скромну й ніби боязливу фігуру цього останнього, зміркував, що грізьбою може тут більше здобути, ніж від зухвалого й більше загартованого Владка. Отже, підійшов до стола, сів на кріслі, тримаючи канчук у руці, і кивнув Начкові, щоб наблизився.

— Бачиш це? — мовив суворо, показуючи канчук Начкові.

— Бачу, — сказав стиха Начко.

— А знаєш, до чого це служить?

— Знаю, — відповів Начко.

— Ну, то пам'ятай же собі! А тепер скажи мені чисту правду, про що буду питатися тебе. Хочу переконатися про

твою щирість. Знаю все, лише хочу знати, чи однако говорите обидва з братом. Коли дід вернувся вчора з суду, в яким був настрою?

— Він був, як звичайно. Довго мовчав, сидячи на тапчані, а ми й так ніколи не питаємось його, що є йому.

— Ну, а потім? Говорив що до вас?

— Говорив різне, жалувався, що так довго тримають його, а він невинний...

— Досить, досить! — перервав керкермайстер. — Стара злодійська пісенька. А питався вас, чи був хто в казні, як його не було?

— Питавсь.

— А що ви сказали йому?

— Ми сказали йому, що нікого не було, крім ключника.

— Що? Ви так насправду сказали йому? — закричав керкермайстер грізно.

— Насправду так, — сказав Начко, роблячи хитру міну.

— А це чому?

— Бо ми, прошу пана керкермайстра, дуже боїмось діда, — брехав Начко, схиляючи голову. — Пан ключник мовив нам, що він убив п'ятеро людей, то що це значило б йому ще й нас удодатку повбивати? А коли б ми були йому сказали, що був пан керкермайстер і випитувався про нього, то він міг би Бог знає в чому підозрівати нас, міг би думати, що ми Бог знає що наговорили на нього, а тоді малися б ми від нього!

— Бачиш його! Який він хитрий! — закричав керкермайстер, роз'яснюючи. — Ну, й що ж він, повірив вам?

— Чому не мав би повірити? Перестерігав нас навіть перед паном керкермайстром.

— Чи так?

— Авжеж. Мовив, що пан керкермайстер стараються вивідатись якісь його секрети і щоб панові керкермайстрові нічого не говорити.

— Отже, це очевидно, що він має якісь секрети, що чогось боїться!

— Або я знаю, — сказав Начко. — Нам він не звірювався ні з яких секретів.

— Ну, а якщо він звірився б, то ти сказав би мені? — добродушно запитав керкермайстер.

— З найбільшою охотою! — відповів Начко.

— Ну, це гарно, мій хлопчику. То ви зробили розумно, що не говорили йому вчора нічого про мене. Він ще не підозріває вас і, може, колись скаже вам щось такого, що може придатися судові. І ти старайся від часу до часу випитувати його: про того пана, що він утік від нього, про жидів, про Росію, а коли тільки щось довідаєшся, то шепни вранці ключникові, що хочеш до пана керкермайстра, а він зараз заведе тебе до мене.

— Добре, прошу пана керкермайстра, — сказав Начко.

— Ну, а скажи мені ще одно: чому твій брат нічого з цього всього не хотів сказати мені?

Керкермайстер устав при цих словах, усміхаючись іронічно, немовби бажав розтрошити Начка цим відкриттям. Та Начко стояв скулений і спокійний і навіть не затремтів на це питання.

— Ми так умовилися з Владком, — сказав Начко, — що в разі, якби пан керкермайстер питали нас про що, то лише я говоритиму, а він має затинатися, що про ніщо не знає.

— А це чому так? — спитав здивований керкермайстер.

— Він мав навіть ставитися до пана керкермайстра так, щоб пана керкермайстра допровадити до гніву, щоб пан керкермайстер вибили його.

— Що? Що? Що? То ви вмовилися щодо цього між собою?

— Так.

— Коли?

— Вчора вночі, як дід заснув.

— Та нашо?

— То, прошу пана керкермайстра, така справа, — почав знову хитрий Начко, і очі його заграли живим огнем, як звичайно в хвилинах, коли якась щаслива думка приходила йому до голови. — Дід чомусь не довіряв Владкові. То ми думали собі, що коли б він добре набрав від пана керкермайстра і прийшов до казні заплаканий, то дід міг би тоді бути певний, що він нічого не сказав панові керкермайстрові, і, може, був би щирішим із нами.

Керкермайстер дивився з подивом на геніального хлопця і мало що не обіймав його з радощів.

— Нехай громи б'ють тебе, хлопче! — скрикнув, кидаючи

канчуком об стіл. — Ніколи по такім курдуслі, як ти, я не сподівався стільки хитрощів. Фу, брате! Тебе, певно, жде або шибениця, або міністеріальне крісло! Та ти вже тепер виведеш у поле першого адвоката! А може, ти набрехав і передо мною, га?

— Пан керкермайстер самі те найкраще знають, що я не набрехав, — відповів покірно Начко. — Чей же пан керкермайстер згори сказали мені, що знають про все, а лише хочуть довідатися, чи я говорю щиро й по правді.

Цей удар трапив у саму точку. Керкермайстер замовк і вислав Начка з ключником до казні, ще раз доручивши йому старатися добре виспівонувати діда.

Гей, тож-то віхи, тож-то жартів і сміху було в казні під номером 44, коли Начко до слова оповів свою аудієнцію у керкермайстра! Дід Семко, хоч сліпий, і старий, і більше насуплений, ніж коли, аж губи роззявив, аж на місці спокійно всидіти не міг, слухаючи цього спліту хитрих брехень, що так свobodно плинуло з Начкових уст.

— Чи чорти мають тебе, хлопче? — закричав. — Говориш так, немовби перейшов усю злодійську академію. І звідки ти навчився таких шук?

— О, щоб ви, діду, пожили були хоч місяць у нашої Войцехової, то також були б так навчилися, — сказав Начко. — Там не було вибору: або хльоста, або брешти, що влізеться. Владко завсіди волів мовчати або передражнювати прокляту бабу і брав хльосту, а я завсіди волів вибріхуватися, ну й за рік дійшов я до доброї вправи.

Розуміється само собою, що вночі було довге телеграфування по всіх поверхах криміналу, аж до діда дійшли одержані від арештантів звістки, які цілком ствердили те, що оповідали Владко й Начко. Однак, незважаючи на це, дід Семко з кожним днем ставав сумніший, блідіший і більше мовчазний. Він не грав уже на лірі й не оповідав хлопцям казок, їв мало і майже цілі ночі пересиджував без сну на своїм тапчані, тяжко зітхаючи й прислухаючися до спокійного віддиху дітей, що спали обіч нього. Хлопці часто питали його, що йому є, чи не сказати про нього лікареві, але він відмовляв уперто, що це нічого і що волів би бачити біля себе лисого чорта ніж тюремного лікаря.

Хлопці бачили, що дід слабне з кожним днем і спадає на

силах, що навіть на півгодинний прохід виходить з найбільшим зусиллям, але дід заборонив їм повідомляти ключника про це, нез'їдені страви виливав до кибля, а хліб віддавав під час проходу арештантам з сусідньої казни. Нарешті одного дня, прийшовши з проходу, дід зараз вклався на тапчані і, очевидно, вживав усяких можливих зусиль, щоб не отогнати й не зойкати. Щойно, коли ключник відійшов і позамикав казни на ніч, дід відчув себе трохи свобіднішим, роздігся і вклався на ліжко, яке простелили хлопці. Він довго мовчав, і хлопці, думаючи, що йому краще й що він заснув, роздяглися також і заспули.

Та коло півночі дід розбудив їх.

— Слухайте, мої хлопчики, — сказав він незвичайно змі-
неним, тремтячим і м'яким голосом. — Чую, що моя смерть
наближається. Довго я думав, як маю вмирати, і я постановив
виявити вам один секрет. Чи чуєте мене, не дрімаєте?

Уже від кількох днів хлопці привикли були до того, що
дід будив їх уночі, коли почував себе більше, ніж звичайно,
ослабленим. Тому незабаром вони зовсім вибилися зо сну і
почали водою натирати йому ноги й груди.

— Спасибі вам, мої добрі хлопчики, — сказав дід, — але
тепер уже не треба мені вашої помочі. Дайте спокій! Слухайте,
що вам скажу.

Хлопці слухали, одначе не покидали натирання, що ста-
рому, очевидно, приносило полегшу в болях.

— Як я жив, що я зробив, — сказав дід, перериваючи
свої слова тяжким зойком, — того я не буду вам оповідати. Це
вже між мною і Богом рахунок. Він знає, що я завинив. Він
також знав, що я витерпів перед тим і потім, він також судитиме
мене. Не хочу брудити ваших молодих душ навіть оповіданням
цих страшних речей... А втім, і сил нестало б мені...

Очевидно, болі більшали, бо дід майже до крові пригризав
уста, щоб не зойкати на весь кримінал і не прикликати цим
діжурного ключника.

— Слухайте лиш уважно, що вам скажу! — мовив дід,
ухопивши обох хлопців за руки і конвульсійно притискаючи
їх до вихуділих грудей. — Цей лис недаремне на вас натискав.
Я закопав скарб, великі гроші. Бог не дозволив мені скорис-
тати з них, може, за те, що я здобув їх неправдою... Ох!..
Хоч не зню, за ким було більше неправди: чи за мною, чи

за тими, що ці гроші згромадили! Ну, та нехай діється Божа воля!

Він замовк на хвилину, а потім вів річ даліше:

— Є, може, ви чули, містечко Товсте за Тернополем, на Поділлі. Яких тисячу кроків за цим містечком є велика могила в полі. Легко знайдете її, виходячи з містечка на схід. Від тієї могили недалеко до ліска, що тягнеться туди від Медоборських гір. Ідть рівно п'ятсот кроків на північ від могили, увійдете в ліс, а в цім лісі дійдете до старого дуба. Легко пізнати його, бо має великий хрест; вирізаний на корі, а два могутні корені вилами звернені до сходу. Отже, копайте між цими вилами, відступивши два кроки від пня. Викопавши яму на лікоть, знайдете кам'яну плиту таку велику, що лише двоє зможуть піднести її руками, але якщо яма досить широка, то можна підважити її дрюком. Під нею є гроші, золоті й срібні. Пам'ятайте ці знаки, що я вам їх переказав!

Хлопці слухали, широко витріщивши очі в темноті. По хвилині мовчанці дід так говорив даліше:

— Та не думайте, що для вас, на вашу власність, цієї скарб полишаю! Я говорив вам, що він здобутий неправдою. Якою? Це не ваша справа. Але неправда не загіє нікого, також і вам не вийшла б вона на добре. Тому дайте мені святе слово, що зробите те, що вам тепер скажу. Обіцяєте?

— Обіцяємо! — в один голос сказали хлопці, пройняті якимсь дивним страхом.

— І нехай Бог тяжко скарас вас, якщо ви це слово зламасте!

— Нехай нас скарас!

— Амінь! Отже, слухайте! Цей скарб можете видобути з землі шойно тоді, як матимете скінчених двадцять і чотири років. Розумієте?

— Розуміємо!

— На той час ви маєте закінчити школу. Розумієте?

— Розуміємо.

— Бог дав вам здібності, — це видно по вас. Гріх мали б ви, якби змарнували їх. Ідть до шкіл, учіться, пильнуйтеся, а коли покінчите школи, то виберіть собі кожний із вас такий стан, в яким найбільше могтимете допомагати бідним людям. Розумієте?

— Розуміємо.

— Я темний і неписьменний дід, то й не можу вказати вам шляху, ані способів. Самі в свій час краще побачите. Але одного стережіться! Не йдіть на такі становища, де мали б ви мучити людей або визискувати! А якщо зла доля зіпхне вас на такі становища, то в таким разі геть від мого скарбу! В таким разі нехай він буде проклятий на вічні часи і нехай кожний, що доторкнеться його, буде також проклятий! Обіцяєте це мені?

— Обіцяємо.

— Лиш одно скажу вам і думаю, що це буде найважніше,— сказав дід по досить довгій болізній мовчанці. — Ви чули від мене, як панщина вигнала мене з родинного гнізда і з порядного господаря зробила жебраком, арештантом. Правда, панщина скасована, але таких, як я, викинутих нею зо своєї колії, лишилися тисячі. Бував я по різних околицях краю, бачив їх. А ще більше лишилось таких людей і цілих громад, що їм уже після скасування панщини пани повідбирали ліси й пасовища. За десять літ мого пробування в криміналі бачив я сотки людей, арештованих і суджених за бунти з цієї причини. Бунтуються люди в кожному селі, тратять гроші, посилають депутації до намісника й до цісаря, але що це їм pomoже? Пани думають собі: пропала сокира, то добре задержати бодай топориче, а пани завжди швидше доступляться до намісника й до цісаря, ніж бідний селянин. Немає кому впінутися за бідним селянином, і тратять наші громади свої права, свої грунти, свої ліси і тратитимуть до останку, якщо ніхто не подасть їм помічної руки. Отже, я подумав собі: а що, якби так ви вивчилися на добрих адвокатів, то при допомозі тих грошей, що я їх здобув, могли б ви стати сильними, могли б ви всюди знайти доступ і вагу, а тоді ви могли б успішно й сильно боронити таких кривджених. Хочете це зробити? Коли б я мав певність, що ці мої криваві гроші підуть на поміч бідним, на оборону тих, з яких їх награвлено, то я вмер би спокійно в переконанні, що Пан Біг відпустить мені велику частину моїх гріхів. Обіцяєте мені, що зробите, що буде у вашій силі, для цієї цілі?

— Обіцяємо! — гукнули хлопці в один голос і залилися сльозами, приставляючи обличчя до могутніх, але вихуділих, мов скіпи, рук старого розбійника.

— Нехай же милосердний Бог допоможе вам у цьому! —

сказав Семко. — Не плачте, мої хлопчики! Краще станьте навколiшки й помолiться, щоб Бог дав менi швидко сконати.

Хлопцi з сльозами стали навколiшки на пiдлозi й почали молитися. Через якусь чверть години сказав дiд:

— Досить, дiти, досить! Чую, що Бог вислухав вашої молитви. Легше менi, значно легше. Чую, що засну. Встаньте й ви та лягайте спати.

Хлопцi послухали його i, вклавшись на свiй тапчан, майже в тiй самiй хвилини заснули. Вже був цiлком день, коли збудив їх гуркiт вiдмижаних замкiв та колодок i вiдсуваних засувиw у дверях казнi, — знак, що приходить ключник з арештантами, якi мають виносити киблi. Хлопцi зiрвалися з постелi i, напивсоннi, взяли кибель за залiзнi вуха й винесли його на коридор. Ключник стояв здалека i не заглядав до казнi. Вернувшись до казнi, брати знову вклавшись i знову заснули твердо. Але спали цим разом не довше нiж годину. Збудило їх нове скреготання замкiв у дверях: це принесено випорожненi киблi i разом iншi арештанти з мiшками, перевiшеними через плечi, пiд наглядом ключника розносили в'язням хлiб, по буханцевi на день для кожного.

Вiдiбравши хлiб i вiнiши до казнi кибель та коновку з водою, брати почали, як щодня, митися i стелити лiжок. Щойно тепер вони пригадали собi нiчну сцену, що в першiй хвилини видалась їм якимось фантастичним сном. Серед заняття обидва раптом задержалися i глянули один на одного мовчки, а потiм, немов на даний знак, наблизились до дiда. Здивувало їх те, що дiд спав так твердо i спокiйно, не зойкав, не кашляв i навiть не рухався. Один дотик до його холодного й задубiлого тiла переконав їх, що дiд Семко Туман, не дочекавшись кiнця слiдства, пiшов додому.

Хлопцi не вiдчули особливого страху, бачачи труп. Дiд лежав накритий двома водами, обернений до них плечима, так, що його обличчя вони цiлком не могли бачити. Отже, вмiлися, зробили лад у казнi, посiдали хлiбом i водою i щойно тодi застукали у вiзитирку, кличучи ключника. Одначе не швидко з'явився ключник, i з'явився з ординансом.

— Чого стукаєте? — крикнув грiзно ключник, вiдмикаючи дверi.

— Дiд помер, — була коротка вiдповiдь.

— Що? — протягнув ключник, входячи до казнi. I, незва-

жаючи на хлопців, він поступив до діда, взяв його за ногу, але зараз смикнув руку назад і сплюнув.

— Там до чорта! — промовив. — Він помер на правду! Коли помер?

— Мабуть, уночі помер, — відповіли хлопці. — Вчора по полудні дуже був ослаб, стогнав і зойкав.

— А чому ви не закликали мене, урвители?

— Він нічого не казав, а ми не думали, що з ним так зле, — сказав Владко.

— А не знаєте докладно, коли він помер?

— Ні, ми спали, щойно тепер хотіли збудити його, а він неживий.

— Владислав Калинович і Гнат Калинович до суду! — сказав раптом ординанс, що стояв у дверях.

І знову затремтіли брати від цього кликання, схопили шапки, взяли на ноги великі й безформні арештантські черевики і пішли з ординансом.

Вони здивувались трохи, коли в канцелярії слідчого судді застали господаря з Вільки, якому вони наробили шкоди. Суддя встав з крісла і, наблизившись до братів, сказав:

— Ну, що ж, урвители, ваша справа скінчена. Маєте подякувати судові, що ухвалив не держати вас довше, зважаючи на ваш дитячий вік. Подякуйте також цьому добродієві, що з уваги на те, що ви визнали себе винними, просив зласкавитись над вами! Вклоніться йому до ніг і поцілуйте його в руки!

Хлопці розплакались і зробили, що їм велів суддя.

— Суд уважав також на пам'ять вашого батька, якого тут усі знали, і тому ухвалив випустити вас на волю, давши вам тільки маленьке напіннення на пам'ятку, щоб ви не приставали до гуляк і вели порядне життя.

— Нехай світлий суд лише відбере нас з-під опіки Войцехової, то ми поправимось, — сказав сміливо Владко, кланяючися судді.

— А якщо будемо у Войцехової, то мусимо зійти ще на гірший шлях, — додав Начко.

— А то чому? — запитав суддя.

— Вона їсти нам не дає, б'є, з хати наганяє, нашу пенсію бере, а до школи нас посилати не хоче. ані ніякої іншої роботи не вчить, то що маємо робити? — сказав сміливо Владко. — Мусимо йти на чужі картоплі.

Начка, — і дайте йому десять!

І доки бідний Начко вспів прийти до себе, вже лежав на лавці, витягнений, мов струна, один із драбів держав його за голову, другий за ноги, а третій уже й розпочав операцію. Закричав з болю бідний Начко, але це не допомогло йому нічого.

— Не кричи! — сказав до нього Владко. — Не знаєш, що це канцелярія?

Це зауваження розсмішило всіх, але не звільнило ні Начка, ні самого Владка від болючої операції, тільки що Владко видержав судом приписану хльосту, мов поліно, ні не писнувши з болю.

— Це мені зух хлопець, — сказав їх новий опікун, коли Владко, відібравши кару, встав із лавки. — З цього буде дужа людина.

Уклонившись судді, хлопці вийшли. Ординанс завів їх іще раз до казні, щоб віддали скарбові речі. Діда вже не було в казні, — в часі їх неприсутності перенесено його до труп'ярні. Керкермайстер, лихий і понурий, велів поздіймати з них арештантське вбрання і видати їм їх власні лахмани, але що це їм значило тепер, коли їх будучина бодай яко-тако була запевнена! В зовсім відміннім настрою, ніж увійшли сюди перед кількома тижнями, покинули брати цей «дім плачу» і вийшли через вузьку хвіртку на Галицьку вулицю, де їх новий опікун уже їх очікував. Бачачи сумний стан їх костюмів і їх босі ноги, — бо керкермайстер, злий, що не міг бодай день іще задержати їх у себе й виптатися про останні хвилини діда, випустив їх цілком у тому самому, в чому ввійшли були, — чесний чоловік пішов із ними просто на торг і покупував їм дешеві чоботи й убрання, а написавши ще в опікунським суді потрібну заяву, подався із своїми новими вихованцями на Вільку.

V

Минуло років з п'ятнадцять. Було це восени 1874 року.

Брати Калиновичі займали гарне помешкання на Панській вулиці, на першій поверсі у флігелі, яке складалося з двох кімнат, салоники й кухні. В одній кімнаті була спальня обох братів, у другій досить багата бібліотека й кабінет, а салон був разом і ідальню. Незважаючи на те, що це було кавалерське помешкання, то все таки обладнання було незвичайно зі смаком

і практичне, хоч далеко від усякого фальшивого блиску й пишноти; зате лад усюди був зразковий, чистість, що нічого не лишала бажати. Брати Калиновичі, хоч молоді кавалери, вели життя таке правильне й умірковане, що міг би позавидувати їм не один сімейний чоловік. Правда, це не було життя книжкових молів і кабінетних воркотунів, — навпаки, брати радо бували в товариствах чи то в численних приватних домах, чи в казинах і клубах, брали участь у товариських забавах і розвагах, але всюди й у всьому вміли заховувати міру, в усе вносили якийсь відтінок поважної, глибшої думки, а це надавало їм особливого tactu в поведінці і оточувало їх деяким чаром, що вирізнявав їх між масою освіченої молоді столиці.

Брати Калиновичі скінчили саме перед роком університет, Владислав — правничий виділ, а Гнат філософський — і перед місяцем поскладали обидва *summa cum laude*¹ докторські екзамени. Владислав відбув уже судову практику, і його прийнято до канцелярії одного з перших львівських адвокатів на адвокатську практику. А Гнат вибрав собі зовсім іншу професію: не думав про педагогічну кар'єру, але, маючи вже здавна замилювання до історії й публіцистики та поробивши ґрунтовні студії над політичним, економічним і умовим станом краю, задумував з новим роком заснувати політично-суспільну газету, посвячену обороні крайових справ, а зокрема обороні справ сільського люду, і стати самому на чолі цієї газети в ролі керівника, редактора й головного співробітника.

Обидва були молоді, вродливі, здорові і здібні, а крім того, заможні і незалежні, — тому не дивно, що життя стелилось перед ними, мов брукований, битий шлях. Запрошувано їх до всіх кращих домів не тільки вищої інтелігенції, професорів університету, учителів і урядовців, але й маєтних інтелігентних жителів міста, і всюди вітано їх радо й вирізнявано їх не в однім напрямку. У гарного полу мали вони також щастя, і не одна мати тихцем благала Бога, щоб могла кожного з них назвати своїм зятем. А брати всюди і супроти всіх трималися з гідністю і тактовно, не забуваючи проте, що були молоді й мали гарячу кров і серце, яке так само, як і в інших, бажало розкошів життя. Зав'язувались також часто любовні зв'язочки, що живіше порушували юнацьку кров, родили силу світ-

¹ З пайбільшою похвалою.

лих мрій, але по короткім часі розпливались непомітно, мов рожеві хмарки в літню днину.

Правда, нікому з «товариства» не було таємницею, що брати Каліновичі походили з низького роду, що були синами вбогого канцеляриста, — а він знову, своєю дорогою, був сином вбогого українського попа, — що, полишившись рано сиротами без батька й матері, якийсь час вели життя львівських вуличників і раз навіть увійшли в конфлікт з властями та ближче зазнайомилися з внутрішнім уладженням криміналу, — все це здавна було відоме від шкільних товаришів Калиновичів, і якийсь час деякі занадто горді дами пробували навіть шпигати братів у «товаристві» натяками на це їх невітле минуле. Та брати приймали ці шпигання з такою добродушною байдужістю, такі далекі були від того, щоб ображатись або як-небудь дратуватися з цієї причини і показували таку готовість оповідати *coram publico*¹ епізоди з свого тодішнього життя, яке називали своєю першою й найтяжчою школою, що незабаром усім відпала охота як-небудь шпигати їх, а молоді літа братів перестали бути тією понурою хмарою, яка кидала б тінь на теперішність, але, навпаки, стали якоюсь невиразною, трохи навіть романтичною імлою, на темнім тлі якої ще корисніше відбивались симпатичні постаті братів Калиновичів.

Знали також, що вони були пізніше на утриманні в простого селянина з Вільки, якого й тепер ще оточували своєю вдячністю, обдаровували майже синівським прив'язанням, але й це не шкодило їм в очах «товариства». Хоч вони були відомі як хлопомани, однак так мало селянського було в їх поведінці та словах, так уважно й делікатно вміли вони поводитися, коли заходила мова про переконання й погляди, що зазначували своє становище з усякою рішучістю, але також і з усякою уміркованістю, ніколи не доходячи до фанатизму й партійного засліплення, ніколи не висловлюючи своїх поглядів визиваючим робом, не кидаючи своїми переконаннями нікому в очі. Слухали їх аргументів з усміхом, але не без приємності, тим більше, що в дискусії цього роду запускалися нерado, ніби знехочу. Очевидно, не йшло їм про пропаганду, про швидку зміну чужих переконань, але швидше про ста-

¹ Публічно, прилюдно.

ранне відмежування власних. Отже, були це, як висловлювалися дами з «товариства» — «хлопомани *comme il faut*»¹, а як говорили мужчини, що були більше вправні в політичних справах і вміли цінити вагу аргументів, були це «демократи, з якими можна говорити».

Без сумніву, найбільша частина чару, що оточував цих демократів, особливо в очах старших людей, лежала в тій свідомості, що брати Калиновичі — заможні, ба навіть дуже мастні люди. Звідки прийшли до мастку вихованці простого селянина з Вільки, від якого не дістали нічого, крім виховання, але якого, навпаки, не раз іще й самі в пізніших літах підпомагали? Ніхто не знав цього докладно. Протягом усього часу свого шкільного життя брати заробляли багато приватними лекціями і вже тоді виробили собі популярність, а часто приязнь і непрошену протекцію в багатьох впливових домах. Вони одягались завжди порядно, навіть елегантно; ані в їх вигляді, ані в мінах, ані в словах ніщо не зраджувало тяжкої боротьби за щоденний хліб. Були в кожному випадку спокійні й певні себе, мов хлопці, виховані в найкращих умовах. Коли вступили до університету, їх обставини ще поправились: обидва дістали країнові стипендії, що, побіч приватних лекцій, уможливили їм поряднє утримання на власну вже руку у Львові і зібрання добірної та цінної бібліотеки для професійних студій, яким задумували посвятитись. Уже тоді нікому з університетських товаришів не приходило якось на думку випитувати їх про масткові обставини всі знали, що Калиновичі живуть достатньо, що радо допомагають потрібującym товаришам, але що всі їх засоби — це виключно плоди витривалої різnorodної праці.

Та після скінчення університету обставини дещо змінилися. Брати дістали з Росії від якогось незнайомого адвоката повідомлення, що стрий їх матері помер, не зробивши заповіту, і полишив значний спадок у готівці й земельних добрах. Адвокат, якому уряд доручив кураторію спадщини, за допомогою довгої судової процедури довідався про існування братів і просив їх, щоб з документами, які стверджували б слушність їх претензій, чимшвидше прибули до Росії. Цей лист бачили декілька товаришів, хоч ніхто з них не вмів прочитати його,

¹ Як треба, доброго тону.

бо лист був писаний по-російськи. І дійсно, брати вибралися в дорогу. Пробувши в Росії несповна місяць, повернулися спокійно, як звичайно, не показуючи ніяких ознак радості, ані суму. Коли товариші почали допитуватись їх про спадок, вони відповідали коротко й неохоче, не бажаючи описувати російської процедури, але призналися, що в результаті подорож їх увінчалась добрим успіхом. З уривчастих згадок, схоплених протягом розмови, товариші висновували лише стільки певного, що, крім Калиновичів, був іще інший претендент до спадку і що брати в полюбовній згоді довершили поділ тим способом, що претендентові відпустили земельні добра, а собі залишили готовий капітал. Скільки виносив цей капітал, цього ніхто ніколи від братів не довідався докладно: деякі говорили про сотки тисяч, інші, скептики, заледве про декілька тисяч. Самі брати, коли подібні чутки оббивались об їх уха, усміхалися і знизували плечима, немов уважали це за річ, негідну ближчого пояснення. А коли часом якісь нескромні уста наполягали надто вперто на них, щоб вияснили цей темний пункт, брати завсіди вміли вислизнутися зручним висловом, наприклад, як-от загальник, що «вистачить на наше життя» або що «не гроші надають вартості людині, але людина грошам» і що «всякий капітал тоді лише має вартість для людства, якщо обертається на корисні для людства речі, а в противнім разі стає тільки молохом, що пожирає тисячі жертв, але не творить нічого живого». Гарні це були думки, але ані не були нові, ані не становили відповіді на питання. Щойно, коли розійшлася звістка, що один з Калиновичів задумує видавати на власну руку газету, коли підраховано, скільки таке підприємство вже від першого кроку коштує: сама кавція 6000 золотих, наймання приміщення, друкарня, співробітники, адміністрація, кольпортери і Бог там іще знає що, — коли розмислили, що Гнат Калинович надто розважний, щоб не вкидати в це підприємство всього свого маєтку, і що Владислав Калинович мусить мати бодай друге стільки, як Гнат, — то гарячі уми й живі уяви різних приятелів і приятельок з усякою математичною докладністю обрахували маєток обох братів — одні на 100, другі на 200, а інші навіть на 500 тисяч золотих. Отже, не дивно, що Калиновичі стали найінтереснішими юнаками в салонах інтелігентного товариства. Найвища сметанка, магнатське, аристократичне товари-

ство держалось, як завжди, в своїм тіснім, замкненім кружку, — дістатися в цей окремиї і взагалі для них непривабливий світ брати ані не старалися, ані не бажали.

Саме вибила шоста на бернардинській вежі; вже смерклося зовсім. У салонику й кімнатах братів Калиновичів палилося декілька ламп і свічок, крутилася стара куховарка, що служила їм разом за господиню і прислугу; крім старої Миколайової, крутився також найнятий з ресторану кельнер і ще один, так само лише на сьогоднішній вечір найнятий слуга, уставляючи столи та крісла, розвішуючи у відповідних місцях лампи, переносячи крісла й софи. Куховарка позастелювала столи і потім пішла до комода по сервети, коли тимчасом кельнер розкладав на поставці принесені з ресторану тарілки, полумиски, ножі, ложки й виделки. А брати тимчасом устаткували в свѣтій спальні все, що було потрібне, щоб хвильово перетворити її на елегантну курильню, де приготовано все, що розвеселяє серце пристрасного курця.

— Скільки накрить, властиво, звелите, панове, приготувати? — запитала Миколайова з сусідньої кімнати, з відтінком неохоти й роздратування в голосі.

— Двадцять, Миколайова, двадцять, — сказав лагідно Владко. — Але на всякий випадок не зашкодить, як матимете це з п'ять накрить і порцій в резерві. Двадцять панів нам обіцялось, але, може, збереться їх і більше.

Миколайова відійшла, мурмотячи щось під носом і підозріливо пильнуючи очима чужих слуг, що були такі звинні, мов вивірки, і зиркали так по-злодійськи, мов сороки.

— І нащо саме мої панове мусять збирати в себе стільки всякої голоти? — мурмотала стара куховарка, перебираючи білизну в комоді. — Давай йому їсти й пити та всякі вигоди! Нароблять тут крику, сміття, непорядку, диму та пліток, і, їй-богу, не знаю, нащо це все здалось. Чей же ж то мої панове, Богу дякувати, не такі, щоб потребували зважати на ласку цієї різної голоти. Певно, мають стільки, що могли б закупити їх усіх з душею й тілом. Ба, коли то молодість ніколи не розважить, що старому може це бути затрудне на його старі кості! «Мусимо, Миколайова, поставитись! Матимемо гостей!» — і маєш, бабо, празник. Роби, Миколайова! Старайся, щоб усього було подостатком — і їди, і пива, і вина, і цигарок, і накрить, і крісел, і тарілок, і начинь, і Бог не знає чого ще. А все це

на моїй голові, бо чей же самі панове цим не займатимуться, мають що іншого до роботи. Га, що ж маю робити, нехай і так буде. Побачимо, чи стара Миколайова не потрапить іще вистарчити за дві молоді вертихвостки сьгоднішніх часів.

Доки ще пороблено всі приготування, почали сходитися гості, яких запросили брати на товариську вечірку. Не була то вже перша вечірка, яку вони справляли, але перша, на яку запрошено таке численне й різноманітне товариство. Були тут адвокати й урядовці, конципієнти й ад'юнкти, а навіть один радник крайового суду. Було далше декілька журналістів і письменників, і декілька сеймових депутатів, а між ними два українські попи. Переважна частина цих людей зналась між собою; деякі приходили групами і, чи то сидючи в салоні, чи й проходжуючись по сусідніх кімнатах, продовжували початі на вулиці розмови. Брати вітали сердечно входячих і уважним оком стежили за групами, що розмовляли, як також за тими, що сиділи мовчки. Тут один, там другий із них старався якимсь зручним висловом піддержати розмову, знайомити між собою людей, що перший раз прибули, і уводити свіжі елементи в конвєрсацію.

— Слухай, Владку, що це у вас сьгодні за таке збігвище? — запитав Владка потиху один адвокатський конципієнт, пару років від Владка старший, якому лишалось уже тільки чотири роки практики до відкриття власної адвокатської канцелярії.

— Що ж, брате, — сказав Владко. — Вступаємо в нове життя, де доведеться нам стикатися з різними елементами. Отже, ми хотіли освятити цей вступ таким пам'ятковим бенкетом, який дав би нам у мініатюрі картину цього життя й цих елементів.

— Нехай вас чорти візьмуть! — крикнув конципієнт і засміявся голосно. — Отже, ми всі маємо бути для вас немов ілюстрацією в гумористичній книжці! Кланяюсь покірно!

— Ну що ж, брате, — відповів спокійно Владко, стискаючи йому руку, — дивлячись на річ із цього боку, то всі ми є рівночасно ілюстраціями для інших і спектаторами для себе. Подивись на цей альбом ілюстрацій, який тут маєш перед собою, може, й ти щось скористася.

— Щодо мене, то не маєш чого побоюватись! — сказав конципієнт. — У мене своя ціль на оці. Хочу здобути зичливість

пана радника, а за його посередництвом вдертися в серденько його доньки. А гарну має донечку, їй-богу! І з посагом, розуміється. Варто труду й заходів, щоб цю справу зреферувати з успіхом. А може, ти міг би що мені допомогти?

— З найбільшою охотою, — сказав Владко, — хоч не знаю ще, яким способом міг би я це зробити. З радником знаюсь, але не так близько, щоб мати вплив на його сімейні справи. А втім, це все залежить від обставин.

— Прошу тебе, не забувай про це! — сказав конципієнт і, стиснувши гаряче руку Владка, пішов до іншої групи.

— А, gratulую вам, gratulую! — мовив до Начка сивий, розчухраний редактор, весело потрясаючи руку юнака. — Це честь для нашого стану, коли такі молоді й спосібні люди жертвують для нього свою кар'єру, свій час і капітал.

— Що ж, пане редакторе, — відповів Начко, — кожний шукає шляху, який йому найдогідніший для його цілей. Називати це жертвою — то, на мою думку, падужиття великого слова.

— Ей, ви, молоді, молоді! — сказав, хитаючи головою, редактор. — Здається вам, що як ви виберете шлях, який вам у цій хвилі подобається, то він також буде найдогіднішим. А наш шлях, ласкавий пане, зовсім не встелений трояндами!

— Чи ж я бажаю цього? — додав Начко.

— Тепер, може, ви ще не бажаєте, — сказав понуро редактор. — Тепер ви ще молоді, в повнім розцвіті сил і сподівань. Але що ви скажете, коли ви так, як я, стеряєте тридцять літ у цім ремеслі? Угнеться хребет під тягарем дрібної праці, що не лишає по собі ніякого глибшого сліду. Передчасно посивіє волосся від журби й гризот і з приводу справ, що в іншій стані ані не перейшли б чоловікові через думку, що не мають найменшого зв'язку з власними його інтересами. А що найсумніше, мій милий пане, то те, що, перебувши цей довгий тернистий шлях, станеш, оглянешся думкою назад і що ж побачиш? Ми вийшли з безтямності, топтали стежку по безтямності і доходимо мало що не до того самого пункту, з якого ми вийшли.

— Ні, пане редакторе, — сказав поважно Начко, — думаю, що так категорично не можна цього твердити. Чей же вступаючи

на який-небудь шлях, а тим більше на такий *par excellence*¹ публічний шлях, як публіцистичний, кожна думаюча людина мусить мати ясно сформульовану програму, ціль своєї діяльності, ясно визначені шляхи, вироблені погляди, рішучі симпатії!

— Те-те-те,— сказав старий редактор, махнувши рукою,— трапляється і так, що не один, вступаючи до газетярського ремесла, дійсно вносить із собою якусь програму, якісь ідеали. Але надовго цього не вистачить. Рветься людина, завдає собі праці, доказує, аргументує, повчає, а нарешті опускає руки, переконавшись, що цих його кров'ю й нервами писаних статей майже ніхто не читає, а якщо хто читає, то, певно, не передумає, не прочує й не витягне з них понук до діла.

Начко з недовір'ям схилив голову наліво і усміхнувся:

— Ну, пане редакторе, якщо так є, то признайте, що не варто бути журналістом. Краще шити чоботи або каміння товкти.

— Як для кого, мій ласкавий пане, як для кого! Я, наприклад, так уже втягнувся в це ярмо, що покинути його значило б для мене хіба перестати жити.

— Але ж то чей же можна зійти з розуму, роблячи день у день роботу, про яку згори мається переконання, що вона ні на що не придасться.

— Вибачте, ласкавий пане, цього я не говорив! — живо крикнув редактор. — Двоєким може бути розуміння суті журналістики. Одні розуміють його як учителя й просвітника суспільності, уявляючи собі в простоті духа, що можуть впливати на суспільність, вироблювати її смак і переконання, вести її до цілей, які в непорочній, теоретичній світлості блищать перед їх уявою. Другі розуміють цю річ далеко скромніше. Не пнучись на трибуну, до якої не чують у собі здібностей, вони є лише слугами своєї суспільності, сповняють усяку суспільну функцію, заспокоюючи цікавість, задовольняючи смаки й уподобання тієї маси, з якої живуть. Їх гаслом є те, що сказав безсмертний Діккенс: «Давайте цям дітям факти, тільки факти, якнайбільше фактів!» Може, ви назвете це деградацією людської гідності, бо є й такі, що щось подібне бачать у цім другім розумінні журналістської служби. Та

¹ В повнім значенні цього слова, у найвищій мірі.

я не бачу в цім нічого лихого. Не можемо бути вчителями й законодавцями, — будемо репортерами.

Товариство поділилось на групи, зайняті живою розмовою. Група правників, особливо молодших, помалу зосередилась коло судового радника, що оповідав про новий аграрний бунт у товмацьким повіті, де баби з коцюбами довгий час ставили опір двом ротам війська, які прийшли на село для екзекуції за насильство громади над дідичем з того приводу, що громада цілком програла довголітній і дорогий сервітутовий процес. Незважаючи на опір бабів, вояки зайняли село, знищили його зовсім в часі чотиритижневого побуту, а тридцять осіб обох полів арештовано й посаджено в тутешнім криміналі, закидаючи їм «злочин забурення публічного спокою й порядку та чинного опору властям».

— Одно тільки дивує мене, — сказав радник до Владка, — яким способом ваш адвокат прийняв їх оборону.

— А це чому? — запитав Владко з цілком наївною міною.

— Розуміється, маю всякий респект перед спосібностями пана меценаса, — сказав радник, — але, наскільки знаю, це перша селянська справа, обороняти яку він піднявся з власної охоти. Тут мусить дійсно заходить якась незвичайна комплікація, тим більше, що, як кажуть, економічно село майже зовсім зруйноване, а тому про такий гонорар, до яких привик ваш меценас, тут ані мови не може бути.

— Комплікація заходить хіба настільки, — відповів спокійно Владко, — що сіть інтриг і надужить, які попхнули люд до експесів, дійсно обурює. А щодо гонорару, то маю те переконання, що інтерес мого папа меценаса цілком не потерпить на цій справі. Ціле село заявило дивну однодумність і солідарність у справі... «Щоб ми мали всі запродатись жидам у неволю, то запродамося, а своїх оборонимо з тюрми». Сам па власні вуха я чув ці слова.

В іншій групі розводився український піп і разом депутат сейму про минулу сесію крайового сейму.

— Я русин, пане добродію, і не соромлюсь цього, — промовляв цей високошановний священик і представник народу. — Наш святий греко-католицький обряд над усе дорогий мені. Але цього, пане добродію, не можу зрозуміти, що діється в цім нашім краю та в сеймі. Ці вічні сварки та спори про народність, про мову! Мій боже, нібито ми не всі віримо в од-

ного Бога! Нібито Пан Біг створив нас одних поляками, а других русинами на те, щоб ми з цієї причини одні одним розбивали лоби? А мені все здається, що одна є причина всієї тієї колотнечі — конституція. Нащо нам її? Чи ж ми не жили спокійно без неї, хвалячи Бога й слухаючи влади? Що нам мішатися до управл., коли цього не вчено нас у школах і, правду кажучи, не маємо поняття про цю штуку. Нехай управляють ті, кого бог поставив при кермі, а ми слухаймо їх і сповнюймо кожній свої обов'язки в нашій обсязі. Доки не було цієї нещасливої конституції, ми не мали також національних сварок, була згода та братерська любов. А тепер, вірте мені, панство, йде до щораз гіршого. Ось у минулім році перефорсували ухвалу руської гімназії. Нащо їм це? Йй-богу, ніколи не міг я зрозуміти. Нащо селянам гімназії? А священники можуть добрі виходити й з німецьких та з польських заведень. І кому де на світі може придатися руська мова? Ні, щоб лише полякам на злість! Ну, пане добродію, моє сумління не дозволяло мені голосувати за таким шкідливим внесенням! Тому я вийшов із зали під час голосування і цим пишаюся. А наш цар, ласкавий і добрий, думає собі: «Ви домоглися, ну, майте собі цю гімназію!» Отже, і санкціонував ту ухвалу. Але я ніколи не дозволю спокусити себе, щоб я мав посилати свої діти до цього заведення. Я хочу, щоб мої діти, пане добродію, дали собі раду в світі, і посилаю їх до німецької гімназії. З німецькою мовою, пане добродію, сьогодні цілий світ можна зійти, а з руською куди рупишся? Ні, я думаю, що ми ще не дозріли до конституції. Може, вона десь там в Англії або в Швейцарії добра, але для нас це загострий напиток. І згоди народностей у нас не буде, доки в усіх школах, почавши від нормальних, і в усіх урядах не буде знову привернена німецька мова. Ні полякам, ні русинам не буде кривди, не матимуть чого заздрити одні одним. Хлопи по селах можуть мати собі свою хлопську мову в своїх шкільках — руську й мазурську; а що не будуть знати по-німецьки, не прийматимуть їх до вищих шкіл, вони не шпунтимуться на ту драбину, на яку не повинні п'ястися, і матимемо якнайкращий порядок і суспільну гармонію.

Цю мову прийняли слухачі мовчки, але з виразом якоїсь тривоги, якогось неспокою на обличчі, немовби раптом спостерегли, що замість на вигідних плетених кріслах сидять на муравлищах. Мовчанку перервав український журналіст, ще

молодий чоловік, високий і худий, що сидів досі тихо, лише нервовим дрижанням уст, морщенням брів і нетерпеливими рухами рук зраджуючи почування, що кипіли в його нутрі. Він відізався відразу сильно, пристрасно, і в міру того, як говорив, його чорні очі розтівались понурим блиском, мов у ман'яка-фанатика.

— Згода, згода! Добре, нехай буде згода! Але що це згода? Згода — це міст. А де ставиться міст? Де є береги і безодня, яка їх розділює. Всі віримо в одного бога, це правда. Але чей же й німець вірить у того самого бога. А чому саме він нас має брати за лоби, а не ми його? А якщо я не маю що їсти, то ви, отче, не дасте мені свого шматка, хоч вірите в того самого бога, що і я. Що то говорити про мир, доки війна не скінчена? Конституція — це змога чесної, відкритої боротьби. Цісар дав нам її, цісар хотів, щоб ми боролися. Спробуйте своїх сил! Хто з вас сильніший, той дістане більше, бо сам собі більше візьме. А про згоду немає ніякого параграфу. Це пуста балаканка. А я все повторюю; ніякої згоди, доки поляки не становитимуть один берег, а русини другий, а між ними — безодня. Інакше згода буде багном. Тоді, коли так станемо напроти себе, кожна сторона в усій повноті своїх прав і сил, і покажеться нам потреба мосту, то й міст собі збудуємо!

Шум і гамір іскристою хвилиною зносився над товариством. Хоч і була окрема курильня, обидві кімнати й салоник тонули в клубах диму. Товариство було в комплекті, отже господарі перервали дальшу дискусію і попросили гостей до наставленої вечері. Одна за одною тиснулися групи до стола, не розходячись і займаючи місця свobodно, де кому подобалось. Лише судового радника та обох депутатів попросили брати зайняти найвищі місця, а втім, це їм належалося з самого їх віку.

Вечеря була достатня і добре приладжена. Не бракувало також ані горілок, ані вина, а при тій повній свободі, яка панувала в товаристві, розмови, розпочаті перед тим, не переривались і за столом, хоча з необхідності розпалися на ще менші групки найближчих сусідів. Гамір ставав шораз більше жвавим, звідусюди сипалися жарти й дотепи, якими, мов м'ячами, кидали з одного боку стола на другий, з уст до уст.

Тільки пан радник мовчав, затоплений у глибокій задумі. Нарешті, коли останні тарілки забрано з стола і наповнено

келлишки вином, він задзвонив ножем об свій келишок і підвівся з крісла.

— Пет! Пет! Silentium!¹ — почулося з різних боків, і в салоні залягла хвилева тиша. Пан радник оберся обома руками на стіл і, кивнувши пару разів головою, почав суворим голосом:

— В імені його цісарсько-королівської величності...

Усе товариство порснуло сміхом, який надаремне старалися вдержати. Перестрашений суддя витріщив очі на збори і щойно в цій хвилі пригадав собі, що він не в залі суду і не мав читати вироку.

— А, вибачте! — гукнув змішаний. — Вельми шановні збори! Чи то, перепрошую, мої панове!

Малий пустотливий чортик, званий усміхом, немов докучлива муха, лігав від крісла до крісла, і, куди лише він перелітав, там підносились руки до уст і схилялись голови до склянок, щоб здержати або насилу сховати регіт, що впривався з грудей.

— Мої панове! — повторив пан радник, підносячи голос і обводячи все товариство суворим, трسخи не сердитим поглядом. — Не знаю, що тут такого смішного. І думаю, що моє становище, мій вік, мої... мої... Ну, та менше про це. Що то я хотів сказати? Га?

І пан радник озирнувся довкола себе й дуже уважно подивився позад себе, немовби саме там сховалось те, що він хотів сказати.

— Ага, — сказав пан радник, випростуючися знову. — Я хотів висказати всі наші, як називається, цього... кінчачи словами: многая літа нашим любим господарям, панам докторам Калиновичам!

І він підніс свій келишок, а за ним зробили це всі, душачись від сміху. Випито тост, а пан радник, ніби оживлений, почав виголошувати середину промови, початок і кінець якої так зручно зв'язав в один вузол.

— Бо то, прошу панів, я не є промовцем, але так мені здається (ледве здержаний сміх серед товариства). А саме, шукаю причини наших сьогоднішніх зборів, і здається мені, що найкраще вияснять нам її самі наші любі господарі. (Вибух

¹ Мовчання.

голосного сміху, покритий кількома окляками: славно, славно!). Лише від одного не можу здержатися. Мушу заявити тут перед усіма й кожним зокрема, що таких талановитих, таких гідних і великонадійних молодих людей, як наші господарі, досі я не зустрічав, Думаю, що не посудите мене, панове, в пересаді, якщо назву їх цвітом нашої молоді, надією нашої надії.

— Славно, славно! Дуже славно! — залунали з усіх боків гучні оклики, ледве покриваючи ще гучніший сміх. Майже всі гості юрбою оточили пана радника, штовхаючи келишками об його келишок і гратулюючи його з тією світлою промовою, якої дійсно не можна наслідувати. А втім, пан радник був відомий своєю слабкістю виголошувати тости і ще більшою слабкістю їх стилізувати, але сьогодні — такий був загальний голос публічної opinio — сам себе перевищив.

— Шановні й любі гості! — сказав Начко, коли товариство знов утихло й наповнило келишки. — Ми дозволили собі запросити вас сьогодні в наші скромні пороги з нагоди нашого вступу на арену публічної діяльності. Прийміть сердечну подяку за те, що ви не погордили запросинами молодих, невідомих і нічим не заслужених людей. Завеликі також були б наші претензії, коли б ми хотіли трудити вас лише в тій цілі, щоб вашою присутністю відзначити факт, який має тільки для нас двох чисто особисте значення. Ні, шановні панове. Ми не такі амбітні. Запрошуючи вас сюди сьогодні, ми мали трохи ширшу ціль на думці. Цю саме ціль хотів би я, шановні панове, піддати вашому обміркуванню.

— Слухаємо, слухаємо! — відізналось декілька голосів, коли тимчасом більша частина товариства сиділа мовчки з похиленими головами або, крутячи кульки з хліба, трохи нетерпеливо поглядала на промовця, немовби говорячи йому зором: тільки бійся Бога, не нудь довго!

— Ми молоді, — мовив Начко, — мало маємо життєвої практики, але зате, може, більше й живіше відчуваємо це життя. Бодай його від'ємні боки живіше нас дотикають. А за найбільше від'ємний бік нашого галицького життя ми уважаємо апатію до публічних справ, неохоту до критики й аналізу цих справ і якусь фаталістичну покірність волі долі, — чи то цю долю уявляємо собі в постаті уряду, чи граду або зібраних рік, чи її староства, жандармів і поліції. Щоб не ми, щоб

хто інший за нас зробив, про нас дбав, нами опікувався! Нехай цей інший вкорочує наші права, визискує наші інтереси, щоб тільки й нам при тім дозволив як-так дихати, — будемо задоволені. Мої панове, цей умовний стан нашої суспільності можна історично вяснити, так, як можна вяснити генезу кожної хвороби й ненормальності. Але усправедливити його не можна. Покинути його хоча б без спроб зарадити, прогнати — було б гріхом проти теперішності й майбутності.

— А гарно, бестія, говорить! — шептав до свого сусіда напів уже п'яний адвокатський конципієнт, усміхаючись і штовхаючи сусіда ліктем.

— Das hat, пане добродію, Fuss und Kopf¹, що він говорить, — сказав, нахилиючись до радника, під-депутат, завзятий противник конституції.

— Ет, перекинчики! — шепнув згідливо фанатичний український журналіст до свого мовчазного сусіда, очевидно, також українця.

— Ну, але що ж на це зарадити? — залунав з протилежного кінця стола могутній голос старого редактора.

— Саме про це й ходить, — сказав Начко, — яке є лікарство против апатії? Живо й постійно займатись публічними справами. А що живо займатися справами не можна наказати нікому, лише собі самому, що в інших це заняття треба звільна розбуджувати й постійно піддержувати згідно з усякими правилами педагогії, тому, мої панове, накажімо його передовсім собі самі! Даймо тут собі святе слово, скільки нас тут є, представники найрізніших галузей крайової інтелігенції й різних ґродностей, — даймо собі слово, що від сьогодні всякі приватні справи підпорядкуємо публічній справі, що словом і прикладом кожний у своїм оточенні будемо розбуджувати інтерес до цих справ, інформуватись пильно про їх хід і інформувати інших, висвітлювати їх значення і повставати відкрито й голосно проти всякого надуживання й визискування їх для приватних цілей. Зав'яжімо сьогодні, панове, не товариство, але братерський союз проти апатії, що в нас панує!

Цю промову, виголошену гаряче й переконуюче, прийнято загальною мовчанкою. Така незвичайна і несподівана була

¹ Це має ноги й голову.

річ, хоч від цих хлопоманів можна було завжди сподіватися щось под бне. Деякі гості опинилися формально в клопітнім стані супроти цього проекту. Пан радник раптом почервонів увесь і почав шкодувати в душі, що прийшов на цю вечерю, а нарешті, не встаючи з місця і вперши суворий погляд у Начка, сказав, силкуючись на жартівливий тон:

— Ей, пане Гнате! Щось-то мені цей союз пахне таємним товариством, а ви знаєте, що це строго заборонене.

— Але ж, пане раднику, — відповів спокійно Владко, виручаючи брата, — адже поняття таємного товариства мусить мати якісь певні ознаки. А тут ні про що подібного й мови немає. Попросту ходить про те, щоб кожний із нас перед своїм сумлінням дав слово причинюватися по змозі до оживлення і вияснення публічної думки в краю. Ані в меті, ані в засобах, що ми їх пропонуємо, немає ні крихти нічого лихого.

— Згода з вами! — крикнув старий редактор з протилежного кінця стола і простягнув праву руку до братів. — Такий моральний союз представників нашої інтелігенції може стати тією дрібкою квасу, яка з часом заквасить усе тісто. Згода, молоді приятелі, щастя Боже! Про мою поміч і прихильність до цієї цілі не можете навіть сумніватися, бо це чей же від тридцятьох років моє постійне ремесло.

— І ми також готові подати руки на цей союз, — сказав український редактор, вказуючи на себе та свого мовчазного товариша, — але тільки під однією умовою, що на підставі цієї нашої згоди не потягнуть нас до ніякої іншої згоди з поляками. Для нас найважливішою публічною справою є будження почуття самостійності Русі — однієї великої й могутньої Русі від Тісси до Амура.

— Вибачте, від Тісси до Есмані! — відіззавсь раптом мовчазний товариш сердитим тоном, перериваючи редактора, що з дивуванням і обуренням подивився на свого товариша, немовби нараз відкрив у ньому найзавзятішого ворога.

— Вибачте, — закричав дуже сильним голосом піп-депутат, — як австрієць і греко-католик я радив би панам говорити лише про нашу святу Галицьку Русь.

— О, я перепрошую, сильно перепрошую! — крикнув пан радник серед шуму та сміху, викликаного цими поправками, підводячись у кріслі і спершись об стіл обома руками. — Заявляю наперед, що до такого союзу належати не можу й ні

про що слухати не хочу. Я, прошу панів, цісарсько-королівський урядовець і нічого більше. Єдиною справою, і публічною, і приватною, що має інтересувати мене в моїм житті, є бюрові справи, а поза ними абсолютно ні про що знати не бажаю.

— Але ж, пане суддя, ла... скавий па... не! — сказав, перехилиючись через стіл, напів'яний адвокатський конципієнт язиком, що трохи плутався. — Нехай па... пан суддя так цим не іриту... ються. Це все базікання, жарт цих почтивих хлопча... пчаків. Ха, ха, ха! Ходи сюди, Начку, нехай обійму тебе! Жартуєш, мов сто чортів, їй-богу!

Ця увага, висказана голосно і зовсім щиро, викликала в одній частині товариства замішання й заклопотання, в іншій пустий сміх. Гості почали вставати з м'єць, відсувати з шумом крісла, посипались уваги, дотинки й жарти, повстав шум, в якому нелегко було розрізнити, хто що говорив. Очевидно, більшість напrawdę вважала проєкт Начка за простий епізод, за вплив доброго гумору, якому не треба приписувати поважнішого значення. Не могли також господарі самі перед собою заперечити, що Начкова промова попсувала трохи веселий настрій товариства, а особливо розстроїла судового радника, що, незважаючи на всякі налягання, попрошався з товариством та господарями і пішов у дуже нерожовому гуморі. Так само й грутка українців зиркала один на одного з недовір'ям і розбіглась у різні боки салону, щоб зовсім не зустрічатись. Але всі ці сумні об'яви не могли стримати братів від виконання того, що задумали. Отже, коли товариство знов розсілося групами в салоні коло позаставлюваних столів і поналивано знову вина, Владко попросив голосу. З деяким неспокоєм глянули старші члени товариства, коли він почав говорити.

— Мої панове, — сказав Владко. — Бачу, що наш проєкт, який виклав мій брат, знайшов серед вас неособливе щастя, Смутило б це мене, коли б я міг припускати, що сталось це саме з причини тієї самої апатії до життєвих справ, проти якої наш проєкт закликус вас до боротьби. Одначе я думаю, що воно так не є. Думаю, що єдиною причиною є те, що мій брат не все ще сказав, що він мав на думці.

— Маєш, бабо, празник! Нам і цього забагато, а він ще більше хоче! — гукнув конципієнт, але його втихомирено.

— Щоб вилікувати хоробу, треба дійти її причини. Усунувши причину, усунемо й саму хоробу. А запитаймося ж сум-

лінно, мої панове, яка причина апатії до публічних справ, що огортує нашу інтелігенцію? Звідки походить те наше за-склеплення, та тіснота й застарілість поглядів, на яку слушно скаржаться всі сторонні люди, що мають з нами діло? На мою думку, одно є лиш джерело цієї хвороби — глибока прірва, яка існує між нашою інтелігенцією і простим працюючим людом. Традиції шляхетської виключності, мої панове, за які світліші розуми у нас вже в XVIII столітті відчували, що вони пережились у нашій закутку під щасливим скіптром Габсбургів, переховались живо досі та вросли глибоко в серця й уми всіх інтелігентних людей. Живемо в тій солодкій омані, що інтелігенція — це не тільки цвіт народу, але що вона сама для себе є цілим народом, сама собі є ціллю, а цей простий селянин, робітник — то хіба підстилка, гній, на якому цей цвіт повинен цвісти. І замість бачити в селянині брата, людину з людським почуттям, людськими бажаннями й рівними правами — нехтуємо ним, мов невільником. За що? Бо він темний. Але хто ж тому винен, що він темний, як не інтелігенція, що не освітила його? Вірте мені, мої панове, те, що в нас величається назвою інтелігенції, так довго буде пливкою, а не цвітом народу, доки не пізнає й усією своєю істотою не почує, що цвіт повинен перемінюватись у плід, що кому більше дано, від того більше жадають, а хто коштом суспільності, коштом робучого люду одержав більшу освіту, повинен також більше працювати на користь суспільності, щоб з лихвою вернути народові те, що народ витратив на його освіту. Союз, який проєнтуємо, мої панове, повинен мати джерело не в філантропійнім сентименталізмі. То не милостиня, що ми її від вас жадаємо, — то повинно бути впливом глибокого й щирого почуття обов'язку.

— Але ж, пане, це соціаліст! — скрикнув старий редактор.

— Отже, ми маємо бути слугами селян і шевців? — з різних боків почулись роздражені голоси.

— Так, мої панове! — сказав Владко рішуче. — Тоді лише сповнимо свій святий обов'язок, коли віддамо всю свою силу, все своє життя на службу інтересам народної маси. І вірте мені, панове, доки це розуміння публічної справи яко народної справи не побідить, доти матимемо конституцію для армії, для міністрів і парламентів, а автономію для крайової управи і для повітових рад, а не для люду, і так довго пануватиме

у нас апатія, тіснота поглядів, гнилизна й корупція. А служити все життя, всією силою служити селянам і шевцям, як хтось із вас висловився, це не сором, мої панове, бо це і лише це значить служити своєму рідному краєві.

— Ну, це вже занадто, — сказав старий редактор. — Таких крайніх поглядів іще не траплялось мені чути в моїм житті.

— Пане Владиславе, — сказав з гирким докором піп-депутат, вперши суворий зір в обличчя Владка. — Мудро говорили ви нам тут, тільки ви забули за одну і найважливішу річ. Першим і найважливішим завданням кожної людини, кожного християнина є служити богові й церкві. Шукайте передовсім Божого царства, а все інше додасться вам у додатку.

— Ні, їй-богу, ця прелекція варта дійсного лаврового він... вінця, — сказав адвокатський конципієнт, лише з трудом удержуючи свою обважнілу голову на плечах. — Па... пане докторе, па... пане Владиславе! Нехай мене пі... пірвуть чор... ти, ви переконали мене зов... зовсім! Має... сте мою руку! Приступаю до ва... вашого союзу. Але під тією у... умовою, щоб ви на ко... кожнім засіданні таку промову ви... виголосили!

І з трудом уставиши з крісла, він підійшов до Владка, простигаючи руку до нього.

— Ні, любий товаришу, — відповів з усмішкою Владко. — Вашу руку приймемо аж завтра, але під тією умовою, що ви пригадаєте собі докладно, про що сьогодні була мова.

— Нехай тобі чорти! — сказав конципієнт. — Я не знав, що, крім красномовства, маєш також дрібку до... дотепу. Трошечки, трошечки, але маєш. Гра... гратулюю!

Лиш один мовчазний українець, той самий, що виправляв грациці Русі від Тісси до Есмані, наблизився під час загального гамору до Начка і сказав йому потиху:

— Справді симпатизую з вами обома. Я народовець і бажав би бачити свій народ щасливим, самостійним. Та признаюсь, що те, що ваш брат говорив про службу народові, видається мені трохи парадоксальним. Отже, замість розвивати науку, рухати наперед знання й поступ, маємо всі запрягтися в ярмо і тягнути наперед ці мільйонні темні товпи?

— Так, пане, — відповів коротко Начко.

— А чи не буде це поворотом цивілізації назад?

— Перепрошую вас, пане, — відповів Начко, — яку науку двигаете ви наперед?

Тихий народовець змішався трохи.

— Ну, прошу вас, пане, — відповів він, загикуючись, — ви замість простої і ясної відповіді перекидаєте питання на особисте поле.

— Вибачте, пане, — відповів Начко. — Перекидаю його саме на те поле, на яким воно властиво повинно стояти. Людина, що рухає наперед науку, працює над великими й позиточними винаходами, вже тим самим працює для суспільності, для цивілізації і для народу. Та скільки-то маємо таких людей? А підшиватись під прапор науки й цивілізації, щоб ним закрити власну нікчемність і брак почуття свого обов'язку перед народом, то, прошу вас, пане, просто безсумлінність. Лиш не уважайтесь чимсь надто великим і добрим, щоб, наперекір нашому переконанню, не осудила нас історія.

Тихий народовець відійшов іще більше змішаний і до самого кінця сидів у самотнім куті та мовчав, мов заклятий.

Настрій товариства був рішуче попсований. Сиділи, допивали вино, розмовляли, але скисли, мов ті діти, яким замість присмаків показано різку. Деякі силкувались підтримати дискусію про предмет, що його порушили брати Калиновичі, але дискусія не йшла.

— Чи ви й свою газету думаєте видавати в такому дусі? — запитав Начка старій редактор.

— Розуміється, — відповів він.

— Але не знаю того, як це вам поведеться, — сказав ветеран, знизуючи плечима. — Трудний це і небезпечний шлях.

— Щодо цього, я й не роблю собі ніякої ілюзії, — сказав Начко. — А втім, від вас, ласкавий пане, — додав він з усміхом, — маю слово, що будете помічні мені.

— Від мене? — з тривогою скрикнув високошановний ветеран. — Ні, добродію! Щодо боротьби проти публічної апатії — згода! Але ця червона хлопоманія вашого брата, ця служба простому народові, що моєї газети ані не знає, ані не читає, то ... *padam do nóg!*

— Але ж зрозумійте, шановний пане, що таким робом, так висловлюсь, ви хапаете хвіст, а не хочете голови. Апатія — це лиш один із об'явів цього відосібнення інтелігенції від народу. Замуруймо джерело лиха, то й багна довкола нього не буде.

— Що ж, муруйте, панове, муруйте, — сказав старий, хвитаючи головою, — але я вже застарий, щоб я робив це спільно з вами. Признаюсь, що навіть вашої логіки не розумію.

Було вже пізно вночі, і хоч іншими часами подібні товариства сиділи ще далеко довше в цім теплім і з смаком обставленім салоніку, то сьогодні раптом, мов на змову, всі зиркнули на годинники і вирішили, що треба мандрувати додому. Вийшли, попрощавшись із господарями, і виведені службою з свічками.

— Е, що там, теревені-вені! — чув Владко зі сходів голос підохоченого конципієнта. — Ану, панове, хто йде зо мною до Добровольського на три коньяки?

— Я, я, я! — відізвалось декілька голосів, саме з тих, яким перед хвилиною було найкращіше вертатися додому.

З гірким усміхом на устах Владко повернувся до кімнати.

— Ну, що ж, Начку, як думаєш, кепський початок нашої публічної діяльності? — запитав із жалем у голосі Владко.

— Що ж з того, що кепський, — відповів спокійно Начко, — але все таки не гірший, ніж ми наперед сподівалися.

— Пишна сцена з галицької... народної комедії, — іронізував даліше Владко. — Так пластично віддзеркаливсь кожний із них з своїм характером, з своїми поглядами та з своїм сумлінням, що, дійсно, краще їй не треба. Та для нас це слаба потіха.

— Переборщуєш, брате, — сказав Начко. — Завсіди треба припускати, що в кожній людині під грубою верствою незмитого життєвого бруду, егїстичних нагніток і дурних привичок тліє неvigасла іскра Божого огню і що леда живий подмух не раз зовсім несподівано може достачити їй поживи, роздмухати чудотворне полум'я з неї. Я певний, що, незважаючи на позірний холод і навіть жарти, не одному бодай зеренце нової думки запало сьогодні на дно душі, бодай якийсь слабкий сумнів пробудиться в ній, бодай один порив до нового, справедливого життя, — а все це вже буде зиском для справи, бо ніякий такий рух не пропаде даремне, а сума дрібних рухів творить бурю.

— Псетизуєш, брате, — відгукнувся Владко, що практичніше дивився на справу. — Такі дрібні пориви не придадуться нам набагато, а натомість боюсь, щоб сьогоднішній виступ від самого початку не приспорив нам ворогів. Ану, побачиш,

чи ветеран-редактор із шпальт своєї газети не кине в найближчих днях громом на наші ідеї і на твою ще ненароджену газету.

— Що ж, це може бути, хоч воно було б бридко з боку редактора. Та це не здержить мене і небагато зашкодить мені. Боюсь тільки, щоб обурений радник не робив яких труднощів справі селян, яких ти борониш. Адже він веде слідство.

— О, цього не лякайся! Слідство вже майже скінчене в Станіславові, так що панові радникові небагато лишається зробити. Думаю, що справа піде тут добре і що я не пожалую того, що перетягнув її з Станіславова до Львова, виказавши, що головний обвинувачення належить до львівської судової округи. Щоправда, мені треба буде заплатити моєму меценасові 500 ринських за оборону, — громада заледве 50 ринських змогла зложити.

— Що ж робити, — сказав Начко, — робімо, що можна! Сьогоднішнього кроку абсолютно не жалую. В першій мірі конче треба було звернутися до інтелігенції, пошукати серед неї союзників. Нічого це не значить, що нам сьогодні не вдалося. Треба шукати даліше терпеливо і старанно, не гордячи ніякою щирю охотою. Дивно було б також, коли б ми мали понести повну поразку. А не забувай, що це лише початок нашої роботи і що старий поет сказав дуже розумно, хоч однобічно: *Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo*¹.

— Так то так, — сказав у задумі Владко, — але з цим Ахеронтом, брате, трудна справа.

— Не така трудна, як тобі здається! — гаряче гукнув Начко. — Лише треба скинути з себе останки шляхетських упереджень і з щирим серцем, з сильною волею взятися за діло. Вже будиться й у цім Ахеронті новий дух, дух світла й поступу. Треба тільки шасливого подмуху, щоб і там, у темношах, запалав огонь. А якщо він там запалає, то тоді справа наша виграна. Тоді ми не потребуватимемо звертатись до водопроводу, бо будемо при джерелі. Будь доброї думки, брате, якось воно буде!

І брати, обмінявшися щирим поцілунком, пішли на спочинок.

¹ Якщо не можу з'єднати олімпійців, порушу Ахеронт; тут в розумінні: якщо не можу з'єднати горя (інтелігентний шар), порушу цяця (народні маси).

VI

Велика зала «Народного дому» палала великою кількістю газових полуменів, що золотистим піском відприскували від свіжо вивоскованого паркету. На галереї військова музика настроювала інструменти, а з кімнат, що прилягали до головного входу, перемінених на гардероб для дам і на буфет, долітав протяглий гамір і шум, скрипіт лакованих черевиків і шелест важкого шовку або легкої тарлатани. Звідси також, з головного входу, з теплого гардеробу плив і плив непереривний струмок величних уборів, обнажених бюстів, з смаком зроблених зачісок і злегка зарум'янілих облич і личок, змішаний з неменше багатим струмком гарних фраків, глянсованих рукавичок і вусатих, бородатих або гладко виголених мужеських облич. За хвилину мав початись один з тих величних «академічних» балів, що пишались такою славою в усій Галичині і становили в тих часах єдине хіба свідоцтво, що «ще не вмерла наша смілива й багато обіцяюча молодь».

Здовж усіх чотирьох стін просторої зали уставлені були крісла щільно одно коло одного. Комітетові, самі найогрядніші юнаки, в фраках, з білочервоними кокардами на грудях, снувались мов оси, з руками, вигнутими дугою, відпроваджуючи дам, що прибували з гардеробу до зали; групи незайнятої молоді стояли по обох боках входу під галереєю, кидаючи зависливі погляди на комітетових, немов на щасливих економів таких численних скарбів краси і граці і обіймаючи критичними поглядами кожную нову входячу красу. Легкий шепіт подиву, пересипуваний менше або більше гумористичними увагами, мов напівпрозорий туман, зносився над цією громадою молоді, повною сил і запалу до майбутньої праці, схильною до мрій і до жартів і готовою до білого дня віддатись вирові забави, що впоював їх, забути на сьогодні все, крім класичного: *Care diem*¹.

Буфет іще стоїть самотній, мов сирота. Старше й найстарше покоління минає його до часу; примістивши дам у залі і повіривши їх опіці котрогось знайомого з-поміж молоді, мужі й батьки спішать до курилень, обставлених з усяким комфортом

¹ *Лови день; користай з моменту; зривай задоволення.*

у двох невеликих залках за буфетом. До комфорту, крім прямої близькості буфету й найнятих навмисне для цих залок двох кельнерів, належить також ціла низка зелених столиків з потрібним для них реквізитом — картами та пуделками штонів для преферанса, тарока й інших дозволених ігор.

Тут найвчасніше розпочалося звичайне бальне життя тих панів, що у справжнім балі не брали участі, але обмежувались хіба тим, що протягом усієї ночі раз або два рази зиркнули через двері буфету, як там гасає молодь по залі, а потім чимшвидше повертались до свого улюбленого гнізда, душного й темного від диму, але з найсильнішим для них магнітом — зеленим столиком, довкола якого сиділа компанія менше або більше вельми шановних лисин. Іще музика на галереї настроювала свої інструменти, коли в останній курильні вже проходили численні групи панів, а не менше численні гості позаймали вже місця за зеленими столиками, палячи цигарки, розмовляючи і очікуючи комплекту, щоб розпочати гру. Були тут головню статечні постаті, деякі обтяжені роками й масивними золотими ланцюжками від годинників, більшість з великими сигнетами на пухких пальцях і з менш або більш обвислими нижніми губами — фізіономічна риса, що характеризує більшу частину галицької шляхти бодай чи не краще від гербів, викарбованих на печатках.

— А, найнижчий слуга пана графа добродія! — гукав якийсь маленький, округленький і незвичайно рухливий чоловічок, зриваючись з крісла та поспішаючи дрібними кроками напроти входячого велета з віспуватим, опухлим обличчям, червоним носом і великими, сивими очима, що якось мутно й апатично зиркали з-під навислих, кущуватих брів.

— Вітаю, вітаю пана коморника! — сказав граф звільна, трохи через ніс, і подав малому коморникові свою величезну руку, яку той обома своїми ручками обняв і стиснув, комічно кланяючись. причому вузькі поли його фракка розвивались на обидва боки, мов виластий хвіст ластівки.

— Як же шановне здоров'я? — питав коморник.

— Добре, добре, як бачите, — сказав граф і тяжким кроком попрямував до чорної цератової софи, половину якої зайняв своєю могутньою особою. На другій половині вмістився коморник, все ще підкидаючись на своїм місці, неначе на пружинах. Після звичайних питань про шановну паню графиню та про

не менше шановну сім'ю, себто про три донечки не першої краси й не першої молодості, що саме вражали цілу залу блиском своїх величних туалетів, справлених за гроші, одержані від жида на рахунок пшениці будучого року, розмова двох високошановних панів зійшла звільна на інші, менше церемоніальні, а більше життєві справи. Граф, що досі немов з неохоти і з деяким великопанським легковаженням відповідав на питання коморника, палячи цигарку та поглядаючи цілком в інший бік, раптом кинув випалену до половини цигарку і, звертаючи погляд на адвоката, що сидів побіч нього, сказав тим самим тоном:

— М-м-м, ви починаєте не подобатись мені, коморнику.

— Й! Панові графові! — крикнув коморник з виразом комічного переляку на гладко виголенім обличчі і аж підкинувся на своїм місці. — Мій Боже, а це що за нещастя? Що сталося?

— Ну, ну, ну, не вдавайте, — сказав звільна з флегмою граф. — Самі знаєте найкраще, що сталося.

— Навіть не догадуюсь! — скрикнув коморник.

— Ви зневірилися своїй традиції, своїй старії, добрій традиції, коморнику, — сказав граф. — Ми, шляхта, піднесли вас вгору, на нас ви зробили маєток — бо ви зробили його, цього не можете заперечити, — а тепер кого берете в оборону? Хлопство, що бунтується, під'южене комуністичними агітаціями за «ліси й пасовища». І проти кого ви виступаєте? Проти нас, проти шановного Альфонса! Ні, коморнику, так не повинен робити справжній братчик!

Висказавши цю довгу тираду, граф аж відсапнув. Очевидно, давно вже не траплялось йому виголосити таку довгу промову і так сильно напружити свій мозок. Але справа була важна, а навіть, правду сказавши, становила одну з головних причин його передучорашнього приїзду до Львова. Пан Альфонс був близьким його сусідом та далеким свояком і, заляканий раптовим поворотом аграрного процесу, з якого, крім слідства проти збунтованих хлопів, вив'язалося друге рівнобіжне слідство проти його власних офіціалістів у справі вимушень і ошуканств, довершуваних протягом багатьох літ на селянах, удався до графа, що мав мало грошей, а значні знайомості й протекції у Львові в різних високих сферах, і, в заміну за родинну «позичку» досить значної суми, впросив графа вдатися до Львова

і ужити всіх можливих способів, щоб затушувати неприємну й небезпечну справу.

— Але ж, пане графе! — відповів коморник, затріпотавши руками й ногами. — Бог мені свідок, що я в цій справі нічого не винен! Адже панові графові відомий наш статут, що наказує нам приймати оборону кожної справи, про яку маємо переконання, що вона справедлива. Щодо особи пана Альфонса — цілковита пошана до його правоти та благородного характеру, цілковита пошана! Але тут ходить не про його особу, а про надужиття його офіціалістів, за які чей же він не може бути відповідальним!

— Гм, гм, коморнику, ви викручуєтесь мені статутом. Як же то досі не змушував вас статут приймати хлопські справи?

— Бо хлопи ніколи не зверталися до мене.

— Дивно, що тепер звернулися до вас! — сказав граф, вкладаючи на ніс у золото оправлене пенсне та вдивляючись у протилежний кут кімнати, де серед клубів цигаркового диму тонули якісь постаті, зайняті тихою розмовою. Нараз він скинув пенсне і, звертаючись до коморника з усміхом, додав:

— А скажіть же ви мені, коморнику, але так, з рукою на сумлінні, скільки заплатили вам хлопи за ведення цієї справи?

— Ставите мене, графе, в клопітне положення, — відповів, раптом споважнівши, коморник. — Питання гонорару — це строго бюрове питання, і я зробив би...

— Ну, ну, ну. — перервав його жваво граф з відтінком досади в голосі, — не робіть нічого такого, коморнику, не робіть! Зовсім не ходило мені про те, щоб вас спокусити, допуститись нескромності.

— Ви, пане графе, невластиво зрозуміли мене, — сказав розбитий трохи коморник, що з свого боку також потребував графа для однієї справи і мусив дбати про те, щоб настроїти його ласкаво. — Через це не припущуся недискреції. Я думав тільки, що для пана графа це байдужа справа.

— Цілком байдужа! — бовкнув граф, запалюючи нову цигарку і пускаючи клуби диму в протилежний від коморника бік. — Ц-ціл-ком!

— Як на хлопів, платять зовсім незле, — сказав даліше

коморник, намагаючись узяти назад свою первісну відмову.— П'ятсот ринських наперед.

— Не може бути! — майже крикнув проти свого звичаю граф, обертаючись раптом до коморника та дмухнувши йому просто в обличчя густим клубом пахучого диму.

— Так, пане графе, самі були в мене й заплатили. Але признаюсь панові графові, що все це ще не було б склонило мене зайнятись цією справою, хоч п'ятсот ринських у кримінальній справі, як на наші відносини, зовсім гарна сума. Склонив мене головню до цього мій практикант, д-р Калинович, що пів-на-пів узяв цю справу на власну руку.

— Д-р Калинович, — ще з більшим здивуванням крикнув граф. — Чи не той, що то видає цього демагогічного «Го́с-а»?

— Ні, пане графе, це його брат. Незвичайно, незвичайно здібна людина. Він розшукав цю справу, ну, і знаєте, пане графе, молода людина, тільки що одержав право ставати перед судом як оборонець у кримінальних справах, отже шукає нагоди відзначитися. Я не міг відмовити йому прийняти цієї справи. Признались панові графові, — сказав коморник, іще більше понижуючи голос, — жалую цього трохи. Не знаю, яким способом ця, ще непокінчена, справа набрала серед хлопства такого розголосу, що тепер майже день у день валять до мене депутації від різних громад із давніми й заплутаними сервітутовими справами. Обігнатись не можу перед ними!

Коморник зітхнув, немов під тягарем цього клопоту, що його має день у день із селянством, хоч його оповідання було великою мірою переборщеним, бо ж ледве три нові сервітутові справи вплинули в останніх часах до його канцелярії і всі три по докладнім розслідуванні показали такими, що підходили до цивільного процесу, і їх прийнято та приділено д-рові Владиславові Калиновичу. Але на графа справило це оповідання незвичайне враження.

— У, коморнику, — сказав він, відкидаючи знову до половини випалену цигарку, — ви є, як бачу, небезпечною людиною. Коли б я не знав вас від такого давнього часу, звинуватив би вас у комуністичних і демагогічних прагненнях. Чи ж це можливо, чи це по-обивательськи — для догоди своєму практикантові братися до справ, що не в нічому іншому, як лиш ятренням старих і незагосних іще суспільних рая!

— Саме, графе, — сказав адвокат, випростовуючись і раптом поважніючи, — думаю, що це дійсно обивательська справа, — причинюватися до загосння цих ран, а не дозволяти їм постійно ятритись.

Але в цих простих словах, що нічого ще виразно не говорили, почув граф повів якогось нового духу, зовсім відмінного від того, яким досі дихав давно знайомий йому коморник. І дійсно, був це найсильніший аргумент, що ним Владко склонив коморника прийняти дражливу селянську справу. Коморник довго опирався йому, але пізніше з апломбом повторював його в своїх відповідях на всякі закулісні закиди.

Розмова перервалася. З зали вдарили в вуха зібраних могутні акорди розчулюючої прелюдії Тимольського до однієї з його чарівних коломийок. Був це звичай, перейнятий від українців, до деякої міри концесія для української землі, — починати бал українським національним танцем. У залі почався рух, і пари почали виступати наперед і утворили величезне барвне коло, порожнє всередині. Хвилина очікування, під час якої дрижать нерви, в такт стискаються м'язи під звуки пориваючої коломийки. Втім, із нерухомого кола виринається одна пара: мужчина в легких підскоках випадає, мов серна на поляну з густого лісу, дама пливе легко, звільна перехиляючи набік голову і піддержуючи руками фалди сукні. Вони підгливають аж на середину кола — мужчина в щораз живіших скоках забігає то з цього, то з того боку. Він наближається, — дама відвертає обличчя і подається назад в граціозних дрібненьких скоках; він віддаляється, схиляючи вниз голову, — дама звертається до нього, суне наперед, неначе притягана якоюсь магнетичною силою. Хвилину обоє рухаються мірно, але на однім місці, наче вагаючись. Та ось наближається мужчина з новою силою до атаки: вхопившись під боки, підбивається ногами догори, відлучається від землі, підноситься в повітрі, летить, торкаючись тільки паркету блискавично швидкими рухами. Дама, немов зачарована цим доказом сили та зручності, стає мов укопана майже на місці; стоїть нерухомо, злегка лише схиляючись під такт музики. А мужчина безперервно літає перед нею наприсюди, виробляючи зо своїми ногами найнеправдоподібніші штуки, викидаючи їх на зразок вимахуючих крил, то знову вдаряючи ними перед себе, то наче кидаючись до стіп своєї вродливої повелительки, і без-

устанно в політ, не шукаючи опори на землі, але лише відпихаючи її від себе, і безустанно пливе, пурхає, летить, наближається до своєї дами. Вона вже не відвертається. З нахиленим до нього обличчям, з пром'ястими очима безустанно схиляється на місці, наближається непомітно. Нараз мужчина, певний тріумфу, зривається, випростовується, випростовує руки і вже держить свою вибрану в обіймах, грудьми припадає до її грудей і пускається з нею у вир життя серед бурі оплесків. А після відтанцювання цього майстерного соло здається, що буря ентузіазму кидається всім у ноги, у руки, в усі члени. Стрійне коло, мов на знак чародійної палички, розпадається на безчисленні самостійні групки, що схиляються, підскакують, крутяться, стрійні й повні грації. Вся зала горить і кипить, мов розклекотана поверхня озера, що піниться тисячею хвиль, бризків і вирів. Раптом лунає голос аранжера: «Голубець!» і пари з'єднуються й пускаються у вирвовий танець, а по трикратнім повторенні його музика вриває, і одно величезне зітхнення наповнює залу, мов зітхнення з жалю, що цей чародійний сон тривав так коротко й минув безповоротно. Коломийка скінчена.

Кавалери відпроваджують своїх дам на крісла, кланяються низько, розпочинають розмови, на які в часі самого танцю не було ані місця, ані часу. Деякі приносять своїм дамам охолоджуючі напитки, лимонад. Численні пари панночок, побравшись за руки, ходять по залі, розмовляючи то з собою, то з кавалерами, що їм товаришать, у фраках і з шапокляками під пахвою.

Увесь гурт комітетових наближається до Владка, що ходить по залі попід руку з якимсь товаришем із бюро.

— Пане докторе, — мовить один з молоді, стискаючи руку Владка, — приходимо від імені комітету подякувати вам за чудесне соло, яке ви відтанцювали. Дійсно, нічого подібного досі ми не бачили. Це одно соло на довгі роки утривалить славу нашого балу.

— Багато честі для мене, панове товариші, — відповідає жартівливо Владко. — Не маю претензії уславлювати ваш бал. Зовсім що інше приносить йому честь і славу!

І, говорячи це, він повів очима по залі, а особливо по кріслах, на яких сидів гарний пол. Раптом його погляд вперся в один пункт, затримався там пару секунд, полетів далі і знову

повернувся. Комітетові відійшли, а Владко, беручи попід руку свого товариша, скерував свої кроки до того пункту, що перед хвилиною так живо заінтересував його.

— Не знаєш, що це за панночка? — запитав Владко свого товариша, вказуючи очима в згаданий пункт.

— Котра?

— Ця шатенка з коротким волоссям, у темній сукні?

Товариш Владко надів пенсне на ніс, поглянув уважно в той бік, куди очима вказав Владко, і, оглянувши шатенку з коротким волоссям, відповів байдуже:

— Не знаю. Це якась не тугешня.

— Цікаве явище! — сказав Владко, не спускаючи з неї очей.

— Не знаю, що там у ній цікавого бачиш! — сказав товариш. — Незвичайно бліда, навіть губи бліді. Більше нервів, ніж тіла.

— Більше нервів, отже, також більше душі, більше характеру, — сказав Владко.

— Іди ти мені з своєю душею! Від першого погляду зараз про душу розумієш! Доки в ній душі докопаєшся, то її істеричні нерви затруть тобі ціле життя.

— Ну, Бог з тобою, — сказав Владко, — як ти стріляєш! Зараз і до істерики долетів!

— Розуміється! — відповів той нерадо. — Все це дуже близько одно до одного. А я не можу зрозуміти твого смаку, цього твого шукання душі й характеру там, де простий хлопський розум бачить лиш анемію та шкіру з кістями. А втім, *sit tibi!*¹ Про смаки не варто сперечатись.

І потонули обидва в різнобарвним вирі бальних постатей. Але Владко через своє коломийкове соло став, справді, свого роду знаменитістю балу.

Його прізвище передавали з уст до уст, сотні очей зверталися до нього, слідили за ним.

— Калинович, Калинович! — мовила худа, мов скіпа, пані графиня до товстої, мов гарбуз, пані коморникової. — Чи це не той самий Калинович, що видає цього страшного «Гоґс-а»?

— Ні, це його брат, — відповіла пані коморникова. — Цей у мого чоловіка в канцелярії працює. Доктор прав.

¹ Нехай буде по-твоєму.

— Ну, це що інше! — сказала переконана пані графиня, — Ах, ви не можете собі, дорога пані, уявити, як граф Адольф обурений цією новою газетою! Ми були учора в нього, і уявіть собі, пані, ні про що інше він не міг говорити, лише про цей огидливий «Gonies». Що за тон, що за тенденція, що за цинізм у порушуванні найнебезпечніших справ! Не знаю, як може влада, як може поліція терпіти щось подібне!

Начко стояв близько цих шановних дам, спертий об колону, і чув усю їх розмову. Іншим разом був би, може, звернув увагу на неї, була б, може, живіше забила кров йому в жилах на звістку, як чудово вдарив він своїм виступом в ядро крайових справ і як глибоко порушив бодай деякі інтересовані в них сфери, — але в цій хвилині уся думка, вся його душа була деінде. Від першої хвилини, коли в часі коломийки його погляд упав випадково на бліде обличчя шатенки з коротким волоссям, коли у вирі танцю пересунувся близько неї і випадково заглянув у її великі, темні очі, глибокі й прикриті якоюсь ніби сумною імлюю, що так дивно гармонізувала з її темною сукнею та з її повільними рухами, — від тієї хвилини почало в глибині його душі будитись почуття, що він став на якімсь рубіконі життя, що ця хвилина звіщає йому щось незвичайно важливе, якийсь рішучий поворот, якусь перемену всього, що досі уважав фундаментами свого життя. Вир танцю відніс з-перед його очей бліде личко, обрамоване вгорі коротким волоссям, розчесаним рівно над серединою чола на обидва боки та прикріпленим угорі вузькою червоною стьожечкою. Начко відітхнув, немов зо сну збуджений. Скінчивши тур і провівши свою даму на місце, він шукав очима дивного явища, але в загальній завірюсі нелегко було знайти кого-небудь. Нараз почув обік себе щось немов легкий удар електричного товчка. Це була вона.

Проведена своїм танцером на перше-ліпше крісло, вона сіла, але, коли він віддалився, встала, щоб перейти на другий бік зали, де сиділа її тітка із своєю донькою, в товаристві яких вона прибула на сьогоднішній бал. Переходячи біля Начка, звернена обличчям в інший бік, діткнулась його легко кінцем ліктя, так що Начко, обернувшись, міг бачити її лише заду. Хід її був легкий, рівний, повний грації, і Начко слідив зацікавлено, куди вона піде.

— Регінко, сідай тут коло мене, — сказала поважна ма-

трона, відома Начкові горожанка міста Львова, пані Дреліхова.

— Ні, тьотю, сяду коло Мільці, — сказала шатенка і сіла біля доньки пані Дреліхової, гнучкої блондинки з слідами віспи на довгастім, рум'янім і зовсім гарнім личку. Мільця почала зараз жваво шептати їй щось на вуха, чому Регіна злегка всміхалась, від часу до часу відповідаючи кількома короткими словами.

«Отже, це сестріниця пані Дреліхової, — подумав собі Начко. — Регіна на ім'я. Регіна!» — повторив іще раз, а в усі ще звучав йому її голос, чистий, грудний, мов плив із самої душі. І, обійшовши півколом те місце, де сиділа пані Дреліхова з донькою й сестріницею, щоб не переходити їм поперед очі, Начко протиснувся під колону близько них, звідки міг, невидимий для них, спостерігати вигідно всі рухи, ловити всі слова Регіни. Отже, не дивно, що, заглиблений у це спостерігання, пропускав мимо вуха всі розмови й шепти, які звідки інде долітали до його слуху. А долітало їх досить і, запевне, не позбавлених інтересу, бо його прізвище часто літало з уст до уст. Говорено багато про Владка, а неменше й про нього самого та про перше чвертьріччя його газети, ґрунтовне й обережне редагування якої до розпуки доводило прокурора, що жадав конфіскації, а її гостра критика, яка нічого не шадила, з другого боку доводила до люті ті верстви та сфери, проти яких була націлена. І «Gonies», що його видавав Начко, зараз у першій чвертьріччі, незважаючи на конфіскації й різноманітні інтриги, міцно став на ноги, здобув собі значний круг читачів, особливо серед середніх верств на провінції, і взагалі розвивався над сподівання добре.

Та хоч усе це оббивалось об його вуха, не могло тепер дістатися до свідомості, сконцентрованої на скромній постаті шатенки, що, як зауважав Начко, майже зовсім не всміхалась, ні в який бік особливої не звертала уваги і, здавалось, була заглиблена в собі самій. Чи була вона гарною, Начко не міг би зміркувати, бо не пробував навіть порівнювати її з іншими жінками. А втім, не краса її так вразила його в першій хвилині, але те неозначене щось у виразі її очей, що в рідких хвилинах життя відслонюється людині, мов небачені доої букви вироків долі. Але тепер, охолонувши трохи з першого враження, до якого здатні лише такі вразливі, чисті й непочаті натури,

якою була Начкова, він придивлявся до неї уважніше, оком естетика й критика. Овал її обличчя був бездоганий, велике, трохи випукле чоло було прикрите до половини коротким волоссям, ніс трохи завеликий, але дуже характеристичний, уста дрібні й чудово викроєні, — навіть з погляду критика Начко мусив визнати, що Регіна була красою. Трохи дивувався, що молодь не роїлась коло неї, що, крім одного великого й незграбного пана, який заангажував її до вальса, більше ніхто не приступав до неї. Що була незнайома в місті — це не причина. Адже довкола було стільки панночок із провінції, на думку Начка, далеко бридкіших, повбираних претензійно й без смаку, а все ж молодь снувалася коло них натовпом. Хіба піти самому і заангажувати її до кадрилі, а під час танцю увійти в розмову, познайомитись? Думка була така проста й природна, а все ж на саму цю думку серце сильно затріпоталося в Начкових грудях. Він зробив крок і зараз стримався. До неї наблизивсь якийсь пан і з чемним поклоном промовив шось до неї, очевидно, заангажував її до танцю. Хто це такий? Начко поблід, пізнавши в цім пані свого брата Владка. Мов якась холодна рука вхопила його за серце. Але це тривало лише секунду. Опам'ятався і, звільна протискавшись через натовп, що вже готувався до вальса, став перед Регіною. Він чув, що коліна під ним дрижали, що рум'янець заливав йому обличчя, і злий був сам на себе, що навіть стільки не потрапить запанувати над собою.

— Чи можу я просити вас, пані, до першої кадрилі?

— Вибачте, я вже заангажована до всіх трьох, — залунав перед ним голос, що походив не то з якоїсь незглибленої глибини, не то з його власної душі. Перед очима мигали йому якісь два рожеві вогники, — зрештою нічого він не бачив. Почував себе розбитим відразу першими її словами, одначе з великим зусиллям видобув іще останок голосу з своїх грудей.

— То, може, дозволите, пані, просити вас до мазура?

— Прошу, — відповіла коротко Регіна, з справді королівською (як здавалось Начкові) величчю кивнувши головою. І подала йому свій «порядок танців», щоб він на нім напроти відповідного танцю вписав своє прізвище. Тремтячою рукою взяв він цей білетик і сквапливо заглянув, хто це заангажував її до всіх трьох кадрилів. Владко! Що ж це, невже Регіна й на нього зробила таке саме могутнє й невиясненне враження?

Начко добре пригадував собі силу фактів з їх життя, що свідчили про дивну згідність їх смаків, уподобань і пристрастей, про якийсь могутній зв'язок, що невидимими кільцями сполучив їх фізичні й психічні організми. Досі в цій згідності брати знаходили значну частину сили й витривалості при поборованні незчисленних перешкод, доки з самого суспільного дна тяжкою працею видобулись так високо, на сонячні висоти життя й суспільності. Але в цім разі справа йшлася зовсім інакше. Начко почув іще спільніший холод у своїм серці на думку, що Владко міг би тут стати його суперником, а що гірше, щасливим суперником. Ця думка від першої хвилини стала перед ним, темна, страшна, мов привид смерті. Напівнепритомною рукою вписав він на білетуку своє ім'я та прізвище, подав його Регіні і, поклонившись паням, відійшов. А Регіна, яку трохи розсмішила постать цього немов непритомного пана, кинувши оком на його підпис, здивувалась дуже.

— Що ж це, і цей Калинович? — шепнула вона до Мільці. — Це, певно, брат того?

— Так, — живо відповіла Мільця. — Я хотіла вже давно показати тобі його, але не могла доглянути його. Цей редактор, а той адвокат. Я знаю їх обох з виду. Живуть коло нас близько, на Панській, і щодня йдуть по кілька разів коло наших вікон. А втім, їх служниця заходить часом до нашої, то що за цікаві речі вона про них оповідала!

— Чи на правду? — сказала Регіна. — А оповіси й мені дещо?

— Ну, це розуміється! — сказала Мільця. — Адже тепер, коли ти вже до нас перенеслась на постійне мешкання, то мусиш знати все. Ну, але ось і вальс починається.

І справді, з галереї загримів один із найбільш нестриманих вальсів віденського митця Штрауса, і в залі розбушувавсь той вихор, той хаос пар, що крутились, той упостатнений заворот голови, що називається вальсом. Лише дикуни або малли могли видумати подібний танець; лише з огнища чутевої розпусти, культу тіла без духа й життя, без думки могла виринути музика, така відповідна до цього танцю.

Тимчасом буфет заповнювався під час танців старшим, головню мужеським поколінням, а під час перерв дамами. В першій курильні культ Бахуса й Помони також переміг карти, витиснувши їх до останньої курильні. За столами засіли панове, з'їдаючи котлети, біфштекси і попиваючи вино

або пляшкове пиво. Коло одинадцятої години прибув на бал також граф Адольф, високий достойник і пан великих маєтностей, і, відвівши графиню з доньками до зали, засів у цій кімнаті, яка внаслідок цього і стала магнітом, що притягав до себе весь мужеський і жіночий світ, стала справжнім центром балу. Забава забавою, але бачити графа Адольфа, бути представленим графові Адольфові, говорити з графом Адольфом — це були речі, для багатьох далеко принадніші, важніші й корисніші. До нього тиснулись, але вживаючи тисячних стратегічних фортелів, щоб приховати це тиснення та заскакування; його слова ловились у польоті і подавалися з уст до уст, мов дорогі історичні пам'ятки; комітетові бігали, землі не чуючи під собою, уважаючи для себе за безмірну честь ту честь, що її виявив граф Адольф усій університетській молоді, відвідавши з достойною сім'єю академічний бал. «Перший раз це сьогодні трапилось, перший раз!» — шептали по кутах. «І що це може значити?» — застановлялись догадливі, схильні добачати в кожній дрібниці, яку зроблять великі люди, якісь великі, таємничі, важливі наміри та плани.

Граф Адольф був це собі пан старшого віку, з коротким, сивиною припорошеним волоссям і з такою самою коротко обстриженою бородою, з сильно розвиненими щоками, широким обличчям і незвичайно високим чолом, рослий, плечистий і костистий. Говорив звільна, голосом проникливим і неприємним, трохи приправленим постійною терпкою іронією, що також блискала з його сивих, гострих очей. Видно було по ньому, що відчуває свою вищість над усім оточенням і що радо вдає з себе велику людину. Стояв трохи набік похилений, опершись лівою рукою об стіл і заклавши праву ногу свobodно на лівій, на якій опирався усім тілом, — стояв звернений плечима до публіки, а обличчям до кута, де на софі розсівся, щоб вигідніше перетравлювати, граф Гіацинт, той самий, якого ми бачили в розмові з коморником. Граф Гіацинт, незважаючи на те, що стояв на одному з графом Адольфом щаблі шляхетського блиску, все ж відчував аж занадто добре безмірну вищість графа Адольфа з погляду масткового, як і щодо політичної кар'єри та здобутих у ній почестей і достоїнств. Це почуття, трохи принизливе для нього, він старався маскувати ще більшою свободою й недбалістю рухів, ще більше байдужим тоном, в яким вів розмову.

— Показується, як знають ексцеленція. — цідив звільна граф Гіацинт, запалюючи Бог знає котру вже цигарку, — що ці Калиновичі...

— Що? — перервав йому граф Адольф. — Мовиш про них у множині?

— Так. Є їх два. І показується, як кажу, що діють обидва в порозумінні.

— В порозумінні? Що діють?

— Один, як ексцеленція знають, впливає на публічну думку при помочі газети, а другий, як я довідався від коморника С-ського, це той самий, що цій шановній людині втиснув до рук той скандальний процес хлопів з графом Альфонсом.

— Чи та-а-ак? — сказала ексцеленція з здивуванням. — Ну, це важна річ. Це треба знати. Цьому треба запобігати.

— Але думаю, — цідив дальше граф Гіацинт, безмірно радий в душі, що йому хоч раз у житті вдалося сказати щось важне та звернути на щось увагу ексцеленції, і стараючись надати собі вигляд людини, що знає ще важніші справи, — я думаю, ексцеленціє, що це все не важне, що ексцеленція занадто гаряче розуміють ці справи.

— Чи та-а-ак? — сказала ексцеленція.

— Така моя думка. — відповів поважно граф Гіацинт. — Це плебеї і пролетарії. Які їх сили, їх засоби? Один адвокатський практикант, а другий цілком молокосос без заняття, перогриз. Він дістав по якимсь кривім пару тисяч і кинув у газету. Н-ну, ми знаємо, що така газета потр'пить з'їсти. Вистачить ексцеленції поговорити пару слів з прокурором, і за півроку газета мусить упасти. А щодо адвоката... н-ну, то з цим іще легша справа.

— Перецінюєш, графе, мій вплив на прокурора, а недоцінюєш противника, — сказала ексцеленція так само поважно. — Говорив я вже з прокурором зараз по виході першого числа цього «Голс-а», вказував йому на загрожуючу небезпеку для суспільного ладу, він обіцяв зробити, що можна, і що ж зробив? Сконфіскував на шістдесят чисел заледве десять, а й з них трьох конфіскацій суд не затвердив. А такі статті, як критика минулорічної сеймової ухвали про пропінанцію, як критика дорожнього закону, як річ про паї, про банкову лихву — все це пішло і навіть у тисячах відбиток буває розкидуване по селах і містечках.

— Н-ну, на мою думку, це невинні стилістичні вправи, що нам нічого пошкодити не можуть, — сказав граф Гіацинт.

— Чи та-а-ак? А читав ти, графе, хоч одну з цих невинних вправ?

— Признаюсь, що я не читав, уважаючи це дрібницею.

— Тож-то й наше нещастя, що легковажимо кожного ворога, доки він не візьме нас за шию. Легковажимо жида, доки не викине нас із двора. Легковажимо хлопа, доки не піднесе нам бунту або не підпалить гумна. Легковажимо русинів, доки також не зростуть у силу. А тепер легковажимо й те нове явище, яке, наскільки міркую з його дотеперішніх виявів, дуже легко може зосередити в собі всі незадоволені елементи віросповідні, національні й суспільні та створити нам у краю такого ворога, що при першій заворушенні цілком нас задавить.

Граф Гіацинт знав графа Адольфа, знав, що він дуже часто любить виступати в ролі генерального опікуна, заступника й оборонця інтересів усієї галицької шляхти, в ролі, так сказати б, дбайливого батька, що піклується про кожного члена сім'ї, про кожний найменший предмет родинного маєтку і про непорочну честь дому. Він знав, що саме ця дбайливість про загал не раз штовхає графа Адольфа до переборщення, до перецінювання справжніх або навіть виманих небезпек, що загрожували шляхетському станові. Отже, приймав виводи ексцеленції *cum grano salis*¹, хоч і з поважним обличчям.

— Спробуй лише, графе, перегорнути дотеперішнє видання цього Калиновича, — мовив далі граф Адольф, — сам переконаєшся, з якою чортівською вмілістю воно ведене та які сильні має пера. Я сам запалююсь не раз при читанні його статей, а щойно по хвилині, отрясися з першого враження, бачу всю їх фальшивість. Ні, це не який-небудь противник! Мовиш, що молокосос? Тим гірше для нас. Побачив би ти тільки, яку він має фалангу кореспондентів у найрізноманітніших околицях краю! І яких кореспондентів! Чорти знають, звідки він їх витрусив! Коли б наш «Czas» у цілім році дав хоч десять таких кореспонденцій, які «Goniec» дає мало не щодня! А щоб ти, графе, знав як там тебе й твого Альфонса вималювано!

¹ Дослівно: з дрібкою солі, а потім: в іронію.

— Що? — крикнув граф Гіацинт, зриваючись з софи і перший раз забуваючи протягнути голос. — Чи це можливе? Мене, мене описати? І хто такий? Що написав?

— Читай, графе, пильніше газети, — сказав усміхаючись граф Адольф, радіий, що хоч таким задрапненням порушив цього грубошкірого звіра. — Читай і стеж кореспондента, якщо це справляє тобі задоволення.

— Але чого ж він хоче від мене? Що я кому завинив? — кричав напівобурений, напівпереляканий граф.

— Гм, — відповіла ексцеленція з почуттям своєї переваги. — Мабуть, там є щось у цьому, коли прокуратурія готова вже була порушити проти тебе слідство. Пригадай собі, якогось там хлопа, здається, навіть радного, ти велів на повір'ї висікти різками, аж він зомлів.

Граф Гіацинт почервонів увесь і пару секунд здавалося, що жує щось зубами. Нарешті він вибухнув:

— А, то про це? Отже, цей пан втручається в мої домашні справи? Що ж це, хіба мені не вільно висікти мого хлопа, якщо він провиниться?

— Га, га, га, пишний ти, графе! — засміялась ексцеленція. — Забуваєш, що маємо конституцію й автономію і інші такі добродіїства!

— Отже, ексцеленція кажуть, що прокуратурія мала з цієї причини порушити проти мене слідство?

— І, правдоподібно, порушить проти тебе навіть, якщо не спонукаєш хлопа, щоб він усе заперечив. Було б воно проти тебе вже порушене, коли б я своїм особистим впливом не домігся був відкласти справу. Але затушувати її не буде можна, бо цей Калинович уже розтрубив її по віденських і заграничних газетах.

— Мій боже! — вигукнув граф Гіацинт, хапаючись за голову. — І всюди там стоїть моє прізвище?

— Ну, ні, лише початкові букви.

Це трохи заспокоїло графа, хоч не зовсім вгамувало його хвилювання.

— Але ж це *horrendum*!¹ І хто міг йому про це написати? А надто нехай ексцеленція зважать, що їх є два: один денникар, а другий адвокат, і що обидва діють у порозумінні!

¹ Страшна річ.

В залі наступила перерва, і потік гостей, що випливав звідти до буфету й до сусідніх кімнат, перервав розмову двох ясновельможних. Графа Адольфа знов оточено; граф Гіацинт сидів у своїм куті, палячи цигарку і віддаючися глибоким, але, очевидно, зовсім невеселим думкам.

— А, найнижчий слуга пані добродійки! — гукнув нараз граф Адольф, з вишуканим поклоном наближаючись до пані Дреліхової, що саме зайшла з буфету до бічної кімнати в товаристві Мільці й Регіни. — Панні Мільці мій комплімент, — сказав граф і спинився поглядом на чужій для нього постаті Регіни.

— Моя сестріниця, ексцеленціє, Регіна Киселевська, донька моєї невіджалованої Касі, — сказала пані Дреліхова, представляючи графові Регіну, що, спокійно поглянувши на графа, вклонилась і похилила обличчя.

— Дуже мені приємно познайомитись з панею, — сказав граф Адольф. — Я знав матір пані, коли ще була панночкою, і зберігаю дуже симпатичні згадки про неї.

— Ми хотіли б сісти на хвилину, випити що-небудь, — промовила пані Дреліхова до графа, що зараз же повів пані до стола, за яким недавно він розмовляв. Серед натовпу у Регіни випав з руки вахляр і порядок танців, а граф, як справжній кавалер, з швидкістю блискавиці нагнувся і підняв упущені предмети.

— Дякую ексцеленції, — сказала Регіна, приймаючи вахляр з рук графа.

— О, ні, цього мені не досить! — сказав граф з усміхом. — Мушу подивитись, які ж то конкети поробили пані цього вечора! Пані недавно у Львові?

— Так.

— І перший раз на балі?

— На таким великім балі перший раз.

— Тим цікавіше, кому саме пані від першого разу голову запаморочили, — жартував граф і кинув оком на порядок танців, щоб прочитати прізвища кавалерів, що там підписались. Нараз він здригнувся.

— Що це знову! — сказав напівжартівливо і напівсерйозно. — Це якась фатальність. Калинович і Калинович! Від самого нового року переслідую мене це ім'я. Чи пані знають цих панів Калиновичів? — запитав граф Регіну.

Її обличчя, звичайно таке бліде, спалало рум'янцем, коли граф звернув до неї це питання.

— Ні, ексцеленціє.

— Я знаю їх, — сказала пані Дреліхова, — хоч тільки з виду. Мешкають два номери за моїм домом. Незвичайно здібні молоді люди.

— Отже, вони є тут? Я не знав про це. Пане, пане комітетовий, — звернувся нараз граф до одного з комітетових. — Будьте, пане, такі добрі й представте мені пана Калиновича!

— Служу ексцеленції! — сказав комітетовий і віддалився поспіхом з глибоким поклоном.

Граф Адольф і пані Дреліхова були давні знайомі. Пані Дреліхова походила з старої шляхетської сім'ї. Маєтність її батьків межувала з однією із волостей графа, що, як молодий панич, бував частим гостем у скромнім шляхетським дворі. Не стільки принадувало його туди тихе, старосвітське життя, скільки вродлива донька власника, з якою незабаром зав'язав він глибші, сердечні відносини. Ці відносини тривали пару років, доки молодий граф не скінчив університету й не вдався до Відня, а далше за кордон, роблячи дипломатичну кар'єру. Тимчасом обставини в старім шляхетським дворі змінилися фатально: 1846 рік громом ударив у цей тихий закуток. Власника і всю мужеську службу повбивали страшним способом селяни, масток було розграбовано, фільварок спалено та знищено зовсім. Мати з двома доньками спродала зруйновані маєтності і з невеликим капітальцем подалась до Львова, щоб докінчити освіту молодій 16-літній доньки та зробити можливим старшій, 20-літній, причалити до подружньої пристані. Ця старша донька, панночка незвичайної вроди і так само незвичайної спритності, показала понад сподівання здібною торувати собі шлях у житті. Не минув рік, а вже стояла коло вітваря, подаючи руку старому, але багатому львівському купцеві Дреліхову. Це подружжя, так різко нелагоджене, було свого часу предметом численних розмов у львівських салонах, але ці розмови змінилися в шепти, при яких старші дами тривожно оглядались, чи їх не чують молоді панночки, а панночки намагались обговорювати ці звістки так, щоб їх не чули матінки й тітки. Молода пані Дреліхова виявляла своєму чоловікові від першого дня замужжя безмежну погорду, вела шумне й веселе життя в товаристві золотої молоді, не

турбуючись зовсім чоловіком, який під впливом цих медових місяців щораз більше почав занепадати здоров'ям. Незабаром повернувся до Львова давній її знайомий, граф Адольф, також уже жонатий і з досить високим службовим становищем, і давні відносини між ними відновились, але не в давній уже романтичній формі, збагачуючи скандальну львівську хроніку багатьма цікавими фактами.

Легко уявити собі, яке було життя і становище матері і молодшої сестри за такого життя пані Дреліхової. На просьбу її чоловіка мати й сестра спровадилися до його кам'яниці при вул. Панській, де мешкали панство Дреліхи. Визначено їм у флігелі на другім поверсі дві скромні кімнатки з кухонькою: пан Дреліх давав їм також правильно щомісяця деяку суму на утримання, але за цю милостиню мусила стара мати, при звичаєна до тихого, скромного й патріархального життя, придивлятися зблизька тому, що робила її донька на першій поверсі, слухати тисячні шепоти послужливих язиків і нарікань її нещасного чоловіка. Єдиним бажанням старої жінки було виїхати з цього гнізда, а можливим це було лише через заможжя її молодшої доньки.

Від самого початку їх життя у Львові познайомився з ними якийсь Киселевський, не першої вже молодості дрібний обиватель з Синицької округи. Була це незвичайно цікава постать, справжній віщун близького нового часу. Хоча шкільну освіту мав він невелику, але вспів зусильною пильністю й старанням читанням книжок найрізноманітнішого змісту здобути собі силу розмаїтих відомостей. Все це було випадкове, неперероблене й некритичне, проте його рухливий і невтомний розум оперував цим строкатим матеріалом, творячи незчисленні плани й комбінації. Найрізноманітні галузі промислу, чи то підупалого, чи цілком у нас нового, роїлись перед його уявою, то знову творив він плани організування експортної торгівлі, експлуатації мінеральних багатств краю, організації виробничих спілок. Багатства, мільйони, скарби — ці слова не сходили з його уст, незважаючи на те, що сам, продавши свою невеличку посілість у Сяниччині, жив з мізерної пенсії канцеляриста і переписував дома акти для одного адвоката, щоб не зменшувати свого капітальцю, що, на його думку, був призначений до великих справ, мав стати джерелом величезних багатств, коли прийде слухна хвилина.

Отже, цей Киселевський був частим гостем у помешканні вдови-обивательки і багато робив послуг жінкам в першій часі їх життя у Львові. Пізніше, коли старша донька вийшла заміж, він не переставав бути в помешканні її матері й сестри, вносячи в цей тихий, скромний і сумний закуток цілі маси своїх світлих планів і фантазій. Слухали його обидві жінки, незвичні до таких речей, дивувалися великості його знань і бистроті спостережень, а певність, з якою він висловлювався, передавалася і їм; вони не сумнівалися, що цю людину, з такою сильною головою й залізною волею, жде велика будучина. А втім, Киселевський був наскрізь чесною людиною і ні на хвилину не залишав своїх знайомих пань у незнанні щодо справжнього стану свого мастку. Він мав п'ять тисяч ринських в ощадній касі і відсотки з них так само щороку докладав до капіталу. Коли прийде слушна хвилина і трапиться відповідне підприємство, мав з цими грішми вирушити на здобуття багатства.

Отже не дивно, що обидві пані, мати й молодша сестра, з прямодушною щирістю брали участь в долі Киселевського і що втішилися дуже, коли він одного разу повідомив їх, що слушна хвилина надійшла, що трапляється підприємство, здатне поліпшити його долю. Знайомий Киселевського, якийсь Шнайдер, вислідив джерела багатств у Трускавці: срібну руду й нафту, яку тоді щойно навчилися очищувати й уживати для освітлення. Зростаючі раптом і швидко бориславські копальні, про які всі в краї говорили, робили правдоподібним існування таких самих джерел і в недалекім Трускавці, де зрештою копання давало кращі умови, зважаючи на брак жидівської конкуренції. Але ще більше здивувались обидві пані, коли Киселевський запропонував їм поділити з ним романтичну подорож до золотодайної Колхиди, себто попросив руки панночки. Життя обох пань у домі пані Дреліхової стало просто нестерпним, отже, обидві, мати й донька, вхопились за подану їм стебелинку, щоб видобутися з цієї трясовини. А втім, мати заховала частину капіталу з проданої мастності як посаг для молодшої доньки, так що початковий капітал подвійно ушасливленого зятя нараз виніс понад десять тисяч. Це був капітал як на ті часи досить уже показний, то й, відбувши скромне весілля, молоді панство разом із матір'ю на крилах надії полетіли на благословенне підгір'я, до Трускавця, де

Киселевський уже перед тим закупив був за пару сот гультенів невеличкий ґрунт із малим дімком.

Минуло кілька літ. У малім дімку в Трускавці багато змінилось. Стара бабка вмерла, виколисавши троє внучат — хлопчика й дві дівчинки. Але золоті надії Киселевського не здійснились. Незважаючи на старання розшуки й усякі геологічні правдоподібності, ані нафти, ані срібла не було: увесь капітал пішов у землю марно. Показались борги, векселі, які треба було сплачувати; він мусив спродати малий дімок і ґрунт. З одержаних грошей полишилась заледве дрібна частиночка. З сумом і плачем вернулись педобитки до Дрогобича, де батько знову запрягся в канцелярійне ярмо, щоб удержувати сім'ю, давати освіту дітям. Його спільник Шнайдер, так само зруйнований, крутився по Бориславі. Але фантазії про те, щоб наново виринути наверх, не покидали Киселевського. Опікшись на промислі, звернув він очі в інший бік, до лотереї. У спілці з Шнайдером закупив він пару жеребків державної лотереї: вигравши якого-небудь жеребка, спільники мали поділитися грішми нарівно. Але Киселевський не дідждався вже тієї хвилини, коли колесо щастя мало обернутись корисно для нього, — помер під тягарем праці і гризот. Його жінка в нужді й недостатку утримувалася то шиттям, то даванням лекціїй крою, то тримала учнів на квартирі, щоб лише не занедбувати освіти своїх дітей. Про сестру, що впадала під тягарем цього труду, пригадала собі нарешті пані Дреліхова і взяла до Львова її найстаршого сина Ернеста, великого лобуря, якого прогнали в Дрогобичі з гімназії. Подержавши його при собі один рік, вона вмістила його на державний кошт у військовій школі у Відні. Тимчасом старша панна Киселевська вийшла за якогось дрібного урядовця, а молодша кінчила в Дрогобичі жіночу школу, коли нараз бідним жінкам, виснаженим боротьбою з злигоднями долі, усміхнулося щастя. Один із жеребків, що закупив їх батько, виграв велику суму. Але, на жаль, і цей усміх долі був зрадливий. Жеребки були в руках Шнайдера, який і говорити собі не давав про поділ. Бідні жінки не мали в руках ніякого писаного контракту, ані документу; треба було вишукувати свідків умови, порушувати довголітній, сутужний процес. Шнайдер сміявся з цього, бачачи, що без грошей не можна вести такого процесу. Він давав Киселевським пару сот ринських відступного, але не

зламана злигоднями жінка відкинула цю пропозицію і стала на шлях процесу. Вона тяглася з останнього на оплачування герших судових кроків, але довести всю справу до успіху сил їй не вистачило. Вмерла в нужді, полишивши своїй молодшій доньці Регіні, крім свого благословення, лише зв'язку паперів, що мали служити за основу до дальших судових кроків проти нечесного спільника. Пані Дреліхова й цим разом простягла руку допомоги і перевела Регіну до себе в півроку по смерті її матері, — очевидно, не спішно їй було.

Тимчасом у домі пані Дреліхової зайшли так само деякі зміни. Старий Дреліх давно помер, лишивши своїй жінці песь свій маєток, а також двох дітей — сина й доньку Мільцю. Пані Дреліхова нараз споважніла, тим більше, що її граф Адольф під наполяганням сім'ї покинув на довгі літа Львів і Галичину. Отже, лишилась пані Дреліхова вдовою в повнім значенні цього слова, а коли нарешті граф Адольф повернувся по кільканадцятьох літах, щоб зайняти у Львові високе урядове становище, то давні близькі відносини вже не відновились між ними. Пані Дреліхова була занадто розважною жінкою, щоб мала бажати повороту того, що вже не могло їй вернутися, натомість задовольнялась почуттям тихої приязні та дружнім ставленням, які виявляв їй граф. Він бував часом в її домі, готов був на її просьбу робити протекцію її своякам, піддержував її сина в політичній службі, а натомість мав у пані Дреліховій гарячу поклонницю і прихильницю, готову пропагувати його славу як політика й адміністратора в сферах багатого міщанства і вищого урядництва.

Бачачи, що граф заінтересований Калиновичами, пані Дреліхова коротко оповіла йому те, що й сам граф уже знав, але раптом, вибравши відповідну хвилину, нахилилася ближче до самого вуха графа і шепнула йому щось, пару слів, на які граф відповів їй лише промовистим поглядом.

— Маю честь представити ексцеленції мого товариша, доктора Калиновича! — сказав комітетовий, наближаючись до стола під руку з Владком, що вклонився.

— Приємно познайомитися з вами, пане, — сказав граф, устаючи й подаючи руку Владкові, але в тій самій хвилині пильно спостерігаючи його обличчя й обличчя Регіни, що знов облилась живим рум'янцем. — Прошу, сідайте коло нас. Пані, запевне, знають пана доктора?

— О, так, я мав честь познайомитись, — сказав Владко, кланяючись паням і сідаючи на крісло, яке показав йому граф напроти себе.

— Чи це ви, пане, видаєте «Го́с-а»? — запитав граф, приступаючи просто до діла.

— Ні, ексцеленціє, це мій брат.

— Так? То шкода. Я бажав поговорити саме з вашим братом.

— Можу представити його ексцеленції, — сказав Владко.

— Не трудіться, пане, — сказав граф. — Це не так важливо. А втім, ви, панове, брати, живете разом, маєте однакові погляди (ці слова граф висказав з особливим, трохи іронічним натиском), то думаю, що скажу вам, то так, як би сказав я вашому братові.

Владко замість відповіді лиш уклонивсь мовчки.

— Мушу сказати вам, — мовив граф суворим тоном, — що мені дуже не подобається напрямок «Го́с-а». Не можу зрозуміти наміру вас обох. Про що вам ходить? Хочете поновити сцени 46 року? Бо, очевидно, ця, як ви мовите, «критика», а властиво похід проти шляхти, ні до чого іншого не може довести. І так край не може прийти до спокою, а ви, панове, хочете викликати ще більше замішання.

Владко сидів зовсім спокійний і анітрохи не змішався під цим градом докорів.

— Нехай вибачать ексцеленція, — відповів він, — але мені здається, що ексцеленція хибно розуміють наш виступ. Ми не є зачіпною стороною, не голосимо ніякого походу, лише боронимо інтереси того шару, який, на нашу думку, всі кривдять, а ніхто щиро його не боронить.

— Теревені, пане докторе! — нетерпеливо відповів граф. — Знаю я ці фрази, читав я їх часто в «Го́сци». Гарно це говорити: боронимо. А в результаті воно виходить так, що ви, панове, підкладаєте запалений гніт під бочку пороху і говорите: «За евентуальний вибух ми не відповідальні. Відповідальність нехай спаде на тих, що нагромадили цей порох». Це, пане, не гарно, не по-громадянському! Цього стерпіти не можна!

— Що ж, ексцеленціє, — відповів Владко, — робимо, що нам велить сумління й почуття обов'язку, стоїмо на ґрунті закону, виступаємо в ім'я найпростіших засад людяності та справедливості. Думаю, що ексцеленція нічого іншого не можуть від нас жадати.

— Ви молоді, панове, замало знаєте й замало бачите, а забагато вірите цим своїм засадам. Вірте мені, пане, що чим старшим будете, тим більше досвід буде обмежувати й стісняти обшир цих засад, доки зовсім не поглине.

— Ба, ексцеленціє, постаріємось, то поступатимемо так, як старі. Але доки ми молоді, нехай дозволять нам ексцеленція поступати як молодим.

— Дозволь вам! — майже крикнув ексцеленція. — А скільки ви за цей час можете наробити шкоди, якій пожар можете розпалити! Це вас ніщо не обходить!.

— Не розумій властиво, чого ексцеленція від нас жадають, — сказав Владко.

— Жадаю, щоб ви, панове, дали спокій цьому вічному й шаленому атакуванню шляхти.

— З найбільшою приємністю, — відповів Владко. — Скоро тільки шляхта дасть спокій вічному кривдженню і приниженню сільського люду.

— Отже, ви, панове, конче хочете війни? — сказав ексцеленція, починаючи трагити терпеливість.

— Навпаки, ексцеленціє, ми хочемо спокою, але корисного для обох сторін, а не лише для однієї.

— Нудите мене, пане. Прощайте! — сказав граф Адольф відвертаючись і махнув рукою на знак, що аудієнція скінчена. — Зухвалець! — вицідив він крізь зуби, обернувшись до пані Дреліхової, але так, що Владко, відходячи, міг почути це слово.

— Мій Боже, що то тепер за молодь, що за покоління! — нарікала пані Дреліхова. — Всьому винна ця конституція. Попереверталось в голові юнакам, і думають, що їм усе вільно.

Граф Адольф майже не чув цих слів, тяжко віддихаючи і стараючись успокоїти роздратовання, якому мимоволі піддався наслідком зухвалих слів цього юнака. Але, коли по хвилині він цілком запанував над собою, зовсім холодно розважив свій крок і пожалував трохи свого запалу. В наступній хвилині він поглянув на справу знову з іншого боку. Очевидно, ці юнаки не з таких, щоб їх можна грізбою застрашити або обіцянками чи протекцією знайти з раз прийнятого напрямку. Треба з ними боротися, треба їх задавити, інакше вони не замовкнуть. А якщо так, то й краще сталось, що си-

туація виявилась у першій хвилині. Навіть чесніше, і дас йому це повну свободу дій. Війна, то війна!

Зовсім відмінні почування полишила ця розмова в серці Регіни. Владко від першого разу, коли побачила його в коломийці, зробив сильне враження на неї, а те, що чула протягом цього вечора про нього й від нього, поставило його дуже високо в її думках. Щоправда, майже більше, ніж про Владка, говорили про його брата, але цей брат стояв в її уяві, мов тїнь, обїк ясної, симпатичної постатї Владка, віддаючи йому всі свої добрі прикмети, а беручи на себе всі хиби. Владко зручний, смїливий, рішучий, вродливий, а його брат якийсь нїби наполюханий, заїкуватий, дивиться скоса, немов вїчно підозрїває когось у чомусь, — ось який контраст являли обидва брати в очах Регіни. Тому не дивно, коли вона відчувала, що її живу, вразливу й здорову натуру він притягав більше, ніж другий. А розмова з графом Адольфом, в якій Владко зайняв таке смїливе, незалежне й повне гідності становище та своїм спокоєм зумїв вивести з рївноваги такого досвідченого дипломата й високого достойника, — поставила його в очах Регіни незвичайно високо.

Тимчасом Начко, мов заблукана вївця, вештався по залї, шукаючи очима чарївної голївки з коротким волоссям, що зникла йому у вирї вальса. Він пробував зосередитись докладнїше над тим, що так тягне його до неї, незнайомої, перший раз баченої. Соромився на саму думку, щоб це могла бути фізична краса, яка зрештою, як він мїг переконатися з класифїкації своїх товаришїв, зовсім не була такою очевидною і не звернула на себе майже нїчисї уваги. Проблиск симпатичної, незвичайної душі, який запримїтив він у її очах, мїг, правда, бути тим магнїтом, але мїг також бути оманом, витвором його власної уяви, втіленням його ідеалу, що могло не мати нічого спільного з реальною, дійсною Регїною Киселевською. Та хоч і як заспокоючими могли бути подібні аргументи, — всі вони розтанули мов лїд на сонці, скоро в дверях буфету за могутньою постаттю панї Дрелїхової показалася струнка й рївна фігурка Регіни, що ступала з незвичайною грацією. Не бачачи її голови, Начко мїг би пізнати її по самім ході і серед усього тут зібраного товариства.

Розпочався мазур, до якого Начко заангажував Регїну. Він хотїв у часі цього танцю втягнути її в розмову, переко-

натись, чи дійсно ці глибокі, тасмничі очі були вікном живої і гарної душі. Уживав найбільших зусиль, щоб бути перед нею вільним, веселим і не розгубитись, але коли став перед нею, коли з поклоном дйткнувсь її руки і почув її дотик, усі його постанови розвіялись димом. А втім, Регіна видавалася йому тепер якоюсь незадоволеною, нерадою; якась хмарка висіла на її яснім чолі, а очі блищали холодним, немов сталевим блиском, що не дозволяв зазирнути в глибину душі.

— Чи ви, пані, надовго загостили до Львова? — запитав нарешті Начко під час танцю.

— На постійне життя, — шепнула Регіна і відвернулась.

— І будете проживати у тітки?

— Так.

— А де ви досі проживали?

— Не варт про це, — шепнула Регіна, очевидно, незадоволена з того, що Начко під час цієї розмови зробив якийсь незручний крок.

На цьому розмова перервалася, але Начко ще не тратив надії. Коли скінчили тур, він підвів її на її крісло, а користаючи з нагоди, що ані Мільці, ані пані Дреліхової не було близько (паню Дреліхову граф Адольф відвів до буфету, живо щось із нею розмовляючи), він запитав:

— Дозволите, пані, сісти побіч себе?

— Прошу! — сказала Регіна, не дивлячись на нього.

Начко сів.

— Вибачте мою сміливість, — сказав він, поглядаючи збоку на її профіль, — але я хотів спитатись вас, що поробляє ваш брат.

— Мій брат? Який брат?

— Ернест Киселевський, мій колишній учень.

Регіна обернулась нараз і видивилась великими очима на Начка, але й цим разом не було в них ніякої іскри почуття, а була лише холодна цікавість.

— Отже, ви, пане, знаєте мого брата? — запитала вона. — Не можу собі уявити, звідки та яким робом.

— Адже він протягом року ходив до гімназії у Львові, а потім, здається мені, пішов до військової школи.

— Вже вийшов із неї, — відтjala коротко Регіна.

— А це чому вийшов? — запитав Начко.

— Байдуже! — відповіла Регіна.

— І де тепер він? Я дуже бажав би відновити з ним знайомість. Хоч він живого темпераменту і трохи був занедбаний, цей хлопець подавав великі надії.

— Перепрошую вас, пане! — сказала Регіна, встаючи і йдучи напроти тітки, що поверталася, не кинувши навіть одним поглядом на нещасного Начка.

Він сидів здерев'янілий і стежив за нею безсилим поглядом; був момент, коли ця струнка постать видалась йому якоюсь потворою, чимсь зловіщим і неприємним, коли він готов був зірватись і розшарпати її на шматки. Але це був лише порив схвильованого почування, зойк розбитої надії. Коли Регіна в натовпі зникла йому з очей, він зірвався, немов побоюючись самого себе, і почав протискатись у протилежний кут зали, якнайдалше від цієї зненависної істоти.

— Дурна гуска! — шептав він сам до себе. — Надута! Зухвала! Думає, що Бог знає хто вона. Думає, що на правду вона королева, а хтось її підданий! Королева з нового хліву! А я, дурний, також думав, що не знати який перл знайшов. Дурний, дурний!

І Начко, сидячи в кріслі та вперши безтямний погляд у мигаючі перед ним різнобарвною хвилею пари, обкидав Регіну найгіршими епітетами з тією насолодою, з якою ранений у гарячці роздряпує свої рани. Він почував себе нещасливим, тим нещасливішим, що був злий сам на себе і на ту, у якій перед хвилиною бачив втілення свого ідеалу. Радість, з якою йшов сьогодні на бал, була зовсім отруєна. Шелест шовків, мірний стук соток кроків, грім музики з галереї, блиск ламп, біжу-терій і сотень молодих очей — усе це тепер разило його, непокоїло й мучило. Він бажав тиші, самотності і руху, поривного й нескінченного руху, що спирав би віддих і відбирав би притомність, щоб він міг бодай на хвилину забути про себе й про все, що пережив за останні кілька годин.

Він устав, щоб віддалитися з цього ненависного балу, але нараз застиг, мов уражений громом. В своїм остовпінні не пам'ятав, як довго він просидів у самотнім куті, які за цей час ішли по черзі танці і перерви. Тепер саме танцювали першу кадрили, і в тій самій хвилині переплинула обок нього Регіна в парі з Владком. Але яка ж була вона змінена, неподібна до тієї, що з ним танцювала мазура і що її він проклинав хвилину перед цим. Весела, погідна, усміхнена, з легко зарум'янілим обличчям, з очима, що палали живою внутрішньою радістю,

в живій розмові з своїм vis-à-vis, яку вона неохоче переривала при відповідній команді аранжера. Начко мусив опертись об колону, щоб не впасти від цього виду, і під час усього танцю не спускав очей з цієї пари. Владко поводився з нею вільно, без тіні боготворення, але з тією вишуканою чемністю й увагою, яка завжди характеризувала його. Навпаки, Регіна сама досить очевидно вирізняла його з-поміж інших мужчин, і коли химерні фігури кадрили веліли їй подавати руку іншому мужчині, зараз легка хмарка зависала на її чолі, — вона відповідала коротко, коли партнер що заговорював до неї.

— Вередлива, розпещена дитина! — вирішив Начко, але й ця гадка не принесла йому спокою. Його думка зараз знайшла другий кінець цього кия. «Незіпсована, здорова натура, не вмє маскувати своїх симпатій, ні антипатій». І бідний Начко почував себе сто раз нещасливішим, ніж перед тим, сто раз зривався з місця, щоб утікати від цього виду, і все лишався на місці, не можучи відірвати очей від неї.

Нарешті скінчилася кадриль. Владко відвів Регіну на її місце і хвилину ще схилений перед нею, очевидно, задивившись у ці чудові очі, моментальний блиск яких очарував Начка, стояв, розмовляв, жартував. Сміялись обоє, сміялась Мільця, що сиділа обік, лише Начко стояв оддалік, темний, мов чорна хмара, палаючи заздрістю і злістю, проклинаючи себе, брата, Регіну і весь світ.

Нарешті Владко вклонився паням і відійшов. Як яструб на свою добич, так рвучко кинувся за ним Начко, розштовхуючи всіх, що стояли йому на дорозі. Догнав його коло самих дверей буфету і, стиснувши рукою, мов кліщами, за плече, сказав різким, з трудом гамованим голосом:

— Владку, ходім звідсіль! Ходім додому!

Своїм спокійним, веселим і задоволеним поглядом змірив Владко схвильовану до глибини постать брата.

— Що тобі? — запитав. — Чи не хорий?

— Ні! Але ходімо звідсіль! — повторив Начко, — ходімо додому!

— Чи ти здурів? — сказав Владко. — Ти, мабуть, занадто розігрівся в танці. Ходи, випий коньяку і не марудься! Зараз починається друга кадриль. А я тут познайомився з однією панночкою, — кажу тобі, елегантна дівчина. Знаєш, сестриниця цієї пані Дреліхової. Вона недавно сюди приїхала. Скінчила

гімназію в Дрогобичі. Хоче тут шукати якої служби. Я zaangażував її до всіх кадрилей, то не випадає мені покидати її на льоді. Ходи, ходи, випиймо!

Але Начко вже не чув його. Мов буря, полетів він до гардеробу, зажадав своє пальто, капелюх та калози і, кинувши гардеробниці гульдена, вибіг на сходи, до сіней на вулицю, поспішаючи, немовби хто гонив за ним.

— Що сталося з хлопцем? — муркнув сам до себе Владко, повертаючись до зали. — Сподіваюсь, що він не хорий. Мабуть, щось дуже розстроїло його. Треба буде випитати в нього, як повернусь додому. Але покидати бал на самій половині не можна. — І заспокоївшись, пішов він до Регіни, бо вже розпочиналася друга кадриль.

VII

Начко прокинувся дуже рано. Він мав о пів до шостої бути в друкарні для перекладу нових телеграм і остаточного зредагування ранішнього видання числа «Гоіс-а». Цим тяжким трудом ранішнього вставання ділився він із своїм головним співробітником, так що одного дня вставав рано один, другого дня другий, окрім неділі, коли не виходило ранішнє видання «Гоіс-а». В тих днях, коли мав рано вставати, Начко прокидався звичайно далеко вчасніше, ніж було треба, не раз о третій або четвертій, і вже не спав більше, доки стара Миколайова з правильністю годинника не вставала точно о п'ятій, вичищала його речі і приготувляла йому води для вмивання.

І сьогодні прокинувся Начко о четвертій вранці. Надворі була ще ніч — ясна, морозна, зимова. Повний щит місяця хилився до заходу, а його біле світло розіскривало замерзлий сніг, яким обсіпаний був Львів. Молочна ясність цієї ночі була в незавішене вікно Начкової спальні так, що всі предмети в ній, хоча в півтіні, але виразно вирисовувались перед його очима. Машинально якимось глянув Начко в протилежний кут кімнати і гукнув навіть напів ще сонним голосом:

— Владку, ти спиш?

Але в тій хвилині пригадав собі, що вже два тижні сам він спить у цій кімнаті, що Владко перейшов до іншого помешкання, і серце його стиснулось від жалю і якогось неясного болю.

Він сягнув рукою на нічний столик, що стояв біля узголов'я його ліжка, дістав годинник, що лежав на ньому, і пачку

сірників, засвітив, а переконавшись, що ще завчасно вставати, вилаявся потиху, знаючи, що вже не засне, поклав годинник і сірники на місце і перевернувся на другий бік, роблячи даремні зусилля, щоб заснути. Сон не приходив. Замість сну неспокійні думки роїлися в його голові, шумлячи й бринячи, мов настирливі мухи.

Передовсім він задумався про Владка. Що сталося з ним, що він розлучився з братом і пішов на окреме помешкання? Коли кільканадцять днів тому заявив Начкові про свій намір, той аж задерев'янів із здивування, незважаючи на зовсім не найкращі і холодні відносини, які від того балу панували між ними. Правда, Владко довго й широко вияснявав братові, що як адвокат, який мусить багато всіляких людей приймати в себе, він мусить також мати окреме помешкання, тим більше, що тут його клієнти перешкоджають Начкові в його праці. Але в тій Владковій аргументації відчував Начко нещирість, мов рану, приховувану в торочки красномовства і навіть гумору. Начко не мав досі причини скаржитись на перешкоди з боку Владкових клієнтів, тим більше, що він працював в окремій кабінеті, відділений від Владка салони́ком, де була також чекальня для нечисленних знатних клієнтів. Селяни, яких прибувало більше, ждали в кухні або в коридорі. Крім того, до помешкання ці клієнти приходили рідко, бо ж властиве Владкове урядування було в канцелярії його адвоката. Очевидна, отже, річ, що не це було головною причиною розлуки братів. Але що ж нею було?

Начко відчував добре і не міг сам перед собою заперечити, — хоч ні один із них при розстанні ані слівцем про це не згадав, — що були нею саме ті нещирі й холодні відносини, які запанували між ними після балу. Відчував також Начко, що сам він був у цьому найбільше винен, але не почував у собі сил, не бачив способу виправити цю вину. Зараз на другий день після балу Владко з правдивою братерською дбайливістю почав був випитувати його про те, що таке йому вчора сталось, але він, не знати з якої причини, почув себе немило враженим тією дбайливістю і перший раз у житті грубо відфукнувся братові, щоб дав йому спокій. Це відфукнення було мов несподіваним зойком трісненої струни: дійсно, від тієї хвилини тріснула між братами жива струна гармонії і щирої відвертості. Начко ходив понурий, на питання брата відповідав коротко, нерадо

і ховав у собі свої думки та враження, як та мушля, що стискається й корчиться щораз сильніше, коли в м'які складки її тіла дістанеться гострий камінчик, який щораз глибше вгризається в м'ясо. Немов прочуваючи те, що діється в серці брата, і Владко, хоча взагалі далеко щиріший і веселіший, уникав перед Начком навіть згадки про Регіну, хоч в дійсності він і не підозрівав, яке глибоке й фатальне враження зробила її постать на Пачка. Чи то загальна душна атмосфера, яка запапувала в їх тихому закутку, чи побоювання, щоб не робити прикростей похмурому Начкові розповідями про свої приємні враження, — досить, що щось ніби формально стримувало Владка порушувати бальні враження. А Начко, знаючи, що Регіна для брата не пройшла непоміченою і сама, очевидно, більше хилилась до Владка, ніж до нього, з заздрістю безсильного й покривдженого ждав на те, щоб заговорив Владко, мучачись тисячними помислами, зродженими шаленою заздрістю, винаходячи й закидаючи тисячні підозріння, що ще більше замикали його серце, накладали печать на уста.

Але несповна тиждень після балу стався факт, на око зовсім звичайний і природний, що, проте, фатально вплинув на взаємні відносини обох братів. Одного дня, повернувшись трохи раніше, ніж звичайно, з редакції, Начко спостеріг, що з кабінету його брата виходять дві пані, яких Владко виводить з величезною чемністю й запевненнями своїх найкращих побажань. Начко відразу пізнав обох цих пань: то були пані Дреліхова й Регіна. Мов буря, ввірвався він по хвилині до Владкового кабінету і, хапаючи його, як тоді в бальній залі, обома руками за плече, сказав спішно, перериваючим із зворушення голосом:

— Що... що то за... дами були зараз у тебе?

Владко кинув на брата довгий, допитливий погляд, від якого Начко аж обличчя відвернув, і сказав спокійно:

— Що тобі, Начку? Дрижиш увесь, мов у лихорадці! Чи ти не хорий?

— Ти дурний із своєю хворобою! — відповів сердито Начко. — Відповідь на моє питання!

— Ці пані, — мовив здивований Владко, — що тебе можуть ці пані обходити? Це була наша близька сусідка, пані Дреліхова, з сестринцею.

— І чого вони від тебе хотіли? — мовив Начко, з силою викидаючи із себе слова.

— Щораз більше дивуєш мене, Начку, — говорив Владко, знизуючи плечима. — Не можу зрозуміти, про що тобі ходить. Чи, може, думавш, що ці дами хотіли звести мене з шляху моральності? — сказав він, усміхаючись іронічно. — Заспокойся і не побоюйся за це! Приходили до мене радитися в одній правничій справі, в справі спадковій.

— Що це за справа? — питає далі Начко, стараючись знайти якийсь пункт, за який міг би він ухопитися думкою.

— Е, це досить заплутана справа, — відповів Владко. — Справа цієї панни сестриниці з спілником її батька в Дрогобичі за виграній жеребок. Здається, що це може дійти до заведення процесу карного й цивільного заразом.

— Ну, і що ж, ти прийняв цю справу на себе?

— Е, який же ти швидкий! — гукнув усміхаючись Владко. — Тут ще не знати, чи справа взагалі буде розпочата, а ти вже питаєшся, чи я прийняв її. Знаю її лише з бабських оповідань, а ти знаєш, що це зовсім ще не документи. Хто знає, може, все буде навпаки. Я казав їм, щоб удалися з цим до мого меценаса, щоб йому віднесли документи, то, може, що з цього буде. А втім, знаєш, що такі справи не належать до мого фаху.

Начко з jakimось незвичайним, гарячковим запалом стискає руку брата.

— Так, Владку, — гукнув він живо, — це справа не твоя! Не бери її на себе, відправ цих пань! Пощо тобі вдаватися в їх прокляті відносини! Перед нами інший шлях. Будь здоров!

І, ще раз гаряче стиснувши йому руку, Начко знову вихром вилетів з кабінету. Але, на жаль, цей запал, ця гарячка й це схвилювання Начка дали Владкові багато для думання і навіть укололи його незвичайно прикро в саму глибину сумління, бо ж у тій хвилині він, сам не знаючи ясно чому, перший раз в житті збрехав перед братом. Візит пані Дреліхової в товаристві Регіни наповнив його такою радістю, так приголомшив його, що, вислухавши оповідання про справу з жеребком і майже зовсім не зрозумівши, про що ходять, він з незвичайною готовістю й очевидною втіхою взявся до ведення тієї справи, — розуміється, під фірмою свого адвоката, — сховав документи для пізнішого докладного розгляду і про-

сив пані, щоб з'явилися за тиждень по остаточне рішення. В тієї хвилині, коли пояснював Начкові, що з цієї справи, може, ще нічого не буде і що він не думає мішатися до неї, сам тремтів від думки, що *corpus delicti*¹, який свідчить про його безсоромну брехню, лежить тут же перед ним, у бюрку, в незамкненім шуфляді, і що Начко одним рухом руки може видобути його і побачити всю правду. Очевидно, Начко про це не знав нічого і тому здивувався дуже, коли Владко на другий день в часі обіду заявив йому, що він вишукав собі нове помешкання, на яке за пару днів хоче спровадитись. Начко прийняв цю відомість мовчки, як тяжкий, але заслужений удар, не питав брата про мотиви цього кроку, а коли той з власної понуки почав йому їх вияснювати, махнув рукою і обер крадькома сльозу, що набігла йому на очі. Бо Начко відчував, що ця розлука є початок якогось нового повороту в житті, який може повести їх на різні шляхи, і хто знає, чи не вплине вона фатально на сам розвиток тієї праці, якій вони присягли віддавати свої сили, своє життя. Але він нічого не казав про це Владкові, боячись образити його нагадуванням про справу, яка для них обох була такою звичайною, такою природною і необхідною, як дихання. Лише стара Миколайова, довідавшись, що «старший» панич думає виїхати, тихо ридала в кухні, не сміючи також мовити ні слова.

І ось уже минуло два тижні від дня, коли Владко зайняв нове помешкання. Здавалося, що цей розділ вплинув корисно на відносини між братами. Владко часто увечері приходив на своє старе помешкання, зоставався на чай, жартував з Миколайовою, оповідав Начкові про свої заняття і викликував його так само на розмову, що йому і вдавалося деколи. Але Начко відчував, що все це вдаване, що Владко говорить до нього мов до чужого, що хоче забавити його в товаристві, що їх розмові недостає тепла, недостає братерської щирості й безумовної відвертості. Він відчував, що й сам він замикає в своїм серці перед братом багато важливих справ, які сталися в останніх днях, і підозрівав Владка, що й він, мабуть, щось перед ним приховує. І чим нещасливішим почував себе Начко, тим більше гризучими, тим сильнішими ставали його підозріння. Нащо Владко випровадився? Чому він не згадує нічого про

¹ Предмета, що служать за доказ провини.

волоссям і з неазглибленими та разом такими змінними очима. Скільки ж то разів бідний хлопець закидав собі свою слабкість, легкодушність і відсутність почуття мужеської гідності, старався вибити собі її з голови, забути, погордити нею, — все надаремно. Цілими годинами ходив він по вулиці, ховаючись поза вуглами домів, мов злодій, щоб лише побачити її, як виходила з дому або поверталась додому. Скільки ж то разів, зустрічаючись на вулиці, хотів промовити до неї, відкрити їй своє серце, висловити свої почування, — але завсіди стримувала його згадка про ті сердиті слова й холодні погляди, що дістались йому на балі. Нарешті він раз зважився на рішучий крок. Написав їй лист, короткий і скупий на вислови, і в ньому запропонував їй свою руку й серце.

Він заспокоївся трохи, віддавши цей лист на пошту, і, сповнений віри в себе, взявся до праці над новою розвідкою про крайові відносини, в якій бажав у всій повноті, на масі фактів, показати, як представники галицької шляхти в державній раді, сеймі, повітах і різноманітних товариствах замість інтересів загалу мають на оці лише свої класові інтереси, а то й стараються не раз, навіть з еventуальною власною шкодою, підкопувати або занедбувати інтереси народу, міщан і робітників. Матеріал до тієї статті приготовлювано та збирався віддавна, цілість скомпоновано, і брати декілька разів пункт за пунктом сумлінно її передискутували. А що Начко виклав розвідку ясно й зрозуміло, з безсторонністю і спокоєм історика, ясним та пластичним стилем, та річ, друкована в «Гоф-су», від першого разу зробила могутнє враження в краю, викликала різноманітні й живі дискусії та втиснула «хлопоманський» часопис в руки множества таких навіть людей, які досі не читали його. Старий редактор-ветеран не міг надивуватись поводженню тієї газети, яку він думав убити вколісці, друкуючи зараз після тієї вечері в братів Калиновичів різку пересторогу проти її шкідливих тенденцій. Перестороги, пере-Регіну та про їх спадкову справу? — ці два питання комбінувалися в його умі й сполучалися мимоволі, наповнюючи його серце отрутою гіркості й отруюючи йому кожную хвилину дня.

Його думки перейшли до Регіни, хоч, правду кажучи, від того пам'ятного балу, майже ніколи не відступали від цієї стрункої постаті в темній суконці, від цієї голівки з коротким

сив пані, щоб з'явилися за тиждень по остаточне рішення. В тій хвилині, коли пояснював Начкові, що з цієї справи, може, ще нічого не буде і що він не думає мішатися до неї, сам тремтів від думки, що *corpus delicti*¹, який свідчить про його безсоромну брехню, лежить тут же перед ним, у бюрку, в незамкненім шуфляді, і що Начко одним рухом руки може видобути його і побачити всю правду. Очевидно, Начко про це не знав нічого і тому здивувався дуже, коли Владко на другий день в часі обіду заявив йому, що він вишукав собі нове помешкання, на яке за пару днів хоче спровадитись. Начко прийняв цю відомість мовчки, як тяжкий, але заслужений удар, не питав брата про мотиви цього кроку, а коли той з власної понуки почав йому їх вияснювати, махнув рукою і обер крадькома сльозу, що набігла йому на очі. Бо Начко відчував, що ця розлука є початок якогось нового повороту в житті, який може повести їх на різні шляхи, і хто знає, чи не вплине вона фатально на сам розвиток тієї праці, якій вони присягли віддавати свої сили, своє життя. Але він нічого не казав про це Владкові, боячись образити його нагадуванням про справу, яка для них обох була такою звичайною, такою природною і необхідною, як дихання. Лише стара Миколайова, довідавшись, що «старший» панич думає виїхати, тихо ридала в кухні, не сміючи також мовити ні слова.

І ось уже минуло два тижні від дня, коли Владко зайняв нове помешкання. Здавалося, що цей розділ вплинув корисно на відносини між братами. Владко часто увечері приходив на своє старе помешкання, зоставався на чай, жартував з Миколайовою, оповідав Начкові про свої заняття і викликував його так само на розмову, що йому і вдавалося деколи. Але Начко відчував, що все це вдаване, що Владко говорить до нього мов до чужого, що хоче забавити його в товаристві, що їх розмові недостає тепла, недостає братерської щирості й безумовної відвертості. Він відчував, що й сам він замикає в своїм серці перед братом багато важливих справ, які сталися в останніх днях, і підозривав Владка, що й він, мабуть, щось перед ним приховує. І чим нещасливішим почував себе Начко, тим більше гризучими, тим сильнішими ставали його підозріння. Нащо Владко випровадився? Чому він не згадує нічого про

¹ Предметя, що служать за доказ провини.

Регіну та про їх спадкову справу? — ці два питання комбінувалися в його умі й сполучалися мимоволі, наповнюючи його серце отрутою гіркості й отруюючи йому кожну хвилину дня.

Його думки перейшли до Регіни, хоч, правду кажучи, від того пам'ятного балу, майже ніколи не відступали від цієї стрункої постаті в темній суконці, від цієї голівки з коротким волоссям і з незглибленими та разом такими змінними очима. Скільки ж то разів бідний хлопець закидав собі свою слабкість, легкодушність і відсутність почуття мужеської гідності, старався вибити собі її з голови, забути, погордити нею, — все надаремно. Цілими годинами ходив він по вулиці, ховаючись поза вуглами домів, мов злодій, щоб лише побачити її, як виходила з дому або поверталась додому. Скільки ж то разів, зустрічаючись на вулиці, хотів промовити до неї, відкрити їй своє серце, висловити свої почування, — але завсіди стримувала його згадка про ті сердиті слова й холодні погляди, що дістались йому на балі. Нарешті він раз зважився на рішучий крок. Написав їй лист, короткий і скупий на вислови, і в ньому запропонував їй свою руку й серце.

Він заспокоївся трохи, віддавши цей лист на пошту, і, сповнений віри в себе, взявся до праці над новою розвідкою про крайові відносини, в якій бажав у всій повноті, на масі фактів, показати, як представники галицької шляхти в державній раді, сеймі, повітах і різноманітних товариствах замість інтересів загалу мають на оці лише свої класові інтереси, а то й стараються не раз, навіть з евентуальною власною шкодою, підкопувати або занедбувати інтереси народу, міщан і робітників. Матеріал до тієї статті приготовлювано та збирався віддавна, цілість скомпоновано, і брати декілька разів пункт за пунктом сумлінно її передискутували. А що Начко виклав розвідку ясно й зрозуміло, з безсторонністю і спокоєм історика, ясним та пластичним стилем, та річ, друківана в «Гоф-су», від першого разу зробила могутнє враження в краю, викликала різноманітні й живі дискусії та втиснула «хлопоманський» часопис в руки множества таких навіть людей, які досі не читали його. Старий редактор-ветеран не міг надивуватись поведженню тієї газети, яку він думав убити вколісці, друкуючи зараз після тієї вечері в братів Калиновичів різку пересторогу проти її шкідливих тенденцій. Перестороги, пере-

кручування і доноси, що були б в силі убити дві інші газети, «Софс-ові» якимсь чудом виходили на користь; а він не полемізував, не боронився, лише йшов спокійно своїм шляхом.

Відіславши лист до Регіни, працював Начко спокійно над своєю великою статтею. Швидкої відповіді він не сподівався, бо сам у листі просив Регіну, щоб вона добре надумалась, щоб узяла до уваги, що як би не здавалося на око, це не є легкодушний крок, але вплив сильної і непохитної постанови, що він чує, що без неї жити не може, і, просячи її руки, ставить усю свою долю на карту: його життя або смерть залежатиме від її рішення.

Але ось третього дня після відіслання цього листа одержав Начко відповідь. Була вона коротка і містила в собі ці слова — Начко пам'ятатиме їх до гробової дошки, незважаючи на те, що не міг знайти в собі сили, щоб перечитати їх більше ніж один раз: «Шановний пане! Моя сестріниця Регіна Киселевська дякує Вам за довір'я, але заявляє Вам через мене, що Вашою жінкою не буде. Покірنا Герміна Дреліхова».

Незважаючи на те, що цей лист дійшов до його рук перед двома днями, Начко й тепер іще, згадавши кожне його слово, кожну букву цього бридкого, розлізлого письма, аж кинувся на ліжку, мов на терновій постелі. Прокляття! Отже, аж до цього дійшло! Отже, вона аж так згордувала ним, що навіть сама не відповіла на його слова, писані кров'ю серця, але довірила відповідь нечистим рукам цієї... цієї... Мабуть, страшне було в перших хвилинах схвильовання Начка, як і тепер іще, коли час успів уже значно втишити біль, він на саму згадку про цей удар не міг довше влжати на ліжку, зірвався, скрегочучи зубами й заламлюючи руки в німій розпущі, і почав бігати по кімнаті мов шалений.

— Отже, нічого, нічого, нічого мені не лишилось! — шептав він, стискаючи голову долонями, неначе лякався, що вона йому трісне з болю. — Брат покинув мене, ця копнула мене ногою гірше, ніж якого пса. Все, що люди називають особистим щастям, я замкнув у глибокім льосі і маю ключ кинути до моря. Але ж без особистого щастя життя — не життя, людина — не людина. Коли людина впадає під тягарем страждання, то як же ж вона може добре працювати для громадської справи? Ні, відчуваю це. Я загинув! І за що? І чому?

І знову він бігав по кімнаті, заламлюючи руки, то хапа-

ючись за голову. Втім, вибило пів до шостої. Начко задрижав, задержавсь — і разом здавалося, що весь зібраний потік його думок і почувань задержався, замерз і заледенів відразу. Біль у грудях залишився, глухий, глибокий, невиліченний, але думки, звиклі до професійної праці, мов коні до кирата, звільна почали брати інший оборот. Він машинально засвітив лампу, вдягнувся і, взявши з цяха великий ключ від брами, вийшов з камениці. До друкарні на вулицю Ягайлонську мав чималий шмат дороги, треба було спішити. Швидкі кроки його дудніли по замерзлім і снігом заметенім тротуарі.

Вулиці були ще зовсім порожні. Незважаючи на місячне світло, по рогах і на поворотах палились газові лампи, що звичайно бувають гашені лише тоді, коли панують найбільші темнощі. Тут і там спішили робітники до своїх верстатів або, туркотючи по замерзлім і грубою верствою льоду покритім бруку, їхали бляшані буди з свіжим печивом, розвозячи його по грайзлярнях. Обік костьола бернардинів стояли якісь дві скулені старенькі жінки в лахманах, ждучи, чи швидко відчинять костюл на ранішню відправу, і скорочували собі час ждання цілою літанією прокльонів та гарних епітетів, якими вони одна одну обкидали. Дальше з ясно освітленої кав'ярні Мюллера чути було уривки співів, прокльонів і скарг, виголошуваних рівночасно кількома захриплими, п'яними голосами. Минаючи швидко кав'ярню, Начко пригадав собі анекдот з 1848 року: перед генералом Гаммерштейном, що бомбардував місто, стала депутація найповажніших горожан-поляків. Коли члени депутації представились йому поіменно, грубіянський генерал крикнув:

— Der Teufel noch amall Hild, Mild, Wild, Stieller, Piller, Müller! Das sind ja aber verflucht polnische Namen! ¹

І Начко всміхнувся, минаючи Галицьку площу. Порожні будки синевідських бойків довгою низкою стирчали збоку тротуару, мов оголені з тіл кості. На другім боці площі стояло кілька санок фіакрів; чути було, як перемерзлі коні звільна, правильно хрупали обрік і як на санках, прикриті коцями, хропіли візники.

¹ [До чорта! Гільд, Мільд, Вільд, Штіллер, Піллер, Міллер! Та це ж прокляті польські імена!]

До друкарні прийшов Начко перший з усіх. Він мусив перейти впоперек подвір'я аж у кут і застукати до вікна реквізитового складу, через яке млявим світлом блискотіла низько вкручена лампа. Там, між запасними та попсованими частинами машин, полаганими касами й регалами, на постелі з різнобарвних аркушів афішного паперу, добре пом'ятих, накритий рогожкою з лика, в якій прийшла з фабрики якась машина, спав сторож друкарні, молодий іще й кріпкий хлопець із смаглявою шкірою й опухлим обличчям. На стукіт він зірвався, мов опарений, і полетів стрілою, перевертаючи різні речі, що траплялися на дорозі. Щойно в третій кімнаті пригадав, що забув узяти з собою ключ і сірники. Отже, вернувся, підкрутив лампу так, що стало зовсім видно в темнім магазині, взяв, що було треба, і з лампою в руці поспішив відімкнути Начкові двері канцелярії. А потім приніс пару полін і почав палити в печі, бо ж у канцелярії панував пекельний холод.

Начко, скинувши важке зимове пальто, взявся до роботи. Телеграм іще не було, але в брамі була редакційна скринька на листи й статті, що приходили вже по закінченні вечірнього видання числа або й пізно вночі. Отже, взявши ключик, він вийшов до сіней, а по хвилині вернувся з цілою зв'язкою клаптиків паперу, заклеваних конвертів і звитків телеграм, що надійшли з провінції. Тоді сів за столом і з пером у руці взявся читати й розбирати ті речі. Деякі походили від його постійних, уже випробуваних співробітників, наприклад, звіти з судової зали, з вечірньої театральної виставки та з якогось концерту. Цих речей не треба було навіть читати; виписавши на кожному шматку синім олівцем величезне «Мусить», Начко відіклав їх набік. Дальше повідкривав телеграми з провінції. Тут повідомлювано про додатковий вибір депутата до крайового сейму; Начко, прочитавши прізвище, наморщив брови і забурмотів: «Тумани тумана вибрали!», а потім призначив телеграму до друку, виписавши зверху місце висилки й дату та справивши ідіотичний телеграфний правопис. У другій телеграмі якийсь кореспондент обіцяв велику й незвичайно важну кореспонденцію. «Ну, ну, не ричи, а дай молока!» — забурмотів Начко і кинув телеграму під стіл. Дальше йшли речі в тім самім смаку: якийсь шляхтич, ображений кореспонденцією, загрожував судом, але речі не простував — і Начко кинув телеграму так само під стіл з єдиною резолюцією:

«Пошел!» Там знову був сажневий лист про якийсь аматорський концерт у Великих Очах, в якому великооцьких аматорів, що виступали на концертній естраді, порівнювано з першорядними співаками, і широко писано про те, як Великі Очі з приводу того концерту поділились на два ворожі табори, як «партія перевороту» старається підкопати небосяжну славу великооцьких артистів та артисток і т. ін. «Ну, ну, ну! — сказав, усміхаючись, Начко. — Це вже ми читали, мій пане, це стоїть, хоч трохи іншими словами, в другій частині Дон Кіхота, де є мова про партії І-а-гачів і Ай-а-гачів». І енергійним розмахом пера він перекреслив усю працю великооцького Сервантеса, полишивши з неї лише голий і дрібний факт, що «у Великих Очах в присутності численної місцевої публіки відбувся аматорський концерт на добродійні цілі, який приніс цілих 25 золотих 50 крейцарів чистого доходу». А обік синім олівцем написав: «Під шпіц!»

Пунктуально о шостій годині прибули складачі, що за окрему винагороду зобов'язались до ранішньої роботи. Сторож уже позапалював лампи в тих місцях, де кожний із них стояв. Жваво здійсмали вони з себе пальтя й сурдути, вдягали полотняні блузи й такі самі фартухи, мовчки брали рукописи від редактора і, закріпивши їх на дерев'яних вилках, починали складати, коливаючись мірно на ногах і безупинно стукаючи олов'яними буквами об верстаки. Незважаючи на те, що чотири лампи під широкими паперовими абажурами кидали широкі круги світла на регали, обширна складальня була понурою і виглядала мов порожня; кути тонули в півтінях, тим більше, що вікна з неї виходили на темне, мов колодязь, глибоке подвір'я триповерхової кам'яниці. Складачі також мовчали і скупчились кожний при своїй роботі; лиш часом цей або той голосно прочитає пару слів рукопису, що стирчить перед ним, або оповість своєму товаришеві коротко про якийсь факт, що притрапився з учорашнього вечора. Рідко виривається котрому гумористична увага, що стосується до складаного саме рукопису або змальованого в ньому факту.

Але ось застукали послішно до дверей канцелярії: це возний з телеграфу приніс телеграми. Всі складачі звернули очі в той бік, пройняті побоюванням, щоб телеграми не були довгі і щоб номер наслідком цього не спізнився. Метранпаж покинув навіть роботу і на пальцях наблизився до Начка, щоб

побачити телеграми. Ну, Богу дякувати! Телеграми недовгі, номер вийде на час! Жвавіше застукали олов'яні букви об верстаки, жвавіше почали коливатися складачі над своєю роботою, загальний настрій пожвавився. Розмова поплила безперервним струмком. Крім того, чим ближче було до сьомої, тим більше також прибувало інших складачів, хлопців, робітників біля машин, бо о сьомій починається правильна праця в друкарні. Ось уже й панни, що обслуговували машини, поприходили одна за одною, спішачи дрібними, легкими кроками, позавивані з головою й обличчям у чорні сукняні хустки або ручної роботи в'язані шалі. Втихли при машинах голосні сміхи та грубі жарти хлопців; при паннах не можна було дозволити собі ні на що невідповідне. А втім, прихід панн був для них початком тяжкої праці. Вже на столі машиніста стояв готовий на великим залізнім бляті перший бік аркуша, себто перша й остання сторінка номера «Гоїс-а». Ця частина газети залишалась без зміни від вечірнього видання. Тільки в середній сторінці зроблено стільки зміни, що викидано телеграми, які надійшли вчор рано, а вставляювано натомість ті, які надійшли сьогодні рано. Дальше викидано звіти з передвчорашнього театру та взагалі ту частину хроніки, яка була вже у вчорашнім ранішнім числі, а потім також у вечірнім. Натомість уставляювано свіжо наскладані звіти і «хроніки», що опісля будуть повторені у вечірнім виданні, а завтра рано так само випадуть.

— Ізда! — гукнув машиніст, уставивши за допомогою двох сильних хлопців блят із складом на машині та прикріпивши все шрубамі. Панни зайняли свої місця — одна обік цього на рухомих стелюгах укріпленого блята, щоб в часі його періодичних рухів накладати на нього аркуші паперу, а друга коло кінця машини, на високім столику, щоб відбирати й рівно на бляшанім бляті укладати аркуші, що виходили з машини.

— Ну, ізда! — ще раз скомандував машиніст. Хлопці, стоячи коло колеса обличчям один до одного та розставивши ноги, разом ухопилися за ручку колеса і почали обертати. Звільна й легко порушилось могутнє колесо на своїй шліфованій і змащеній оливою осі; тихо й звільна, мов величезний поліп, рухались також усі інші частини машини, зуби зачіплялись за зуби, блискучі залізні дрюки то висувались наперед, то подавались в глибину корпусу, мов огністі язики змія. За-

бурчала нарешті шталюга, що рухала на собі плиту зо складом, засичали коркові вальці, намащені чорнилом, запелестів папір, пересуваючись крізь горло машини, порушилися нараз по другім боці залізні грабельки, хапаючи друкований аркуш і півкруговим рухом укладаючи на бляті, — машина ввійшла в рух.

Цей рух, наданий їй руками «услугуючих» хлопців і паночок, здавалося, звільна вливав життя в неї саму. Здавалось, що ці блискучі залізні колеса, бляти, дрюки й вальці, мов ті казкові опирі, можуть жити життям, висасаним з інших істот. З тихої перед хвилиною машини зробилася грізна істота, що бурчала, дзеленькотіла, що своїм постійним пекельним гуркотом наповнювала всю кімнату, струшувала шибки у вікон і заглушувала всякий живий голос довкола.

Тимчасом Начко давно вже скінчив переклад телеграм, які складачі, покравявши на малі пасочки, складали на чотири руки. «Відбивати!» — залунав голос метранпажа, і практикуючий хлопець кинувся з валком, пасочком мокрого паперу й щіткою, щоб відбити наскладаний рукопис до коректи.

Скінчивши коректу того, що сьогодні наскладано, понумерувавши поодинокі уступи, Начко вдягнувся і вийшов з друкарні. Праця над речами, далекими й чужими його особистим інтересам, заспокоїла його, приносячи йому бодай на хвилину забуття. Було вже пів до восьмої; ранск був ясний і холодний, по вулицях снувались уже натовпи людей. Дітвора обох полів спішила до шкіл; вуличні хлопці ковзались по невеликих смугах гладкого льоду на вуличних спадах. У відчинених крамницях посідали заспані крамарі, убрані в теплу одіж. Через відчинені брами в замрячених подвір'ях видно було ще тут і там освітлені вікна, за якими в тісних, брудних і вогких комірках працювали від раннього досвітку дрібні ремісники: шевці, кравці, щіткарі й інші. Але безупинний міський рух благодіійно вплинув на Начка, мов повів холодного вітру в жарке літнє полудне. Він відчув себе живою, чинною частиною цього рухливого, працюючого натовпу і з задоволенням згадав про скінчену вже пайку своєї денної праці. Почув апетит і, подвоївши крок, поспішив додому на снідання.

До початку праці в редакційнім бюро він мав іще півтори години часу і вживав їх звичайно на полагоджування своєї

приватної кореспонденції або на вишукання в бібліотеці тих книжок та паперів, які могли йому бути потрібні в продовжуванні його праці, яку писав день у день в редакційнім бюро. Сьогодні не було до кого писати листа; отже, випивши каву, яку подала йому Миколайова, Начко встав спішно від столу і кинувся до бібліотеки, шукаючи чогось, перевертаючи книжки, переносячи навіть цілі їх купи з полиці на полицю. Очевидно, він бажав зайнятись бодай фізичною працею, щоб не допускати собі до голови настирливих думок і згадок. Однак, коли оглянувся по хвилині, то побачив, що він не сам у кімнаті. Коло порога стояла стара Миколайова.

— Чого вам треба, Миколайова? — запитав її Начко таким тоном, немовби не мав часу і не бажав відриватись від якоїсь дуже пильної роботи.

— Нічого, прошу панича, — відповіла стара, не рушаючися з місця.

— Ну, то чого ж тут стоїте? — питався далі Начко.

— От так собі. Я хотіла б трохи поговорити з паничем. Увесь день сиджу вдома сама, даліше вже й говорити по-людськи забуду. Давніше, як іще обидва паничі разом були, то бодай часом із старою Миколайовою поговорять, пожартують. А тепер панич неласкаві на стару.

— Але ж, моя Миколайова, — відповів трохи сердито Начко. — Хіба іншим разом поговоримо. Бачите, що я не маю часу.

— А що ж панич роблять? — з хитрим усміхом запитала стара.

— Що роблю? — запитав Начко, трохи змішаний. — Бачите, шукаю однієї речі.

— Бачу це я, бачу, — сказала стара, киваючи головою, — що панич однієї речі шукають, але, прошу панича, цієї речі панич тут не знайдуть. Її треба шукати деінде. Їй, дорогий паничу, — мовила стара, підходячи ближче і сідаючи на крісло, — маю і я очі й вуха та прожила, Богу дякувати, сімдесят літ на світі, то хоч я неписьменна на книжках, але вмію трохи читати на людських обличчях і в людських очах. Знаю я, чого панич шукають.

— Ет, балакаєте, Миколайова! Ну, чого ж я шукаю?

— Щастя панич шукають, ось чого! — сказала стара. — Хіба то я не знаю, чого молоді люди в таких віці шукають?

Хіба то я не чую, як панич уночі крізь сон кричить і благають когось, як зриваються й ходять по кімнаті? Хіба то я не бачу, як панич руки заламлюють, і на вулиці на когось чекають, і при зустрічі очі спускають, уклоняються й утікають? Стара я, мій любий паничу, і всі ці історії знаю добре!

Начко слухав здивований, остовпілий. Отже, те, що він уважав за свою виключну таємницю, відоме було цій старій, висіло на її балакучім язичі! Та що вона знає? Може, це лише домисли, позбавлені фактичної основи?

— Та що вам сниться, Миколайова! — сказав він голосом мимоволі значно м'якшим. — Наговорили ви мені тут новин, про які я й сам нічого не знаю, Кого ж то я кличу крізь сон? На кого чатую на вулиці?

— Ей, паничу, паничу! — сказала стара, жалібно киваючи головою. — Як то вам, молодим людям, легко закидати старому брехню. Нібито панич не знають добре, що я правду говорю! Мовчала я довго, але тепер бачу, що гріх я мала б, якби довше хотіла мовчати.

— Ну, і що ж маєте мені сказати?

— Одно лише скажу паничеві: нехай панич дадуть собі спокій з тією панночкою, що має обстрижене волосся, мов хлопечь.

Начко збілів при цих словах, а потім його обличчя облилось живим рум'янцем. Однак він пробував ще опиратися.

— Про яку панночку ви говорите, Миколайова? Знаю декілька таких панночок.

— Саме то нещастя, що панич знають їх декілька, а думають про одну, якої не знають навіть.

— Та звідки ж ви про неї знаєте?

— Уже звідки знаю, то знаю, але це одно можу паничеві радити, як би я радила власному синові: нехай панич дадуть собі спокій з нею! Це не для панича партія! Була я там у них пару разів у кухні: їх куховарка — це моя кума. Вона оповідала мені дещо, а втім, і сама я придивлялася зблизька цій панночці і кажу ще раз: це не для панича партія.

— Та про кого ви говорите, Миколайова! — з тривогою і нетерпеливістю скрикнув Начко.

— Нібито панич не знають, — сказала всміхаючися стара. — Про ту панну Регіну, яку панич щоночі кличуть, руки якої панич просили. А бачуть панич, що я все знаю. Але нехай

панич не бояться, я вмю мовчати. Нікому про це ані слова не скажу, навіть паничеві Владкові.

— Ну, і що ж ви знаєте про панну Регіну? — питався Начко.

— Небагато знаю, не буду брехати. Ходить воно по кімнаті мовчазне, горде, як би напавду яка королева. Або сяде біля вікна й сидить цілими годинами, мов німа. А злісниця — нехай Бог боронить! Не люблять її там, це мені можуть панич вірити.

«Тужить за чимось, почувас себе чужою в цім оточенні, а втім, занадто вона чиста для нього», — збивав у думках Начко закиди Миколайової з невігойною софістикою закоханого.

— Маєтку не має вона ніякого, — говорила дальше Миколайова. — Що там по батьках лишилось, те брат-ледащиця проплутав, а решту опікун в Трускавці загарбав, маючи якісь претензії. Процесуйся з ним, як хочеш. Прийняла її тітка з ласки, бо, скінчивши школу, не мала куди подітись. Тепер вона шукає для неї якогось місця на пошті або телеграфі, але я думаю, що це не для чесної панночки місце.

— То що ж вона має робити? — скрикнув Начко. — Жити на ласці тітки чи гинути з голоду?

— То чого б я так бундючилась? — відповіла з чисто жіночою логікою Миколайова. — А втім, і ця її тітка, прошу панича, цілком мені не подобається. Коли вона довідалась, що я у паничів служу, то закликала мене до кімнати, і як почала випитувати мене про паничів, то мучила з півгодини. Кажі їй те, кажі їй інше, як паничі живуть, чи вчасно увечері додому приходять, хто в них буває, у кого вони, по кім спадок дістали та скільки? Словом — мов який комісар. Я викручувалась від неї, як могла, а що я паничів хвалила, то цього панич можуть бути певні.

— А ця... Регіна була при тому?

— Розуміється, що була. Аж злість поривала мене. Увесь час сиділа коло вікна, мов похнюпа, обернена до мене плечима, навіть не озирнулась. Ні, прошу панича, це не для панича партія. Зовсім там не сподобалось мені. Я дала собі слово не йти туди більше.

— І добре зробіте, Миколайова! — сказав Начко, встав і, здригнувшись, вийшов до редакції.

Правда, він мав іще півгодини часу, але втік, формально втік із дому, щоб уникнути туркотання старої служниці і

впорядкувати в голові думки, розворушені її оповіданням. Все, що мовила Миколайова, щоб понизити Регіну в його очах, ставило її вище, кидало ясніше світло на її постать, робило йому її симпатичнішою. До глибини зворушило його її становище в домі тітки, становище підвладне, залежне та в основі фальшиве. Він розумів аж надто добре, як у таких становиші, а надто маючи діло з людьми з таким відмінним моральним обличчям, як пані Дреліхова, мусив терпіти її характер, мусило зроджуватись це недовір'я, ця підозріливість, замкнена в собі гордість і злість. В усіх цих неідеальних прикметах бачив Начко не хиби, але добрі прикмети сильного, незіпсованого характеру Регіни. Та все те одночасно кликало до нього великим голосом, щоб він не покидав думати про неї. Все віщувало йому, що лише велике кохання, готове на всяку саможертву, терпеливе й непохитне, його кохання, зможе врятувати її з того становища й очистити її душу з тієї грубої жужелиці, яка залишилася в огні тяжких спроб і свідчить лише про чистоту й доброту металу її душі. І знову непоправна ідеалістка-надія ожила в його душі, затріпотіла веселковими крилами й полетіла в погідне небо майбутності. Випрямлений, зміцнілий духом, увійшов Начко до редакційного бюро.

Узявши в експедиції сьогоднішній номер «Го́с-а», який саме експедиторка роздавала місцевим передплатникам, що тиснулись натовпом до віконця, Начко пішов до свого бюро, на яким застав уже зв'язку газет і купу листів. Переглянувши свіжий номер свого «Го́с-а», вилаявшись потиху, коли побачив декілька несправлених друкарських помилок, Начко взявся насамперед до листів. Були це кореспонденції з провінції і з-за кордону. Одну по одній прочитував Начко уважно, робив на берегах знаки, криски або уваги червоним олівцем, викреслював, що зайве, і нарешті відкладав окремо готові до друку речі, а окремо такі, які треба було ще більше скоротити або яким треба було дати іншу, для газети відповідну форму.

Раптом він кинувся на кріслі, мов від уколу. Маленький листок з монограмою Р дрижав у його руці. Кільканадцять слів, написаних жіночою рукою, великими, але гарними буквами, викликали велику бурю в його умі. Лист містив у собі ось що:

«Шановний пане! Спішу загладити свою вину перед Вами.

Я поступила нетактовно, даючи Вам на Вашу почесну для мене пропозицію відповідь за посередництвом тітки. Я поступила нерозсудливо, відкидаючи цю пропозицію безоглядно. Відкликую одно й друге. Не питайте мене про причини, чому так сталось. Я бажала б, щоб було краще. Та вибачте, що мушу поставити одну умову. Погамуйте тон своєї газети! Поведіть її в іншому, не таким дратівливим і революційним напрямку! А в такому разі може бути, що наші шляхи зійдуться з часом. Зостаюся з пошаною — Регіна Киселевська».

— Що це? — крикнув Начко, зриваючись з крісла, і ще раз перебіг очима кожне слово, кожну букву листа. — Вона хоче загладити свою вину! Признається в нетактовності! Шляхетна! Добра! Але умова! Що за умова! «Погамуйте тон своєї газети! Поведіть її в іншому напрямку». Це значить — зневіря в своїх основах, праці свого життя, а тоді я готова покохати тебе! Підла! Негідна!

Начко аж зубами заскреготав з гострого внутрішнього болю. Здавалось йому, що якась страшна рука роздирав в його серці незагоєну ще рану і вертить у ній тупим, заржавілим залізом. Він почав бігати по кімнаті, мов дикий звір по клітці. В його голові шуміло, думки плутались.

— Прощу пана редактора, скрипт! — сказав хлопець з друкарні, відчиняючи двері та всуваючи голову до кабінету.

— На, маєш! — сказав Начко і, звинувши до купи приготовані перед тим рукописи, почав знову бігати по кабінеті, своїм звичаєм заламуючи руки, то знову стискаючи в долонях розпалене чоло.

— Ні, ні, ні! — гукнув він нарешті. — Це не може бути! Це не вона! Це не дух Регіни віє в цих підлих, тхнучих висловах. Вона не могла подумати цього! Між початком листа і його кінцем є така суперечність, як між чистотою і брудом, між чеснотою і злочинном.

Двері кабінету знову відчинились: увійшов головний співробітник і, привітавшись з Начком, показав йому повідкреслювані місця з газет, щоб зреферувати їх до крайової і політичної хроніки.

— Добре, добре, — сказав непритомний Начко, — будьте ласкаві це зробити.

— А статтю дають пан редактор?

Начко завагався хвилинку. Вона домагається зміни на-

прямку, погамовання тону, а саме його статті, писані найголосніше, характеризують напрямок часопису. Та ні! Було б підло збочити з вибраного шляху, тим більше, що це не може бути її справжнім домаганням. А якщо навіть, то й це ще нічого не значить!

— Розуміється, що даю! — сказав Начко рішуче. — Будьте ласкаві приймати приходячих, щоб вони не перешкождали мені, я за годину буду готов.

Співробітник пішов, забравши газети, а Начко лишився сам. Хвилину ще він ходив по кімнаті, але його думка, сильним зусиллям волі скерована в інший бік, працювала вже над укладанням нового розділу статті про класову політику галицької шляхти. Сів нарешті, і з блискавичною швидкістю полетіло перо по папері, заповнюючи вузькі паски рівним, чистим письмом, без перекреслень і поправок. Начко писав без перерв, і під час писання одного речення друге вже укладалося й заокруглювалося в голові та плило під перо зовсім готове. Під впливом великого нервового роздратування пам'ять, швидкість комбінації й аналізу набрали сили ясновидності. Множество фактів, мов рої бджіл, пересувались перед очима його душі, пов'язані між собою незчисленними нитками, таємничі вузли й комплікації яких ставали перед ним у вражаючій виразності. Часами, коли рука охлявала, він затримувався на хвилину і на клаптику паперу, що лежав обік, нотував думки й комбінації, які насувались йому під час писання і які треба було використати й розвинути щойно в продовженні розвідки. Часами знову переривав, щоб заглянути до давніших нотаток, або до принесених книжок. Ніколи не шукав у них довго, всюди йшов напевняка, маючи в голові ясне виображення сторони і навіть рядка, де була потрібна для нього цитата. За годину ціла купка довгих і вузьких пасків була записана: розділ, призначений на сьогодні, був скінчений. Начко встав з крісла, хистким кроком поступив до софи в протилежнім куті кімнати і кинувся на неї в повній знеможі. Холодний піт покривав його чоло, обличчя було страшно бліде, руки тремтіли, лиш очі горіли дивним, гарячковим блиском. Кождий розділ його праці коштував йому страшно багато, зворушував до глибини всю його істоту і вичерпував його силу так, що він мусив з півгодини відпочивати майже в повнім остоупінні, доки міг потроху прийти до себе.

Однак цим разом не довго дано йому спочивати. Насамперед прийшов хлопець за рукописом, а незабаром після його виходу почувлися в першій кімнаті якісь розмови, ніби суперечка й перекорювання. Увійшов головний співробітник і заявив, що прийшов якийсь пан і конче домагається говорити з самим паном редактором.

— Просіть його сюди, — сказав Начко, все ще блідий і ослаблений, насилу підводячись з софи.

Увійшов молодий панок, років, може, двадцяти двох, з певною і передчасно постарілою фізіономією, що носила виразні сліди багатьох неспаних ночей і надмірного вживання гострих напитків.

— Чи маю приємність говорити з паном редактором «Гоїс-а»? — запитав несміливо молодий чоловік.

— Так, — сказав Начко, наближаючись до нього.

— Чи ви є він?

— Так.

— А не могли б ви мені сказати, де я міг би знайти пана Гната Калиновича?

— Але ж бо я є він! — сказав Начко трохи роздратованим голосом.

— В-в-ви? — сказав молодий чоловік з великим здивуванням.

— Чого собі бажаєте? — питав Начко.

— Ви... вибачте, — сказав доостанку знеосмілений молодий чоловік, — бачу, що я помилився в адресі.

— Як то?

— Бо... бо я хотів говорити з паном Гнатом Калиновичем.

— Але ж кажу вам, що я є він! — скрикнув Начко.

Молодий чоловік приглядався до нього пильно своїми посовілими очима, нарешті сказав:

— Ви... вибачте, може, я помилився в особі. Мо... може, ви не той Гнат Калинович, якого мені треба. Той був... був далеко молодший.

— Колись і я був молодшим, — сказав Начко, з здивуванням поглядаючи на незвичайного гостя. — Коли ж ви останній раз бачили його?

— Десять років тому, — відповів молодий чоловік.

— Га, га, га! — засміявся Начко. — Це ж і не дивно, що був молодшим. Що ж ви хотіли, щоб людина за десять літ

залишилась незміненою? Ну, але прошу, з ким маю честь?

— Я є Ернест Киселевський, — може, пригадуєте собі?

— Ернест! — скрикнув Начко, подаючи руку юнакові з розпитою фізіономією. — Ну, якже, якже! Мій вихованець! Що ж поробляєш, Ернесточку, як тобі ведеться? Та передовсім, будь ласка, сідай тут на софі, поговоримо. Я й так уже скінчив свою роботу.

— Неособливо ведеться мені, — сказав Ернест, сівши. — Я був у Відні у військовій школі, вигнали мене, а тепер тиждень як я тут.

— Ну, й де живеш, що поробляєш?

— Поробляти не поробляю нічого, а живу так, при сестрі.

— При сестрі? — сказав із здивуванням Начко. — А сестра при кім?

— Сестра в тітки, але має надію, що незабаром дістане яку посаду. Вже там тітка виробила для неї протекції у дуже високих риб, у самого графа Адольфа, знаєте.

— Ну, й що ж, як дістане посаду?

— А тоді наймемо собі окреме помешкання і житимемо обоє разом.

— Це значить, хочете жити її коштом! — сказав суворо Начко.

— Ви... вибачте, — відповів Ернест. — Тільки на час, доки й собі не найду якого місця.

— А яке ж місце могли б ви обняти?

— Або я знаю? — відповів Ернест. — Я обняз би, якби трапилось... чи касієра, чи діурніста... Що-небудь.

— А маєте ви кваліфікації на касієра?

— Ква... кваліфікації? Ге, ге, ге! Що мені там за кваліфікації потрібні! Гроші брати й видавати — це, ласкавий пане, потраплю.

— Ага! Ну, і це добре на початок, — сказав Начко. — Ну, а чим же я можу вам служити?

— Гм, пане Гнате, — сказав молодий чоловік, надуваючись і витягуючи ноги перед себе. — Можете служити мені в кількох справах, і маю надію, що мені не відмовите.

— Що ж, — сказав Начко, який щораз ясніше починав розуміти невдоволення й сердитість Регіни на згадку про брата, — скажіть! Що лише буде можна, я готов для вас зробити.

— Знаю про це, пане Гнате, знаю, — сказав Ернест з міною протектора і махнув рукою. — Отже, передовсім я хотів би дістати місце при адміністрації вашого часопису. Чи багато ви могли б мені заплатити місячно?

— Гм, це побачилося б, — сказав Начко, здивований такою несподіваною зміною в поведженні несміливого юнака. — А що більше?

— Далше прошу вас дати мені зараз на рахунок моєї пенсії п'ятдесят ринських, яких дуже потребую, щоб залагодити деякі інтереси, що не терплять загойки.

— Чи це все? — сказав Начко, і обличчя його почало обливатися рум'янцем гніву й обурення.

— Ні, пане, ще не все. Найважлишу справу ховаю на сам кінець. Будьте ласкаві в якнайкоротшім часі змінити тон і напрямок свого часопису.

— Що, що, що? — скрикнув Начко, зриваючись з софи і стаючи проти Ернеста, що, витягнувши худі, мов тички, ноги, розвівся на софі і дививсь йому просто в очі з спокоєм і впертістю ідіота.

— Так, пане. Це дуже важлива для нас справа, — сказав Ернест.

— Для кого «для нас»?

— Для мене й для моєї сестри.

— Сестри? А це яким робом?

— А, бо це, бачте, граф Адольф лише під тією умовою обіцяв моїй сестрі добути посаду, якщо вона вплине на вас, щоб ви змінили напрямок свого часопису і не нападали на шляхту.

— Що, що, що, що? Шалений, що плетеш? — скрикнув Начко, вхопившись за голову. — Граф Адольф... сестра... вплинути... як? з якої расії?

— Е, пане Гнате, — відповів Ернест з цинічним усміхом. — Не вдавайте знову дурного. Адже я знаю все. Краще говорімо на розум! Ви кохаєте мою сестру, просите навіть її руки. Сестра ставить вам умову змінити напрямок часопису і знає, що ви їй цього не відмовите, а я...

В тій хвилині Начко мов шалений кинувся до дверей і, відчинивши їх, крикнув щосили:

— Феліксе!

Редакційний слуга, кремезний чоловік, прибіг на цей крик з експедиційної кімнати.

— Покажи цьому панові, — і Начко вказав на Ернеста, що сидів, — куди від нас виходять!

— Що? — скрикнув Ернест, зриваючись з софи і звертаючись до Начка. — Ви сміли б ображати мене, брата...

— Феліксе! — сказав Начко з притиском і відвернувся.

— Прошу, пане, — сказав Фелікс, — нехай пан не опирається.

— Отже, так так! — скрикнув розсерджений Ернест. — Замість допомогти мені, ви викидаєте мене? Добре, я піду, але я вам прислужусь! Пожалуйте цього!

І, все ще нарікаючи й грозячи, Ернест вийшов з редакційного приміщення разом з Феліксом.

А Начко тимчасом кидається по своїм кабінеті, мов зранений звір. — Отже ж, така це історія! Отже, вона, ця свята, чиста й добра Регіна, дозволила вжити себе на знаряддя підлої інтриги тих сфер, які намагаються задушити його часопис! Отже, їх це дух віє з її слів! Отже, в тій-то цілі надягнула вона маску доброти й жалю за зроблену нетактовність, щоб їм сподобатись! Боже! В яку безодню моральної гідоти дав йому заглянути той кретин, та попсована мумія! — І Начко не міг довше витримати в кімнаті. Стісняли його мури, душило повітря, зогидло йому все на світі. Одягнувшись, він вилетів з редакції, доручивши співробітникам переглянути те, що принесе вуличний репортер і судовий справознавець.

Він ішов вулицею якийсь час без думки, приспіненим кроком, з похиленою головою, немовби приготовлювався розбивати нею мури. Гострий східний вітер, що пік відрання, остудив його гарячу кров, навів йому холодніші, спокійніші думки. Він почав задумуватися над становищем Регіни. Без мастку й засобів до життя, на ласці тітки, що мала доньку на виданні, а до того ще з таким братом на шиї, як цей Ернест, — тож-то, дійсно, можна ошаліти. Не дивно, що бідна дівчина піддалась спокусі і дозволила вжити себе за знаряддя інтриги, далекосяглості якої сама, напевне, не оцінює. Стало йому дуже жаль її. Готов був зробити все, щоб полегшити її прикру долю, але змінити напрямок свого часопису — таж це значило топтати ногами власні ідеали, вбивати свою власну душу! Ні, ніколи, ніколи й ніколи! Цього вона не може домогатись

від нього! А коли б навіть домагалась, коли б також зрадою власних святощів він міг окупити всі розкоші раю, — ніколи, ніколи й ніколи не зробив би він цього. Був би підлим, низьким, невартий був би жити на світі, коли б зробив щось подібне! І Начко, йдучи, вдарив ногою об замерзлий брук, немовби для того, щоб виразніше висловити свою непохитну волю.

Він затримався, глянув, де він є. Був, як звичайно, на вулиці Панській, напроти помешкання пані Дреліхової. Хоч недалеко було йому до свого помешкання, однак не йшов туди, але, незважаючи на сильний холод і вітер, почав ходити по тротуарі перед домом пані Дреліхової, щоразу відходячи туди й назад настільки, щоб не втратити з очей головної брами кам'яниці.

Знав, що перед дванадцятою звикла Регіна виходити з дому на годину на лекцію музики, і хотів хоч здалека побачити її. Та коли дійсно в брамі кам'яниці показаласть її постать, у чорнім зимовім пальті, в чорнім капелюшку з такою самою оксамитною кокардою збоку, без жодних зрештою окрас, і з чорною каракулевою муфтою на правій руці, Начко затремтів мимоволі і зменшив крок. Регіна йшла проти нього рівною і швидкою ходою. Гострий вітер зарум'янив її лица, очі спустила вона вниз, захищаючи їх від дрібної снігової куряви. Смілива думка блиснула в Начковім голові, і, не роздумуючи довго, він рішив виконати її. Коли порівнявся з Регіною, він зняв капелюх перед нею і, вклонившись, звернувся до неї.

— Перепрошую, пані, — сказав він перериваним із зворушення голосом.

Регіна поглянула на нього. Тинь незадоволення перебігла по її чолі, але по хвильовім ваганні ледве чутним голосом вона запитала:

— Прошу, чого бажаєте собі?

— Я бажав би поговорити з вами про дуже важливу справу, — сказав осмілений Начко. — Якщо ви позволите, могу вам товаришити.

— Не знаю, чи це буде відповідне місце, — сказала Регіна. — Я мушу спішити.

— Постараюсь висловитись коротко, — сказав Начко, і обов пішли в парі. — Отже, відразу приступаю до справи. Ви, пані, були ласкаві написати мені лист, який я одержав сьогодні. Я вельми, вельми вдячний вам за слова втіхи й надії.

Лише бажав би я знати, чи все, що в тім листі написано, походить від вас.

— Як це ви думаєте? — спитала змішана трохи Регіна. — Адже весь лист писаний однією рукою, моєю рукою.

— Не про те мені ходить, — відповів Начко. — Але думка, висловлена в другій половині цього листа, умова, яку ви мені ставите, чи це на правду вплив вашого переконання?

Регіна відвернулася і ледве чутно відповіла:

— Так, пане.

— І ви серйозно думаєте залишитись при ній?

— Так, пане, — прозвучала так само тиха відповідь.

Начко замовк на хвилину, борючись сам із собою і шукаючи слів до дальшої розмови. Нараз почування, опановуване досі силою волі, вибухло, розламало перепону. Він ухопив її за руку і, стискаючи її в своїй долоні, шептав пристрасно:

— Панно Регіно, єдина, улюблена над усе в світі, скажіть мені, чи дійсно так є? Скажіть мені усю правду щиро й відкрито! Не завдавайте мені муки, на яку я не заслужив своєю любов'ю до вас! Чи дійсно ця страшна умова є вашим помислом?

Груди Регіни хвилювались сильно із зворушення. Вона звільнила свою руку з Начкової долоні і, все ще відвернувшись, прошептала:

— Так, пане!

Начко стиснув уста, щоб не сказати надто гострого слова, і щойно по хвильовій тяжкій мовчанці сказав:

— А якщо я скажу вам, пані, що не так? Що ви говорите неправду? Що самі себе, не знаю в якій цілі, ставите в моїх очах у таким гидкім світлі?

— Пане! — відозвалась Регіна напівсуворим, напівболізним голосом.

— Якщо я скажу вам, пані, — говорив дальше невблаганий Начко, — що знаю все, що знаю, яку інтригу затіяла проти мене ваша гідна тітка із своїм гідним графом Адольфом і як під натиском теперішнього становища вжито вас за знаряддя цієї інтриги? І якщо виявлю вам, пані, що я довідався про це від компетентної особи, від вашого брата, що саме був у мене, щоб наперед вже есконтувати плоди цієї інтриги, і що його я, замість усякої відповіді, велів викинути за двері? Якщо

я скажу вам, пані, це все, чи й тоді ще можтимете відповідати мені: так, пане?

Ці слова справили страшне враження на Регіну. Вона звернула на Начка свої великі, чорні очі з виразом неописанної тривоги і разом з благаючим поглядом жертви, що ведуть її на смерть, затрималась, мов остовпіла на місці. А коли Начко скінчив, — зацімила, лише дві великі, гарячі сльози набігли на цих чудових очах, скотились по щоках і впали на брудний сніг тротуару. Та раптом охолонула. Її обличчя запалало рум'янцем гніву й обурення і, обтерши своєю муфтою сліди сліз, сказала голосом, повним гіркою докору:

— Мучите мене, пане! Не маєте милосердя. Прощайте!

І, відвернувшись, зникла в сінях дому, перед яким обоє стояли, лишивши Начка в німім остовпінні, подиві й розпуці. Він нічого не бачив, не чув, не відчував, лише ці її сльози, великі, чисті, мов перли! Ніякі слова, ніякі докори, ані любовні закляття не були в силі зворушити його так сильно й глибоко, як ці сльози улюбленої жінки. Він готов був кинутись на землю і цілувати те місце, де вони впали. Відчував, що ці сльози печуть його, тяжать йому на серці, мов два найтяжчі смертельні гріхи. Яким диким варваром показався він перед нею? Скільки-то внутрішнього болю та приниження, мабуть, коштували тій гордій жінці ці тяжкі сльози! І з якою метою він витиснув їх Регіні? Чи на те тільки, щоб переконати її, що вона бреше, що не щира? Яка нужденна причина, яка гідна погорди мета! Хіба ж він не знав і перед тим того, що знає тепер, що лиш найтяжчий натиск, лиш розлучливе й нестерпне становище змусило її до такої поведінки? Чи не було обов'язком кохачого мужчини пощадити її в цім тяжкім становищі, подати їй мовчки руку допомоги замість ятрити її рану? І що ж тепер, що даліше? Тепер вона дійсно має причину гордити ним, ненавидіти його! Боже, боже, що він наробив!

— Але ні! — шептав йому інший голос. — Чей же це все кохання з мене говорило, чисте, справжнє, безмежне кохання. Кожна жінка серцем відгадає його голос, інстинктом прочує, і не одурить її в цім прочутті хоч би й найбільше шорсткий тон.

— Але що ж робити, що робити? — питав сам себе Начко, йдучи звільна до свого помешкання. Він звісив голову в тяжкій задумі. В його серці велася страшна боротьба, але в рішучій хвилині перед його уявою знову блиснули дві великі сльози

в очах Регіни, і Начко розпучливо махнув рукою.

— Все мені одно! — шепнув він. — Втрачу життя, згублю душу, але тебе здобуду, тебе матиму, Регіно!..

VIII

Судова зала звільна почала наповнюватись публікою. Був останній день процесу проти селян із С-ського повіту, що бунтувалися за ліси й пасовища. Судове слідство по трьох днях скінчено, — сьогодні мали наступити промови прокурора й оборонців, резюме президента і вирок присяжних суддів. Був початок квітня 1875 року. Наближалася вже весна. Сніг стопився, теплий вітер повіяв з полудня. Возний Цідило перед початком процесу повідчиняв вікна зали, щоб відсвіжити повітря, наповнював карафки свіжою водою, знаючи, що пізніше буде тут душно. Крізь великі вікна з локтєвими кришталевими шибками падали саме теплі сонячні промені і ясними стовпами опирались об гладкий паркет зали. Блищала полірована під явір лава присяжних суддів, мов дзеркало. Стіл голови, накритий зеленим сукном, був завалений паперами: на однім його кінці, в самім потоці сонячних променів, лежали *corpora delicti*¹: окривавлені ціпи, стара, шнурками пов'язана дубельтівка, загорнена шматом пачка сірників і довгі вила для снопів, що стирчали своїми гладкими, блискучими дерев'яними зубами майже на середину зали. З протилежного боку, від лави присяжних суддів, стояв у самім куті, в тіні, високий пюпітр прокурора, а нижче лава адвокатів і журналістів. Посередині зали, ближче стола голови, стояла лава для підсудних; дві подібні лави були по боках — одна нижче лави присяжних, друга нижче лави адвокатів. Дальше, переділяючи залу на дві нерівні половини, йшли баяси, що відділювали публіку від акторів судової драми. Перед баясами тягнулась довга лава свідків. А в половині висоти зали була галерея для дам з амфітеатром поставленими сидіннями.

Вибила дев'ята. Цідило, невтомний цербер цього місця, позачиняв вікна. За баясами й на галереї було вже досить публіки. На саму балюстраду галереї опиралися ліктями Мільця й Регіна, ждучи на язиковий турнір, що мав розпо-

¹ Предмети, що служать за доказ провини.

чатись незабаром у цій залі. Мільця шептала, сміялась, поштовхувала Регіну, роблячи уваги над цим або тим із присяжних суддів, що входили до залу, але Регіна, блідша, ніж звичайно, мовчала, не спускаючи погляду з дверей, куди мали вводити підсудних і куди мали увійти адвокати.

Присяжні в повному зборі засіли на своїх місцях; прокурор сів у своїм куті на підвищенні, мов мишоїд на обручах. Сходяться також члени трибуналу — знуджені, змучені ще перед початком засідання і зайняті, очевидно, зовсім чим іншим, а не долею підсудних селян, що тут незабаром має рішатись. Денникарі так само засіли на своїй лаві і нотують щось, похилені над чвертками паперу. Цідило, стоячи в дверях бічної зали і поблискуючи своєю лисиною, забороняє вступ якимсь непочесним бородатим і пейсатим постатям, що, не знати пощо, тиснуть ся сюди: це свідки, сільськ жиди, що, пробувши вже три дні у Львові, раді б не пропустити й останнього, найцікавішого акту судової драми, щоб потому могли про все якнай-докладніше розповісти своїм менше щасливим і не менше цікавим одновірцям.

Увійшов голова трибуналу з в'язкою паперів під пахвою, потім увійшли обидва адвокати. Голова задзвонив, і введено підсудних до зали. Вони ввійшли довгою низкою, в довгих полотнянках, схудлі, пожовклі, змучені довгим, понад 9-місячним слідчим арештом, і сіли на лавах — дванадцять мужчин і три жінки. Вид цих сумних, згорблених і мізерних постатей не справив ніякого враження на публіку, — адже це навіть для міської публіки щоденне явище, а до того всі підсудні — люди статочних літ, з обстриженими вусами, деякі з білим, мов молоко, волоссям. Жінки також старі, — лорнетувати їх жовті, зморщені обличчя зовсім не оплатиться, а відчитувати генезу цих зморщок — кому ж приємно? Не на підсудних також, але на адвокатську лаву звернулись очі Регіни. Оборону від знаний уже нам маленький, округлий коморник із своїм помічником Владиславом Калиновичем. Коморник сидів, сапаючи й обтираючи піт з чола, і видно було по ньому, що нинішній процес не дуже йому припадає до смаку. При вислухованні підсудних і свідків держався він дуже стримано, питань майже зовсім не задавав, а лише пильнував формального боку процедури. А проте почував себе якось не на своїм місці як оборонець «збунтованих хлопів» і намагався не звертати очей

на публіку за балясцями, звідки з недвозначним докором і співчуттям поглядали на нього граф Гіацинт і граф Альфонс.

Зате Владко був, можна сказати, властивим левом теперішньої оборони. Перший дебют на цім полі уже тепер, перед рішучою хвилиною, можна було вважати світлим, і якщо не деінде, то на галереї без сумніву він здобув собі повну симпатію. Більше того, у загалу публіки і в присяжних суддів він зумів виробити таку симпатію для підсудних, про яку спочатку ніхто ані не думав. Різноманітними, на око не раз дивачними або дигинними питаннями вмів він в цих простих людей викликати такі відповіді, що вони до глибини душі ворушували слухачів і часто кидали дуже яскраве світло на весь цей нещасний бунт і його понуки. Найбільшим тріумфом Владка було поки що те, що голова, який спочатку опирався ставленню таких питань, що на око зовсім не належали до справи й не вели ні до чого, нарешті мусив признати, що вони важні й доречні. В своїх питаннях, поставлених підсудним і свідкам, звертав Владко особливу й систематичну увагу зокрема на одну справу, яку поминали звичайно фахові юристи і яка вела їх до найфатальнішої не раз оцінки поведження селян. Цілою низкою зізнань підсудних і свідків, які просив, як дуже важливі, вносити до протоколу, старався він вияснити присяжним правні поняття самого люду, що служать мотивом його дій, погляди його на панщину, на інвентарі, на теперішні права її інституції. Суддям, що засідали в трибуналі, старим заржавілим правникам, аж волосся ставало на лисинах, коли чули виголошувані селянами з найприроднішою міною в світі такі правні засади й погляди, які нічого спільного не мали з освяченими кодексами й параграфами. Деякі з тих формулювань правного цивільного кодексу викликали гомеричний сміх в аудиторії, інші натомість напроваджували на глибоку задуму навіть панів правників. А Владко не переставав щораз новими й несподіваними питаннями викликати нові і завсіди цікаві відповіді. Людям, що на питання прокурора й голови ставали з витріщеними очима і заледве вміли сказати пару слів, на Владкові питання роз'яснювались обличчя і розв'язувались язика.

Отже, не дивно, що Регіна, яка через усі дні з найбільшою увагою стежила з галереї за ходом процесу, а власне за ходом Владкової оборони, набирала щораз більшого поняття про

його здібності, про сили його розуму й знання, щораз більше зосереджувала на його особі свої думки й почування. Від першої зустрічі на тім пам'ятнім балі, від тієї розмови з графом Адольфом, свідком якої вона була, Владко в її думках і мріях відігравав дуже важливу роль. Отже, здивувалась і втішилась разом, коли тітка одного дня запроєтувала їй звернутись до Владка, яко молодого й здібного юриста, за порадою в її справі з Шнайдером за виграній жеребок. Очевидно, Владко також незвичайно втішивсь відвідинами пань і приобіцяв розглянути цю справу. Коли через тиждень прибули до нього пані Дреліхова разом із Регіною вже на нове помешкання, Владко заявив, що справу можна винести перед судові баляси, але разом він поставив паням питання, чи не краще було б особисто звестися з Шнайдером, і пропонував свої услуги. Регіна прийняла його пропозицію з вдячністю, і Владко негайно поїхав до Дрогобича, щоб знайти Шнайдера. А що й від свого адвоката мав у тих околицях кілька комісій, які вимагали численних подорожей по селах, а крім того Шнайдера не було в Дрогобичі, але треба було знайти його в Бориславі, — то не дивно, що Владко забавив у тих околицях понад два тижні. З якою тугою, з яким бажанням дожидала його Регіна! Не тому тільки, що в його руках спочивали тепер її будучі фінанси, спочивали можливість або неможність майбутнього незалежного життя та швидкого увільнення від ласкавого хліба тітки, який їй, гордій і замкненій в собі, майже від першого дня ставав кістю в горлі, — ні, не цьому тільки. Думаючи про себе, Регіна звільна приходила до того переконання, що кохає Владка, що без нього жити не потрапить, що без нього не тільки та половина виграної на жеребок суми, але й усі скарби світу не мають для неї ніякої вартості. Думка про нього була її єдиною розривкою, єдиною потіхою в справді тяжким її житті в домі тітки, яке особливо від часу повороту вигнаного з віденської військової школи брата, що з найбільшим нахабством і цинізмом чіплявся за її полу, стало зовсім нестерпучим. Тітка кривилась і потиху нарікала на «дармоїдів», хоча, з другого боку, небагато задавала собі труда, щоб дістати Регіні при допомозі протекції графа Адольфа обіцяну їй посаду на пошті або телеграфі. Водила її, мов кітку за стеблом, а тимчасом старалась разом з Мільцею запускати їй непомітно тисячі дрібних шпильок у живе тіло. Хвилинами Регіна вибу-

хала гнівом і обуренням, доходило до суперечок і сліз. В одній з таких хвилин пані Дреліхова поставила Регіні ту фатальну умову, що стосувалася Начка, і виснажена дівчина для дружнього спокою сповнила її волю. А втім, вона не думала про Начка. З егоїзмом закоханих думала лише про одного, не дбаючи про страждання другого. Ходило їй про посаду, бо ж, знаючи хитрість і нечесність Шнайдера, сумнівалася, чи вдасться здобути від нього спірну суму. Правда, розмова з Начком вельми принизила та зворушила її глибоко, але припущення замикає й робить затверділим серце, і відтоді старалася вона не думати про Начка.

Коли Владко повернувся через тиждень по тім епізоді з Начком, була Регіна першою клієнткою, що відвідала його в його помешканні. Прийшла сама без тітки і навіть без її відома. Її очі, що їм почування додавало бистрості, слідили пильно за кожним словом, за кожним виразом обличчя молодого адвоката. На цім обличчі старалась вичитати свій вирок, старалась знайти слід внутрішнього почування, і лишилась зовсім вдоволеною. Владко прийняв її з такою радістю і з таким сердечним, хоч тактовно здержуваним теплом, що Регіна не без підстави робила з того висновок, що й він під час своєї подорожі не раз про неї згадував. Його оповідання про наслідок подорожі вона майже не слухала, сподівалась саме такого результату.

Шнайдер зм'як значно, бачачи, що справа може взяти небезпечний для нього оборот, і показався схильним увійти в переговори. На натиск Владка згодився виплатити спадкоємцям блаженної пам'яті Киселевського половину виграної суми, відрахувавши досить значні борги, які буцімто поробив у нього небіжчик. Ані Владко, ані спадкоємці нічого не знали про ті борги. Шнайдер також не мав квитів, ані ніяких паперів, але свято пообіцяв доставити свідків. Очевидно, справа проволікалася і скінчити її відразу не було ніякої змоги. Отже, Владко вдася з Шнайдером до нотаря, у якого цей останній склав заяву, що признає спадкоємцям бл. п. Киселевського таку й таку суму і обіцяє виплатити її на руки їх повновласника після проведення всяких інших обрахунків, а до того часу він ручить усім своїм рухомим і нерухомим мастком за совісне довершення виплати в своїм часі. Владко тріумфував, але здивувався вельми, коли Регіна прийняла його оповідання

дуже меланхолійно та скептично, тверлячи, що се підступ, що Шнайдер, очевидно, вже винайшов якусь нову підлість і старається лише виграти час. Щоб її заспокоїти, Владко зараз написав про її побоювання дрогобицькому нотареві, просячи його, щоб він пильнував цієї справи.

Навіть приємним був йому такий оборот справи, бо ж на цій підставі він міг просити Регіну, щоб частіше навідувалась до нього, чи не прийдуть які звістки з Дрогобича, що вимагатимуть швидкого рішення. І Регіна не занедбала користати з цих увічливих запитань. Вона приходила майже що другий день, завсіди на хвилиночку по дорозі на лекцію музики. Перекидалися з Владком кількома словами, поглядами і, стиснувши одно одному руки, вони розставались, мов старі знайомі, раді, ніби знайшли який скарб. Владко, на якого спочатку Регіна зробила не таке сильне враження і який був би, певно, незабаром забув про неї, тепер, стикаючися з нею так часто, чуючи її голос і заглядаючи в її бездонні очі, почував себе щораз більше побореним силою її чару і, не признаючись в цьому сам перед собою, щораз частіше займався нею в думках, а складаючи плани свого майбутнього життя, завсіди якось мимо волі й свідомості зустрічав її в безпосередній близькості обик себе. Її чарівна голівка з чудовими очима та з коротким волоссям стала для нього чимсь на зразок тих святих облич, що дивляться на нас з медальйоника, ношеного від дитинячих літ на грудях і повішеного там з молитвою й благословенням руками люблячої матері.

Не раз також за минулі три дні, під час гарячих сутичок з прокурором, свідками, трибуналом і власною недогадливістю обвинувачуваних, Владко дивився вгору на галерею, і погляд його з насолодою спочивав на цім чарівнім, незмінно до нього зверненім личку, немовби з його очей, що палали подивом і сердечним почуванням, бажав черпати силу, спокій і витривалість.

Глухий шум перелетів по залі. Пан прокурор має голос.

Прокурор підвівся з свого сидіння і сперся кулаками об дощечку пульта, усім тілом вихиляючись наперед, мов стрілець, що вихиляється в напрямку пущеної стріли. Був це високий, худий пан, з жовчним виразом обличчя і гострим проникливим голосом. Характеристичним було те в його істоті, що перед кожною промовою складав своє довге, худе обличчя до усміху,

не то іронічного, не то терпко-солодкого, який зовсім не гармонізував із звичайним його виразом, ані не достроювався до сенсу й тону слів, що по нім мали наступити.

І тепер, усміхнувшись своїм звичаєм, пан прокурор раптом немовби пригадав собі щось і зморщив чоло, витріщив очі та стягнув униз кінці уст, надаючи своєму обличчю таким робом досить комічного виразу болю і перелику.

— Мої панове присяжні, — сказав він приглушеним, могильним голосом, потрясаючи головою. — Стоймо на вулкані! Так, на вулкані, що готов у кожній хвилині вибухнути й похоронити нас усіх під своєю лавою!

Він замовк на хвилину, щоб дати всім належно почути весь жах свого біблійного віщування. Однак, на жаль, як у відділі глядачів, так і на лаві присяжних спостеріг перелетні усміхи на обличчях. Це спостереження було для нього тим, чим острога для дикого коня. Він випростувався у всій величі, навіть випростував праву руку, вихилив її під кутом 45° до рівня і гукнув громовим голосом:

— Бачу на ваших обличчях усміх недовір'я, сумніву або навіть легковаження! А все ж те, що я сказав, це правда, на жаль, аж надто грізна правда! Тут перед нами (він показав на підсудних) — перші стріли цього вулкану. В теперішньому процесі ми чули перші його підземні громи й блискавиці. Ви поглядате цих мізерних людей і думасте: «Як це може бути? Адже це ті самі хлопці, яких щодня бачимо на торгах, які нам носять набіл, возять дрова, продають ярцну, з якими торгуємось, яким продаємо, від яких стягаємо податки й повинності. І вони мають бути пострілом вулкану? Їх устами має промовляти підземний грім?» А однак, мої панове, так є, на жаль! Цих хлопців є, на нещастя, мільйони, а лавина, як відомо, складається з мільйонів певних сніжних клаптиків і з нічого більше!

По цім патетичнім вступі пан прокурор раптом змінив тон і, усміхнувшись іронічно, перескочив у тон спокійного, об'єктивного оповідання. Факт бунту від перших його початків, з množеством епізодів і сцен, став перед уявою слухачів у всій наготі й пластиці. Пан прокурор залазив у душу обвинувачуваних, вигрібав у них найбільше приховані, найчорніші мотиви і кидав їх, мов темні плями, на тло картини. Злочин кожного з обвинувачуваних він малював насамперед окремо,

щоб потім їх зібрати, зсумувати та зручним риторичним зворотом змалювати всю справу як одно кільце великої, по всім краю поширеної конспірації проти законного суспільного ладу.

Тут знову наступив новий і несподіваний поворот. Пан прокурор похилився, зсунув плечі, немов дожидаючи наперед якогось страшного удару; своєму обличчю він надав вирізу тривоги, трохи що не розпуки, — і раптом почав тоном найвищого тріумфу:

— Але ні! Не ваша перемога! Ні на що не здалися злочинні замахи! Живе ще право, живе справедливість в серцях громадян! Її караюча рука досягне вас, розгромить ваші підступні задуми! Бо й хто ж ви? Частина темної, погордженої і погорди гідної маси, нужденне подення суспільності, гній, що повинен увезатися за щасливий, коли на нім виростає пишний цвіт цивілізації. Конституція дала вам права, на які ви не заслужили, але та сама конституція з усією суворістю карає тих, що не вміють користати з її добродійств. В ім'я тих загрожених добродійств, в ім'я вільності, людяності й святого права власності, панове присяжні, прошу вас признати підсудних винуватими!

Прокурор скінчив і сів.

По нім забрав голос головний оборонець і, колишучись на своїх коротких ніжках, живо жестикулюючи та звертаючись то до присяжних, то до трибуналу, то до підсудних, то до прокурора, виголосив промову, правда, суху, строго правничу і трохи вбогу змістом, але оживлену саме мімікою промовця. З докладністю старого практика виказував він суперечність у зізнаннях свідків, недостачу злого наміру в поступках деяких підсудних, тисячні пом'якшуючі обставини в поступках інших, і, віддавши при кінці іронічно пальму першенства в красномовстві панові прокуророві, просив присяжних виправдати якщо вже не всіх, то бодай деяких обвинувачуваних. Ця промова знаменитого оборонця зробила досить прикре враження на слухачів і на присяжних. Не так умів пан коморник промовляти в інших разях! Видно було, що теперішня справа не близька його серцю, що він почував себе тут дещо не на своїм місці.

Встав нарешті Владко, щоб виголосити свою першу публічну промову. Він почав несміливо, рівним, але трохи перериваним голосом. Заявив на вступі, що для оцінки значення

й далекосяглості чину підсудних треба конче дослідити його причини — зовнішні й внутрішні, історичні і психологічні. Простими словами, не силкуючись на риторичні окраси, але тільки підкреслюючи важніші факти, змалював у головних рисах історію скасування панщини в Галичині й історію викупу сервітутів, що розвинулася з неї, а тягнулася довгі роки. З двох поглядів треба підходити до історії цього викупу й цих численних селянських процесів, розрухів та бунтів, які вони потягнули за собою. Цісарські патенти й міністерські розпорядки щодо сервітутів справи виходять з того давно збитого теперішньою історією погляду, що селяни — це поселенці на спочатку панських грунтах, що за грунта, які їм дали пани, а управу, селяни були зобов'язані відробляти панщину. Одночасно з грунтами під управу пани мусили, для удержання селян, дати їм також пасовища для худоби і дозволити рубати дерево в своїх, отже, первісно панських, лісах. Ці права й ці двосторонні обов'язки стали підставою патримоніального ладу, що тривав до 1848 р. Із зміною й занепадом цього ладу той, хто тратив права, повинен був одержати винагороду за них; хто позбувався обов'язку, повинен був за це платити. Пани за право на панщину одержали індемнізацію; селяни, траплячи право на користування з панських пасовищ і з панських лісів, мали одержати винагороду чи то в грошах, чи то в т. зв. еквівалентах, себто виділених їм окремими комісіями шматках лісів і пасовищ. Це погляд публічного права. З цього погляду виходячи, підсудні винуваті, бо опиралися виразним приписам права й розпорядкам властей. Але чому вони це зробили? Чи з сліпої ненависті до панів, чи з так само сліпої жадоби чужої власності? Це саме є головне питання, тут лежить властива шкала для оцінки їх поведінки. І, кладучи поруч зізнання обвинувачених і свідків, промовець ясно й пластично виказав мотиви їх діяльності і їх кермуючі погляди.

Селянські погляди на справу панщини просто протилежні поглядам правлячих класів. Згідно з селянськими поняттями, не пани, а лише селяни, громади є первісні власники землі, лісів і пасовищ; не селяни, а лише пани є зайди й колоністи. Право панщини, на їх думку — право насильства озброєних і зорганізованих людей над безборонними й роздробленими. Право сервітутів — це тільки недостатній сурогат

видертої початкової громадської власності. Кажу «початкової», але маю на думці зовсім не такі давні часи. Зверніть, панове, пильну увагу на те, що ці люди постійно покликаються на йосифінські інвентарі. Що це значить і чому кожна згадка про ці інвентарі зрушує їх так до глибини? Оцініте це, коли звернете увагу на такі дві речі: патент про скасування панщини, як відомо, дарує селянам ті землі, які знаходяться в їх володінні й записані як рустикальні ґрунти в інвентарях з року 1820. Давніші відносини володіння наше право публічне признає за неважні. Чому ж ці люди ніколи не покликаються на ці інвентарі, лише з такою впертістю сягають даліше в минуле? Відповідь на це дають нам слова патентів і списки крайової табулі. Йосифінські патенти виразно говорять про громадські ліси, — інвентарі з року 1820 нічого про них не знають. В йосифінських інвентарях значні простори лісів і пасовищ зараховані до рустикальних ґрунтів; у році 1820 це вже панська власність.

Для прикладу подає промовець порівняльний витяг з інвентарів із року 1763 і з 1820, що стосуються до того села, з якого походять підсудні; показується, що народна пам'ять докладно зберегла межі й об'єм первісної громадської власності і що саме про цю власність повстав увесь довголітній спір.

— Не забувайте, панове, — говорив Владко щораз теплішим і певнішим тоном, — що, як ми це чули з уст підсудних і свідків, звичаєве народне право в ґрунтових справах і в громадських справах не знає задавнення. Для оцінки поступу цих людей пригадайте собі, що на понаддвадцятилітній процес з двором у справі тих ґрунтів, які, на їх думку, до громади належать, вони видали коло десяти тисяч ринських, себто мало що не два рази стільки, скільки спірні ґрунти взагалі варті. Тому це певне, що не жадоба чужої власності, не жадоба збагатитись коштом пана спонукала їх до цього. Пожадлива людина не видає двох гульдєнів за один. Пригадайте собі, панове, те, що ми тут так само багато раз в чули з уст багатьох людей, що земля в їх розумінні — це щось далеко більше і святіше, ніж звичайна приватна власність, набута особою працею, це перша умова існування громади, існування будучих поколінь, народу. Отже, для неї ці труди, ці жертви, за неї готові були вони навіть кров свою віддати і кров ворогів пролити. Не схильність до процесів, про яку

стільки в нас говорять, була причиною того, що вони так довго тягнули справу. Ні, мої панове! Хто знає, скільки прикростей, трудів, тривоги й понижень приносить нашому селянинові, темному й несміливому, всяке найменше зіткнення з «панамі», а тим більше всякий процес, той признає, що за-суджувати цього селянина в якійсь особливій схильності до процесів було б просто смішно. А якщо, проте, ці люди вели таку довгу й завзяту боротьбу, не вагались руйнуватися для неї та йти на багнети вояків, то чи можете сказати, панове, на сумління, що спонукали їх до цього низькі, підлі, звірячі, кари гідні мотиви? Моє сумління каже інакше. На мою думку, ці люди, темні й зневажені, шукали правди та справедливості, яка давно, давно, мов муха в павутинні, застряла в сіті безчисленних патентів і розпорядків. Коли вони, незважаючи на двадцятилітні труди, не могли її розмотати, вдалися до останнього шляху, того самого шляху, до якого не раз вдавалися великі герої і далеко більше освічені суспільності, — апелювали до сили, і сила їх також поборолася. Без уваги на те, що наш розум може думати про цю поведінку, наше почування, наше сумління, панове, не може відмовити йому і признання симпатії. В нашій часі, що загруз в егоїзмі й матеріалізмі, бачити людей, які відреклися своїх вигід і інтересів, а шукають загинувшої правди, справедливості, — це підносить, мої панове, це освіжує і ублагороднює, хоча б ці люди були в полотнянках або навіть у лахманах.

Тепер голос Владка, чистий і повний, мов голос дзвона, панував у залі. Ані сліду непевності, ані тіні фразеології або погоні за ефектом, ані крихти розчулення або іронії: в кожному слові чути було щире переконання, чисту, мов кристал, правду. Багатьом жінкам сльози мимоволі текли з очей, а одна з обвинувачуваних, піднісши вгору руки, сказала голосно, словами, перериваними плачем:

— Нехай благословить тебе Бог, ти, Божа дитино, що так за нас, бідних, промовляєш! Нехай Бог благословить тебе!

Однак, голос Владка не дійшов іще до кульмінаційного пункту своєї шкали. Чим ближче до кінця промови, тим більше він ріс і могутнів, тим більше збирав почування. Торкаючися слів прокурора про поширену по всім краю шкідливу й небезпечну конспірацію, він указав її не під сільськими стріхами, але в багатьох палатах, в парламентарних залах, у кан-

целярїях, де виробляються закони, що підпирають інтереси одного нечисленного класу, однієї упривілейованої касты на шкоду для добра мас, для добра загалу. Не представники, а жертви цієї мовчазної, але могутньої своєю організацією, освітою та впливами конспірації стоять перед судом. Не на ці жертви повинен спадати увесь тягар відповідальності за сумні й гідні шкодування факти. Ті факти, що порушили спокій суспільності, знищили ці жертви матеріально. Те, що для нас було лише прикрою новиною, було для них руїною. За свої вчинки понесли вони вже аж надто дошкульну кару. Промовець закінчує, висловлюючи сподівання, що є ще справедливість у серцях громадян нашого краю, що люди, які шукають справедливості з пожертвуванням власних маєтків і нараженням власного життя, не зарахуються між злочинців. Промовець не просить виправдати підсудних, але переконаний, що іншого вироку, крім виправдувального, присяжні судді не можуть винести.

Це сміливе закінчення викликало рух невдоволення в трибуналі. Серед тиші, яка залягла в залі після промови Владко, чути було виразно, як один із суддів, трохи глухий, шепнув до другого, думаючи, що ніхто його не чує:

— Це, пане добродію, не оборонець, *das ist ein Wühler!*¹

Натомість на обличчях присяжних суддів засіла поважна задума. Владко порушив річ зовсім з нового кінця, з якого її досі не порушувано, і вдарив у струни, близькі та споріднені міщанам і іншим членам лави присяжних. Так само й на публіку, зокрема на галереї, його промова зробила могутнє враження, а хоча граф Гґацинт із графом Альфонсом усміхалися зневажливо, однак було видно, що Владкова промова діткнула їх у багатьох пунктах дуже немало і що воліли б були, щоб цей молокосос промовляв десь у стайні до коней, ніж тут до присяжних суддів.

Іще раз устав прокурор і іронічним зворотом відвів усі Владкові висловки про якесь видумане звичаєве право, а пстїм сів, цілком залишаючись при своїм обвинуваченні. Оборонці мовчали, отже, голова, звертаючись до присяжних, подав їм широке резюме всього процесу. В його голосі від самого початку чути було не зовсім приглушену ноту невдоволення з оборонців.

¹ Це бунтівник.

Резюме, чим даліше, тим більше перемінювалось в обвинувачення. Голова пильно вишукував і підносив усе, що промовляло на шкоду обвинувачених, полемізував з выводами коморника, звисока трактуючи, а головню ігноруючи Владкову оборону яко стилістичну вправу, що зовсім не належить до справи. Чим довше він говорив, тим більше сам себе переконував про вину підсудних, тим більше його голос набирив певності, що присяжні винесуть засуджуючий вирок. А коли при самім кінці тлумачив і вияснював їм закони, які вимагають покарання підсудних, його голос звучав суворо і майже наказуюче, немовби з патиском нагадував присяжним, що їх громадським обов'язком є на кожне з поставлених їм 50 питань відповісти одногосно «винен». Отже, перечитав їм довгий лист цих питань і пустив їх до бічної зали. Однак, на жаль, пан голова, рахуючи на ефект свого останнього слова, перерахувався трохи. Його резюме, хоч сказане з незаперечним талантом і великою виразністю, мало одну велику хибу, — було задовге, бо ж тривало майже цілі дві години. Слухаючи його висновків, які повторювали не зовсім безстороннім способом те, що всі вони самі знали й чули, присяжні мали час до ґрунту проклясти його прокурорську ревність, тим більше що вже давно минула перша година і всі хотіли якнайшвидше йти на обід.

По виході присяжних суддів фізіономія судової зали відразу змінилася, відлетів дух вимушеної поваги й церемоніальності, що панував у ній досі. Члени трибуналу повставали, тяжко зітхаючи, ніби по виконаній тяжкій праці, і один по одному удались до сусідньої кімнати на цигарку. Прокурор наблизився до Владка і з іронічним усміхом гратулював йому його першої, світлої промови. Те саме робили й газетні кореспонденти, один з яких зараз попросив у нього дослівного тексту такої знаменитої промови для своєї газети і вельми шкодував, довідавшись, що Владко, крім напрямних точок, не має нічого писаного і що ціла промова була імпровізацією.

Обік нього також найшлись численні знайомі правпикки, що запросили його по скінченому процесі на спільний обід, який прийнятим у суді звичаєм вони дають на честь першого дебюту кожного нового товариша, — розуміється, за його гроші.

Та найбільше здивувала Владка гратуляція двох панів, що знаходилися в часі процесу у відділі для публіки, — графа Гіацинта та графа Альфонса, дідича збунтованого села.

— Гратулюю, гратулюю! — мовив усміхаючись граф Альфонс, стискаючи Владкову руку. — Знаменито боронили ви цих драбів. Розумію ваш обов'язок, ремесло! Так мусило бути! Але вірте мені, вони цього не варті.

— Знаєте що? — грубо сказав граф Гіацинт. — Коли б я був присяжним суддею, я звільнив би цих бунтівників по вашій обороні, але коли б я був королем, то велів би вас повісити на власну відповідальність.

І граф, сміючися, поплескав Владка по плечі.

— Дякую графові за комплімент! — відповів кланяючись Владко.

Регіна сиділа німа і глуха до всього, що говорено довкола неї; її зір і слух зосередились лише в однім пункті — коло Владка. Його тріумф видався їй власним тріумфом. Вона рада була б подякувати тим усім панам, що гратулювали Владка. Як же радо була б і сама вмішалася в цю громадку, як тепло була б стиснула Владкову руку! Та ось він підвів очі до неї, — вона мимоволі, несвідомо навіть, усміхнулася, і він відповів їй поклоном. Почувала себе щасливою і заплющила очі, бажаючи продовжити в пам'яті на завсіди ту гарну, щасливу хвилину.

— А, Регінко, гратулюю, гратулюю! — шептала їй до вуха Мільця. — Ти зробила Eroberung!¹ Бачиш, як кланяється тобі Калинович!

— Дай мені спокій! — відповіла Регіна, обливаючись рум'янцем.

— Е, що я бачу! — сказала нескорена Мільця. — Він і на тебе зробив помітне враження! Що ж, дай Боже щастя. А признайся, може, він уже просив твоєї руки?

— Мій Боже, чого ти хочеш від мене! — гукнула Регіна, роздратована цим легкодушним розбором її найтаємніших почувань і думок.

— Не бійся, я нікому не скажу! — наполягала Мільця. — Ну, признайся! Ти думаєш, що я не знаю, що діється між вами?

— Ну, що знаєш? — підхопила Регіна і аж підкинулася на місці.

— Ага, бачиш! Удар об стіл, а ножиці відізвуться. Вже що знаю, то знаю, але нікому не скажу.

¹ **Завоювання.**

— Ні, скажи, скажи! — налягала Регіна.

Її жване шептання не звертало на себе нічийої уваги, бо галерея була цілком порожня, усі дами повиходили в коридор, щоб прохолодитись, а в залі панував гамір і шум.

— Не дуже так удавай! — відповіла М'льця, і в її гарних, синіх очах блиснула така зависть і ненависть, яких ніхто наперед не міг був запідозрити у такої гарної і невинної істоти. — Не дуже вдавай! — повторила вона. — Бо якщо лише хочеш, то все оповім, але... мамці.

— Говори, говори! — відповіла з удаваною байдужістю Регіна. — Я цікава, що ти можеш про мене такого сказати, до чого і я соромилася б признатись.

— Чи так? О свята! О непорочна! І до сходи сам на сам з паном Калиновичем в його кавалерськім помешканні також можеш признатись? Навито на лекцію йде, а вона собі — шусть паліво! І думає, що ніхто про це не знає.

— Дійсно, — відповіла Регіна з вимушеним спокоєм, — я не знала, щоб хто мав інтерес і охоту шпигувати мої кроки, і до того так по-дурному шпигувати!

— Ага, по-дурному! — відповіла М'льця. — А мамі можу сказати про цю дурницю?

— Говори, говори, коли свербить тобі язик.

— А певно, що свербить мене. Тут, серденько, не ходить про мій язик, але про честь нашого дому!

— Що? — крикнула вголос, не можучи прийти до себе з обурення, Регіна. — Ти... ти... смієш...

Голосу їй не доставало, щоб докінчити речення, але М'льця, перериваючи її тріумфальним голосом, шептала:

— Ну, не кричи так! Ми в судовій залі. Почекай трохи, вернемось додому і там розговоримося при мамі!

Регіна замовкла і відвернулася від неї. Пекучі сльози сорому, обурення й розлуки заливали її очі, не перші вже сльози, проліті під гостинним дахом тітки. Вона не дбала про те, що скаже тітка на нужденне відкриття М'льці, — почувала себе чистою й невинною. Обурило її лише те, що М'льця сміла підозрівати її в якихсь вчинках, які нарушували б честь їх дому, і що та сама Дреліхова, про поведінку якої ще в дитинстві чула вона від бабки уривчасті оповідання, може перекинутись на суддю її моральності. Крізь виливані тихо, з стисненими устами сльози, що не приносили їй пільги,

поглянула на Владка. Він стояв на середині зали і потику розмовляв щось з обвинувачуваними, облитий промінням сонця. в усій пишності своєї симпатичної мужеської постаті — і щойно його вид приніс їй втіху О, коли б він знав, що вона терпить у цій хвилині, він втішив би її, він одним словом, одним поглядом розбив би внівець ці нужденні інтриги, якими тут обсновано її під виглядом гостинності й материнної опіки! Він не дозволив би кривдити її, поміг би їй видобутись на вільний світ, до нового, щасливого життя, якого бідна дівчина, правду сказавши, і не знала в своїм житті.

Та ось гамір у залі втих, — увійшли присяжні. Галерея знову заповнилась. Залунав дзвінок голови, і всі зайняли свої місця. Присяжні сіли також, крім їх голови, товстого панка з широким голеним обличчям виразно жидівського типу. Був це один із значніших львівських банкірів, чоловік освічений, знаний з ліберальних поглядів, що при нарадах присяжних суддів також значно впливав на їх вислід. Він стояв випростуваний, з піваркушем паперу в руді, — тим самим піваркушем, на яким списані були питання, запропоновані присяжним трибуналом. Озброївши ліве око вправленим у золото моноклем, він почав читати текст питань тоном, в яким очевидно старався наслідувати канцелярського перогриза. Щойно по прочитанні питання, відкидаючи енергійним рухом монокл, повішений на шовковім шнурку, додавав зовсім відмінним, гострим і сильним голосом: десятьма голосами ні, двома голосами так! Усіма голосами ні і т. д. Перевага виправдуючих голосів при кожнім питанні була велика. Голова трибуналу був трохи змішаний. Прокурор устав і вихилився наперед, немов готуючись до опору проти такого нечуваного вироку. Навіть пан коморник якось ніби соромивсь і опустил униз свої очка, боячись зустрінути повний докору погляд графа Гіацинта.

Та раптом змінилася сцена: голова трибуналу випогодив чоло, прокурор сів, коморник підвів очі. Одного з підсудних сімома голосами проти п'ятьох присяжні признали винним в чинному опорі властям. Був це неначе жертвенний козел, якого й заколов трибунал по кількахвилинній нараді, засудивши його на півроку тюрми, а увільнивши всіх підсудних. Такий висновок був головно ділом голови присяжних, який із звичайною всім фінансистам проникливістю зміркував, що звільнення всіх обвинувачених матиме для них далеко гірші

наслідки, бо ж прокурор, без сумніву, заявить про оскарження вироку, а трибунал ухвалить затримати всіх підсудних аж до рішення найвищого трибуналу під слідчим арештом, що, певно, потриває бодай півроку. Отже, за його порадою, визнали присяжні за найвідповідніше пожертвувати одним підсудним, якому найбільше доведено причетність, щоб здобути негайне звільнення інших. І дійсно ця надія здійснилась, і прокурор не заявив про оскарження, а голова наказав зараз випустити на волю арештованих селян.

Даремне було б намагання описати радість підсудних з виводу цього вироку. Вони обнімались і плакали в залі. Навіть засуджений усміхався крізь сльози. Навіть публіка, що під час процесу не дуже симпатизувала їм, розчулилась і виявляла радість. Навіть граф Альфонс, що перед тим не зволив і поглянути на них, наблизивсь до них з протекційним усміхом, а коли деякі наблизились і поцілували його руки, сказав їм по-українськи, грозючи пальцем:

— Но, цим разом маєте щастя!

Тимчасом Владко, умовившись із своїми знайомими правниками щодо ресторану, в якому мав відбутись обід, побіг до керкермайстра, щоб домогтись негайно полагодити всі формальності і випустити підсудних на волю, залишаючи заразом для засудженого десять гульденів на його потреби. І дійсно, не минуло чверть години, як Регіна, мовчки повертаючись із Мільцею додому, побачила Владка в оточенні цілої групи звільнених селян, коли він ішов в їх товаристві до ресторану на обід. В тій хвилині першого і такого повного тріумфу її вид був йому, очевидно, дуже приємний; він уклонився їй, і всі селяни, ведені інстинктовим прочуттям, зробили те саме.

Була вже сьома година по полудні, коли Владко змучений багатими враженнями нинішнього дня, але заразом веселий і почувуючи в собі подвоєні сили до дальшої праці, повертався додому. Вгостивши товаришів і селян, він відвів цих останніх на залізницю, давши кожному крадькома гроші на дорогу, зайшов до канцелярії свого меценаса і виробив один важливий і пильний реферат, а почувши від когось у канцелярії якісь недобрі звістки про Начка та його «Соліес», довго ходив по місту то до друкарні, то до редакції, то до давнього помешкання, шукаючи брата, але, не знайшовши його ніде, вернувся додому. Як же здивунався, коли в передпокої застав Регіну, що, звернена

обличчям у кут, гірко плакала.

— Мій Боже! — скликнув Владко. — Пані тут! І в сльозах! Що сталось? Що з вами?

І, подавши їй руку, попровадив її, бліду, що хлипала й надаремне старалась заспокоїтись, до салоника.

— Сідайте! Вспокойтеся, пані! — говорив Владко, з щирою старанністю садовлячи її на кріслі. — Мій Боже, ви, може, вже давно ждете на мене?

— Так, пане, — відповіла Регіна, звільна заспокоюючись. — Я ждала вже понад годину, і ця година видалась мені вічністю.

— Та що ж сталось? Чого ви плакали?

Замість відповіді Регіна знову заллялася сльозами і закрила обличчя хусткою.

— Пробі, панно Регіно! Вспокойтеся, пані! — скликнув Владко і взяв її за руку, яку вона пустила йому без опору. — Якщо лиш я можу вам щось порадити, то прошу мені сказати. Адже ви знаєте, — додав він тихішим голосом, який походив з глибини серця, — що для вас усе, все готов я зробити.

Регіна відкрила заплакане обличчя і своїми великими мокрими очима поглянула на Владка з виразом такої вдячності, такого гарячого й глибокого почування, що аж йому самому сльози почали тиснутись до очей.

— О, дякую вам, пане, дякую! — сказала Регіна. — На вас єдина моя надія. Але, прошу вас, лишть мене на хвилиночку! Нехай успокоюсь, зберуся з думками! Мій Боже, все це спало на мене так несподівано, зранило мене так боляче!..

Владко, не говорячи ні слова, відійшов до свого кабінету і сів на кріслі, надаремно стараючись відгадати, що могло привести до нього Регіну в такій незвичайній порі і в таких незвичайнім стані. Нараз його погляд звернувся на купку сьогоднішніх листів, що від ранку ще лежали на столі. Він узяв їх, порозтинав і заходився читати. Раптом, перечитавши перший лист, зірвався мов опарений і почав швидко ходити по кімнаті. Лист був від нотаря з Дрогобича.

«Шановний пане докторе, — писав нотар. — Перший раз у моїй практиці трапляється мені, щоб так ошукано і в поле виведено мене, як це сталося тепер, і то, на жаль, правдоподібно на шкоду вашої клієнтки, панни Регіни Киселевської.

Той негідник Шнайдер ручив за жеребок своїм маєтком, який мав лише на папері, і надто поставив мені яко співручителів двох знаних мені особисто бориславських шахраїв, хоча зовсім багатих. Як таких знав я їх, але не знав, що саме того дня, на годину перед підписанням поруки, обидва оголосили в суді банкрутство. Вони сидять тепер, правда, в криміналі, але вам з того не прийде нічого. А Шнайдер із грішми втік не знати куди. Є підозріння, що він утік до Америки, але що ще передучора тут його бачено, отже, мабуть, досі недалеко заїхав. Має він брата в гірським містечку Лютовиськах, як кажуть, аптекаря. Хто знає, чи поки що там не сховався. Я з свого боку зробив те, що є моїм обов'язком, дав знати про всю справу до суду, що негайно на всі сторони розіслав вслід листи й телеграми. Але я думаю, що було б, проте, бажаним, щоб ви самі особисто вдались до Лютовиськ: може, там вам удасться вислідити й зловити цього пташка. Може, він задумає через тамошні гори стежками перебраться до Угорщини; було б це для нас фатальним, бо ж напасти на його слід в Угорщині було б незвичайно трудно, а може, навіть неможливо. Тому раджу передовсім не тратити часу. З пошаною і т. ін.»

Хвилину поміркувавши над цим листом, Владко вдався просто до Регіни.

— Думаю, що я найшов причину суму пані, — сказав він. — Запевне, ви одержали відомість із Дрогобича?

— З Дрогобича?

— Так, від нотаря.

— Хіба ви маєте що від нього?

— Так. Він доносить мені фатальну відомість. Шнайдер утік із грішми.

— Чи так? — сказала Регіна досить байдужим голосом.

— Отже, ви вже знаєте про це?

— Ні, пане.

— Як то? Хіба не це було причиною вашого суму?

— Ні, пане! — коротко відповіла Регіна. — Знаючи віддавна цього Шнайдера, я сподівалася наперед, що він уладить нам якусь несподіванку. Але для мене тепер все одно.

— Все одно? Для пані? Бійтесь, пані, Бога! Адже це величезна сума, двісті тисяч! Нотар пише мені, щоб я зараз пустився за ним у погоню, в гори, до Лютовиськ. І думаю, що є в цьому радця.

— І ви думаєте їхати?

— Так, пані.

— Добре! — сказала врадувана Регіна. — Поїдемо разом!

— Що? Разом? — сказав здивований Владко.

— Так, пане, сподіваюся, що візьмете мене з собою.

— Але ж тітка... Чи вона дозволить вам їхати в таку по-дорож?

— Не говоріть мені про тітку! — з гнівом скрикнула Регіна. — Тітка не хоче знати мене! Тітка вигнала мене з дому, викинула на тротуар! О мій боже, мій боже! Що я буду діяти, нещаслива!

І бідна дівчина знову залилася сльозами. Владко стояв перед нею, онімілий із здивування.

— Але що ж сталося? З якої причини?

— Не питайте про причину! — відповіла Регіна. — Колись, може, вам скажу. А тепер ходімо, ходімо звідсіль! Не хочу бачити більше цього ненависного „Львова“.

Владко стояв змішаний і здивований, не знаючи, що говорити, що почати в такому незвичайнім становищі. Нараз Регіна енергійним рухом руки обтерла сльози з очей, встала і, наблизившись до Владка, взяла його за обидві руки.

— Пане, — сказала вона, — скажіть мені правду! Чи ви чесна людина?

Владко великими очима видививсь на неї.

— Стараюсь нею бути, — відповів він.

— А кохаєте мене хоч трошечки, хоч десяту частину того, як я вас кохаю?

Замість відповіді Владко з усім жаром молодості притиснув Регіну до своїх грудей і зложив перший, довгий поцілунок на її устах.

— Регіно! Дорога! — вишептав він і не міг докінчити від надміру почувань, що охопили його.

— Отже, я не помилилась, не обманулася у вас! — говорила втішена Регіна. — Отже, ви не відмовите мені в своїй допомозі?

— Мое життя! Все, все зроблю для тебе!

— Добре. Дякую тобі. Отже, маєш мене всю, як я є. Я твоя. Від тебе залежить тепер мое життя або моя смерть. Дозволь мені їхати з тобою. Не відтручай мене, бо інакше один тільки полишиться мені шлях — до Пелчинського ставу.

Владко не дав їй докінчити цих слів. Гарячим поцілунком він затулив її уста.

— Ні, ні, ні! — шептав він, притискаючи її до себе. — Не думай про це! Забудь про все зле й непокояче. Ти моя, і доки я живу, нікому кривдити тебе не дозволю. Ходи, підемо в погоню за цим ошуканцем, а що далше робити, це вже владимо по дорозі.

І доки Регіна збиралась, Владко написав пару слів до свого шефа, просячи у нього кількаденої відпустки для важної справи, далше написав карточку до Начка, повідомляючи його коротко, що виїжджає, і, всунувши до конвертів обидва листи, вклав їх до кишені пальто.

Регіна була вже готова. Владко позамикав кімнати, відправив слугу і, подавши руку Регіні, вийшов з нею на вулицю. Він кинув листи до поштової скриньки і закликав фіакра. Саме була восьма; за півгодини відходив поїзд до Перемишля; там треба буде переждати до рана на поїзд, що йде до Хирова й Задвір'я, цим поїздом доїхати до Устерік, а звідти хурою три милі в гори до Лютовиськ.

— На головний вокзал! — кликнув Владко до фіакра, коли обов сіли у вигідній каретці.

Фіакр затав коні, і коляска з лускотом покотилась по бруку, відвозячи щасливу пару.

ІХ

Ернест, заложивши руки на спину, широкими кроками ходив по експедиційній кімнаті «Гоїс-а». Відколи ображена ним панна експедиторка з сльозами в очах подякувала за службу, сам він обняв експедицію. Правда, за два тижні свого урядування коло експедиційного віконця з кожним днем мав він менше роботи, з кожним днем менше місцевих читачів зголошувалося по номери газети. Минули ті ранки, коли від восьмої години коло замкнених дверей натовп міщан, куховарок і слуг вичікували, чи швидко відчиняться двері чи швидко на візку з друкарні привезуть першу паку номерів газети, які розхоплювали вони серед окликів, штовхань, сміхів і жартів. Відколи в напрямку «Гоїс-а» зайшов фатальний поворот, його популярність раптом упала і розвіялась, мов марево. З двох тисяч щоденних читачів, яких мав він іще перед

місяцем, залишилось заледве п'ятсот. Особливо від тижня, коли Начко на головнім місці почав друкувати «Ретроспективні думки», в яких з нечуваною досі в галицькій журналістиці злосливістю і безоглядністю засуджував усе те, що недавно ще становило його святощі, валив у порох те, що недавно божествив. Один величезний крик обурення залунав між публікою, коли почали появлятися в улюбленім досі «Гоґс-у» ці статті, а чим даліше тягнулося пасмо Начкових «Думок», тим більше обурення перемінювалося в погорду. На газету, яка одночасно з фатальним поворотом у передових статтях, по перерванні громової статті про кастову політику шляхти, перестала також подавати такі цікаво і звичайно з великим талантом писані кореспонденції з провінції, попросту махну і рукою. Цікаво, що інші газети, які донедавна гавкали на «Гоґс-а» за його крайній і хлопоманський напрямок, тепер іще сильніше вдарили на нього, немилосердно кпили собі з нього за те, що він зневірився власним засадам, що потоптав у болото власний прапор. Люди, яким недавно публічно доказано зневіру в своїх переконаннях за гроші, із шпальт лакейських газет сипали огнисті протести проти такого приниження журналістичного характеру, проти такого нечуваного ренегатства.

Ернест ходив по експедиційній кімнаті, в якій він від кількох тижнів був самовладним паном, і всміхався. Дурень цей Начко! Одного дня велів випровалити його за двері, а пару днів пізніше сам відшукав його і впровадив назад! Хотів удавати великого Катона, а показавсь таким простим, таким нужденним хробаком, що його він, Ернест, так легко потрапив задавити!

Прийшло декілька читачів за газетою. Один із них, якийсь старий, поважний чоловік, заплативши 10 центів за номер, став коло вікна, а прочитавши пару абзаців передової статті, посинів увесь із злості, подер газету на шматочки і, звертаючись до Ернеста, що спокійно глядів на цю маніпуляцію, запитав грізно:

- Чи ви є редактором цього «Гоґс-а»?
- Ні, пане, — відповів Ернест.
- А є пан редактор у канцелярії?
- Немає, пане.
- А коли прийде?

— Не знаю, пане.

— Ну, то скажіть йому від мене, що він є цілковитий осел, божевільний і ошуканець у додатку, бо велить собі ще платити за такі шаленства.

— Добре, пане! — сказав з непорушним спокоєм Ернест, і панок, кленучи голосно, віддалився, тріснувши дверима.

Такі сцени повторювалися в експедиції мало не щодня. Такі і їм подібні чемності купами надходили з провінції, чорне на білому. Передплатники домагались назад грошей — і Начко вислав їх пунктуально. Кореспонденти, недавні прибічники, одні з обуренням ганьбили зрадника, інші з почуттям радили йому, щоб велів відвезти себе на Кульпарків для лікарського нагляду. Начко сумлінно читав те все, полагоджував усякі просьби і мовчав, мов заклятий.

Була вже десята година, а однак редакційна кімната була ще порожня. Від часу, коли появилася перший розділ «Ретроспективних думок», увесь давній редакційний персонал виступив з редакції «Го́с-а», заявивши про це публічно в газетах. Начко мусив нанвидку збирати найрізномродніші збанкрутовані особистості, п'яниць-екскурналістів, повиключуваних гімназистів, або й прагнучих хліба університетських студентів, готових для любого гроша працювати де-небудь, і з таких сил склав нову редакцію. Отже, не дивно, що такий персонал трудно було призвичаїти до порядної, правильної праці, тим більше, що три четвертини накладу полишались на складі і ніхто не мав охоти напружуватися при такій безкорисній праці.

Але ось прийшов Начко. Боже, як він змінився за цей короткий час! Що сталося з цього юнака, недавно такого повного сил, здоров'я й надії! Він ішов згорблений, з опущеним униз обличчям, немовби соромився поглянути сміливо на Божий світ. Його обличчя, що недавно ще цвіло свіжим рум'янцем, було жовте, змізерніле, щоки позападались, на чолі залягли дві глибокі борозни, а очі були мутні, без блиску, без сліду того внутрішнього життя, що недавно ще било з них такою повною хвилею.

Похилений і понурий перейшов він експедиційну кімнату й редакційний покій, не сказавши ні слова до Ернеста, не поглянувши ні разу довкола себе. Ішов звільна, рівною ходою, мов лунатик по карнизі муру, а увійшовши до свого кабінету, затримався, немов здивований, що вже не має куди йти даліше.

підвів звільна голову, розглянувся довкола і почав нарешті знімати пальто, яке недбало кинув на софу. Потім ще пару разів тією самою ходою лунатика пройшовся по кабінету і нарешті засів коло бюро, на яким підіймався угору цілий стіс листів. Машиналино, не приглядаючись їм ближче, Начко відкривав один за одним і читав, читав пильно й витривало.

«Зраднику демократичної ідеї!» «Найпідліший покидьок суспільності!» «Нужденна креатура!» — це були епітети, якими наділювано його тепер. Один кореспондент радив йому закрити «Го́л.ес» і найнятися в якогось пана за лакея, інший посилав йому поштовим переказом гульдена на шнурок, на якому радив йому якнайшвидше повіситись, ще інший грозив йому роздратованої пристрасті й ошуканих надій чесних, але обмежених людей. Його бліде обличчя та щільно стиснуті зуби й уста не виявляли і сотої частини того болю, що шарпав його нутро, мов невиліковний рак точив його душу. Та нарешті один лист, відмінний від інших щодо тону й наміру, переповнив міру.

«Начку, дорогий брате, — писав до нього один з його найщиріших товаришів і найкращих кореспондентів. — Ради святого Бога, що з тобою сталося? Читаю останні номери твого «Го́л.с-а» з напруженням усієї уваги та з співчуванням, якого, може, не сподіваєшся, і доходжу до одного єдиного висновку, що, мабуть, тебе спіткало якесь страшне нещастя, яке одним ударом захитало весь фундамент твого життя. Чую навколо і по цілім краю один єдиний рик обурення, одну єдину бурю злословлень і проклять на твоє ренегатство і, читаючи те, що пишеш у «Го́л.с-у», не можу відкрити уст у твоїй обороні. А все ж сумління шепче мені, що ти більше нещасливий, ніж нечесний. Що ті блюзнірства, якими ти всіх озброєш проти себе, це лиш розпучливий крик твоєї наболілої душі, твого роздертого серця. Що тобі, мій брате? Звірся мені, що знаю тебе від таких довгих літ, що в тобі навчився цінити й шанувати одну з окрас людства, людину, душею й тілом віддану ідеї добра і справедливості. Ні, ні, не вірю ні за що в світі, щоб ті цинічні вислови про облудність цієї ідеї були твоїм переконанням, а не скреготанням чоловіка, що відчуває, як його серце гризе хробак, якого він не в силі звідти видобути і якого не сміє нікому показати. Ламаю собі голову над домислами, а нарешті вирішив прибути до тебе і особисто переконатися

про твій стан. Завтра виїжджаю на пару днів до Львова. Отже, до побачення!»

Перечитавши цей лист, Начко сидів хвилину мов остовпілий, та нараз криваві сльози бризнули йому з очей: він схилив голову на стіл і заплакав-зарідав, мов дитина.

— Мій Боже! Мій Боже! За що ж ти полишив мене? — вистогнав він, нещасливий. — Чому ти не ощадив мені хоч одного болю, хоч одного можливого приниження? Все, все, — неприязнь, інтригу, підлі плітки і благородне обурення, злосливу радість противників і сердечне співчуття найкращих приятелів — сплітаєш в огнисту різку, якою мене шмагаєш, шмагаєш до крові й кості, о Боже! А це останнє найбільше болить, бо в усій жахливості малює мені безодню, в яку самохіть я впав, і скарби людської симпатії, які самохіть я назавжди втратив!

Ридання перервало йому мову, а сльози, давно не бачені, поллялися струмком. Він довго плакав, не находячи полегші, та нарешті джерело вичерпалось і незужитий іще запас молоді енергії почав знову брати перевагу над розпукою.

— Назавсіди втратив я? — запитав він сам себе, підносячи голову. — Ні, і тисячу разів ні! Якщо я досі про це сумнівався, то саме цей лист справжнього приятеля дав мені доказ, що не все ще втрачено. Я впав, це правда! Я спідлився, — не перечу. Але я зробив це з власної волі, хоча проти власного переконання. Я зробив це не для себе, а для неї, для тієї, яку кохаю, — на жаль, відчуваю, що занадто кохаю, що кохаю над власне життя, над власну честь.

— Та злочин, сповнений для любові, хоч і не перестає бути злочином, але, проте, дає змогу спокутування й повороту на добру дорогу. Ох, коли б я лиш осягнув її любов, її руку, — все, все зроблю, щоб назад повернути втрачене добре ім'я. І поверну його, чую в собі велику певність, з нею разом працюватиму. Вона pomoже мені здобути назад те, що для неї тепер я пожертвував.

І він іще раз — сотий, тисячний раз, може, — згадав кожну дрібницю тієї страшної, фатальної жертви самого себе на вівтарі любові. Після тієї пам'ятної розмови з Регіною два дні ходив, мов отруєний, борючись сам із собою і не знаючи, що робити. Бачив ясно нитки інтриги, якими старались його обплутати, але вся душа його здригалася перед тим, що постав-

лено йому за умову. Та, з другого боку, сльози Регіни розпалили в його серці ще страшнішу негасиму пожежу; він відчував, що без неї жити не може і що не зможе опиратись фатальним покусам. Отже, вирішив спробувати щастя іншим шляхом.

Через рік після того, як обидва брати видобули близько Товстого скарб Семена Тумана, вони поділили його на дві рівні частини і дали собі слово — не вживати з цього скарбу ані гроша на свої власні, особисті потреби, але обернути його в цілості на досягнення двома шляхами однієї мети — оборони пригніченого і кривдженого робучого люду та здобування для нього щораз більших прав і щораз більшої освіти. Адмініструючи цим капіталом, мали вони жити й утримуватися тільки з власного заробітку і не женитись доти, доки кожний із них працею власних рук не зможе утримати жінки й сім'ї. Правда, зараз спочатку мусили брати зробити виняток з цього правила і вжити значну суму на устаткування свого помешкання, але це устаткування було, зрештою, необхідною річчю навіть з погляду тієї справи, якій вони бажали служити, бо це давало їм більше поваги та значення перед людьми, з якими за характером справи передовсім мусили мати діло.

А тепер Начко, під натиском суперечних почувань, що його мучили, рішився зовсім забути про свою обіцянку. Він написав Регіні на другий день лист, в яким, змалювавши їй свої масткові обставини, ще раз просив її руки, приобіцюючи наперед записати та вручити їй значну суму, що зробила б можливою їй, не стараючись про яку-небудь посаду, забезпечити долю брата таким способом, який видався б їй найвідповіднішим. Однак на цей лист він не одержав ніякої відповіді. Мучений різноманітними думками, нездатний до праці, ходив бідний хлопець мов туман по вулиці, пильнуючи, коли вийде Регіна, — він хотів іще раз усно з нею поговорити. Але Регіна вже не показувалась. Отже, він пішов до помешкання пані Дреліхової, — там його не прийнято. Тоді він рішився відшукати брата Регіни, викинутого за двері Ернеста. По цілогодіннім шуканні знайшов його в якимсь шинку, напівп'яного.

— Га, га, га! — засміявся Ернест на його вид, простягаючи до нього брудну руку. — *Sergo venis, sed venis*¹, чи як то

¹ Пізно приходиш, але приходиш.

там нас колись учили. Так, отже, ти прийшов, любий редакторе! Ну, гарно, гарно! Сідай коло мене, вели дати пива, вип'ємо на новій союз! Але, їй-богу, ти мав добрий нюх, що прийшов сюди! Я був у клопоті, чям заплачу за те, що я випив. Тепер я спокійний. Ти платиш, правда?

Начко з огпдою поглядав на цю людину, що, хоч молода, вже так низько впала. Сісти коло нього, пити з ним разом у цім публічному місці зовсім підозрілого роду він би не відважився. Отже, приступивши до нього, сказав коротко й рішуче:

— Встаньте і ходіть до мене! Там вип'ємо й поговоримо.

— А знаєш, їй-богу, маєш рацію! — крикнув Ернест і, вставши з брудної лавки, обома руками повісивсь йому на шию. — Ти партій, щоб тебе поцілувати. Я завжди знав те, що ми ще будемо добрими приятелями, хоч ти зо мною позавчора вельми по-свиньськи поступив, слово даю тобі!

— Ну, ну, не роби дурниць! — сказав Начко, отрясаючись від обіймів Ернеста. — Потім про це все, а тепер ходімо!

— Платити! — заричав з усієї сили Ернест, товчучи скляною об стіл так, що аж її вухо відлетіло. — На, маєш! — додав він, піднімаючи відірване вухо. — Бачиш, добрий знак! У склянки стовклося вухо, — це значить, що наша приязнь ніколи не розіб'ється! Га, га, га! А я наперед був переконаний про те, що до цього прийде і що ти сам прийдеш шукати мене! Го, го, брате! Не такий я дурний, як обдертий, знаю я, де раки зимують.

— Скільки цей пан платить? — звернувся Начко до кельнера.

— Пожди, брате, пожди! — кричав Ернест, влазячи між нього і кельнера. — Нехай я сам собі пригадаю, що я випив, бо цей пан кельнер — то страшний шахрай. Він один із тих, що ото Мойсея хотіли за золотого тільця заміняти, чи як там про це в біблійі стоїть, слово честі тобі даю! Отже, як це було? Я випив три, ні, чотири, ні, п'ять, так, п'ять склянок пива, дві горілки, ну й... і що ще? Ага, я їв щось. їй-богу, що я їв. Якогось лисого чорта я з'їв, іще чую його в шлунку, але що це було, нехай уб'є мене ясний грім, що не знаю.

— Оселедець і дві булочки! — пригадав йому послужливий кельнер.

— Ага, ага! — крикнув Ернест. — Гнилий оселедець, — почому у вас гнилі оселедці?

— Жартуєте, пане, здорові! — сказав кельнер. — У нас усе свіже.

— Чи так? — сказав здивований Ернест. — Тому то я дивувався, що цей оселедець так рушався на тарілці, а він був свіжий, ще живий. Ну, отже, скільки за живого оселедця?

Уся ця обридлива й дурна сцена клином убилася в Начкову пам'ять і завжди, коли пробував здати справу з історії своєї метаморфози в останніх тижнях, саме вона ставала перед ним живцем, з усіма подробицями, в усій своїй страшливій пластичності. І не дивно, бо від цієї сцени розпочався рішучий, нещасливий поворот у його житті!

Коли вийшли з шинку, Ернест усім тягарем свого тіла повісився на Начковім плечі і почав просторікувати без перерви, мов вода, що плескає об млинарські колеса.

— Ти, брате, не думай, що я такий п'яний, — їй-богу, ні! Це я лише навмисне зробив таку авантуру в шинку. Отже, чому? Щоб тебе позлостити та сконфузити! Нехай мене грім трісне, якщо я не говорю тобі правди. Коли я тільки побачив твою пісню міну, — страшно не люблю пісних мін, — я зараз подумав собі: «До сто чортів, треба визлостити його добре!» Ну, та сподіваюсь, що ти розумієшся на жартах, а? що не гніваєшся? Ну, скажи!

Начко тягнув п'яного Ернеста щосили з собою і приспішував кроку, кленучи його в душі, але нічого не відповідав на його питання. А Ернест безперервно просторікував, доки не дійшли до Начкового помешкання. Переходячи обік кам'яниці тітки, Ернест не міг утриматися, щоб не сипнути пригорщі проклять і невелими естетичних компліментів на голову тієї тітки, що поводитьсь з ним, як з псом, не дає йому їсти, як дітвакові.

— А все таки вона сама винна тому, що я пішов на такій шлях, на якому тепер я є! — додав він із щирим уже гнівом. — Вона взяла мене ніби на виховання, а через рік вже сприкрилось їй давати мене до школи. Ну, як би тут позбутися ледаща? Проста річ, дати до військової школи, нехай, собачої шкіри, слухає! Скільки я наплакався, скільки я напросився, біля її ніг я лежав, щоб не відбирала мене з гімназії. Я обіцяв слухати її, відьми, в усьому, вчитися пильно! Де там, не по-

слухала, відтрутила мене, мов щеня, а тепер заламлює руки в святім обуренні над моїм зіпсуванням! Ех, ти! — І Ернест кулаком погрозив до освітленого вікна на першому поверсі і додав ще епітет, якого в друку передати не можна.

Від цього вечора розпочалось нове життя в тихім досі Пачковім помешканні. Ернест заповнив ці кімнати своїм просторікуванням, занечистив попелом із цигарок, якій залишав на столах, на софах і на кріслах, заболотив своїми черевиками, якими ходив по диванах і влазив на софи. Щоб не пускати його до шинків, Начко мусив дозволити йому напиватися в кімнаті, що більше, мусив і сам із ним пити за компанію. Стара Миколайова, за кілька днів доведена до розпуки цією зміною, подякувала за службу. Начко прийняв це байдуже і вирішив не брати більше служниці, а ходити на обід до ресторану. Давши Ернестові zarazом місце в експедиції «Гоїс-а», Начко незабаром переконався, що й тут Ернест вносить свій неспокійний, авантюристичний дух, що й тут сіє за кожним кроком нелад і розстрій. Панна експедиторка відійшла через кілька днів, адміністратор мав з Ернестом справжню Божу кару і уникав його, мов холери, коректор під час якоїсь надто живої суперечки кинувся на нього з кулаками і натомк його порядно, — але робота і правильний хід редакційної машини на цім терпіли. Однак це все було нічим для Начка. Він тішився на саму думку, що полегшив долю Регіни, здіймаючи з її плечей такий тягар і беручи на себе всі хлопоти з Ернестом. Та це був лише початок. Ернест просторікував пару днів п'яте через десяте про свої віденські пригоди, про сільфід, з якими мав знайомість, про нічні пригоди або й про свої божевільні плани на будуче, але знаючи, що це все мало займає Начка, одного дня почав просторікувати з іншої бочки.

— А знаєш, Начку, ти подобався мені! — сказав він одного ранку, немов пригадавши собі щось, що вже давно мав на язичі. — Хоч ти поступив зо мною по-свинські тоді, ало з мою вродливою сестричкою поступив ти дуже й дуже благородно. Нехай чорти візьмуть тебе, звідки ти навчився такої шляхетності? Я ніколи не був до неї здатний. Знаєш, брат що мені здається? Ти, мабуть, мою сестру дуже кохаєш, х досі якось нічого про неї не згадуєш. Ну, признайся, адже я брат!

Начко поблід при цих цинічних словах, що так без цоремонії торкалися його святошів, і сказав по хвильовій мовчанці:

— Знаєш що, Ернесте, даймо цьому спокій!

Це була олива, долита до огню.

— Як то даймо спокій? — крикнув Ернест. — З якої рації даймо спокій? Щоб я не міг признати її похвалити твого шляхетного вчинку з моєю сестрою? Ні, брате, на це ми контракту не робили! І знаєш, що мені в твоїй пропозиції найкраще сподобалось? Те, що хочеш дати Регіні такі нечувані гроші з тією метою, щоб вона могла забезпечити свого любого братчика. Не скажу тобі, що ця шляхетність зворушила мене до сліз, бо плакати не вмю, але наслідився я над нею сердечко. Лише знаєш, брате, всього цього замало.

— Чого замало? — запитав Начко, весь блідий і остовпілий на саму думку, що Регіна її цим його листом могла поділитися з тіткою та братом.

— Цих твоїх пропозицій щодо грошей. Це своїм шляхом, розуміється, але цього замало, цього не досить.

— Чого ж іще треба? — промовив, запинаючись, Начко.

— Треба, брате, виконати ту умову, про яку сестра писала.

— Ту умову? Ні, ніколи!

— Ну, то мені дуже жаль моєї бідної сестри, — сказав Ернест.

— Сестри? — повторив Начко машинально.

— Так, сестри Регіни, якої добиваєтесь, а вартості якої не знаєте й не підозріваєте. Передовсім дозволю собі вам одно сказати, що моя сестра вас кохає, але як кохає! Без пам'яті, шалено! Ні про що більше не хоче ані думати, ані говорити.

Начко всміхнувся, не довіряючи, хоч глибоко в його серці затремтіли ці слова.

— Не віриш? — крикнув раптом Ернест зміненням голосом. — Добре, то не вір! Видно, як кохаєш її. Видно, що ти не варт такої любові й такої жінки, як моя сестра. Усміхаючися іронічно! Смієш, я все таки знаю, що ти думаєш. Думаєш, яке я маю право, я, зіпсована людина, оцінювати таку жінку? Знаю те, що не мені її оцінювати б, але настільки вже я не зіпсований, щоб я не мав бути гордим із такої сестри. Про її красу нічого не говорю. Що краса? Марний дим. Але я знаю її душу, знаю її характер і кажу тобі, брате, що це золото, щире золото. Другу таку не легко найдеш. Треба тобі було

бачити її тоді, коли ми були в нужді, по смерті батька, з якою витривалістю, з яким самовідреченням вона зносила все, уривала собі від рота, щоб не дати нам із мамою почути недостатку! З якою невичерпною терпеливістю й енергією вона додавала нам відваги, і до школи ходила, і поза школою працювала, щоб побільшити мізерні материні засоби! Ні, Начку, небоже! Така жінка кого покохає, того потрапить зробити щасливим. Любов такої жінки варта й найбільшої жертви.

Начко з здивуванням поглядав на Ернеста, опухле й виснажене обличчя якого стало аж благородним і роз'яснилось, коли він говорив про Регіну. Видно було, що мовив щиро, і взагалі чим довше слухав Начко його розмову, тим більше тонував у повені слів і уявлень, тим більше втрачав почуття, де Ернест говорить правду, а де бреше. А в теперішнім разі його власні почування й бажання зустрічались на однім шляху з тим, що говорив Ернест. Він готов був дати половину свого життя за крихту любові Регіни до себе, а тут раптом довідувався, що Регіна кохає його — сильніше й гарячіше, ніж сам він про це смів мріяти.

— Але якщо правда те, що ти говориш, — сказав звільна Начко, — якщо вона кохає мене, то чому ж не послухає моєї просьби, не віддасть мені своєї руки?

— Отже, то бачиш, брате, в тім сук, — сказав Ернест. — Радо б вона це зробила, навіть уже до сварки доходило між нею і тіткою з цієї причини. Але не може.

— Чому не може?

— Бо це була остання воля нашої бідної матері, щоб ні одна з сестер не виходила заміж без волі тітки, — збрехав Ернест.

— І Регіна не може піти проти цієї волі?

— Хотіла б піти, але бачиш, брате, вона ще неповнолітня, тітка є її опікункою, а тітка ні під якою умовою не хоче дозволити на її зв'язок із тобою, доки не зміниш напрямку свого «Гоїс-а».

— Але ж це безглуздя! — скрикнув Начко. — Якщо Регіна кохає мене, нехай просто покине тітку і вийде заміж проти її волі й без її благословення!

— Цього, мій брате, Регіна також не може зробити. Ти знаєш, які впливи має тітка. А порвати з нею — це значило б викликати її гнів проти всієї нашої сім'ї. А мусиш знати, що

маємо ще одну сестру, заміжно за дрібним урядовцем на провінції. У них кілька дітей, отже, вони стараються при допомозі тітки здобути протекцію у графа Адольфа, щоб переведено їх до Львова на кращу посаду. Коли б Регіна вийшла за тебе проти волі тітки, то вона з помсти готова знищити нашу бідну сестру з чоловіком і дітьми. Ти, брате, не знаєш, що це за жінка, ота наша тітка!

— В таких разі я краще на якийсь час перестану видавати «Гоґс-а», — сказав Начко по хвилині тяжкої внутрішньої боротьби. — Щоб лише дістати Регіну, а там зачну видавати наново.

— І я думав, брате, що так було б найкраще, — сказав Ернест, — але здається, що й це ні на що не придасться. Не про «Гоґс-а» тут ходить, але про твої власні погляди. «За чоловіка, що має такі погляди, ніколи не дозволю вийти моїй сестриніці, доки він не змінить своїх поглядів і виразно не відкличе всіх своїх блюзнірств!» — це власні слова тітки.

— Ну, нехай держить собі її! — гукнув Начко встаючи. — Змінити напрямок газети — це значить підтяти собі самому ноги! Що ж, до чорта, тут якась інквізиція, щоб я мав відкликувати те, що я усім серцем і сумлінням вважаю за слушне й справедливе! Ні, нічого з цього не буде!

— Бідна Регіна! Бідна моя сестричка! — мовив ніби сам до себе Ернест. — Чи це ваше останнє слово? Маю про це повідомити її?

— Я сам повідомлю її, — сказав Начко.

— Ні, пане, тільки цього не робіть! — скрикнув Ернест, ніби переляканий.

— А це чому?

— Коли б ви знали, скільки прикростей робить їй кожний лист, від вас одержаний! Та це ще нічого. Вона не одержить тепер уже ніякого вашого листа. Тітка виразно наказала листоношам, щоб усі листи віддавано їй до рук, а ваших листів вона певно не доручить Регіні. Лиш ви непотрібно погіршите її положення в тітчинім домі.

— Мій Боже! — гукнув Начко, хапаючись за голову. — Отже ніякого, ніякого нема виходу для мене, тільки спідлення, потоптання власного прапору або смерть?

— Ну, ну, брате Начку, — сказав Ернест, плескаючи його по плечі. — Лише не бери цієї справи так трагічно. Чи раз то

чоловік у газеті пальне дурницю? Велика тобі річ написати пару двозначних або невиразних статей і замкнути на пару місяців ворота кореспондентам? Можна навіть заздалегідь їх листами повідомити, що на такій і такій час змінємо на око напрямок часопису, виконуємо дипломатичний маневр, пізніше повернемося на давній шлях.

— Ні, ні, ні! — скликнув Начко. — Це була б подвійна підлість, бо фальшива, маскована підлість. Вже як маю робити підлість, то зроблю її відкрито, беручи на себе за неї усю відповідальність.

— А щодо порозуміння з Регіною, то, мій брате, не залишається тобі ніякого іншого способу, окрім мого посередництва. Правда, тітка заповіла мені дім, але завжди можу там хоч раз на тиждень бувати в сестри і сказати їй від тебе, що мені звелиш. А втім, можеш навіть написати для кращої певності, бо я часто забуваю, що мені хто наговорив.

Начко слово в слово пригадав собі ту розмову, що перший раз підкопала його сильну постанову — не піддатись інтризі і витримати на становищі. Проте перемога Ернеста не була ні швидка, ні легка. Начко чинив опір на кожному ступені, штурмував Регіну листами, які посилав через Ернеста і на які, звичайно, одержував лиш усні і завжди неприхильні відповіді. А Ернест тимчасом, зміркувавши, де був слабій бік Начка, мов кліщ, угризався в нього щораз глибше, тонк завжди те саме: то вихвалюючи прикмети Регіни, то малюючи її тяжке становище в домі на ласці тітки, у якої є і своя донька на виданні, а Регіна з усякого погляду притемнює її. Це безнастанне говоріння Ернеста доводило Начка часом до люті, але часом і до сліз, — і поворот у напрямку «Гофс-а» відбувався непомітно, немов сам собою. Викинено всі дратівливі кореспонденції, замовчувано систематично багато важних, але для шляхетських сфер неприємних фактів, не говорячи вже про перервання передової Начкової статті, що в своїм часі робила таке велике враження. Але Ернест з упертістю і монотонністю ідіота пхав його щораз даліше, немилосердно солячи рани його душі, доки нарешті Начко, доведений до розпуки, не написав своїх «Ретроспективних думок». Ернест похвалив їх і дав йому слово честі, що тепер, після видрукування цієї знаменитої статті, тітка, певно, не матиме нічого проти того, щоб він оженився з Регіною. І Начко дав статтю до друку.

Але вчинивши той великій злочин проти духу поступу і справедливості, Начко посумнів і раптом якомсь упав на силах і на душі. Він став апатичним і замкненим у собі; навіть Ернестові оповідання про Регіну не могли вже ввести його крові в живіший рух. Він не бачив Регіни ще від того дня, коли велів за двері випроводити її брата. Якийсь час Ернест говорив йому, що вона нездорова, потім, що кудись виїхала на пару днів з тіткою; от знову була сльота, і вона це виходила. На нещастя, і його брата вже від трьох тижнів не було у Львові: в сам день голосного процесу він виїхав, залишивши Начкові лиш коротку карточку, що від'їжджає на пару днів у важливій справі і що незабаром напише йому більше. Дивно, — три тижні минуло, Владко не вертався і нічого не писав. Начко не знав навіть, де він; канцелярія адвоката мала від нього відомість із Уєстрік, але ще перед двадцятьма днями. Отже, Начко був сам із своїми почуваннями й думками, із своїм болем і припнженням. Цілими годинами просиджував не раз біля вікна свого помешкання, вдивляючися в протилежний сліпий мур. Остогидла йому праця, остогидло друковане слово. Думки не плили ясно та зв'язно, як давніше, але рвалися і бились на місці, мов чорні птахи в часі бурі. Він почував себе зламаним, і тільки хвилинами проблискувала давня енергія. Про Регіну рідко думав; часами навіть йому здавалось, що весь блиск її краси, всі добрі прикмети її характеру опадають з її постаті, мов листки з зів'ялої троянди, залишаючи тільки колючки й терня.

Лиш один Ернест не покидав його; він був пильним господарем в їх спільнім помешканні. Начко піддавався йому тепер, мов дитина, пив із ним вечорами, не раз до пізньої ночі, слухав його просторікування і старався забути про ті моли, що гризли його. Трунок, якого перед тим не вживав і який під натиском Ернеста приймав спочатку з огидою, став тепер для нього необхідним засобом заспокоєння, ліком проти безсонності вночі й для піднесення життєвої енергії. А Ернест із щирістю й старанністю, гідними кращої справи, провадив, майже тягнув його за руку по цім похилім шляху...

Такі то думки займали Начка, коли він сидів при своїм редакційнім столі, склонивши голову в долоні, по перечитанні листа приятеля з провінції. Відписувати йому не було потреби: завтра або позавтра йому сам він тут буде, але що ж йому Начко

скаже? Відний приятель відійде від нього розчарований і, може, навіть обурений, коли побачить, що Начко на його щирість не хоче відповісти щирістю. Краще було б, коли б не приїжджав.

Сидячи в задумі, Начко не чув навіть, коли двері його кабінету потиху відчинились і увійшов Ернест з тим самим, що її попереду, виразом глумливого усміху на обличчі. Він став у дверях і якусь хвилину стояв, придивляючись до Начка.

— Пане редакторе! — сказав нарешті.

— Га! — відповів Начко, зірвавшись переляканий. — То ти, Ернесте?

— Я, пане редакторе, — відповів Ернест, — Приходжу з маленькою просьбою,

— З якою просьбою?

— Трапляється мені тут на Зеленім маленька нерухомість: дімок з городом, я хотів би купити його.

— Що, що, що? — скрикнув Начко, протираючи очі. — Ти хочеш нерухомість купувати? А то за які гроші?

— Отже, то саме, — сказав Ернест, усе ще з своїм глумливим усміхом шкробаючись у голову, — я хотів у пана редактора просити маленького а конто.

— Маленьке а конто — купити нерухомість? А скільки ж ти хотів би грошей?

— Та так, десять тисяч.

— Га, га, га! Експедитор, що дістає місячно тридцять гульденів, хоче десять тисяч а конто! Йди, Ернесте, не будь таким дотепним, бо мені не хочеться сміятись!

— Я й не говорю дотепу, — відповів поважно Ернест, — і не на конто мого експедиторства домагаюсь цієї суми. Я маю інше конто на думці. Нехай пан редактор пригадають собі, що писали моїй сестрі про забезпечення моєї будучини. Отже, думаю, що це буде найкращий спосіб. Я маю великий потяг до господарства. Куплю нерухомість і буду собі порядним львівським бюргером, а ви можете жити собі з Регіною, як вам подобається, я вам, певно, ні в чому не перешкоджатиму.

І знов іронічний усміх перелетів по його обличчі.

— Чи ти здурів, Ернесте? — сказав понуро Начко. — Ніколи й ніколи не обіцяв я дати яку-небудь суму тобі до рук і ніколи цього не зроблю.

— Що, мало б це бути правдою? — крикнув ображений

Ернест. — Це така вдячність за мої послуги, за моє добре серце? Гаразд! Отже, я ані хвилини довше не хочу тут бути! Дякую панові редакторові за службу!

— Не плети, Ернесте, дурниць! — сказав Начко. — Ти, певно, зранку без мене випив більше, ніж була потреба, і тепер тобі в голові перевертається.

— Чи так думаєте, пане редакторе? — гукнув Ернест, підходячи до нього ближче. — Помиляєшся, брате! Я нічого не пив, але, правду тобі скажу, обридло мені це дурне життя з тобою і та комедія, яку з тобою граю. Бувай здоров і майся добре!

Начко видивився на Ернеста здивованими очима.

— Яку ж ти комедію граєш зо мною? — запитав він.

— Е, багато про це говорити б, а мало слухати, — відповів Ернест. — Лиш одно можу тобі сказати, що ти дурень, подвійний дурень, бо ти дав себе такому дурневі, як я, в поле випровадити. Бувай здоров! А цей лист доповість тобі решту!

Мовлячи це, він уклонився Начкові і поклав перед ним розпечатаний лист; на його конверті стояв адрес Начка, написаний Владковою рукою.

— Одно тобі ще скажу, братчику, — сказав Ернест, затримуючись у дверях. — Твій лист до Регіни, той, в якому ти обіцяв гроші, перейняла тітка. Регіна не бачила його і з твоєю дурною зміною напрямку не має нічого спільного. Це мій тітки діло за те, що ти велів викинути мене за двері. Стільки я мав сказати тобі, щоб спростувати факти. Прощайте, пане редакторе!

І Ернест, насвистуючи веселу арію якоїсь шинкової пісеньки та вклавши руки до кишень, вийшов із редакції «Го́лс-а». А Начко довго стояв на місці, мов оштовпів, не вміючи здати собі справи з того, що сталося, ані вяснити собі всієї далекосягlosti останніх слів Ернеста. Нарешті він сплюнув і сказав: — П'яна bestія і більше нічого!

Та в цій хвилині впав йому в очі лист Владка. Глянув на дату, — лист був писаний з Лютовиськ перед двома ще тижнями. Очевидно, лист принесено до помешкання під час його відсутності, а Ернест відкрив його, перечитав і затримав у себе. Але нащо він затримував? І чому саме тепер пригадав його собі і віддав Начкові? І який має зв'язок цей лист з комедією, яку нібито грав із ним Ернест? Усі ці питання зароїлися

в голові Начка, коли виїмав лист із заяложеного конверта. Лист був короткий.

«Любий брате! — писав йому Владко. — З тобою першим і єдиним ділюся своїм щастям. Саме сьогодні в цім далекім гірськім глухім місці став я на шлюбнім килимі і присягнув досмертну любов і вірність жінці, яку над життя кохаю і яка також гідна любові й пошани, панні Регіні Киселевській. Знаючи тебе як доброго й щирого брата, думаю, що не відмовиш мені свого братерського поздоровлення, а моїй улюбленій жінці пошани й братерської любові. Пробудемо тут ще з тиждень у недалекім селі Ступосян, а потім повернемось до Львова, в твої обійми. Тоді довідаєшся також, що нас обоє так раптом і несподівано зблизило і запровадило до Лютовиськ.

Р. С. Перед моїм від'їздом чув я якісь поголоски, що з твоїм «Свіс-ім» щось недобре йде. Я шукав тебе, але не міг ніде найти, тому й не знаю досі, що там з тобою діється. Тут ніяких газет не читаю, — занадто я щасливий. Може, це й гріх, але сподіваюсь, що мені Пан Біг відпустить. Отже, напиши мені, що там у тебе чувати. Моя Регіна велить привітати тебе сердечно. Стискаю й цілую тебе з усього серця. Твій брат Владко.

— Боже! — скрикнув Начко по перечитанні листа і упав зомлілий на софу.

Коли його привели до пам'яті, він був блідий, мов труп, Хитавсь на ногах, на запитання відповідав механічно «так» або «ні», не розумів поставленого питання. Був мов той голуб, якому вирізано половину мізку: він живе ще, але має всі головні нерви спаралізовані. Увесь редакційний персонал стояв навколо нього в переляку й здивуванні, але він по довгій надумі махнув рукою, просячи їх, щоб ішли до роботи. Потім знов, посидівши нерухомо з чверть години, взяв перо і написав на чвертці паперу адрес Владка, а під ним слова: «Пріїжджай якнайшвидше, я вельми хорий». Задзвонив і дав одному з членів редакції цю чвертку, просячи його, щоб заніс її на телеграф. І знову впав в оstownіння, в яким ні про що не думав, нічого не чув. Якась величезна, чорна тиша залягла всередині у нього; сидячи так нерухомо, відчував, що звільна, легко поринає кудись у нескінченну, темну й тиху глибіню, з якої немає вже виходу, ні повороту. Болі, побоювання, тривоги, надії й розчарування, що перед годиною ще шарпали його нутро, тепер мигали тільки, мов відблиски якихсь далеких кривавих

зірок на далеких, далеких небі. Що йому до них? Що їм до нього?..

— Прошу пана редактора, буде який рукопис від пана редактора до завтрішнього числа? — запитав один із співробітників, відчиняючи двері.

— Ні, — відповів непритомно Начко, але нараз немов пробудився зо сну й запитав:

— А є хлопець із друкарні?

— Є, пане редакторе.

— Добре, нехай зажде хвилинку, зараз буде рукопис.

І з очима, нерухомо впертими в один пункт, він почав думати, а нарешті звільна великими буквами написав на чвертці паперу оці слова: «Усім тим, що в святім гніві й обуренні від місяця були ласкаві плювати нам в очі й обкидати нас болотом, заявляємо, що вони мали повну слухність і що наша поведінка дійсно була безцільною, дурною і підлою. Отже, припиняючи скомпромітоване нами самовільно видавництво «Гоіс-а», те лиш одно признаємо, щоб сповнити обов'язок сумління, і просимо у наших приятелів вибачення. Нехай наш відстрашаючий приклад буде для інших наукою витривалості й постійності в раз прийнятій спасенним напрямку».

Цей рукопис, єдиний в своїм роді, впа, мов бомба, до редакційного бюро, сіючи переполох і тривогу. Співробітники сиділи зі здивованими обличчями і поглядали один на одного, немовби хто їм усім нараз дав по лиці. Раптом відчинилися двері кабінету і звільна, хистким кроком, з похиленою вниз головою, увійшов Начко і, опершись обома руками об стіл та не підводячи очей, сказав глухим, розбитим голосом:

— Дякую вам за дотеперішню допомогу! Прошу вас, нехай кожний напише собі рахунок аж до кінця місяця, пан адміністратор виплатить. Пане адміністраторе!

Адміністратор вийшов із своєї клітки, де сидів схилений над рахунковими книжками, біля великої вогнетривалої каси.

— Чого пан редактор бажають?

— Сьогодні, пане, скічимо нашу роботу. Повиплачуйте цим панам до кінця місяця! Зробіть також свій рахунок до кінця чвертьріччя і виплатить собі. Всім службовцям так само. Впишіть це до книг, а потім складіть книжки до каси, замкніть її й віддайте ключі мені!

Все це сказано було поволі, хоча рівним і рі-

пгучим голосом, що не допускав ніякої дискусії, ніякого опору. Рівно з ударом дванадцятої години всі накази були виконані, редакційний персонал, попрощавшись з Начком, вийшов, віддалився також адміністратор, розійшлися і службовці. Начко лишився сам. Він не думав, що робить і що з ним даліше буде. Був автоматом, що живе лише теперішністю. Минуле запало за ним у безодню, його спалив грім, воно зникло без сліду; будучини не було ніякої. Встав із крісла, на яким сидів, і з деяким задоволенням оглянувся довкола. Тут перо одного з співробітників так і полишилось застромлене в каламарі: вийняв його, обтер об бібулу і поклав на належнім місці. Там одно вікно полишилось відчинене: приставив собі крісло, виліз на фрамугу, замкнув вікно і позаципав як годиться всі гачки й засувки. Так! Тепер усе в порядку. Вернувся до свого кабінету і вдягнув пальто. Виходячи, замкнув за собою двері кабінету і поклав ключ в кишеню; даліше замкнув двері редакційного бюро і теж поклав ключ в кишеню; нарешті так само замкнув подвійні двері від експедиції, що виходили на вулицю, і обидва ключі поклав в кишеню. Потім спокійно попростувів додому.

Жвавий рух, що панував у тій порі на львівських вулицях, дивував і лякав його, як щось ніколи не бачене й загадке. Куди йдуть ці люди? Над чим думають? Про що розмовляють? Він почав заглядати в обличчя прохожим, немов хотів вчитати в них відповідь на якесь вельми заплутане, трудне питання. Ось хлопці роєм висипались із школи, — кричать, скачуть, бігають, штовхаються, їх сміх лунає далеко. «Що це все значить? — питав сам себе Начко. — До чого це все? Який це має зв'язок із моїм теперішнім станом?» Питання про цей чи якийсь інший таємничий і недосліджений зв'язок почало, мов уперта муха, крутитись і бриніти в його мізку. «Що я завинив цій квітарці, що підносить до мене свої пригасаючі очі, своє зів'яле, виголодніле обличчя з таким кривавим, смертельним докором? А та панночка, що так швидко йде напроти мене, всміхаючись і вертячи хвостом шовкової сукні, — адже це очевидно, що вона хоче показати мені своє легковаження, свою погорду. Але за що, за що? Що я зробив їй злого? Чи, може, я вже дійсно такий таврований злочинець, що кожний відразу мусить пізнати, які гріхи тяжать на моїй душі? Ну, але в такім разі нехай мені це скажуть ясно, виразно, я готов знести кару, навіть найсуворішу. Сам її наложу на себе

і знесу терпеливо. Лиш нехай мене не мучать своєю мовчанкою, своєю погордою, своєю іронією!»

Мертва тиша, що недавно ще панувала в Начковій душі, переходила в страшну, знищуючу бурю. Він ішов вулицею із таким почуванням, немовби стояв на позорищі, а всі очі були звернені на нього, з усіх уст у найближчій хвилині мали посипатись на нього лихословлення і прокляття. Хотів утікати з-посеред того страшного натовпу, але ослаблення тіла немов прикувало його до місця, гамувало його кроки. «Боже! — благав він із глибини душі. — Скороти цей хресний шлях або відбери мені чуття болю, щоб я не терпів над міру людської змоги!»

Та його чуття не лише не тупіло від болю, але, навпаки, щохвилини ставало витонченішим, вразливішим. Вулична курява, яку підняв туманом проїжджаючий фіакр, біла його в обличчя, мов град каміння. Якийсь прохожий штовхнув його ліктем, і Начкові вдалось, що якийсь венеційський браво вбив йому в бік вістря стилета. Власна одіж тяжіла йому на тілі, мов стокілові штаби, а від бальзамічного весняного повітря ставало йому душно і виступав холодний піт з його чола.

Він прийшов нарешті додому і, відправивши чимшвидше слугу, замкнув двері зсередини, а потім почав сквапливо, з усім зусиллям, скидати з себе верхнє вбрання, немовби віддирав від тіла палаючу сорочку Деаніри. Залишившись у самих штанах і камізелці, відітхнув трохи вільніше і почав ходити по кімнатах. Знову та проклята загадка забриніла йому в голові. Що це, що, мов цвях, убитий в тім'я, влізло йому до мізку і витискає звідти цілий світ вражень, згадок і думок? Який зв'язок між світом, «Гоіс-ом», його братом, Регіною і цим цвяхом? Він напружує всі сили, щоб вияснити собі це питання, але в міру напруження все ще гірше плутається, думка рветься, а в мізку відзивається якийсь страшний, нестерпний біль.

— Ага! — гукнув нарешті Начко і, спішно підбігши, немовби бажав кого випередити, сів на кріслі перед столиком для писання. З шухляди вийняв лист — єдиний писаний до нього лист Регіни. Довго вдивлявся в кожную його букву і відчував, що, бачачи ці букви, в слова не складав їх, слів, ані їх зв'язку не розумів цілком! — на вид самих букв, їх

делікатних ліній і повних грації вигинів якийсь солодкий спокій проймає його душу, якесь лоскотання, якась тиха, лагідна мелодія колише його до сну в м'якім ліжку. Підніс до уст цей шматок паперу, записаний любою ручкою, і в тій хвилині, коли дотикавсь його устами, гарячі сльози поллялись з його очей і змочили лист, поцували тиху гармонію букв.

— Тобі останній поцілунок, тобі останні мої сльози! — сказав Начко і, поклавши мокрий лист перед собою, видобув з другої шухляди аркуш паперу її конверт, написав на конверті ім'я Владка без ніякого ближчого позначення адреси, а потім заходився писати лист до нього.

«Дорогий мій брате! Відходжу до матері. Ніяких питань! Ніяких жалів! Ніяких докорів! Інакше не можу. Пригадую собі в цій хвилині останні материні слова: «Бог вам завжди щаститиме, доки разом будете держатись». В цих словах міститься для мене прокляття. Бо я розійшовся не лише з тобою, але навіть із собою самим, з своєю душею, з своїм переконанням. Як це сталось — не питай! Нехай ця страшна історія йде зо мною в могилу. Ти можеш ясно і сміливо дивитися на світ, бо ти не збочив з свого простого та ясного шляху. Отже, йди ним і даліше! Будь щасливий, дорогий брате, разом з тією, яку... ні, пізно вже! Нехай Бог благословить її! Чи пригадуєш собі, Владку, як ми хлопчиками ще читали разом «Ліллу Винеду» Словацького і як ми при кінці обидва розплакались? Пам'ятаєш, як ми посперечалися, хто з нас Лель, а хто Полель, і як ми врадили тягнути жеребки і мій жеребок випав на Леля? Може, ти забув те все, бо це чей же такі дрібнички. Та я в цій хвилині міг би намалювати з пам'яті ту сцену, а в моїй душі постійно дзвенить вірш: *Gdy Lelum umrze, żyć będzie Polelum*¹.

То, брате, й про нас так, здається, ворожка мовила, і нам така доля наперед написана. Отже, живи, мій брате, мій дорогий Полелю! Те, що лишається по мені, це твоє й цієї... твоєї...»

Рука його затремтіла, — він не міг докінчити речення. Встав і знов почав ходити по кімнаті, прислухаючи, чи не стукає хто до дверей, чи не чути чиїх кроків. Глухо, тихо! По довгим надумі Начко відхилив вікно і виглянув униз на подвір'я. І там було пусто. Зачинив вікно, поспускав фіранки

¹ Коли помре Лель, буде жити Полель. Властиво вірш виглядає у Словацького так: «*Gdy Lelum skona, żyć bedziesz po Lelum*».

від галереї і, замкнувши за собою одні за одними двері від кухні, від салоника, лишився, нарешті, в своїм кабінеті, трьома замками відділений від цілого світу. Сів на кріслі і похилив голову на долоні. Очунав і наставив уха. Чи хтось стукає до замкнених кухонних дверей? Затремтів увесь, зірвався, приклав ухо до замкнених дверей кабінету, — ні, тихо й глухо, ніхто не стукає!

Тепер заспокоївся остаточно, а погляд його звернувся в один пункт, в один кут кабінету, де стояло його ліжко. Над ліжком на стіні висів маленький шестистрільний револьвер, і на тім предметі зосередилась тепер Начкова увага. Його погляд роз'яснився, з обличчя зійшов той тривожний, тупий впряз, немов у чоловіка, що щось незвичайно важливе забув і не може собі пригадати. Звільна, спокійно наблизився до ліжка, певною рукою зняв із цвяха револьвер, а сівши потім на кріслі перед письмовим столиком напроти вікна, спокійно оглянув замок зброї, повкладав нові патрони і потім приклав дуло до виска і легко потягнув язичок.

Х

Був чудовий весняний день. Небо сміялося своєю чистою, глибокою блакиттю; повітря було тепле й тихе. Високі Карпатські гори мали ще білі зимові ковпаки на лисинах, але нижче, в борах, і ще нижче, по долинах, зачинало вже пробуджуватись нове весняне життя. Сян давно вже поламав і поніс до моря зимову кригу; його води були ще повні й мутні вдень від снігу, що розтавав в дебрях і ярах, але очищувалися вночі, коли сніг переставав танути при зниженій температурі. Крутячись, мов могутній вуж, точив Сян свої бистрі води через вбоге гірське сільце Ступосян, сховане цілком серед стрімких гір і борів, відбите від усякого люднішого тракту або гостинця, дійсно пустельничу оселю.

Пізня весна в горах. Правду сказавши, те, що на долах є порою фіалок і конвалій, є в горах порою болота й приморозків. То й Ступосян тонув удень в болоті, а ніччю трясся від холоду в своїх нужденних, лихо накритих халупках, під овечими кожухамп. Щоб розпочати які-небудь весняні роботи до половини травня, не було й мови. Вимолотивши своє мізерне збіжжя, під яким у цих околицях розуміється виключно овес,

випрявши вовну та льняне прядиво, ступосянський люд не мав тепер власне що робити: мужчини й жінки, мов напівсонні, волочились по селі, тут, то там заходячи до хат на цілогодинні балаканки. Старші хлопці вирушали з вівцями на поле близько домів, дівчора, боса й майже гола, бродячи по кісточки в холоднім болоті, спішила на річку, де, розсівшись на сухих, гладких і теплих плитах, грілась на сонці і забавлялась ловленням дрібних рибок на гачки, зроблені вдома з простого дроту й загострені при допомозі потирання об м'який камінь-пісковець.

Взагалі ріка становить головний пункт, що притягає всіх мешканців сільця до себе, головну їїго й вічно б'ючу артерію. Коло неї цілими днями пересиджують сільські жінки, перучи на гладких плитах свою грубу білизну; у ній господарі в найтеплішу пору дня, влізши по коліна в холодну воду, миють своїх волів і овечок, щоб освіжити їх по цілозимовій стоянці в нечистих і тісних хлівах. Коло неї кружляють рибалки з вудками й приманками; до неї також пару разів біжить щодня уся сільська худоба, щоб гасити свою спрагу. І для любителя природи головним чином над нею громадається краса ступосянської околиці.

В якій четвертині милі від сільця гори з двох боків насуваються до самої ріки, стісняючи її корито й утруднюючи її біг поперечними камінними лавами. Старі смерекові бори вкривають ці гори і нависають над саме корито Сяна, полищаючи лише вузький пасок мурави над самою водою. Це, без сумніву, найкраще місце в усій околиці. Сян, стиснений камінними брилами величезних розмірів, що стирчать по обох боках із берегів, з риком і шумом кидається на камінні лави, шарпаючи й гризучи їх сотнями літ, вириваючи в них величезні щербини і з вирваних могутніх плит творячи собі нові забори. Між цими лавами, скелями та плитами крутиться й пиниться вода, прискає і жене в різноманітних напрямках. А що лави стирчать скісно, то вода, що об них ударяє, повиполіскувала між ними всю жорстку й пісок, повигризала навіть м'якші частини пісківця, творячи нескінченні, вглиб сягаючі шпари, валом та ями — бажані сховища для безлічі пестругів і кленів, що ніде не тішаться такою безпечністю, ніде до таких жолосальних не доростають розмірів.

Нижче цього оглушуючого шуму й клетоту збурених

хвиль, де можна перейти через ріку сухою ногою, ступаючи або перескакуючи з одного вистаючого каменя на інший, але де встоятись у воді, бодай по коліна глибокій, неможливо для недосвідченого, не скалічивши ніг об гостре каміння, — ріка заспокоюється і творить один величезний і глибокий вир. Звільна описує там спінена ще хвиля широкі круги, доки зовсім не втишиться. Глибина води доходить тут до двох сажнів, що для гірської річки з таким кам'янистим дном, як Сян, вже багато. Дно виру завалене величезними плитами та зломами скель, як і колодами дерева, які повині повбивала з величезною силою в скельні розпаллини. Найрибніше це місце на всю околицю: тут сила кленів, угрів і пстругів, ціль численних прогвлянок рибалок і дилетантів.

В тім то місці, на вузькій кам'янистій березі над виром, зустрічаємо наших знайомих — Владка й Регіну. Випадок кинув їх у цей романтичний глухий закуток; гірська природа принадила їх, затримала в перелеті Ступосянська котловина, вгорі біла від снігу, посередині оточена чорно-зеленою стьожкою відвічних борів, а на дні пронизана срібною стьожкою Сяна, — стала для них справжнім гніздом любові. День за днем спливав їм тут швидко, неспостережено, у вічних русі, а так тихо, що не раз здавалось їм обом, що вони зачаровані, закляті в цій долині, що кожний тут пережитий день — то століття, і що там у далечині, за тими горами, все вже давно змінилось і про них усі давно забули. Почували себе щасливими — і це їм вистачало; не бажали нічого більше. Самі собі вистачали, — решту доповняла велична гірська природа.

В погоні за ошуканцем Шнайдером вони приїхали до Лютовиськ найнятою в Устеріках хурою. Затримались у заїзнім дворі, не знаючи, що дальше робити й куди звернутися. Владко пригадав собі, що має якогось давнього знайомого в тутешнім суді, і вже хотів розпитуватись шинкаря про нього, коли нараз двері шинку відчинились і увійшов сивий, мов голуб, дідусь, у баранячій хурті й баранячій шапці, з довгою бородою й довгим волоссям. Владко в першій хвилині пізнав панка.

— Чи не пан Ступосянський? — сказав він, приступаючи до нього з поклоном.

Дідусь звільна скинув з себе важке хутро на підлогу, даючи знак шинкареві, щоб підняв його, а потім, узявши Владка

за гудзик від сурдута, повернув його обличчям до світла і довго вдивлявся в нього. Нарешті сказав:

— Так, добродію, я Ступосянський. Але хто ти, не можу відгадати. Здається, що я бачив десь тебе, але де й коли не могу вже пригадати собі.

— І не дивно, ласкавий пане, — відповів Владко. — Уже буде тому з дванадцять літ, коли я був домашнім учителем вашого сина і мав честь бачитися також з паном добродієм у Львові.

На згадку про сина нижня губа дідуся почала тремити й морщитися, мов у дітей, що їм збирається на плач. Цей сніг, єдина його надія, єдина насолода його старих літ, умер незабаром після складання іспиту зрілості.

— Пожди, пожди, — сказав дідусь, — як то називавсь домашній учитель мого сина? Слабу маю пам'ять, добродію, але все, що дотика мого бідного сина, пам'ятаю докладно. Здається, що Калинович, Владко Калинович.

— Так, пане, — сказав Владко, — а це моя жінка, — додав, представляючи Регіну, все обличчя якої облилось живим рум'янцем.

— Жінка? — повторив Ступосянський з особливим притиском і подав Регіні слабовиту тремтячу руку. — Вітаю панство в наших горах! Та куди Пан Біг провадить? Лиш перепрошую, — може, ми пішли би краще куди до окремої кімнатки. Пане Абрамку! — сказав він, звертаючись до сврея. — Там і поговорити краще, і горло трохи промочити не зашкодить.

Услужливий Абрамко вже ніс хутро й шапку Ступосянського і просив панство йти за ним, — його син ніс пиво, закуску й цигарки.

— Не виїжджай відразу з Шнайдером! — шепнула Владкові Регіна, коли виходили з кімнати. — Треба обережно.

Владко замість відповіді лиш стиснув її руку, висловлюючи цим своє признание її дипломатичних здібностей.

— Маю тут в околиці деякі інтереси, — сказав Владко, коли в окремій кімнатці позасідали й позапалювали цигарки, — а при цій нагоді ми бажали б обоє знайти де в горах тихе, глухе місце і перебути пару тижнів на свіжій повітрі.

— Ага, медовий місяць, медовий місяць! — сказав усміхаючись Ступосянський. — Ну, що ж, це дуже гарно, хоч на властиві гірські приємності ще завчасно.

— Що ж робити, ласкавий пане, — відповів Владко. — Я в службі, в адвокатській канцелярії. Відпустку там не завжди можна дістати, а коли дістанеться, то треба брати, не перебираючи.

— Рація, рація, — сказав дідусь. — Тільки не знаю, де тут панство зможе знайти таке місце. Відлюдні в нас околиці. Я запросив би вас до себе, навіть мені, самотньому дідкові, було б вельми приємно. Моє сільце хоча близько Лютовиськ, але лежить у такому глухому куці, як у Бога в кишені. Лісів маю ціле море довкола, з великим і дрібним звіром. Сян в'ється попід сам дім, риби множаються. Ну, й щодо їди, напитуку і так далше також не зробив би я кривди панству. Лише жаль, що вже маю одного гостя.

— То шкода! — з правдивим жалем гукнув Владко, якому відразу всміхнулася перспектива прожити кілька тижнів з Регіною в такому чудовому глухому закуці.

— А що ж це за гість? — запитала Регіна. — Може, і ми обік нього змістимося?

— Або я знаю! — сказав дідусь. — Привіз мені його перед трьома днями тутешній аптекар і просив передержати його пару днів. Якийсь похнюпа, ні з ним мови, ні розмови, і навіть видався мені якимсь підозрілим чоловіком. Не знаю, хто він і звідки, — представився мені яко промисловець Шнайдер.

— Шнайдер! — радісно скрикнула Регіна. — Таж це наш добрий знайомий! З ним ми погодимось!

— Так? — із здивуванням і трохи немов розчарований сказав Ступосянський. — Панство знають пана Шнайдера? Ну, то мені вельми приємно, що можу запросити вас до себе.

— Будемо вам дуже й дуже вдячні, — сказав Владко, стискаючи обидві руки дідуся. — Робите нам дуже велику послугу.

Пізнім вечором вони прибули до Ступосяна. Як же здивувався й перелякався нещасливий Шнайдер, коли, саме з'ївши вечерю й запиваючи її чаєм, побачив Владка й Регіну, що входили у кімнати! Коли б у цій хвилині ввійшов до кімнати його рідний батько, що помер років тому тридцять, певно, він не зазнав би більшого зворушення. Бачачи його, Владко вдавав здивування; в очах Регіни блиснула радість. Вони привітались з зацікавленим утікачем, немовби ні про що не знали, і спільно з господарем дому засіли до теплої вечері. Розмова йшла

весела та свобідна, і Шнайдер мав час поволі прийти до себе. Все вкріпляло його в тій думці, що ані Владко, ані Регіна ні про що не знають, тим більше, що з бігу розмови довідався, що обоє прибули «на свіже повітря» з нагоди свого шлюбу. Це зробило його сміливим до такої міри, що й він сам почав мішатися до розмови і склав побажання новоженцям.

Та не довгою була його радість. Коли йшли на нічліг, шепнув йому Владко до вуха:

— Пане Шнайдер, ви ошуканець! Знаю про все і тишуся, що вас догнав. Суд також розшукує вас. Добраніч вам! Завтра поговоримо докладніше і думаю, що ви схочете щиріше говорити, ніж у Дрогобичі!

Але на другий день Шнайдер зник, тільки вікно своєї спальні лишив відчинене. Владко, зробивши це відкриття, зараз удався до Ступосянського і вияснив йому характер своєї знайомості з Шнайдером, повідомляючи рівночасно про його втечу. Дідусь засміявся добродушно.

— Ну, ну, добродію, — сказав він, — не турбуйсь його втечею. Далеко забігти він не потрапить. Від самого початку підозривав я, що він має щось на сумлінні, особливо з тієї причини, що так сильно добивався провідників за угорську границю. Я й дав моїм людям інструкції. Не бійтеся, не втече! Хіба бажав би просто йти в пащеку ведмедям.

І дійсно, не вспіла ще хазяйка подати на стіл кави, коли слуги, яких вислав Ступосянський, припровадили Шнайдера, мокрого, заболоченого й змерзлого: знайшли його півмилі за селом, як він ходив здовж Сяна, через який не мав способу переправитись, щоб удатися стежками й горами до граничного села Волосате, де міг би був знайти провідника до Угорщини. Прийнято його байдуже, лише старий Ступосянський сказав жартівливо:

— Ну, ну, пане Шнайдер, сідайте до снідання! І так веліли ви нам довго ждати. А потім поговоримо!

Не довге було й говорення по тому. Владко ясно та зв'язно вияснив Шнайдерові ситуацію і жадав від нього зараз виплатити належну суму. Шнайдер закликався, що в усім своїм маєтку не має такої суми, що бориславські жида надули його, мало що не ограбували.

— В таких разі я буду змушений зараз віддати вас судові,—

сказав Владко. — В противнім разі допоможемо вам утекти на Угорщину з вашою половиною грошей.

Цей останній аргумент справив сильне враження на Шнайдера, що дуже боявся увійти в такі надто близькі зносини з судом і скуштувати арештантської саламахи. Зачались торги, які закінчила Регіна, приставши на половину того, що їй належалося, себто на четвертину жеребка, хоч і це становило досить значну суму, кількадесят тисяч. По виплаченні тієї суми велів Ступосянський осідлати два коня і вислав Шнайдера з своїм старим слугою до угорської границі.

А Владко й Регіна, щасливі, що здійснився їх намір, упоені любов'ю, залишились у гостиннім дворі в Ступосяні. Почували себе тут, як вдома; незабаром признались господареві в своїх відносинах і за його старанням та впливом узяли шлюб в убогій ступосянській церковці. Коли настали зовсім уже теплі, весняні дні, старий Ступосянський не дозволяв їм сидіти вдома, але вислав на вільне повітря, над ріку, вказував гарні місцевості.

— Ідїть, діти, — говорив він їм по-батьківськи, — не зважайте на мене, старого. Я собі посиджу вдома, бо я вже своє виходив. А ви йдїть, бавтесь, користайте з часу й любові. Хто знає, чи багато вам таких гарних днів доля призначила, тож, хапайте те, що вона вам дає!

Отже й користала молода пара з тих пречудових днів. Від ранку до вечора на вільнім повітрі, рука в руку, в любих, тихих розмовах робили вони зразу ближчі, а з часом щораз дальші прогулянки. Селяни бачили їх на верхів'ях гір, що оточували Ступосян, як вони в захопленні оглядали величну околицю; то на теплих, до сонця звернених лісних стежках, повних аромату живиці, що бурштиновими сльозами плила з одвічних смерек; то над обривами ярів, де Владко приглядавсь на верстуванню скель, а Регіна завсіди збирала зелені п'ядики і сплітала їх у фантастичні вінки. Та найчастіше бачили їх понад Сяном, як вони рука в руку, з сміхом перескакували з каменя на камінь або й цілими годинами з насолодою приглядались до забав і занять сільських дітей. Від цього побуту на вільнім повітрі, від безупинного руху й від внутрішнього щастя Регіна за цих кілька тижнів розцвіла, мов рожа, її личко зарум'янилось, очі набрали виразу глибокої,

ясної приємності, рухи ще більшої легкості й грації, ніж перед тим.

А Владко під час тих мандрівок оповідав їй смішні й сумні сцени з свого дитинства та шкільних часів, говорив про свої плани подавання допомоги народові, однак не згадуючи про Туманів скарб. Регіна слухала його з запалом, бачила в ньому мало що не пророка й героя та хіба гарячим стисненням руки давала йому пізнати своє спочування цим високим думкам. З свого боку вона оповідала Владкові про сумні й щасливі хвилини свого дитинства, описувала чарівні околиці Трускавця й тяжке своє життя у Львові. Дивна річ, у своїх оповіданнях обоє, немов наслідком якогось мовчазного порозуміння, не згадували про Начка. Регіна, може, тому, що згадка про нього була їй прикра і стиха шептала їй, що вона поступила з ним не зовсім чесно. А Владко весь потонув у своїм новім і несподіванім щасті, віддавсь йому всією душею і бодай тепер рад був не думати ні про що стороннє. А надто перед від'їздом він чув, що в редакції «Го́с-а» відбуваються якісь зміни, але, не бачачи «Го́с-а» від свого виїзду зо Львова, не знав, що це за зміни, і не надавав їм ніякої особлившої ваги. Щойно по своїм шлюбі з Регіною написав лист до Начка і успокоївсь остаточно, ждучи відповіді, у тім переконанні, що в разі якогось надзвичайного випадку Начко, без сумніву, напише до нього. Та минав день за днем, тиждень за тижнем, а Начко не писав нічого, — очевидно, не було що писати, — і Владко з егоїзмом щасливої людини перестав думати про нього і навіть перед Регіною рідко, короткими словами, згадував про нього.

В тих своїх мандрівках здовж берегів Сяна зайшли обоє раз аж до тих скель і до виру. Дика, незрівнянна краса цієї місцевості зачарувала їх. Вони сіли на скелі, що звішувалась над самою водою, і довго споглядали то пречудове весняне небо, то ліси, що підіймались тут же перед ними амфітеатром вгору, то скелі, що стирчали з води і їжилися на протилежнім березі, порозбивані й повигризані Сяном у різні фантастичні форми, то, нарешті, спінені, шумлячі й чисті, мов скло, хвилі.

— Дивися, Владку! — гукнула Регіна, мов дитина плещучи в долоні з радості. — Які тут прегарні риби плавають! А які великі! А яка їх маса!

І дійсно, тут же під ними в прозорій тоні цілими стадами плавали звільна великі клені, полискуючи до сонця своєю

срібною лускою і легко порушуючи червоними, мов кров, плавцями. Почували себе тут безпечними, отже, ані думали ховатись від людського ока, але тішились так само весняним днем в огрітім сонцем місці, описуючи подовжні круги і від часу до часу підносячи свої великі голови догори й виставляючи на саму поверхню води свої беззубі писочки.

— Які вони прегарні! — гукнула Регіна. — Але що нас не бояться?

— Чого мають боятись? — сказав Владко, обіймаючи її стан і злегка притискаючи його до своїх грудей. — Адже знають, що їм не можемо нічого зробити.

— Ого! — гукнула Регіна, завжди схильна до опозиції. — А хто знає, може, ще завтра їстимемо котрого з них на обід!

— Що ж, це може бути. І дійсно, варто б попросити рибалок, щоб нам наловили цих риб. Ми ще не їли їх тут.

Та сільські рибалки, почувши про білі риби з червоними плавцями, лише головами покивали.

— Це, пане, мудра риба. Тепер не зловити її. Треба ждати, аж буде мутна вода.

Але Сян уже перестав бути мутним, тож треба було ждати на сльоту й повинь, а цього ні Владко, ні Регіна бодай не бажали собі. Отже, ходили постійно до виру і цілими годинами любувалися, дивлячись на ці прегарні створіння, хоч Регіна дуже часто споглядала їх не самим лише поетичним оком, але також оком хазяєчки, для якої риба тоді щойно гарна, коли знаходиться в кухні.

— Будемо їх мати! — гукнув радісно Владко. Він кинув був між громадку кленів пару окрайців хліба, і клені жадливо вхопили їх і, пару разів обернувши в писочках, з'їли. Великі клені хапали лиш великі окрайці, полишаючи дрібні пліткам і барбулям, що їх тисячі вертілись коло кожного каменя, немов улітку комарі в повітрі. — То я дурний, що досі не напав на цю думку! На вудку їх усіх виловимо!

На другий день прийшли обов з вудками, та яке ж було їх розчарування, коли клені, що так само, як учора, хапали поодинокі окрайці хліба, не хотіли навіть дивитись на ті самі окрайці, завішені на гачках вудок. Вони доторкувались їх писочками або хвостами, цей або той пробував навіть брати їх до писочка, але в тій самій хвилині відскакував, немовби

пригадавши собі щось, і старався якнайдалше відплити від зрадливої вудки.

— Мудрий звір! — сказав усміхаючись Владко. — Видно, що й риби знаються на фарбованих лисах. Ну, даймо їм спокій!

— Шкода! — сказала Регіна, виймаючи свою вудку з води, і, знявши з гачка зачеплений на ньому окрасць хліба, кинула його до води. В тій же хвилині підплив з глибини величезний, майже ліктевий клень і вхопив цю здобич.

— Дивись, Владку, дивись, який величезний! Такого ми ще не бачили. Ні, їй-богу, це сором, щоб ми ані одного з них не зловили!

— Ну, що ж їм зробиш, — сказав Владко, — коли, bestії, такі мудрі! Окремий хліб беруть, а з повішеного на гачку не рушать.

— Але я тобі кажу, що матимемо їх ще завтра! — крикнула нараз Регіна, обіймаючи Владкову шию. — Що даси мені, як я знайду спосіб на них?

— Що тобі дам? — запитав у задумі Владко. — Що тобі дати, коли все, що маю, вже твоє і сам я твій?

І гарячим поцілунком він затулив її рожеві уста.

— Добре, отже, спробую винайти спосіб на них! — сказала Регіна, і, посидівши ще хвилину, вони пішли звільна додому.

Саме сьогодні Регіна мала продемонструвати свій винахід. І дійсно, перед полуднем довго щось вона приготувлювала в кухні, пару разів прибігала до Владка, зайнятого розмовою із Ступосянським, сяде обік нього, послухає розмови, поцілує чоловіка і знову біжить до кухні, звідки долітає до неї голос старої куховарки:

— Паннунцю! А ходіть-но, чи добре так буде?

Владко пару разів питав її, що це власне має бути, але відповіді не одержав.

І ось обоє в дитячій урочистім дождиданні сіли на скелі над виром і цікаво поглянули на воду. Клені плавали собі спокійно, підносячи часом до них пискі, ніби на привітання. Тремтячою із зворушення рукою Регіна взяла з полив'яного горшка, який принесла з собою, шматок білої, твердої маси і кинула до води. Найближчий клень кинувся на неї, проглинув і поплив далше спокійно.

— Це мій! — крикнула радісно Регіна. — Пильнуй його,

Владку, щоб нам не втік! — додала, сміючись сердечно. — Я вже там у кухні замовила масло, на яким його треба сьогодні увечері всмажити.

— Ну, ну, не продавай хутра, доки вовка не застрілила! — сказав Владко, але Регіна була певна свого і кинула новий, дуже великий шматок до води. Клені перелякалися плюскоту і розскочились на всі боки, але, коли шматок, крутячись у воді, був уже в половині її глибини, знову вплив із якоїсь укритої печери вчорашній ліктьовий клень, ухопив цей шматок, з'їв його звільна і, перепливши пару разів по воді, сховався кудись на дні.

— Ну, якщо цього зловиш, — сказав усміхаючись Владко, — то його одного матимеш що нести. Лиш як ти його там на дні зловиш, цього я досі не можу зміркувати.

— Не бійся, прийде він сам до моїх рук! — радісно мовила Регіна, кидаючи даліше кленям зрадливу їжу.

Але її радість не тривала довго. Клені немов поміркували щось: іще декілька з'їло кидані шматки, але переважна маса не хотіла їх їсти; деякі навіть, ухопивши та спробувавши смаку, викидали їх із писочків назад.

— Ого! — сказав Владко. — Бачиш їх, уже підозрівають зраду. Вже минула твоя перемога.

— Не бійся, — відповіла Регіна, ховаючи горнець, — досить із нас буде на перший раз і тих, що похапали.

— Ну, скажи ж мені тепер, що ти їм за чари дасш? — питав Владко.

— Ну, понюхай! — сказала Регіна і подала йому горнець. Сильний запах горілки вдарив йому в ніс.

— Га, га, га! — засміявся Владко. — Ну, Регінко, я не думав, що ти така зіпсована, що схочеш деморалізувати навіть невинні водні створіння і спокушати їх до страшного гріха — п'янства! Лише, бідна ти, моя, здається мені, що завчасно триумфуєш. Спирт розпускається у воді і тратить свою силу: клені ним не вп'ються.

— Пожди, побачимо, — відповіла Регіна, якій так само насунувся цей сумнів.

Вони сиділи обік себе, тихо, нерухомо, вдивляючись у воду, де по-давньому спокійно плавали клені.

— Знаєш, Регінко, — сказав м'яким голосом Владко, туплячи свою голову до її грудей і обіймаючи її стан, — щось

мені сьогодні так якось маркітно, так якось сумно на душі!

— Що тобі, мій дорогий? — з сердечним співчуванням запитала Регіна, пестячи руками його чорне, блискуче волосся.

— Починаю бути забобонним. Починаю лякатися власних снів, — сказав Владко, випростовуючись і заглядаючи їй глибоко в очі.

— Що ж тобі такого снилось? — запитала Регіна, обіймаючи його шию.

— Снівся мені брат Начко, — сказав з якимсь жалем у голосі Владко, — і такий чорний, такий чорний, мов земля. Він стояв передо мною німий, з затуленими устами, з нерухомими скляними очима — страшний. А в тих очах застиг вираз такого болю, такої скарги, такого невисловленого докору, що мене аж дрижаки пройняли всього. І що найдивніше, цей сон гереєлідує мене від самого ранку; страшна постать брата постійно, мов опир, стає передо мною.

— Бог з тобою, Владко! — крикнула Регіна. — Які страшні речі ти говориш! Правда, в своїм щасті ми забули про твого брата, і не дивно, що він мусить мати жаль на нас. Але не бійся, незабаром уже вернемось до Львова, і я даю тобі слово, що доложу всіх старань, щоб затерти цей жаль в його пам'яті. О, я буду для нього зразковою братовою!

— Так, так, Регінко, — сказав Владко, відгортаючи їй з чола нависле волосся і цілуючи це ясне, блискуче, мов слонина кість, чоло. — Будь для нього доброю братовою. Золотий це хлопець, і, певно, полюбиш його, коли пізнаєш його ближче.

При тих словах Регіна, сама не знаючи чому, спаленіла живішим рум'янцем і відвернулася. А нараз скочила на рівні ноги і крикнула, плещучи в долоні:

— Маю! маю, маю його! Маю кленя! Подивися, Владзю, подивись, як танцює по воді, як головою живає, як повітря ликає! П'яний, їй-богу, п'яний!

— Дійсно, ти перемогла! — сказав Владко, нахилиючись над воду, де в шалених плигах кидався по поверхні клень, описуючи блудні кола, чимраз вужчі, але зате чимраз швидше, тонути на дно, то знову випливаючи на поверхню. — Ти впоїла бідне звіря, але що тобі з цього? Як його зловиш?

— Е, то вже не штука! Шукай лише довгої й добре вилястої ліскової тички. Напнемо на неї мою сіткову хустку, і риба буде наша.

— Але ж шкода хустки.

— Іди по тичку, не питай! — сказала енергійно Регіна. — Хустка не твоя, але моя, а втім, стара, і, крім того, ніщо їй не станеться.

І дійсно, по хвилині зімпровізована сітка була готова, і, лігши грудьми на скелі, Владко спустив тичку з сіткою до води. По кількох безуспішних спробах зловити шаліючого кленя вдалось йому це нарешті: отуманене звіря стрілою влетіло в сітку і, піднесене в тій самій хвилині над рівень води, лежало нерухомо, немов мертво. Щойно на березі, в руках Регіни, почало тріпатись розпучливо, махаючи своїми плавцями і живо хлипаючи писочком.

— Ага, маю тебе! маю тебе! — гукнула втішена Регіна, беручи холодну, дрижачу рибу до рук. — А бачиш, що ми тебе обійшли.

Вона гладила його рукою і пестила словами: «Мій прегарний, мій золотий, ну, цить, цить!» Вмираючому кленеві, запевне, дуже приємними були ці пестоці... Але доки ще він сконав, у вирі залунав могутній плюскіт. Владко й Регіна разом зиркнули вниз і оніміли з радості. До поверхні води, киваючи поважно головою, плив у горілчанім сп'янінні величезний, ліктювий клень, з широким, мов селянська долоня, хвостом, яким від часу до часу в шалених плигах бив об воду.

— Бійся Бога, Владко, лови його! Цього мені мусиш зловити! — кричала Регіна.

— А якщо я не зловлю його? — спокійно відповів Владко, знов лягаючи грудьми на скелі та спускаючи свою сіть до води.

— Ні, ні, ні! — шептала Регіна перериваним із зворушення голосом. — Нічого не говори, лиш лови! А як ні, то я сама спробую. Хапай, хапай, бачиш, тепер він близько!

— Є, — сказав спокійно Владко і зручним рухом сітки підхопив могутнього кленя.

— Був! — крикнула з тривогою Регіна, коли клень, почувши дотик чужого тіла, тріпнувся і вискочив із сітки. Затонув у глибінь. Тривожним поглядом слідили обоє, як він крутився по дні, влазив під колоди й камені та знову вилазив, немовби чогось шукав. Нарешті виплив на поверхню, очевидно, вже ослаблений, і знову почав звільна кружляти, киваючи головою і вдаряючи хвостом. Цим разом Владко підхопив

його зручніше і витягнув на берег. Утішена Регіна з радості кинулась Владкові на шию.

— Ти сміливий, Владку, ти сміливий! Варто тебе поцілувати за те, що ти цього патріарха видобув. Але ж це велет! — крикнула вона, беручи обіруч могутню рибу і не можучи її обняти своїми дрібними ручками. — Держи, Владзю, держи, бо скочить знов до води!

Владко одним ударом тичкою по голові поклав край киданням і стражданням бідного патріарха, тлінні останки якого положено на мураві обік тлінних останків його меншого товариша і накрито листям підбілу. Вони сіли знов на своїм місці, та більше кленів уже не появлялось. Чи віднесла їх хвиля, чи позапахалися кудись у печери аж до витверезіння, чи й, може, не з'їли хліба, отруєного спиртом, — досить, що більше п'яних не було. Однак, Регіна не хотіла рушати з місця.

— Ах, дивися, Владку, — скликнула вона, звертаючи очі вгору, — як чудово виглядають ці ліси, ці сніжні полонини, озолочені заходячим сонцем! Як чудово в'ється ця річка! І як я щаслива з тобою, Владочку!

— Регіно, моє життя!

І душі обох злились в одному огнистому поділунку.

— Знаєш, Владочку, — мовила Регіна, схилиючи голову, — бувають такі хвилини, що сама не можу повірити в своє щастя або навіть починаю лякатись його, як той приятель Полікрата. Ні, думаю собі, цього не може бути, щоб по таких тяжких роках могло нараз наступити таке чисте й тривале щастя. І в таких хвилинах стараюсь сама собі видумати якісь клопоти, якісь гризоти, вкидаю добровільно зеренце гірчиці до цього пугара солодоців, щоб переблагати зависну долю. Бачиш, — додала вона, всміхаючись і підводячи на нього очі, — стаю забобною з надміру щастя.

Сонце хилилось уже на захід і кривавим блиском обливало сніжні полонини. В їх рожевім відблиску зарум'янилися кришталеві нурти Сяна. В тім рожевім блиску чудово виглядало осяяне щастям обличчя Регіни. Владко дививсь на неї з захопленням. Ніколи ще не видавалась йому такою гарною, такою принадною, як у тій хвилині. Ніколи він не почував себе таким безмежно щасливим.

— Моя Регіно, — шептав Владко, тулячи її обличчя до свого чола, — вір у щастя і не бійся долі. Що це доля? Наша

доля — це наше власне я, наші почування й пристрасті, а вони чи ж не завжди поєднані любов'ю? Ми щасливіші від мільйонів тим, що не маємо потреби турбуватися про щоденний хліб, а наше щастя ростиме в міру того, як будемо докладати праці, щоб помагати нещасливішим від нас. Не перечу, що тепер іще наше щастя — це дар ласкавої долі, але коли це щастя буде впливом спільної нашої праці, спільних думок, змагань і бажань, — о, тоді ніхто не потрапить нам видерти або заму-тити його. Тоді буде воно домом, будованим на камені. Та що я кажу: тоді? І тепер уже почуваю себе певним будучини, почуваю себе сильним, здоровим, люблячим і любленим і ніде не бачу хмаринки, що могла б цьому щастю загрозити громом. Що мені доля? В твоїх очах — зорі моєї долі, а ці зорі — про це не сумніваюсь — завжди світитимуть мені так ясно, так чудово, як тепер. Моя дорога, мій ангеле! Смерть у цій хвилині... га! — скрикнув він нараз зміненим, прошибаючим голосом, відіпхнув Регіну, вхопився обіруч за голову і навznak упав на камінь.

— Мій Боже! Владзю! — крикнула перелякана Регіна і кинулась до нього.

Владко лежав німий, посинілий, з закушеними до крові губами і з виразом страшного болю на обличчі.

— Владзю, Владзю! — в найбільшій тривозі голюсила Регіна, припадаючи коло нього й обливаючи його обличчя сльозами. — Встань, очуняй! Скажи мені, що тобі! Що тобі сталося?

Нарешті Владко підвівся звільна при її допомозі, дзвонячи зубами, немов від великого холоду, та блудними очима шукаючи чогось довкола себе. Його руки були холодні, а обличчя страшної, майже трупної блідості. Регіна лиш руками заламала на той вид.

— Чи ти хорий, мій любий? — щebetала вона коло нього, прикладаючи йому руку до живчика, що бився дуже поволі, ледве помітно.

— Ні... це ні... — прошептав Владко, звільна приходячи до себе і немов перший раз побачивши Регіну.

— Але ж це страшно! — голосила бідна жінка, не можучи ще заспокоїтись від наглого перестраха. — Чи такі напади траплялись у тебе давніше?

— Напади? — неприємно повторив Владко. — Ах, так, це був напад, такий самий, як тоді, коли Начко захворів був на запалення легень, але цим разом страшний, страшний!

Боже! — скрикнув нараз, зриваючись на рівні ноги, з виразом смертельного перестраха. — Регіно, ходім, спішімо! Там, ма-
буть, сталося щось страшне. Чую це напевне. Ходімо!

— Куди? Де сталося щось страшне? — питала Регіна, держа-
ючи його за руку і думаючи, що він іше не зовсім прийшов
до себе. — Проби, Владочку, впокійся! Ти хорий! Не рвись!
Пожди, я намочу тобі висок холодною водою, це освіжить
тебе. Боже! Боже! Натхни мене, як допомгти йому!

— Ні, ні, ні! — з виразом найбільшої нетерпеливості
гукав Владко, стараючись вирвати свою руку з її дрижачих
долоней. — Пусту мене, пусти мене! Мушу спішити! Там щось
страшне... страшне!..

І він вирвався і, не оглядаючись навіть на Регіну, охоплену
розпукою, незважаючи на те, що вже сіріло й околиця була
зовсім самотньою і дикою, полетів до села.

— Боже, рятуй його! Рятуй нас обоє! — застогнала Ре-
гіна. — Ми згрішили через наше щастя, відчуваю це, але від-
пусти нам цей гріх. Не занепадай нас за це!

І, тремтячими руками спішно позбиравши свої речі враз із
зловленими рибами, задихана і тривожна, Регіна поспішала
до села слідом за Владком, що був уже в яких сто ступенів
перед нею і на ніякі її кликання не відзивався, немовби був
глухий. Він спішив, немов гнаний якоюсь зовнішньою, не-
переможною силою. В голові й у серці в нього було зовсім
пусто. Все завмерло, немов вражене громом. Усе те, що ще
перед хвилиною становило його щастя, надію й гордості, —
тепер немовби навіть перестало існувати для нього. Одна
блискавиця страшного невиясненого болю, що прошила його
душу й потрясла його мозок, — і всі ці світлі примарні замки
розвіялись парою. Регіна була йому чужою, не займала ніякого
місця в його думках, бо й ніяких думок не було, — лиш темнота
і якась нез'ясована тривога, що порушувала ним, мов автома-
том, і гнала його вперед, вперед, вперед, з невідомої причини
і до невідомої мети.

Нараз він затримався і став, мов остовпілий. Його очі,
що з найбільшим напруженням вдивлялися в пусту просторінь
перед ним, спочили нараз на живім предметі, що порушувався,
і Владкові видалося, що знайшов те, чого шукав. Цей живий
предмет була людська постать, що спішила з села проти нього.
Звідки знав Владко, що це посланець від Ступосянського і що

несе для нього телеграму? Він не знав того, хіба що пізнав посланця по ході. Тільки чув, що сила, яка гнала його переможно наперед, нагло втишується, що розгін слабне, — отже, він став. Тепер щойно спостеріг, що був увесь залитий потом і задиханий. Тепер щойно оглянувся на Регіну, яка давно вже перестала кликати його на ім'я, а, напружуючи всі сили, спішила за ним, скакала з каменя на камінь, оббивала собі ноги, обтирала з чола рясний піт, але, ні на момент не думаючи про себе, гнала за улюбленим чоловіком, лякаючись, щоб йому знову що не сталося, і бажаючи на всякий випадок бути якнайшвидше при ньому з поміччю.

Та Владко, побачивши її, відвернувся до посланця. Його думка була безсилна, розбита й нездатна розуміти те, що виходило поза обсяг єдиного предмету, предмету його тривоги. Тимчасом посланець, побачивши Владка, так само уповільнив крок: очевидно, він змучився, шукаючи його, а тепер, коли був певний, що за хвилину вручить телеграму, хотів відітхнути трохи. Лиш Регіна не уповільнювала кроку. Бачачи, що Владко затримався, вона перелякалася іще гірше, думаючи, що напад повториться знов, і, крикнувши з тривоги, побігла, що сил ставало, до Владка.

— Владзю! Мій Боже! — голосила вона, припадаючи до нього. — Може, тобі знову зле?

І, сама вмліваючи з тривоги та змучення, старалась його піддержати.

— Ні, ні, ні! — відповів немов непритомний Владко, злегка відсуваючи її рукою набік. — Пожди, пожди! Там, бачиш?

— Що бачиш? Що там? — питала Регіна, поглядаючи наперед, але Владко не відповідав, лише стояв на місці нерухомий. А Регіна, не можучи встояти довше, сіла обік нього на камені, не спускаючи очей з його обличчя, готова в кожній хвилині скочити і нести йому поміч в разі повторного нападу, якого щохвилини побоювалась.

— Мають пан таліграф! — гукнув здалека посланець, махаючи складеною вчетверо й запечатаною чверткою паперу.

Владко автоматично простягнув руку до паперу.

— Ні, Владочку, ні! — крикнула Регіна, звертаючись з каменя і обіймаючи його. — Прошу тебе, закликаю тебе! Якщо кохаєш мене, не читай тепер цієї телеграми! Перечитаєш її вдома, за хвилиночку. Лиш тепер не читай! Дай її мені, я її

не відкрию, я її віддам тобі, скоро лише станемо вдома. Лиш тепер не читай!

Владко поглянув на неї із здивуванням, немовби зовсім не розумів її слів і не розумів, чого вона хоче від нього, а відсунувши її лагідним, але сильним рухом руки набік, узяв телеграму, відкрив її зовсім спокійно, перечитав і — відітхнув трохи свобідніше.

— Дуже хорий! — забурмотав сам до себе. — Ну, це дуже добре. Дуже хорий! Ну, й що ж, поїдемо.

— Хто дуже хорий? — запитала Регіна.

— Хто? — повторив її питання Владко, немовби дивувався, що можна ставити таке питання. — Він, Начко.

— Ах, твій брат! Бідний! І що ж йому?

— Дуже хорий. Що йому має бути? Та живий, це головне. Ходи, поїдемо до Львова.

— Коли?

— Зараз, до нічного поїзда. Не бійся, саме в час до Устерік приїдемо, а завтра о четвертій по полудні будемо при ньому.

Звістка, що Начко дуже хорий, замість пригнобити й засмутити Владка, піднесла трохи його дух, подула на нього відсвіжуючим вітром. Він ожив трохи, розмовляв по дорозі з Регіною, хоч зовсім холодним і байдужим тоном, головню про те, як, що пакувати на дорогу, як швидко потраплять переїхати через мильовий ліс на Острій горі найгіршим гірським шляхом. Ані сліду недавнього тепла, запалу й щастя, що прискало в кожному його слові, в кожному русі, не полишилось. Був мов чоловік, випущений на вільну стопу з тюрми, — хоч він не бачить довкола себе тюремних мурів, однак чує душею, що вони не перестали бути для нього грізними.

З щирим жалем прощався із своїми любими гістьми старий Ступосянський, висловлюючи надію, що незабаром, по выздоровленні дорогого брата, всі троє завітають до нього надовше і в кращім, літнім часі. Владко був маломовний і байдужий. Видно було, що його думки зовсім чим іншим зайняті. Всю дорогу говорив мало з Регіною, лише безупинно запалював сірники та поглядав на годинник, чи не запізняться вони до поїзда, і, незважаючи на запевнення візника, що приїдуть на сам час, підгонив його безустанно до поспіху.

До Устерік дійсно приїхали вони саме в час: по короткім жданні прийшов поїзд із Загір'я. У вагоні Регіна, змучена

різноманітними враженнями цього дня й кількогодінною возовою дорогою, заснула. А Владко сидів, все вдивляючись у просторінь і від часу до часу бурмочучи якісь слова без зв'язку й значення. Раз лише він поглянув на Регіну, що лежала проти нього на вагонній лаві, вдивлявся в неї довго, довго, немовби старався пригадати собі щось, що давно проминуло, і нарешті заплакав. Чого він заплакав? Цього, запевне, сам не був в силі **вияснити**. Був це якийсь хвилевий, несвідомий, психічний відрух, по яким його розум знову попав у стан автоматизму.

Рано прокинулася Регіна, але надаремне просила Владка, щоб також заснув, — він ані не думав кластися. Так само не можна було схилити його до сніданку, коли вони стали в Перемишлі. Ані просьби, ані сльози Регіни не мали успіху; цих останніх Владко навіть не завважав. З байдужим, спокійним обличчям сидів він у чекальні. Щойно сигнальний дзвінок, сповіщаючи, що надійшов львівський поїзд, подіяв на нього, мов електричний ток. Він зірвався і, не дбаючи ні про які пакунки, поспішив на перон; лише черговий задержав його, заявляючи, що це тільки перший дзвінок і що ще вагони не готові, а до сідання ще чверть години часу. Вислухавши цієї рації, Владко з колишньою байдужістю сів на кріслі і просидів без слова, в формальнім остовпінні, аж до другого дзвінка. Тоді кинувся до першого-ліпшого вагона, мов жовнір до штурму; заледве встигла добігти за ним Регіна.

З зростаючим побоюванням стежила Регіна за кожним його кроком, кожним рухом, словом, виразом обличчя. Її серце дрижало від самої думки, що тяжка хвороба Начка могла б позначитись і на організмі брата. А все ж було це вже тепер певним. Регіна чула в школі про таких близнюків, що хоча становлять окремі індивідууми, одначе з'єднані між собою невидимими вузлами, спільно почувають, люблять і ненавидять, спільно терплять і один без другого не можуть жити. Мав би ж Владко належати до таких дивних організмів? З усього, що досі Регіна знала про життя обох братів, з невблаганною логікою виходило, що дійсно так було, — і Регіна перший раз задрижала за здоров'я й за життя Начка, від якого, хто знає, чи не залежало здоров'я й життя її улюбленого Владка.

Але в таких разі що значив учорашній напад, якого зазнав Владко так нагло і з такою страшною силою? Мав би ж він бути відгомонам якогось наглого випадку, що трапився Нач-

кові? Телеграма каже, що Начко дуже хорий. Але телеграма прийшла майже в тій хвилині, коли мав місце напад, отже мусила бути послана значно раніше, ще перед полуднем. Тож уже перед полуднем Начко, мабуть, був дуже хорий, а в тім часі Владко був у найкращім здоров'ї і в чудовім настрої. Мав би ж Начко по полудні вмерти? Але Владкові після одержання телеграми зробилося трохи краще. Це значить, що коли їх організми сполучає таємнича єдність, то й Начкові, мабуть, зробилось краще. Так міркувала Регіна, гублячися в домислах і припущеннях і не спускаючи очей з Владка.

Дивно! В міру того, як вони наближались до Львова, обличчя Владка почало роз'яснюватись, оживлятися, очі напльвались лагідним блиском. Він почав розмовляти з Регіною, спокійно, але не так холодно, як досі. Усміхнувся навіть пару разів. Однак про Начка, ані про його слабкість не було навіть найменшої згадки.

Вони стали у Львові, і в тій хвилині, коли поїзд затримався, Владко поблід смертельно, стулив уста і кинувся до дверей. На його обличчі появилася знову той вираз тривоги та якогось невідомого й нестриманого розгону, з яким учора він біг проти посланця з телеграмою. З трудом лише притримувала його Регіна, щоб не впав під колеса вагону, з трудом і тривоугою в серці, не випускаючи його руки із своєї, перепроводила його через тісняву, що панувала на пероні, та всадила в фіакр. Владко не говорив нічого і свої скляні, широко розкриті очі нерухомо втопив у пусту просторінь та тільки від часу до часу дзвонив зубами, немов у пропасниці.

— На Панську вулицю! — крикнула Регіна до фіакра.

Ці слова подразнили Владка, мов укол голкою: він підвів голову і зміненним, глухим голосом вимовив:

— Швидше! Швидше!

Вони стали при цілі. Владко зірвався з сидіння. Регіна встала також, бажаючи його супроводити.

— Лишись! — сказав їй коротко Владко, мірячи її тривожним поглядом.

— Владочку, дозволь мені піти з тобою!

— Лишись! — крикнув гнівно Владко і, відвернувшись, увійшов до сіней кам'яниці.

Регіна сіла знову, щоб вичікувати його повороту.

А Владко, перебігши сіни щодуху і вбігши сходами на

перший поверх, ішов даліше звільна, оглядаючись, надслухоючи. Кам'яниця була мало заселена. Увесь перший поверх від фронту займав якийсь високий урядовець, кавалер, що жив лише з одним лакеєм та старою глухою куховаркою. Одно крило цього поверху займав Начко, а друге стояло порожнє від початку місяця. В першій поверсі також небагато було мешканців, і крило під Начковим помешканням так само стояло порожнє. Кам'яниця була поставлена на панську ногу; ремісники, ані робучий люд на помешкання не приймались, відмовлювано навіть пожилцям, у яких були дрібні діти. Отже, не дивно, що Владко йшов по галереї першого поверху немов здовж якоїсь катакомби: ніде ані голосу, ані людського обличчя.

Вікна в Начковім помешканні, що виходили на галерею, були завішені зеленими фіранками, двері замкнені. Владко затримався перед ними в здивуванні. Але по хвилині вираз здивування уступив з його обличчя, даючи місце попередньому виразові сліпого напору вперед. Нічого не думаючи, нічого не згадуючи, видобув з кишені пальто в'язку ключів, між якими були також дублікати ключів від усіх кімнат їх спільного колись помешкання. Відімкнув одні й другі двері і ввійшов до кухні. Пусто. Відімкнув даліші двері і ввійшов до салоники. Пусто, все в порядку. Завагавсь, чи йти направо, до бібліотеки, чи наліво, до їх спільної колись спальні, але й це вагання було коротке, майже несвідоме. Звільна відімкнув двері спальні і ввійшов.

— А! — вимовив стиха з виразом не то здивування, не то якогось внутрішнього звільнення. Близько вікна, профілем до нього звернений, а боком об стіл опертий, сидів Начко на кріслі з поруччям. Ліва рука сперта була ліктем на столі, а права звисла насторч униз. Обидві долоні були конвульсійно стиснені, але револьвер випав із правої і лежав на підлозі. Обличчя Начка було чорне, мов земля; в правім виску видно було невеликий отвір, заповнений чорною, застиглою кров'ю, непереривне пасмо якої тягнулося здовж обличчя, засохло на сурдуті і дійшло аж до підлоги, де утворило невеличку чорну калюжку. Хоч уста були міцно стулені, однак губи посиніли і сильно вже спухли. Запах трупа звільна починав наповнювати щільно замкнену кімнатку.

Владко хвилину стояв коло дверей, не спускаючи очей

з брата, придивляючись до його з величезною цікавістю. Потім почав звільняти пальці, наближатися до нього, немовби лякався збудити сплячого. Коло стола стояло друге крісло з поруччям — його крісло. Сів на ньому і, сідаючи, кинув оком на останній лист Начка, адресований до нього. Та не читав його. Впали йому лише в очі грубими буквами написані слова вірша Словацького і, мов цвях, застрягли в його голові.

— Коли Лель помре... — вишептав він у забутті і, звернувшись обличчям до брата, сів у тій самій, що й він, позі.

— Коли Лель помре... помре... помре... — шептав він щораз тихіше, щораз повільніше, вдивляючись в чорне, печаттю смерті назначене обличчя брата...

Досить довго ждала Регіна на вулиці на поворот Владка, врешті не могла довше витримати. Незважаючи на прикрі враження, яке викликав у неї гострий тон останнього Владкового слова, встала і ввійшла до кам'яниці. Вона знала з Владкових описів, де було спільне їх колись помешкання, отже, йшла просто і не потребувала питатись нікого. Дивна тиша у всій кам'яниці неміло вдарила її, а при вході до Начкової кухні навіть дрижаки пройняли її. Ще більше вдарила її могильна тиша, що панувала в тім помешканні, де мусив лежати хорий і куди недавно увійшов Владко. Страшна думка блиснула в її голові. Вона вбігла до спальні і **нараз** стала остовпівши, заламавши руки над головою. Один голосний, роздираючий крик — і Регіна впала зомліла коло ніг Владкового трупа. Її крику ніхто не почув. Щойно по хвилині зне-терпеливлений жданням фіакар прийшов до кімнати і, побачивши страшний вид, закликав людей з вулиці, що привели до пам'яті Регіну й відвезли її до Владкового помешкання.

Братів поховано разом. Регіна стала спадкоємницею їх маєтку та їх думок. У скромній глухій закутині, гірським сільці, живе вона, віддана господарській праці й вихованню єдиного сина-посмертника, що колись має наново розпочати і дальше вести працю, яку розпочали його батько та стрий і так нагло в самім початку перервали. Ціле сільце знає ту струнку ще, бліду й сумну постать, що завжди ходить у жалобі і завсіди готова помагати кожному хорому, терплячому й нужденному. З її скромного дому пливають добродійства, пливе освіта на всю околицю. Тут є і шкілька і народна читальня, тут є аптечка з найпотрібнішими ліками для хорих; тут селянки

дістають поради в справі ручних робіт, одержують насіння ярини та придивляються до поліпшених господарських знарядь; сюди й господарі часто приходять за порадою в громадських і навіть правних справах. Пані Регіна охоче сама порадить, у книгах пошукає або навіть до містечка поїде, знайомих панів розпитається і селянській справі допоможе.

І її синок, вірний образ батька та єдина потіха, єдина любов її життя, той самий дух вислав з молоком матері, в тих самих росте ідеях. Сільська стріха — це для нього рідна стріха, сільські діти — товариші його дитячих забав, його першої науки, першої фізичної праці. На могилах сумного минулого розцвітає пишне й пахуче квіття будучини. Щастя Боже тобі, пахуче квіття! Щастя Боже твоїй тихій і благословенній праці, Регіно!

ВЕЛИКИЙ ШУМ

ПОВІСТЬ

I

Іде, гуде великий шум! Великий шум, зелений шум! Під його подихом стогне могутній Діл, гнуться мало що не до землі струнки, білі берези, на долині тріщать старі дуби, скриплять і стогнуть осики, заводячи свій жалкий лемент. День і ніч, тиждень за тижнем реве той шум над Підгір'ям; як почало о Різді, то оце вже минув і Великдень, а шум хоч би на хвиличку втих. Рве стріхи на хатах, перевертає обороги, розносить солому зі стоділ, валить плоти та ліси, свистить у верхівках дерев і не дає їм покритися листом, реве та вис між крутими берегами річок, кидаючи довкола глину і каміння, мов зноровлений бугай. Зимом багато людей закопав у снігах, весном борюся з повинню, що від наглої відлиги валами скотилася з гір і покрила долини, затопила поля, брала з собою хати, руйнувала цілі села. Відколи люди затямили, не було таких вітрів, і такої повені, і такої негоди, як та, що нею почався 1850 рік. Люди глухли від ненастанного шуму, гнулися з привычки, йдучи по вулиці, бо вітер рвав поли, валив з ніг, а дітьми, як галушками, катуляв по дорозі. Страх ударив по селах. Кинулись орати — всю пухку землю вітер реве і несе Бог знає куди. Рве аж до твердої, суцільної глинки; що виорав, те на пару літ лишається неродючою пустелею. Чи кара Божа? Чи доведеться загинати? Сніги, повені і оцей страшний, ненастанний, непереможний вітер!

Але бо й по селах, по хатах, по церквах і коршмах, по душі народа йде шум не легший, як оцей шум розшалілої природи. Метушаться села, скрізь ідуть сперечки, сварки і лайки, залягає в душах якась глуха ненависть, вибухають, як ракети, дикі погрози і лунають від села до села. Недавно

знесена панщина, як недорізаний труп, ворухнеться і наповняє серця жахом. Як великі, темносині гусільниці, повзуть по болотистих дорогах довгі швадрони ландсдрагонів, повзуть звільна на захляпаних, задиханих конях від села до села, три, чотири рази до року, весною, в косовицю, в жнива, в компання картофель та збирання кукурудзи, і скрізь по селах, куди вони пройдуть, крізь шум вітру чути свист канчуків, лемент жінок, прокляття чоловіків: се ландсдрагони на просьбу панів силою та канчуками гонять селян на панські лани до роботи. Не задармо, за нужденну плату, але селянські душі затверділи, не хочуть без канчука йти на панське поле. «Досить воно насалося нашого поту і наших сліз, — кричать під канчуками. — Не підемо, хоч убийте. Не підемо, аби нас озолотили. Нехай собі роблять самі! Нехай подавляться тим, що надрали з нас, а ми не підемо більше робити їм. Хоч би нам гинути на своїх частках, а від них зарібку не хочемо!» Так лементує хлопське завзяття. Та все таки язик ландсдрагонських канчуків голосніший, і хоч серед сліз, серед прокльонів, серед свисту канчуків, а робота в тих роках по скасованню панщини таки робилася. Лїниво, мляво, але мусила робитися. Така була воля уряду. А в народній душі шуміло, ревло та клекотїло не згірше, як в ошалїлій природі.

Здоровою гадюкою звилася посеред широкої підгірської долини річка Грушівка; густі лози та вільхи обсіли з обох боків її береги, як рівно уложені дві барвінкові гірлянди. По обох боках річки розсілося велике підгірське село Грушатичі. Хати, до шнуру збудовані біля гостинця, тонуть у грушевих та яблуневих садках, та друга половина села, за річкою, розкидана по рівнині, де кому злюбилось, виглядає, як ряд букетів, розсипаних по мураві. На середині села біля моста стоїть церква з бляшаною, червоно помальованою банею, що виглядає, як червона шапка моримухи на білім стовбурі. За церквою на невеличкім горбку, серед старого, розкішного саду стоїть попівська резиденція — старий мурований будинок з ганком на сад і на село, з господарськими будівлями позаду, притуленими до високого глиняного обрига, — се кінець гірського пасма, що смілим луком забігло з Дїла аж сюди і тут було проломане та вигризене рікою. А по другім боці річки за долиною здіймається друга, висока гора, покрита темнозеленим смерековим лісом, а де вона кін-

читься і не уривається стіною, там на косогорі, високо над селом, розкинувся двірський сад, обведений живоплотом, а посеред нього двір — невеличкий поверховий будинок з червоно помальованими стінами, весь обсаджений виноградом, що закриває стіни аж до високих партерових вікон, немовби густа зелень роззявлювала якусь могутню пащу, щоб проковтнути ту червону надбудівлю з блискучими вікнами і зелено помальованим бляшаним дахом.

Якби не той холодний вітер, що реве над селом, валить вікові дерева в лісі, — в часі недавньої розталі їх звалилося много тисяч пнів, що тепер лежать у лісі сірими купами, мов вояки по великій битві, — і якби не те, що рівночасно кипить і клекотить у тім селі, і в дворі, і на клібані (так звуть у селі попівську резиденцію), — то село Грушатичі можна би вважати земним раєм, розкішним закутком нашого Підгір'я. Положене в плодучій долині, з трьох сторін обведене не дуже високими горами, що, опираючися о могутню стіну Діла від заходу, з двох боків, на північ і на захід, обхопили село широким амфітеатром, мов велетенською зеленою підковою, воно тепер тулиться в своїх садках, що задля спізненої весни тільки що покрилися сріблястими бруньками, підперезане двома довгими поясами лоз і вілх, що простяглися, мов два рівно утяті вали вже густої, інтенсивної зелені, а довкола нього широкі, підмоклі луки аж до стіп гір зажовтілися корчами лоташу, як одноцільний жовтий килим, де-де покрайний рядами верб, купами тернини, що цвіте білим молоком, або здоровими купами жовтілі, свидового пруття, калини та ліщини, що купчаються біля закрутів річки. А над селом вискалюється з зелені червоний двір, мов сердите, кров'ю набігле лице, і немов наперекір йому на другім боці впирається в зелень червона моримуха — здорова церковна баня, а з-поза неї якось хитро і несміло зиркають стіни клібані. А довкола селянські хати з пошарпаними вітром стріхами, з пообвалюваними плотами та парканами, з маленькими підсліпуватими вікнами і з великим, у глибині душ людських захованим стражданням, з невпинною боротьбою між надією й розпукою.

Провідна неділя. Сонце почало вже хилитися на західну половину неба, а в грушатичькій коршмі народу як набито. Коршма простора, панщизняна; за часів панщини се було обов'язкове місце всіх селянських сходин не менше, як церква.

Шинківня простора, а сїни ще шпрші, лише по кутах затиснені троха великими бочками горїлки. І скрізь повно людей, скрізь тиск і товкїтня, ще й надворї, довкола коршми, попід вікнами, на колодках та дерев'яних обрїзках стоять люди, старї й молодї, чоловіки й жїнки, хлопці й дївчата, тиснуться, пишцать, зазирають досередини, не дбають про те, що холодний стоковий вітер аж землю рве з-під нїг і сохвиля то у того, то в сеї, що стоять іскраю, закидає кожухи та спїдницї на голову, здирає шапки та хустки, мов собака, торгоє запаски та рукави. Зацїплюють зуби з холоду, отуляються чим хто може, втискаються в стиск і простягають шиї, вирячують очї і насторожують вуха, щоб хоч що трохи почути з того, що говориться в коршмі, в широкїї шинківні. Бо ж не для пиятики вони зїбралися тут сьогодні. Певно, бородатий Юдка рад їм зборовї; сам він і його сїни Сруль та Абрумко знай ляскають патинками, мов сїжї в хворостї звиваються, прошмигаючи помїж людей, та набирають новї і чимраз новї лївари та конви горїлки, щоб заспокоїти прагнутих та розпалених грушатичан. Але грушатичани ледво зиркають на жидів, не звертають на них уваги, хїба декотрий, потручений жидом, обернеться, плюне та кликне:

— Тьфу, щезай, бїдо!

А всїх увага звернена там, до того кута, де сидить старшина громадська, де гомонять голоси, ведуться розмови, виголосуванї майже криком, пїдїймаються кулаки та ригаються лайки й прокляття.

— Цитьте! Цитьте! Вїйт говорить!

— Що він має говорити? Панський пїдлизень!

— Не хочемо слухати! Вїйта не хочемо слухати! Він нас дурить!

— Цитьте бо! Не можна без того. Най скаже, що має сказати.

На хвилю втихас. Біля стола метушня. На стїл вискакує пїдсадкуватий, червонолиций чоловік, увесь уже спотїлий, розгарячений, і кричить:

— Ідете завтра на панський лап?

— Ні, ні, не йдемо! Най він западеться! Досить ми на нього ходили. Не хочемо! Не хочемо! — заревли нараз усї голоош в коршмі й за коршмою, аж вікна забринїли, і цїла коршма немов затряслася. А деякі голоси ззаду додавали:

— Буком війта! Буком панського підлизу! Най не сміє нам і згадувати про се!

— Буком його! — риплять голоси знадвору. — Тягніть зі стола! Не хочемо слухати.

І сотки рук, судорожно зіпляючись і немов торгаючи здалека війтові поли, простягаються зі стиску догорн, бо їм нікуди інде простягнутися. Але війт мов підсадкуватий британ стоїть на своїх лапах; такими криками його не залякаєш.

— Панове громадо! — реве він на все горло, так що заглушує загальний гомін. — Послухайте хвилию. Я ж вам іще нічого не сказав. Ще не знаєте, що хочу сказати.

— Кажі, кажі!

— Пан дає по два сороківці за день орання.

— Нехайі давиться ними! Не діжде! Не підемо!

— А по три хочете?

— Не хочемо, не хочемо. І чотири не хочемо про пана.

— Пан казав, що ще нині вночі вишле штафету до ландс-драгонів.

— Най шле й до дідьчої матері! Робити йому не підемо.

— Весна припізнілася. У нього ще й скибки не орано.

— І в нас не орано. Але нема панщини! Нема панщини! Най оре зубами, най дре землю ніхтями!

— Панове громадо, завтра, скоро світ, приїдуть ландс-драгони.

— Най їдуть. Ми вже бачили їх. Знаємо їх! — ревла громада.

— І буде те, що торік було.

— Нехай буде. Нехай буде що хоче, а ми добровільно на панські лани не підемо робити.

— Го, го, знаємо, чим то пахне! Зараз пани до цісаря побіжать і скажуть: «Ади, хлопи самі добровільно їдуть до нас на роботу, а ти панщину скасував. Верни панщину, бо ті люди звикли до неї. Їм найліпше з нею, а як її скасовано, то вони бунтувалися».

Ті слова вимовив Яць Коваль, ставши на ослоні межі вікнами. Се був знаний уже, а проте влучний аргумент у панщизняних дебатах, які велися оце вже два роки в Грушатичах. Усі мужики ахнули в один голос:

— А правда! Мере правда! Чусте, люди? Чусте, війте? На що нас ведеш? До чого нас намовляєш?

— Але, панове громадо, — кричав вїйт, — хіба ж я вас веду на панський лан? Хіба вас намовляю на щось лихе? Я ж вас лише запитую. Пан мені наказав запитати вас — і питаю. Не хочете — ваша річ. Я ж вас не буду намовляти та й ви не діти, щоб датися мені на підмову.

— Добре, добре! Так же й говори! — почувлися голоси одобрення з тих самих кутів, відки перед хвилию ревли окрики обурення і простягалися руки до шарпання та затиснені кулаки.

— Та я, того... Я не маю вам що більше говорити — сказав вїйт і похилився, щоб злізти зі стола.

— Як то не маєш? — скрикнув Яць Коваль, усе ще стоячи на ослоні. — То ми лиш того зібралися нині?

— Я зробив лиш те, що пан наказав. Маю вашу відповідь і занесу її пану.

— Та гов бо, вїйте, — знов крикнув Яць Коваль, — та чекай! Коли з нами не маєш що говорити, то ми маємо з тобою.

Вїйт якось ні в тих ні в сих покрутився на столі, обводючи очима громаду, над якою тепер залягла хвилева мовчанка.

— Хто має що мені говорити, най говорить.

— Віддай папери! — загукали голоси.

— Які папери?

— Наші, громадські. Інвентарі, йосифінські інвентарі!

— Я ніяких ваших паперів не маю, — відповів вїйт якось несміло.

— Як то не маєш? Як то не маєш? А де подів?

— Продав пану наші папери? Наші інвентарі, наші потвердження, наші декрети і привілеї? Говори! Признавайся, бо не вийдеш відси живий! Говори!

Знов почався страшенний репет у коршмі і довкола коршми, і знов затріщала коршма не знати, чи від напору збентеженої юрби, чи від скажених ударів вітру.

— Ви ж мені ніяких паперів не давали, — промовив вїйт, — то ч вам нічого й віддати не могу.

— А певне, бо тебе пан з мандатором вибрав! Ти не наш вїйт! Ти панщизняний вїйт! Маєш папери? Віддавай папери і забирайся до тристенного! Не хочемо такого вїйта! Виберемо собі свого, з власного вибору. Такого, щоб за нами стояв, а не за паном! Злізай! Віддай папери! Папери! Папери!

— Але ж, панове громадо, — ще раз правдався вїйт, — я ж не знаю, які ваші папери.

— А які маєш?

— Та якісь там пан сендзя передав мені два роки тому, ще як панщина була. Та я їм не придивлявся. Дав мені в скриньці — досить важко в руки взяти, — зложив і замкнув при мені, а ключ сховав у себе в шуфляді. А скриньку я взяв до себе і держу досі. А що се за папери, чи ваші, чи панські, я того не знаю. А сендзя заборонив мені остро нікому за них не говорити і нікому їх не показувати.

— Наші вони, наші, наші! Небіжчик сендзя все нам натякав на них, все нам говорив: «Я маю такі папери, що вам колись дуже стануть у пригоді». Віддай їх нам! Зараз віддай!

— Як же вам їх віддам, коли їх не від вас маю?

— Байка! То наші папери! Зараз давай! Зараз тут, на стіл клади! При всій громаді!

— Але що мені пан сендзя скаже? — крутився вїйт.

— Який сендзя? Той, що тобі дав ті папери? Адже він уже небіжчик! Тю, тю, дурний!

— Та сей новий їх тобі не дав. Може, й не знає за них. Що йому до них?

— Знає, я показував йому, як настав. Відімкнув скриньку, переглянув, дещо забрав із собою...

— Ах ти, тумане! — загукали з усіх боків. — Та нащо ж ти дав? От тобі й на! Певно, забрав, що для нас вартє! Небіжчик сендзя був наш приятель, хоч остро судив на буки, а сей — панський підлизень.

— Ну і що, як узяв? Що, як узяв? Певно, передав пану? — допитувались у вїйта ті, що стояли ближче.

— Та ні, панове громадо! — запевняв вїйт і, мов лоза, хилився додолу. — Богом вам клянуся, зараз же другого дня віддав, ще й запевняв, що всі. «На, — каже, — почисли, чи стілько, скілько я взяв учора. Тямиш, кільки було?» — «Двадцять пять актїв», — сказав я. «На ж, маєш їх. Перечисли, чи котрого не бракує». І ретельно, ані одного не бракувало, всі були. І всі там лежать у скриньці.

— Тумане! А ти дивився, чи то ті самі? — гукнув із-під стіни Яць Коваль.

— Та по чім я пізнаю, чи то ті самі? — простодушню признався вїйт. — Я ж неписьменний. Печатки ніби ті самі, шовкові нитки, що ними позшивані акти, також ті самі, та й печатки ніби ті самі. А що там у них пописано, Господь святий

знає. Я на се сліпий.

— Туман! Сліпцун! Одури́в його, проклятий! — заревла громада.

— Але ж, панове громадо, чей же пан сендзя...

— Що він за сендзя! Начхати на такого сендзього! — ревли розлючені люди.

— Ми його на шматки розірвемо! — гукали одні.

— На гродзів мак посічемо! — репетували інші.

— Геть роздруцкасмо! Зараз ходімо до нього, най віддає наші папери, бо йому куца година буде.

Війт у почуттю своїй правоти випростувався і знов крикнув, приглушаючи загальний гармидер:

— Панове громадо! Гей, панове громадо! А цитьте бо! Ще ж ви не вислухали мене.

— Ще щось маєш крутити?

— Не крутити, а правду сказати. Адже я сказав вам, що папери у мене.

— Показуй! Подавай! Викладай на стіл! — гукнула громада.

— Але ж скринька у мене дома, в коморі.

— Біжи й принеси.

— От я зараз, — мовив війт і другий раз нагнувся, щоб скочити зі стола.

— А гов, панове громадо! — гукнув якийсь голос із-під печі. — Не пускайте його самого, бо втече.

— Та куди втечу, дурний Халавку? — огризнувся війт.

— Втече, втече! — репетувала вся громада. — Не пускайте його самого! Він нас дурить. Утече до двора, і що йому зробимо!

Ледво-ледво заспокоїлася громада, коли з-поміж гурту, що тисся коло стола, зголосилися три чоловіки, готові з війтом піти до його хати і принести сюди таємничу скриньку. Задля великого натовпу народу в коршмі і біля коршми війт і його кумпани вибрали коротшу дорогу: виняли вікно з рами і вилізли надвір — один делегат наперед, потім війт, а за ним ще два делегати. Як обережність, то обережність.

А в коршмі й довкола коршми по їх відході знов піднявся шум, як у млині, де разом теркотить дванадцять питлів, і реве вода на лотоках, і гуркочуть колеса та скриплять вали по дерев'яних брусах.

— Ото мені вийт! Смаровіз, не вийт! Свині йому пасти, не в громаді значити. Го-го, знають пани, який їм вийт найліпше до вподоби. Не хочемо його! Ані одного дня більше! Най щезає зо шумом, бо наробить нам ще гіршої побліки. Тепер тяжкий час, треба доброго газди в хаті, а ще ліпшого в громаді. Вибираймо зараз нового вийта. То буде наш, громадський вийт, а не панський вірник!

Отакі окрики та увага сипалися з усіх кутів коршми, з сіней і знадвору крізь вікна. Смілість, здержувана в часі панщини силою панського нагніту, буків, диб та колодок, тепер проривалася, як вода з розірваної гаті, шуміла, і бурлила, і бризкала піною, і зносила все, що стояло їй на заваді. І скрізь по громадах ішла така хвиля; народна ненависть до панщини шукала собі всяких можливих упустів і знаходила їх усюди.

— Кладімо вийта! Кладімо вийта. Кого кладете на вийта?

— Андрія Халавка!

— Хому Зарічного.

— Ха, ха, ха! Ще десь є третій дурень он там під берегом. Кладіть і того!

— Яця Коваля.

— Що нам Коваля? Коваль з присілка. Треба селового.

— Костя Дум'яка.

— Замолодий ще. Торік з війська вийшов.

— Письменний! Бувалий.

— Бував на лаві і під лавою.

— Чи то мало у нас письменних? Он Чапля Стефан! Он Онефір Гаврило!

Назви кандидатів літали, як жмені снігу, кидані на голову. А при столі сиділи присяжні та радні і щось глибоко міркували.

— Вийта вибирають! Вийта вибирають! — почувлися голоси знадвору і разом з ними розпучливі крики, прокляття та пишання жінок.

— Медведю! Куди пхаєшся? Адже ноги мені роздавиш.

— Вийта вибирають, а нас не пускають? Розступіться! Пускайте!

— А ви відколи маєте голос при виборі?

— Як то? Відколи й ви. Нині перший наш вибір. Усі маємо голос.

— І баби?

— І баби! І баби! — почувлися завзяті писки з усіх боків. — Або то баби щось гірше від вас?

— Якби не баби, то би хлопів і на світі не було.

— Пускайте нас! І нас! І нас!

— Та чекайте! — гримнув хтось ізсередини в двері. — Адже ще не вибираємо. Ще лише подають голоси, на кого би хто хотів.

— Кладіть мого чоловіка! — запищала якась жінка. — Такий добрий, що хоч і до рани приложи.

Присяжні й радні біля стола повставали з ослона. Один виліз на стіл.

— Панове громадо! — крикнув. — Говоріть, кого хочете мати вїтом у Грушатичах?

Гомін змішаних голосів був відповіддю на це питання.

— Так не можна. Говоріть одного.

— Ми кождий хочемо свого.

— То погодіться якось. Ми вам будемо казати одного за другим із тих, що їх тут зголошено, а ви голосуйте, чи годиться, чи ні. Отже, Андрій Халавко.

— Та то крайній дурень. На сміх його подали.

— Хто дурень? Я дурень? — крикнув ображений Халавко. — Сам дурень, хто таке говорить.

— Хто за Андрієм Халавком? Нема нікого.

Регіт цілої юрби.

— Хто за Хомою Зарічним?

Знов регіт.

— Не ображайте чоловіка. Він вам нічого не винен.

— Не беріть дурня на зуби! — додав хтось із кута.

Знов гармидер. Знов ображений упоминається за своє добре ім'я. Коли викликано Яця Коваля, прийшло до суперечки. Горішняни були за ним, долішняни проти нього. Чулися голоси: «Дурню!» — «Ти сам дурень!» — «Не тручайся!» — «Ой, мої ноги!» — «Чи ти сказився?»

Присяжний стояв на столі і не міг зміркувати нічого.

— Ну, як же ж, панове, голосуєте?

— За Ковалем. Проти Коваля. І я, і я, і я!

— Знаєте, хто за ним, най підійме руку.

Всі руки піднялися.

— Значить, усі за Ковалем?

— Ні, ні, ми проти! Не хочемо Ковалю! — чуються крики.

— Чого ж підносите руки, коли ви проти?

— Інші підносять, та й ми підносимо.

— Тьфу на таку моду, — крикнув розсерджений присяжний і зліз зі стола. — На вас би іншого пастуха треба.

— Не стулиш ти дзюба, присяжний? — почувлося з різних боків. — Чи бач, хто нам за пастуха обирається! Ей, якби я був близько тебе, я б тобі заїхав!

Такий розгардіяш стояв із півгодини, і гармидер робився щораз більший, жартливі або цинічні окрики покривали голоси присяжних, що за чергою, захрипли, викрикували імена що раз, то нових кандидатів. Перебрано їх уже більше як двадцять, і ще ні на кого не було загальної згоди. Ще найбільше голосів падало на старого, дотеперішнього вїта.

— Отак у лихий час, — крикнув Яць Коваль, — перед хвилиною ви готові були розірвати його на шматки, як дурня, а тепер голосуєте за ним!

— А тобі кривда, що на тебе не голосуємо. А зась тобі, клепало.

Та тут почувлося гукання з-поза коршми. Надійшов вїт, несучи під пахою скриньку, а за ним три делегати. З тяжким трудом, сим разом уже дверима, влізли до коршми. Вїт знову видряпався на стіл і, піднявши вгору скриньку в руках, крикнув так, щоб усі чули:

— Панове громадо! Ось вам та скринька з паперами. Слухайте.

І він потеліпав скринькою в повітрі, щоб чуть було стукання того, що було в її середині.

— Отворіть її! — чулися голоси.

— Коли бо ключа нема! Ключ у пана сендзі, — мовив вїт.

— Що нам до пана сендзі? Давайте ножа! Ми її зараз отворимо!

— Не треба й ножа, — мовив Яць Коваль, — ось у мене шило. Я на такі замки майстер.

Він справді був коваль і слюсар славний на всю околицю. Він лиш раз доторкнувся до скриньки своїм шилом, і вона зараз отворилася. Тоді вїт, держачи в одній долоні скриньку, другою почав один за одним виймати з неї папери і класти на столі.

— На, маєте! — приговорював він. — Ось вам одна ахта, ось вам друга, третя, четверта, п'ята... хто-сте письменні, ходіть сюди, прочитайте, що в них стоїть написано.

Всі мовчали. Письменного в цілім зборі не було ані одного.

— Хто-сте письменні! Гей! Ідіть громадські папери читати! — пішли окрики по коршмі й довкола коршми. Але ніхто на них не відкликався.

— Куме Стефане Чапле! — кричав віт, роззираючися по коршмі. — Ото, Божечку, був би-м присяг, що Чапля стояв ось тут ще недавнечко.

— Стояв і вийшов. Мабуть, пішов додому.

— А де ж Кость Дум'як? Він же торік із війська вийшов, то чей ще не забув читати.

І Дум'яка не було в коршмі.

— Ну, що ж будемо робити з тими паперами, панове громадо?

— А Бог знає, що з ними робити!

— Я гадаю, що сховати їх знов до скриньки, — сказав Яць Коваль, — скриньку замкнути, і най пан віт знов сховає їх у своїй коморі, аж запотребуємо.

— Добре, добре! Правду Коваль каже! — загуло довкола. Віт позбирав папери, зложив їх назад до скриньки, а Коваль своїм шилом замкнув її знов так, як була. Віт узяв її під паху і поклонився громаді.

— Чи так має бути, панове громадо, як сказав Коваль?

— Так, так! Просимо. Годимось! Най так буде.

Віт ще раз поклонився і сказав:

— Ну, то дякую за послухання.

І третій раз схилився, щоб злізти зі стола. Та знов спинили його численні голоси:

— А наші вибори?

— Вибори! Вибори! Мусимо нового віта вибрати! — загукали голоси з-посеред громади.

— Пізно вже! Смеркається! — відповідали інші.

— Кінчіть! Ми померзли. Вже сонце зайшло! — лунали голоси, а особливо жіночі знадвору.

— Мені час до дітей! Мені до корів! У мене чоловік хорий...

— Додому! Додому! Вибори на другу неділю.

— Най так буде. Добре. Вибори на другу неділю!

І густою юрбою повалили люди з коршми, живо розмовля-

ючи про громадські папери, про старого вїта і доконечність вибрати нового та про доконечність також нових «преліпотентів». Се була й сьогодні найважніша справа, задля якої зішлись такі численні збори. Се справа пильна, бо дотеперішні пленіпотенти, вибрані ще 1845 р. під панським впливом, оказалися зовсім нетямучі, ні до чого не здалі, і занедбали, а хто знає, може, й запродали найважніші громадські справи.

— За тиждень! За тиждень ми з ними порухуємося. І нових преліпотентів виберемо. І нового вїта. Мусимо вибрати, бо інакше загиблиця наша.

І нараз на скруті від коршемного доїзду до моста вся юрба спинилася, як вкопана. Всі аж роти пороззявляли, і ніхто не міг сказати слова. Як то? А вітер? А той шум, що завивав у берегах Грушівки зойком коначючого? А те стогнання, що доносилося з ліса, як стогнання вола, живцем рваного медвежими лапами? Що сталося? Коли се все втихло? І чи справді втихло? Ні, ані духу не чути! Повітря, небо, дерева — все мов заціпло, мов закаменіло, ані не ворухнеться. І ніхто з тої юрби, що товпилася в коршмі й коло коршми, за палкою політикою не спостеріг, не відчув, коли затих вітер. Кождому ще стояло в ухах, що чує тріщання коршми і шелест китиць, вириваних зо стріхи та розриваних на тонкі солом'яні жмутки в повітрі. А тут глянть, вітру нема! Деякі божилися, що чули його ще ось-ось перед хвилиною; інші запевняли, що, виходячи з коршми, вже не чули його. А може, лише не завважили, так здавна привикши до нього?

— Гей же! На дзвіницю! Дзвоніть! Дзвоніть на радість. Кличте попа! Дзвоніть на людей, скликайте всіх! Правте молебень.

А над Ділом гасли власне остатні платки вечірньої заграви. Налягала нічна темінь. На луках із лоташу лунали голосні жаб'ячі хори.

II

О дев'ятій годині того самого вечора в Йоськовій коршмі, у ванькирі поміж ліжками, на яких лежали гори перин і подушок у червоних насипах, при столику, освітленім смаркатою лоївкою, сиділо кілька грушатицьких селян середніх літ, п'ючи вівсяне пиво і балакаючи. Між ними був Яць Коваль,

що за той час був і на молебні в церкві з приводу втишення вітру, і в своїм домі на присілку, і ще у кількох сусідів. Він шукав і Дум'яка, але йому сказала стара Дум'ячиха, що Кость ще по службі Божій та по обіді пішов до близького міста, де мав сторгувати пару бичків, потрібних для непочинаної ще весняної роботи в полі. Яць зайшов до коршми. З недавньої шумної громади не було вже нікого. Жиди замітали та мокрими стирками витирали заболочену підлогу, а в ванькирі сиділи три-чотири господарі при пиві. До них присівся й Яць. Між ними був Стефан Чапля, один із немногих письменних селян грушатицьких, що з доброї волі в церкві сповняв роль піддячого, хоч був собі самостійним і досить заможним господарем. Був і Гаврило Олефір, також троха письменний, що колись, служачи в війську, навчився був там читати й писати по-польськи й по-німецьки і дослужився рангу капрала, але, вернувши літ тому 25 із війська, давно вже забув ті дрібки німецької мови, які виніс із війська, не читав ніколи нічого і з власного приводу вже в селі навчився церковного читання, так що міг також прочитати в церкві апостола і допомогти дякові в церковнім співі. Дяк у них був старий і дихавичний, у громадське життя не мішався і до коршми не ходив ніколи. З ними сиділи ще три молодші господарі, в тім числі й той неfortunний Андрій Халавка, якого так собі, з доброго дива, подурняли на сьогоднішній громаді. Він був собі чоловік досить заможний, але прибитий панщиною, невчений і зроду таки троха тупоумний. Коли Яць Коваль ввійшов до ванькира, Халавка власне живо щось розповідав своїм сусідам, розкидав руками та здвигав плечима, — мабуть, жалувався на кривду, яка спіткала його тут нині «без дання рації».

— А куди Бог провадить, Яцю? — окликнув його Чапля, рад, що може перебити Халавкові теревені.

— Та от ходив по селі. Декому ризносив готову роботу. Та вже з плугами замовилися у мене двадцяттеро люда на завтра — дай Боже упоратись. Та от, вертаючи, й зайшов сюди.

— Сідайте коло нас, — мовив Чапля.

— Та сяду, бо по нинішнім стоянню та біганню таки ноги болять.

Він присунув собі крісло і сів біля столу поруч з Чаплею.

Він любив товаришувати з Чаплею та Олефіром, що був на десять літ старший від нього. Вже ж таки се були люди письменні і хоч уряди-годи вмiли сказати дещо цікаве: Чапля головню з писанія, зачитуючися вільними хвилями в церковних книгах, а Олефір із своїх військових часів, у яких він бачив і Відень, і Венецію, і Колошвар, і Арад, і Прагу та не одно з гарнізонового життя заховав у пам'яті та вмів цікаво оповісти. Та й ті два любили розмовляти з Яцем, що хоть сам неписьменний, а все таки не лише термінував три роки в Дрогобичі у славного коваля і довголітнього цехмістра Мороза, але й потім, у часі тісних років, часто їздив на Поділля по пшеницю та до Садагури по кукурудзу, яку дома розпродував, та возив сіль із Дрогобича у ті подільські й покутські сторони, де люди, як він мовляв, дуже лакомі на тоту святу сіль, бо її у себе не мають. Вони та й ще Кость Дум'як, наймолодший між ними, — се був зав'язок тої сільської інтелігенції, що бажала вже тепер повернути хід сільських діл на інший, не панщизняний лад і серед загального шуму та розгардіяшу забігала думкою в будуще, силкувалася відгадати потреби села і способи дальшої діяльності.

— Я все своє кажу, — говорив Чапля, немов тягнучи нитку думок, перервану вмiшанням Халавка, — треба нам думати про завтра. То ніби не про завтрішнє завтра, бо то знаємо, що завтра буде.

— Пан уже післав гонця до міста по ландсдрагонів, — додав Халавка.

— Ну, певно, крайній час починати оранку, а без нашої помочі що зробить?

— Не діжде! — вперто буркнули два інші селяни, що, оперті на ліктях і понуривши голови над столом, сиділи і заваято пакали люльки.

— Не кажіть так, бо дожде, — мовив Чапля. — Прийдуть ландсдрагони і канчуками поженуть нас до роботи. Так, як торік було.

— І доки ж то так буде? — запитав Халавка. — Панщину ніби дарували і знов на панщину гонять. Тільки вже тепер не панські гайдуки, а цісарські ландсдрагони.

— Я вам кажу, — озвався Яць Коваль, — пани все що надіються вернути панщину. По всьому, видно. Адже візьміть нашого пана: якби він був певний, що панщина не верне, то

чи ж не мусиб би був зараз по її скасованню понаймати собі слуг, накупити плугів та борін і взятися власними силами вести своє господарство? Ні, він 1848 р. вперся: «Мусить громада обробляти мені, я не маю як і відки», — і ми мусили піти і обробляти його. А торік знов те саме: сам своїми силами не робить нічого, а на нас насилає ландсдрагонів. Видите, жие в тій думці, що панщина ще не скасована і незабаром вернеться назад.

— Господи, Господи, і ще якийсь русин! — зітхнув Халавка.

— Руська кість, а ляцьким м'ясом обросла, — завважив Чапля.

— Правду мовите! — сказав Яць. — Що він за русин? Що в руського попа сповідається і причащається, до руської церкви ходить і руські свята справляє — ова! Не бійтеся, в церкві він між нами не стане і в нашім крилосі не сяде, але йде на своє коляторське місце за іконостасом. На свої свята нас не запросить, як ми одні одних запрошуємо. Оженився з полькою і дома все по-польськи, та й звичайно, як пан, усе з панами руку тягне. Що нам з такого русина! Лиш очі нам блахманить тим своїм русинством.

— Торік аж плакав, як нас ландсдрагони прали канчуками: «Мої діти! Що вам сталося! Адже я ваш брат, русин, а ви мені таке робите!» А не бійся, ландсдрагонам не сказав: «Дайте їм спокій!»

— І завтра знов буде плакати, я певний, — сказав, спльовуючи, один із слухачів.

— У нього м'яке серце, але тверде слово, — докинув Чапля.

— А Господи ж мій, та доки ж того буде! — зітхнув Халавка.

— Доки нам не доїсть до живих печінок, — сказав, енергично спльовуючи, другий слухач і потягнув люльку з такою силою, що аж зашкварчала.

Двері ванькира відчинилися, і, схилиючися, щоб не вдаритися головою в одвірок, до ванькира ввійшов здоровенний хлопище. Він був високого росту, о голову вищий від найросліших людей у цілій громаді, плечистий і дужий і серед усіх громадян виглядав як виплодок якоїсь раси велетнів серед карлів. Йому було 35 літ. Здоровенні чорні вуса звисали

йому аж на груди, а над чолом стирчала коротка чорна чуприна, як щіть, обстрижена навпаки сільському звичаю, що велів усім чоловікам носити довге волосся. Правда, Кость Дум'як досі ще був парубком. У двадцятім році життя ваятий до війська, він вислужив «капітуляцію» дванадцять літ, а ставши фельдфеблем, служив ще три роки, поки оце торік не вернув додому по батьковій смерті.

Аж тісно якось зробилося у ванькирі, коли він ввійшов і випростував свою велетенську фігуру. Не мовлячи ані слова, не вітаючися ні з ким, він присунув собі з-під стіни ослінчик до стола, товариші потіснилися троха, і він сів між ними.

— А знаєте новину? — запитав він, коли жид поставив перед ним гальбу пива.

— Та що таке? Не знаємо.

Він одним духом випив половину гальби, обер вуси і, обернувшись до жида, що стояв за його плечима і також рад був почути новину, сказав:

— Жиде, марш! Новина не для тебе.

Жид усміхнувся, сказав: «Ни, ни, я хіба що або що?» і рад-не-рад вийшов із ванькира, одначе не зачинаючи двері за собою. Дум'як плюнуv, устав, запер двері на клямку і буркнуv:

— От іще не люблю того влізливого жидівського кодла!

— Ну, що там за новина? — запитав Чапля.

— Така новина, що ліпше б нам її й не чути. Як ви гадаєте, дарував нам цісар панщину, чи ні?

— Як то ні! Дарував. Самі ми чули від комісара, і патент нам читали.

— Правда, виразно сказано: даруємо підданам панщину, роботиани й данини.

— Так, так, усі ми чули.

— В мене десь і патент друкований є, — мовив Чапля.

— І в мене, — докинув Халавка. — Я оправив його в рамці за скло і повісив на стіні між образами.

— Можеш викинути його звідтам і не сквернити святі образи. Він не має ніякої вартости.

— Як то не має вартости? — крикнув Яць. — Цісарське слово і не має вартости?

— Хіба хто перечить тому? — запитав Яць.

— Ого! Скасували цісарське слово! — сказав з притиском Кость Дум'як. — Сьогодні в місті чуv: витрублюють, вибуб-

нюють на ринку. Приходжу ближче, народу купа, а возний усередині вичитує циркуляр із губернії: панам за панщину призначена заплата. Мають усі зголошуватися до уряду, дістануть облигації, а сплатити ті облигації мусить сам край.

— То значить ми! — скрикнув Яць, б'ючи себе долонею по коліні.

— От тобі на! Робили, терпіли, тепер ще й плати, — зітхнув Халавка.

— А багато ж тої сплати? — запитав Чапля.

— Вже я того не дослухався, чи шістдесят, чи сто шістдесят мільонів. Грубі мільони!

— Господи, аби нас усіх продав, то би такої суми не зложив! — скрикнув Яць.

— То з нас помалу стягнуть, не бійся. То нам розложать на роки, до того дочислять ще вдвоє або втроє стільки процентів, аби ще й діти і внуки наші мали ще двигати панщизняний тягар. Так тепер способу добирають! — з гіркістю в голосі мовив Дум'як.

— Але, може, то ще брехня? — закинув Яць. — Та чи чув же хто таке, аби касувати цісарське слово? Хто на те має право?

— Але губерніяльний циркуляр! — завважив Чапля. — Значить, із цісарської губернії!

— Говоріть! Губернія цісарська, а губернатор панський. Може, справді губернатор на свою руку зробив се для панів.

— О, від того можна всього надіятися. Граб'я Голуховський! Сам польський пан, то скрізь за панами руку потягне.

— Польський пан і німецький прислужник! — мовив Яць.

— Польський недородок, а німецький недоносок, — додав Чапля.

— Ні, панове, — сказав Дум'як. — Губернатор на свою руку не міг сього зробити. Се з Відня такий наказ, із цісарської канцелярії. Може, там і наш губернатор причинився до того, що цісарські слова скасовано, але то не могло статися без згоди самого цісаря.

— Старий цісар Фердинанд добрий був. Він би був на се не позволив. Він би обстоявся при своїм першим слові. А сей молодий піддається панам, — мовив Чапля.

— Посилаймо депутацію до цісаря! Пани піддурили його. Вияснім йому, що нам нівідки платити таку суму! — почу-

лися голоси мужиків.

— Так він нас і послухає! — завважив Чапля. — Може, там пани наговорили йому, що ми тут у великих достатках живемо.

— Пусте! — з притиском завважив Дум'як. — Що раз постановлено в цісарській канцелярії, того вже не вернеш. Затягнуто пером, не витягнеш волом. Але то ще нічого. Заплатили б ми, якби було з-за чого. А то ж знаєте, що пани хочуть повідбирати нам усі наші прадідівські ліси й пасовиська. От тут подумайте, як нам далі жити. Ліс запруть — купуй дерево на фунти, як цукор! Пасовисько запруть — куди дінешся з худобою?

— Краще нам смерть, ніж така неволя, — скрикнули всі враз. — То ще гірше, як панщина.

— Знаєте, чим то пахне? — з таємничим виразом на лиці і притишеним голосом запитав Дум'як. І зараз сам і відповів: — За панщини атамани ходили попід вікна і кликали вас на панську роботу, а потім ви самі підете до атамана, ще й курочку або покладків понесете і клінно будете просити, аби вас прийняв на роботу.

— Не діждуть того! — скрикнула вся компанія.

— Діждуть! — твердо сказав Дум'як. — І не довго їм ждати. Відберуть нам ліси й пасовиська, то ми без худоби за два-три роки жебраки. Без паші худоби не вдержиш, без худоби гною не зробиш, без гною поля не справиш, — і роби, що знаєш.

— Не дай того Боже! — мовив Яць Коваль. — Се ж би була наша загибель. Чень же нас іще Пан Біг не хоче нагло зо світа звести.

— На Пана Бога всі надіємося, — мовив Дум'як, — але Пан Біг сам сказав нам: «Бога зивай, рук прикладай». Як так будемо сидіти та й на бога надіятися, то нас воші присядуть.

— І що ж нам робити? Яку собі пораду дати? — стогнали один за другим мужики.

— Я думаю, що цісар таки зглянется на нас, — перший розпочав Чапля. — Адже не може бути, щоб цісарові байдуже було, як його нарід гине та на жебри сходить.

— А тямий, Стефане, як було в тісні роки, — гризько завважив Дум'як, — Скрізь нарід гине і пухне з голоду,

матері своїх дітей дорізають та їдять, а цісар як довідався про се, то змилосердився і велів роздати тим голодним людям по гурманові солі на кожду хату.

Гірко засміялися всі.

— Але ж цісарові податків не стане, як ми збідніємо, — реплікував Чапля.

— Не слухай того! — мовив Дум'як. — Що цісарське, те все з нас відруть, аби ми й як голі були. Та й не гадай собі, що ми так нагло збідніємо. Будемо помалу на нужду сходити: нілі се урвали — обійдуся, завтра того не стало — обійдуся. І так день за днем, рік за роком будемо вростати в свою нужду, як камінь у землю. Світ нам затісниться, будемо темні і не-свідуші, все нам буде байдуже, і дійдемо до того, до чого нас панщина не довела, — до стану голодної та повільної худоби, яку кожний водить і гонить, куди йому хочеться. Ось що страшно подумати! На вид будемо ніби люди, ніби подібні до людей, але душа в нас не буде людська, а худоб'яча. Ось що найстрашніше! Адже хто має очі, той уже тепер може бачити, що все воно йде до тої мети. Не могли нас пани приярмити панщиною, вони приярмлять нас новим здирством. А їм одного треба — мати з нас тяглу худобу, що не думає сама про себе, лише покірно гне шия в ярмо.

Мужики знов застогнали. Панщина стояла перед ними, як стовп п'їтьми, гнітила їй душі і кидала величезну тїнь на всю їй будущину. Ні, ніколи їм не вирватися з тої памороки! З усіх боків якісь могутні кліщі обхоплюють їй і грозяться стиснути їй наново, ще поки вони й засмакували гаразд дарованої свободи. Дарованої! Ага, дарованої за добрі гроші, за шістдесят мільйонів. Та й ще якби то по сплаті тої шаленої суми все вже в порядку було і їм справді заяснила повна воля, щоб були «самі в собі, лише під зверхністю цісаря», як вони уявляли собі ту волю в своїх панцизаняних мріях! Еге-ге, чекай такої волі! Тут, бач, пани заносять руку на ліси й пасовиська, грозяться лишити їй на тих скупих часточках землі, що признано їм при знесенню панщини. Ну, ще б на тій землі їм, а може й їй дітям, можна було вижити, але ж народу примножується, а землі не прибуває, а ще як зіпруть ліси й пасовиська, то що порадять їй потомки? Куди подадуться?

В такім заклятім крузі вертілися їй думки. Вони зітхали, крутили головами, та не знаходили виходу.

— І вдатку народ розпився, — завважив Яць Коваль. — Пани за часів панщини привчили нас до горівки. Щоб збільшити свої доходи, силою накидали нам горівку, по стільки й стільки гарців щороку на кожний номер. Хоч випий, хоч на гній вилий, а горівку відроби! А тепер настала нібито воля, а мужик лишився невольником коршми. Підіть по селах — дивитися страшно! В кожній коршмі день у день повно людей, усюди шум, крик, свари і бійки. Самі з собою гризуться, самі себе б'ють, свою кров з горівкою мішають. Адже як так далі піде, то за кілька літ не пани, а арендарі позабирають усю худобу і всі ґрунти у хлопів.

— А не забувайте, що п'яниці батьки й матері будуть родити дурні, тугоголові та хоровиті діти. І замість іти наперед, усе покоління буде йти взад, буде глупіти та туманіти, — знов з гіркістю в голосі додав Дум'як.

— І нема на то ради! — мовив Чапля. — Вже чого, чого, а горівки наш чоловік не покине.

— Треба би пробувати, — мовив Яць, оживляючися. — Адже ж то загибель наша. І тут уже не чужа хитрість убиває нас, а власне розпаскудження.

— По інших краях, у Чехії та Моравії, засновують при кожній церкві братства тверезости, — мовив Дум'як. — Присягою в'яжуться не пити горячих трунків.

— І у нас то пробували, — відповів Яць, — та якось то не йшло.

— Хотів ти, аби йшло за панщини, коли п'янство народу було просто панським інтересом! Ані піп, залежний від пана, не смів промовити за тверезістю, ані ніхто інший не вмів або не хотів навести мужика на дорогу, а він сам — ей, дрантя, худобина! Куди його гнали, туди йшов насліпо, а задуривши голову горівкою, тим щиріше хилився в ярмі. Чи думаєте, що, якби в Відні студенти, міщани та інші освічені люди не були повстали проти гноблення та оглуплювання народу, то ми б ще й досі і ще й сто літ не гнулися в ярмі! О, певно! В нас тверда шкіра і сумління спить, нас довго би бити й кóпати, поки в нас добудишся живої душі.

— Але нас тимчасом і не буде що будити, бо нас злидні на пні а'їдять, — мовив Яць.

— Треба думати самим про себе, будити одні одних, дзвонити на тривогу, — мовив Дум'як. — А хоч би тверезість, —

се ж можемо ми й самі голосити людям.

— То властиво попівська річ, — відізався Халавка. — Може, то нам не випадає братися до проповіді. Скажуть: коли не піп, не микайся в ризи.

— Чекаймо на попів, то й наші внуки не дочекаються! — відповів Дум'як. — Попи народ лінивий. Їм аби своє відчитати, наїстися та лежати горі черевом. А в крайнім разі скаже: «Мені консисторія не велить».

— А може би піти до біскупа, най би він наказав?

— Що ж, кого сверблять п'яти, може йти й до біскупа, але я знаю, що з того нічого не буде. А я вам раджу: зачинаймо від себе! Заложімо собі братство тверезости і вербуймо до нього людей. Кожної неділі по вечерні будемо коло церкви читати реєстр: такі й такі приступили, такі й такі переступили дане слово.

Всі при столі зареготалися.

— Без того не буде, — мовив Дум'як, — та вже ми будемо дбати, аби тих переступів було чимраз менше. Ну, що, згода? Зав'язуємо таке братство?

— Добре, — озвалися всі.

— Лиш аби за се з уряду не було якого клопоту, — з побоюванням мовив Чапля.

— Що може бути за клопіт? Кому яке діло до того, чи я п'ю, чи не п'ю? Тепер не панщина, щоб і на те можна було силувати.

Подали собі руки і обіцялися привертати й інших.

— А в неділю по вечерні оголосимо се коло церкви. Хто хоче не гинути в горівчанім багні, най пристає до нас. Спишемо реєстр. І по інших селах пустимо чутку, чей же народ отямиться. І жидів витиснемо з сіл, бо яке їх тут діло? Вони землі не обробляють, навіть кілька грядок коло коршми скопати самі лінуються та хлопських бабів кличуть. Лише горівку продають та затягають людей у свою лихву. То — п'явки, то — вороги народні! Зробити так, аби їм місця в селі не було, нехай забираються зо шумом. — Отак фантазували наші товариші, і чим більше балакали, тим якимось ясніше робилося перед ними, тим легшим видавалося їм виконання їх планів.

Та ось ще раз відчинилися двері від ванькира і до нього вступив дідич Грушатич, пан Субота. У мужиків задріжали

литки з давньої панщизняної привички, деякі ворухнулися, щоб устати з місць на привітання пана і, «як годиться», поцілувати його в руку, але острій погляд Костя Дум'яка, немов цвяхом, прикував їх до місць. Ніхто з них не рушився. Розмова на хвилю увалася.

Пан Антін Субота, дідич села Грушатич, був статний чоловічина середнього росту, заживний собі, з шпакуватим волоссям і білими, як сметана, вусами, що гарно визначувалися на його повнім, по-молодечому рум'янім і гладкім лиці. Хоч русин з роду (розуміється, попівського, не панського), він представляв із себе те, що називають «гарний тип польського шляхтича»; та й належність до руського обряду не перепиняла йому ані на хвилю бути польським паном, любити шляхетську традицію, придержуватися шляхетських «старопольських» форм життя і вважати селян бидлом, що не то не повинно мати якісь права, рівні зі шляхтою, але вже з самої природи не здібне ні до якого самостійного життя, і коли б його не держати під буком, то зірвало би всякі рами людського порядку і, вигризши та зруйнувавши все те, що вище від нього освітою та цивілізацією, вигризло б і само себе, як свора голодних собак, замкнених у огорожі. Отим то в часі панщини він поводився з мужиками остро, нібито справедливо, в таким розумінню справедливості, як поводитьься розумний господар зі своєю худобою: не обтяжує надмірно одного супроти другого, не збиткується над ними без потреби, але дбає про те, аби всі були рівномірно обтяжені, без похиби поносили свої обов'язки і — не брикали. Отого хлопського «брикання» — розумовання про направу хлопського стану, про можливість полегші або знесення панщини цісарем — пан Субота страшенно не любив. Як то, панщини цісар не завів, то й касувати її не може. Вона приватна власність панів, разом з їх грунтами записана в табулярних книгах, і суди цісар не має права мішати. А коли справді комісари в асистенції ландсдрагонів у цвітні 1848 р. почали їздити по селах і відчитувати губернiальний циркуляр з донесенням, що спеціально галицьким селянам цісар дарував панщину, пан Субота вухам своїм не вірив, сердився і в присутності комісара наговорив на цісаря таких слів, що комісар уважав себе в обов'язку зараз же арештувати його і відставити до циркулу. Щоправда, там його не довго подержали і покарали лише грошовою карою,

та проте пан Субота від того часу зненавидів усяку «німецьку» владу у Галичині, наслану буцімто лише для здирання краю та для бунтовання селян проти панів.

Восени того ж 1848 р. йому трафилася друга немала пригода, що на всю решту життя вспіла настроїти його іронічно. Як відомо, москалі йшли тоді на поклик австрійського цісаря на Угорщину помагати Австрії зломати угорський бунт під проводом Кошута. Руське селянство й міщанство скрізь вітало москалів як рідних братів, як таких, що хочуть допомогти австрійським народам зломати шляхетсько-панське ярмо, зразу на Угорщині, де те ярмо занадто вже розпаношилося, а потім і в Галичині. До Грушатич заквартировано пару компаній московського війська, що мусило тут простояти кілька днів, поки не надійдуть фургони та вогні багажі, без яких пішому та кінному війську годі було пускатися переходити гори. Отут пану Суботі стрілила в голову шалена думка. В ньому прокинувся польський патріот. Начитавшись Міцкевичевого «Пана Тадія», де суддя Сопліца підпокує москалів, яких, майже безпритомних, вирізує польська шляхта, забажав і собі забавитися в полського патріота і «wyrznąć Moskali»¹ (вони зрештою належали до Волинського полку і були чистісінькі українці, деякі навіть латинського обряду). І от він, змовившись з декількома своїми двораками, такими ж патріотами, як і сам, одного вечора суто угостив усіх москалів оковитою, а сам уночі, коли вже всі спали, вибрався зі своїми кумпанами на різню. Справді, по дорозі в село їм удалося з засідки напасти на двох солдатів, що патрулювали по селі, і поранити їх ножами в плечі. Патролі одначе спаслися втекою, а пана Суботу і його товаришів зараз при першій хаті арештували мужики, що, упереджені про їх намір, не хочучи турбувати п'яних солдатів, самі в потемках вартували біля них. Пов'язавши арештованих мужики, нібито не знаючи, хто вони, всипали їм, що всипали, поки заалармований нападком на патруль російський капітан зі своїми чинами не прибіг на місце та не увільнив пана і його слуг із рук розлючених селян. Ті одначе настояли на тім, що їх, зв'язаних, відведено до циркулу і віддано властям. Як скінчилася та справа в уряді, не було відомо напевно; пан з іронічним усмі-

¹ [Вирізати солдатів].

хом говорив, що то був дитинячий жарт, глупий хлопський сполох і що він ледво випросив хлопів, щоб їх не арештовано за безпідставне побиття його слуг, а мужики говорили з не меншим насміхом:

— А чого ж ви, пане, зі своїми вірними слугами аж по трьох місяцях вернули додому?

Відносини між паном і його бувшими підданими по знесенню панщини були коли й не виразно ворожі, то все таки холодні, подиктовані обопільним недовір'ям і підозріннями. Пан усе підозрівав, що мужики ненавидять його, чигають на його життя, готові кожної хвили впасти до двора, пограбувати все його добро і повбивати його з родиною. Натомість мужики підозрівали пана, що він усе ще шукає разом з іншими панами способів, як би завернути скасовану панщину або якимось іншим підступом загарбати мужиків у свою власть, що він інтригує і працює над тим, аби на кождім кроці шкодити та докучати їм. Оцею обопільний недружній настрої був наче курява, що виступає зі свіжо розваленої руїни і на хвилю закриває сонце. Селяни не хотіли ходити на роботу до пана інакше, як під вояцькими канчуками; ніхто в селі не важився йти до двора найматися на службу чи на поденний заробок, так що для всього сього пан мусив спроваджувати людей з дальших сіл, між якими аж надто часто попадалися суб'єкти, здеморалізовані вже давнішим двірським життям, а кілька разів навіть члени зорганізованих злочинських шайок, які, обізнавшись в дворі, накликували своїх кумпанів і за ті за два роки вже пару разів обчищували пана з усього, що можна було забрати чи то на плечах, чи між ногами. Панські расові верхівці, якими величався грушатицький двір, перші впали жертвою завидючих очей і давно вже гуляли десь по російських степах; такою ж дорогою пішло й панське «фамілійне» срібло, тобто закуплене від фамілії, що перед тим володіла Грушатичами. За всі ті збитки пан сердився на тих, кого найближче бачив перед собою, на грушатицьких селян, і особливо лаяв їх і злодіями й розбишаками.

Та що се таке, що оце він перший прийшов до них? Чи przypadково лише вступив до коршми, чи справді щось тягло його сюди? Він, мабуть, надіявся застати тут більшу громаду, але тепер рад був у душі, що застав лише кількох людей.

Знявши шапку і кидаючи її на жидівське ліжко, він сказав:

— Дай Боже добрий вечір!

— Дай Боже здоровля! — відповіли селяни.

Пан наблизився до них, і на його лиці загравав іронічний усміх.

— Го, го, самі матадори головачі, громадські мужі! По-зволите сісти між собою?

— Сідайте. Тут у Йоськовім ванькирі місце кождому вільне.

— А так до вас до хати, то мені не вільно прийти?

— Милости просимо, як ваша воля. Ми не кусаємо.

— Ага, не кусаєте! — осміхнувшись, підхопив пан. — А так без кусання з'їсти б мене раді.

— Може, хто й рад, ми того нічим по собі не показали, — відмовив Яць Коваль.

— Не показали! Господи Тобі слава! — скрикнув пан. — А хіба ж то не ви бунтуєте громаду проти мене? Не ви дишете ненавистю на мене, відгрожуєтеся мені і моїй родині? Хіба ж то не ви отсе вже другий рік держите мене в селі, як заповіреного? Ніхто до мене не заїде, не поговорить...

— Маєте своїх підлизнів, ніхто їм не боронить ходити до вас і оббріхувати нас, — втрутив своє слово Дум'як.

— Костю! І ти так говориш? — з докором обернувся до нього пан. — Ти, що десять літ прожив у моїм домі.

— За свинопаса, — знов понуро втрутив Дум'як.

— Все одно, — мовив пан, — але все таки можеш сказати, що я старався бути для всіх селян батьком і добродієм.

— О так, таким батьком, що за чуба торгає та по плечах буком пише, і таким добродієм, що аж сльози в очах ставали.

— Засліпила вас злість.

— Чого нас мала засліпити? Яких ви нас виховали, таких маєте. Не подивуйте!

Пан помовчав хвилю, похитуючи головою. Його іронічний настрій якимось проти його волі розвіявся, і він почав з людьми говорити «від серця».

— А все таки можете сказати, що я для вас не був злим паном. Інші гірші бували. Чи одного то з вас я порятував у тяжкім припадку, чи одному я на переднівку і хлібом, і грішми, й худобою вигодив? Гріх добро забувати.

— Ми були ваша челядь, ваша тягла худоба, і ще до того був цісарський припис — рятувати мужиків, аби вдержати їх у таким стані, щоб могли відбувати свої повинности.

— І то признайте, що з-під моєї власти вийшли ви одні заможними, інші троха біднішими, а ніхто не вийшов голіруч.

— Окрім тих, що з голоду розбрелися в світ, та окрім тих комірників, яких намножилося в селі за час вашого панування втрое.

— Плодоча голота! — буркнув пан. — Але з моєї причини ані одна родина не змарнувалася. Бачите і не заперечите того. А тепер мені такі збитки робите. На роботу ані руш, торік мені половина врожаю через вас пропало. Ще й злодіїв мені на двір спроваджуєте, стежки їм показуєте.

— Сього нам пан досі не доказали, — застерігся Чапля. — Просимо нас не помовляти о таке, в чім ми зовсім не винні!

— А чорт його знає, хто тут винен! Але я маю жаль до вас, до всіх вас, до цілої громади. Я ж русин, я ваш брат, мій дід був попом у селі і не вашою кривдою, а з наполеонівської війни доробився стілько, що купив отсе село. Я не раз докоряв сам собі, що мушу жити в тих проклятих панцизняних відносинах, і потішав себе надією, що як панщина буде скасована, то житиму з вами як з добрими сусідами.

— Не плетіть, пане, теревені, — відповів йому Дум'як. — Чужим людям можете се говорити, — може, вам і повірять, але нам тим баки не заб'єте. А хочете бути нашим сусідом, то на се одинока рада: перестаньте бути паном.

— Хіба ж знесення панщини не порівняло нас? Що я вам тепер за пан?

— Ні, тому не повіримо. Війна між селянством і панством не скінчилася, але тільки починається. Коли ви справді хочете бути нашим сусідом і рівним з нами, то наша думка і наша просьба до вас така: продайте нам свої добра, а тоді й жийте собі серед нас. Тоді вас привітаємо як батька, а без сього ви все будете у нас пан, із яким мусимо воювати.

Пан Субота аж поблід при сих Дум'якових словах. Аж зуби закусив, щоб не вибухнути яким згідним словом. Чи бач, куди вони стріляють! Продай їм свої добра! Уступися з двора! Покинь ту позицію, що вважається огнищем цивілізації серед моря хлопського простацтва і некультурності! Він довгу хвилю ворухив губами, мов жував щось гірке, а далі запитав іронічно:

— Продати вам? А по якій ціні, коли ласка ваша?

— Як оцінять таксатори, на яку згодимося обопільно, таку й дамо.

— Го, го, то ви, видно, багаті люди, коли село купусте! Де ж ви грошей набрали?

— Набрали чи не набрали, се вам байдуже. Нині вже світ дошками не забитий, гроші не позакопувані, хто хоче, а має на що, може їх дістати. А нам земля потрібна. Отсеї, що маємо, може, ще вистати для наших дітей, а наші внуки будуть уже бідаками, як поділять її. А ще як ви зіпрете нам ліси, зіпрете пасовиська, то ми вже й тепер будемо близькі руїни. Бачите, се нам важно. Доки буде пан у селі, доти буде панщина, хоч не даремна, а платна. І чим далі, тим ся панщина буде тяжча, і нашим унукам буде гірше, як нам.

— Мудро говориш! — іронізував пан. — Але на таке, та хоч би я тепер і продав вам своє добро, то вашим правнукам знов буде тісно на тій землі.

— Буде або не буде. Розвинуться промисли, заробітки, повстануть фабрики, виростуть міста... Я добре придивився тому в Чехії. Тоді й селянам легше буде. Аби нам лише тепер загосподарюватися та не зійти відразу на біду! Аби два-три покоління виховати по-людськи, піддвигнути з темноти, з п'янства... Адже бачите й самі, що як піде так далі, як ішло досі, то ми за десять літ будемо жебраками.

— Ледачі будуть, а порядні встояться, — мовив пан.

— Не слухайте того, пане! — мовив Дум'як. — І найпоряднішого розпука бере, коли дивиться на те, що діється довкола нас, і міркує, що буде далі.

— То ваша річ, — понуро мовив пан. — Ви тепер вільні. Не хотіли бути під нашою рукою, то дбайте самі за себе.

— От за се слово дякуємо! — з усміхом мовив Дум'як. — Се було розумне, щире, панське слово. Вам байдуже, чи ми загосподарюємося, чи підемо з торбами. Ви своє зробили: дерли нас і катували на панщині, держали в темноті, ще й навчили горівку пити, а тепер з клаптиками землі, випустивши зі своїх рук, кажете: «Ви вільні, дбайте самі за себе». Ей, пане, пане! Така ласка до доброго кінця не доведе! І маючи такі думки, чого ви й обертаєтесь до нас зі своїми сусідськими запевненнями? Таких сусідів, що чигають на те, аби знов зробитися нашими панамі, не потребуємо. Краще вже як вороги, то вороги, без зайвого балакання.

— Але ж я не ворог ваш! — скрикнув пан, допечений до живого. — Я хотів би жити з вами в згоді й гармонії.

— Як огонь з водою! — буркнув Дум'як.

— Ні, як батько з дітьми, — докінчив пан.

— Коли ви такий батько, — мовив Дум'як, вдивляючися йому в очі, — то дайте доказ. Хоч то, може, й не місце тут — але при чесних людях не сором: віддайте за мене свою дочку! Ми любимося, вона дівчина розумна, роботяща і гарна, шкода, щоб пропадала між панамі.

Пан аж кинувся, мов укушений гадюкою, і зірвався з місця.

— Хаме! — крикнув до Дум'яка. — З ним говори як з добрим, а він ось до чого собі розбирає! Як ти посмів подумати про се?

— Овва, — відповів Дум'як, — так то ви далеко від хамів. А зрештою, я не признаю ані хамства, ані панства. А дівчина мені подобалася, і маю в бозі надію, що буде моя.

— Чусте, люди, — крикнув пан, звертаючися до присутніх, — як то він мудро говорив проти панів, правда? А тепер сягає по руку моєї дочки і сам хоче бути паном. Чесно то? — Зовсім не хочу бути паном, — відповів Дум'як. — Я вам про маєток нічого не говорив і не хочу його. Маю свого настільки, що вижию з праці рук і жінку з дітьми погоду. Вашого маєтку мені не треба.

— І не лакомся! Ото до чого договорився! Ну, буду знати надалі, як з вами говорити. Добром з вами не вийдеш на своє, то я ще покажу вам, що я тут пан!

І, не прощаючися ні з ким, він ухопив свій капелюх і вийшов із ванькира.

— Ну, насипали ж ви йому! — сказав Яць Дум'якові. — Ще такого зроду, певно, не чув.

— Най чує тепер! — сказав Дум'як. — Цікавий я, що то він скаже після сього, як я до його дочки сватів пішлю!

— Та невже ви на правду?

— А то що ж? Не вільно мені? Дівка мені сподобалася та й я їй до душі. Маєтку його не хочу, а її він не зіпре.

Тимчасом коршма заповнилася знов людьми, сим разом дівчатами й парубками, що збиралися туди щонеділі на танці. Заграли музики, почувлися ритмічні стуки чобіт о підлогу, співи та вівкання розбавленої молодечі. Товариші повихо-

дили з ванькира і змішалися з юрбою. Дум'як і собі пішов у танець. Дівчата горнулися до нього, хоч знали, що він любить з панною із двора. Перетанцювавши пару разів, він під час паузи взяв у музики скрипку і повів смиком по струнах.

— Заграйте, Костю, заграйте! Хочемо послухати, як ви граєте.

Він почав коломийкою, далі перейшов на тужливу думку, на якісь веселі, підскоцькі мелодії і знов зотягнув сумної. Тони й мелодії були всім знайомі, та проте виконання було якесь незвичайне, що зворушувало душу. Та ось він покинув натоптані стежки і пустив поводи фантазії. Скрипка немов заговорила живим язиком. Тони почали капати в душу росю, почали свистіти, як вітер у берегах, сміятися, як сонце на веснянім небі, а нарешті заплакали, застогнали і заридали, як невольник у кайданах. Усі присутні дух у собі притаїли. Се не була ота проста скрипка, що промовляла до них хоч без слів, а так виразно і досадно, що виливала їх горе і щастя й надії. Се була жива істота, якась таємна душа, що з того дерев'яного струменту сміялася, журилася та ридала, уділяючи їм своє чуття. Всі, не тямлячи себе, йшли за тим чародійним голосом і нарешті розплакалися, як діти. І в самого Дум'яка сльози закрутилися в очах. Він положив скрипку на столі і глянув по присутніх.

— Ей, ви, дрантя моє кохане! — промовив, устаючи. — З вами хіба пити і плакати, а розумного слова від вас і не жди!

І за сим він вийшов, поки всі присутні, мов засоромлені, втирали сльози.

III

Пан був сердитий. Справді, він наслухався сьогодні таких речей, яких не чував досі ніколи і про які в своїй панській заскоружлості навіть думкою не вів ніколи.

— Анархіст! Правдивий анархіст! — бубонів він сам до себе, простуючи стежкою через сади на попівство. — Ну, чи чував хто таке з уст хлопа! Всі святі основи життя, власть цісаря, повагу дідача, усталені порядки суспільні він топче ногами. Продай їм двірську посілість, щоб і слід не пах ніякого панства, дай йому ще, хамові, свою доньку за жінку,

знизи себе до того худоб'ячого стану, в яким і вони живуть, жлопай з ними горілку в коршмі і ваййся, як свиня, під жидівськими лавами, отоді будеш їм любий, тоді назвуть тебе татом і сусідом! Ну, не дождетє! Ще й грозять! Певно, я в їх руках. Схочуть — запалять, зрабують, уб'ють, — хіба я можу встеретися або оборонитися проти черні? Може, справді краще спродати все і йти в місто жити? Ну, але того не дочекають, щоб я їм продавав свою землю. Як маю продати, то знайду їм такого пана, що їм потрафить доїхати кінця. Та поки що ще нема страху. Завтра прийдуть ландсдрагони — знов готова бути біда, як почнуть бити, готово хлопство кинутися на них і на мене. Та ні, вони, як той кінь турецький, хоч великі, та дурні, не осміляться кинутися на «цісарських дітей», стерплять так, як терпіли торік. Ну, поборемося! Поки уряд держить нас у своїй опіці, поти можемо дозволити собі дещо.

Отак покріпивши себе духом, пан Субота добрався до попівства. Не стукаючи, він отворив сінешні двері і подався до покою, що був обставлений м'якими меблями і служив священникові як прийомна для гостей з вищого стану. Мужиків він звичайно приймав зимою в кухні, а літом на ганку або в своїй канцелярії, обставленій дубовими лавами, таким же столом і такою ж шафою з метриками та парафіяльними паперами; до своїх покоїв не допускав їх ніколи. Шляхтич, він нізащо не міг стерпіти «хлопського духу».

Грушатицький парох, о. Квінтіліан Передримірський, був статний і поважний чоловік, літ понад 60, з тої генерації попів, що, вихована в аристократично-шляхетським дусі, в ненависті і погорді до мужика, і свій руський патріотизм віднаходила в тих чудернацьких і обскурних викладах на так званих «руських курсах» при йосифінським львівським університеті, які слухачам тих курсів та й їх старшим сучасникам, парохам «antiquae, educationis»¹, тобто круглим неукам, видавалися верхом премудрості і змістом освіти. Отець Квінтіліан і досі залюбки цитував напам'ять уступи з тих викладів, які мав записані в грубих зошитах, і не признавав понад них ніякої науки. Він любив особливо молодших священників з «нового студіум» зацукувати «теологічними» питаннями вроді

¹ [Старовинного вихованія].

таких:

— Како может ся изобразити тіло человеческое?

І, надармо підождавши на відповідь, тріумфально виголосував:

— Ага, правда, що навіть того не знаєте. Отже, слухайте! Тіло человеческое может ся изобразити чрез понятіє махини, а то махини механичної, параболичної и гидравличної. Ну, а що таке душа?

Молодий теолог відповідав такою або сякою модною дефініцією, але о. Квінтіліан уперто хитав головою:

— Куди, куди вам, молодикам! Слухайте, як нас учили: «Душа єсть сущое, которое себѣ самому о себѣ самом и о вещах всѣх себѣ положених є свѣдомое». Ось дефініція! Не те, що ваші. Є що в рот узяти.

З усім тим він був руський патріот, типовий представник того старого попівського патріотизму, що бачив націю виключно в попівській касті, беріг старанно всі її привілеї і кривим оком дивився на «вторженіє хлопства» в чисту попівську расу. Його ідеалом було попівство діличне, що переходило з батька на сина і держалося століттями певних околиць. Щодо язикових поглядів, він був безумовним прихильником церковщини і вживав «хлопськое нарѣчіє» лише в розмові, борони Боже в писанню. Маркіян Шашкевич, Вагилевич, Головацький і інші їх товариші, що в 30-их і 40-их роках, незважаючи на цензурні тиски, пробували класти основи нової, народної літератури, були в його очах молодики, новатори, знаряди польської інтриги, небезпечні агенти революції, яких повинна переслідувати і світська, і духовна власть, бо ж і в церковні справи вони вносять розстрій та вільнодумний дух. Та рівночасно він був противником поляків, уважаючи їх усіх за «підшитих революцією» та обурюючися на їх заходи коло латинізовання руського обряду, на їх інтриги проти руської ієрархії та на їх зневажливе поводження з руським сільським духовенством.

Не раз на празнику, по десятій лампці вина, він з іншими попами-патріотами зотягав польську, але русинами зложену пісню:

Kto Lach, ma strach!
Car ostro zdrajców napiera,
Wolność zmyślona odbiera!
Paskiewicz niech żyje!
Na zgubę — na czyje?

Сі остатні слова вимовлялися остро, з-московська і будили великий запал серед попів-патріотів.

У р. 1848 о. Квінтіліан кинувся був у вир політичної агітації; на народних вічах у маю і червні промовляв завзято проти поляків і за се потерпів: одно з таких віч розбила польська гвардія народова, маючи головню на меті «zabić rora, co na Polskę czeka»²; о. Квінтіліан таки й дістав децицію і спасся від гіршого лише розпучливим скоком крізь вікно на вулицю. Восени того ж року він зробився завзятим речником поділу Галичини на польську і руську часть, та й тут знову потерпів несподіване «посрамленіє» від своїх власних парафіян. Кілька разів він на проповідях загівав їх до того, щоб підписали поголовно всім селом петицію до державного сойму за поділ Галичини, та, на диво, чим остріше і горячіше він промовляв за тим, тим опірніше ставали проти сього підписування грушатицькі мужики. Вони були принципіальні вороги всякого підписування, боялися, що се буде «або на панцину, або на більші податки», і ніякі докази та масні лайки о. Квінтіліана (без лайок жадна його проповідь не обходилася, і тут, в тих лайках, він володів чудовим лексиконом широко-народних зворотів) не могли переконати їх. Підписи йшли пиняво, а інші просто говорили: «Гомость, все ви то дуже красно говорите, але ми не підпишемо». Тоді о. Квінтіліан ухопився остатнього способу. Раз у неділю, коли церква була повна народу, він велів паламареві позамикати всі двері церкви і заявив зібраним, що поти їх не випустить із церкви, поки всі не підпишуть петицію за розділом Галичини. Та тут він наскочив на горяче. В церкві зробився страшенний гвалт, посипалися лайки на попа і на всю попівську політику. Хлопи не вважали на святість місця, але цабанили о. Квінтіліану також порядним запасом свого лексикона.

¹ [Хто лях, має страх!
Цар гостро назирає на зрадників,
Видуману свободу відбирає!
Паскевич хай живе!
На погибіль — на чюю?
Ляхів, ляхів, ляхів!]

² [Забити попа, що гавкає на Польщу].

— Попе, не мішайся в не свої річі, а то зв'яжемо зараз і таки в ризах поведемо до циркулу! Ти гадаєш, що ми такі дурні, не розуміємо, куди ти нас тягнеш. Ми хочемо бути під цісарем, а не під попами. А ви би хотіли взяти нас у руки. Не стало панської панщини, то ви би хотіли накинути на нас свою попівську панщину. Знаємо ми вас, п'явки людські! Зараз тут давай ті аркуші з підписами! Сюди з ними!

І, вирвавши від о. Квінтіліана аркуші з підписами (а він збирав їх по всіх селах повіту), подерли їх перед його очима на шматочки, а самому загрозили, що його «обезвічать», коли захоче далі займатися полтикою. О. Квінтілан, вийшовши із ними разом з церкви мокрий, як із лазні, нікому не оповідав про сю катастрофу своєї політичної акції, але хлопів зненавидів ще дужче і давав їм се чути в своїх щоденних парадях яльних та сусідських зносинах з ними.

З грушатицьким дідичем жив о. Квінтілан також не в найліпших відносинах. М ж ними ще за панщини раз у раз виходили свари і навіть процеси за якусь скіпщину, за доставу топлива з панського ліса, за право польовання, до якого о. Квінтілан був великий охотник, за риболовство і тисячі інші придирки. О. Квінтілан не вірив у руськість пана Суботи і вважав його таким самим «поганим ляхом», як і інших дідичів. Дідич зі свого боку називав попа дереуном і часто заносив на нього скарги до консисторії та до циркулярної власті за надужиття в рубриці *jura stolae*¹. Та проте вони, особливо тепер, по скасованню панщини, досить часто сходилися на розмови. Особливо дідич, приголомшений випадками, не маючи дома, крім німичної жінки і одинокої дочки (друга була замужем аж десь на Поділлю), ні з ким слова розумного промовити, часто заходив на попівство, щоб «відвести душу». От тим то й сьогодні його прихід не здивував нікого. О. Квінтілан був удовець, і до того бездітний, і держав у себе господиню, якусь повдовілу попадо, стареньку вже, поморщену жінку, що поза кухню і шпіжарню не бачила й не знала світа. Тож не диво, що й о. Квінтіланові не раз хотілося побалукати хоч би й з таким несимпатичним чоловіком, яким був для нього пан Субота. А ще сьогодні були спеціальні причини,

¹ [Попівські права].

задля яких пан бажав поговорити з попом.

Привітавшись з о. Квінтіліаном, який власне встав був від вечері, пан Субота, не сідаючи, вхопив попа за пояс долонею і, тягнучи його та торгаючи до себе, не то говорив, не то кричав аж до задишки:

— Ні, не витримаю довше з тими хлопами! Неможливо, єгомость, неможливо! І відки вони такого духа набралися? Таж се страх, страх, страх подумати!

І він чимраз сильніше торгав о. Квінтіліана, потрясаючи його наповнений живіт.

— Паночку, — відповів з косим усміхом о. Квінтіліан, силкуючись увільнити свій пояс від панської долони, — поперед усього я вам не трепета, якою б ви були обов'язані трясти, а по-друге, сідайте та висапайтеся, — може, чайку позволите? Пані Климентова, просимо чайку по скляночці, — а по-третє, зберіть дух та говоріть порядком, що сталося.

Пан Субота пустив єгомостів пояс, сів на фотель, відхлипався, випив душком поставлену перед ним чашку чаю і потім, пальцями обтираючи вуса, витріщив очі і, похилиючися до о. Квінтіліана, мовив з таємничим притиском.

— Кажу вам, єгомость, кінець світа! Я вже думав, що в сорок осьмим році світ кінчиться, та бачу, що ще мало на нас кари допустив Господь. Видно, ще гірше щось нас чекає.

— Що ж таке вельможний пан побачили?

— Вельможний пан! — скрикнув, немов ображений, пан Субота. — Що ви, отче, звете мене вельможним паном? Звіть мене жебраком, банкрутом, то будете мати рацію. Адже ось провідна неділя, а в мене ще ані скиби не орано!

— І в мене не орано. Через вітри.

— Ну, та вам зорють. Але мені бо не хочуть. Уся громада сприялася. «Хіба під вояцькими канчуками будемо робити, а інакше ані руш!» Ну, чи чував хто таке? Ну, та вже я їм зроблю те медоумеденіє, чи як то ви кажете? Післав по ландсдрагонів і горілкою напою, щоб добре-добре-добре били. Наймають, чого хотять.

— Сице подобає, — мовив о. Квінтіліан. — Хотящому буде і приложитися. Вони то оправдуються, що якби добровільно пішли на вашу роботу, то ще готова вернутися панщина. Вже я повчав їх, і толкував, і патент відчитував, і поясняв, що цісарське слово невідкличне, — та що ти дурням зробиш!

Не розуміють і не вірять.

— Не кажіть так, отче. Вони не дурні, хоч свого розуму не мають. Є між ними такі вчителі, такі апостоли, що їх наводять на все лихо.

О. Квінтіліан випростувався і протягнув лице. Очевидно, панське підозріння було вимірене на нього та на його собратів.

— Але ж, пане дідичу! — зачав він ремонструвати. Та дідич зупинив його:

— Ні, ні, я не про вас і не про священників, хоч є й між ними апостоли бунту та незгоди між хатою і двором. Є, того не заперечите. Але тут щось гірше показується. Між ними самими показуються далеко гірші фанатики. Нічого святого, ніякої поваги, — просто анархісти!

Пан Субота старався вимовити се слово так, щоб викликати якнайбільший страх у свого слухача.

— Що ви мовите? — скрикнув о. Квінтіліан. — Анархісти? По наших селах?

— Не по інших, але в нашім, у Грушатичах. Адже ось тільки що я зайшов до коршми і мав там розмову з тим мудрагелем — як то його? — з тим довгов'язим Костем Дум'яком. Знаєте, аж мороз по мені проходив, як я слухав, що той чоловік говорив! Таже за те шибениці мало. Не треба нам панів, не треба нам дворів.

— Ну, та се й правда, — бовкнув о. Квінтіліан, — подумати глибоше, то справді, нащо нам їх?

— А, то й ви тої самої співаєте? — скрикнув пан, зриваючися на ноги. — Ну, добре, буду знати, де шукати вчителів, що навчають хлопа на такі думки.

У о. Квінтіліана пішли мурашки поза спиною від сих дідичевих слів. Він і собі ж схопився з крісла, вхопив пана дідича обома руками за плечі і втиснув його назад у фотель.

— Але ж, пане дідичу! Я жартую!

— З такими річами не можна жартувати! — сказав дідич, важко дишучи. — З огнем жартуйте. Адже хлоп, як дитина. Скажете йому: не треба пана, то що йому значить піти і вирізати всіх панів? Як не треба, то най не заваджають! А ви подумайте: сьогодні ви йому скажете: не треба панів, а завтра він сам собі скаже: не треба попів! І що тоді буде?

О. Квінтіліан усміхнувся якомсь на кутні зуби і сказав

гірко-солодко:

— Ну, пане дідичу, то так не можна... Вже хлоп не такий дурний, щоб не бачив різниці. Духовенство стоїть під охороною релігії, а наш народ релігійний, до глибини душі релігійний.

— А в 1846 році не кричали: Ні рапа, ні рора?

— Е, то мазури! Мазури — то дич. Ані крихти релігійности не мають.

— Еге, еге, так ви й кажіть: мазури! Русини між ними були. Як що лихе, то русин пильний ученик. Ніяка релігія не допоможе. Та й зрештою, по правді сказати, яку ви там релігію подаєте?

— Як то яку? — крикнув панотець у почуттю своєї гідності. — Хіба не товкмачу їм: не кради, не чужолож, чти отца свого і матер свою?

— А про пана й байдуже!

— Про пана в заповідях нема, — мовив простодушно о. Квінтіліан, — але в проповідях, то я часто згадую панів. Як прийдеться пригрозити їм, то все кажу: нашле на вас господь панів сто раз лютіших, як теперішні, а по смерті разом з панами будете клекотіти в смолі безконечній.

— Е, вс тися в таку релігію, панотче, як ви нічого ліпшого про панів не вмієте сказати. Та то ж виразна намова до того, щоб панів уважати кровопійцями, грішниками та чортівським насінням.

— Та я про добрих панів не говорю, — оправдувався о. Квінтіліан, — а про злих як же інакше буду говорити? А щодо релігії, то я просив би вас не зневажати її, бо за се можете мати великий клопіт.

Тепер у пана пробігли мурашки за плечима, та він не показав по собі нічого, тільки всміхнувся та, плещучи о. Квінтіліана по плечі, мовив:

— Ей, отче, отче! З вами розговорися по ширости, то вже зараз і образа релігії. Нібито ви самі вірите в те все, що там дурним хлопам говорите! От говориться. Головна річ — пускати страх на хлопа: душу свою згубиш, пекло на тебе чекає! Щоб боявся, щоб не переступив своєї собачої границі, щоб не ласився на те, що не його, щоб краще з голоду здох, а не торкнувся того, що панське або попівське. От як я розумію релігію, ось у чім бачу її громадське значіння.

Пан Біг — що таке Пан Біг? Ми того не знаємо, ніхто його не бачив, але ми з нього робимо незримого, та всемогучого жандарма, щоб пильнував нашого добра, нашого життя, наших родин.

О. Квінтіліан слухав сеї богохульної мови, щільно заткавши вуха, і нарешті пропищав:

— Пане дідичу, замовчіть! Богом вас клену, не говоріть таке. Мені, як священикові, не вільно слухати таких мерзких слів!

Дідич розреготався.

— Ну, ну, я й не знав, що ви такий віруючий. Вибачайте, не буду більше. Але ба, я ж вам іще не доповів про свою розмову з тим анархістом, з тим бунтівником і бузувіром Костем Дум'яком.

— Воистину раб строптивий і прекословний, Individuum non subordinatum! ¹ — зітхаючи, мовив о. Квінтіліан.

— Але уявити собі не можете, до чого він посуває свою безличність! — скрикнув пан. — Каже мені: «найл.пше зробіте, як продасте нам увесь свій маєток». Ну, чи чув хто таке, аби дідич продавав свій маєток своїм підданам?

— Справді, такого у нас іще не було, — хитаючи головою, мовив о. Квінтіліан, — але що ж, дасть Бог, то й таке буде.

— Що? Ви також бажаєте того? — скрикнув дідич.

— Бажати не бажаю, а міркую, що до того дійде. Мужики з землі живуть, їм вона й потрібна.

— А я хіба з Божого духа жию? — гукнув пан.

— Ну, і ви з землі жисте, певно, і я з неї жию, але ми на ній не робимо, ось у чім різниця. А вам як дадуть гроші за землю, то ви собі осядете в місті і без журби, без клопоту, без гризні будете жити з самого проценту. І нікому не будете на очах, ніхто вам не позаздрить, не погрозить. Якби я так міг, їй-богу, пішов би геть із села.

— А відки ж вони стільки грошей візьмуть? — мовив пан уже лагідніше. — То ж не багателя! То сума! Сто тисяч чи двісті тисяч!

— То вже їх річ. А вам при таких розмовах не сердитися, тільки сказати: «і овшім, людоньки, з дорогої душі продам!

¹ [Непокірна особа].

Кладіть гроші на стіл і беріть собі все».

Пан звів голову і міркував щось хвилину.

— Се правда! — сказав нарешті. — Се ви розумно сказали. Нехай купують. Своєю дорогою, я їм таку цну заломлю, що за голови похапаються. Добре. Але той гайдамака ще одно сказав мені, таке, що в мені аж кров скипіла. Сказав, що хоче мою дочку сватати.

— Молодець! — аж цмокнув о. Квінтіліан.

— Що? І се вам подобається?

— Хвалю за відвагу. Чому ж би не попробувати щастя, ха, ха, ха! — реготався панотець. — Ну, але кажіть, що ви сказали би тим старостам, якби він справді прислав їх до вас сватати дочку?

— Повистрілював би їх, як псів!

— А що ж вони винні? Куди їх післали, туди йдуть.

— О, я б їм показав, куди від мене дорога! — сердився пан.

— А я думаю, що ви все таки спитали б і свою доньку, чи хоче йти за Костя, — мовив панотець, і на його устах заграв іронічний усміх. Він так само, як і всі в селі, знав, що панна Галя кохається з Костем Дум'яком і часто сходиться з ним на вечорницях у селянських хатах.

— Що, я б її питав! — скрикнув пан Субота. — Що то, я їй не батько, щоб не міг її наказати? Їй уже трафлялися два пани, один навіть граб'я. Ну, вона відказала їм, і я не хотів її силувати. Один, бачите, скрофулічний та й сам добре злямпартований, а другий п'яниця і картяр. Ну, я вже знаю таких, то й подякував їм красенько за честь. Але щоб мені простий хлоп, та й ще такий анархіст, смів думати про мою дитину та й навіть свататися до неї, сього, як світ світом, не бувало й не буде.

— Як Бог дасть, як Бог дасть! — знов якимось іронічно додав о. Квінтіліан.

— Як то, як Бог дасть? — осердився пан Субота. — Що тут Бог має диспонувати, де моя повна власть і сила? Тут мені й сам Бог не має нічого до розказу, бо я її батько і дам її, кому схочу. А мала б йти за хлопа, то волю її поховати.

— Так то, так, — мовив священик, — а все таки буде, як бог дасть, а не інакше.

— Ну, знаєте що, — сказав пан Субота, — то най вам буде, як Бог дасть, а мені так, як я запоряджу. А тепер іще

одно. Знаєте, я якось боюся завтрішнього дня.

— А чого вам боятися? Ландсдрагони будуть, то вже вони не дадуть вас скривдити.

— А ландсдрагони будуть та й поїдуть, а я все лишуся серед тої мужичні.

— І що, боїтеся їх?

— Та як би вам сказати? Під час панщини чоловік жив собі, ані гадки не мав. Усе йому мусило бути, хлоп не смів ані скривитися, а тепер підіть ви, як собі розбирають! Адже у такого хлопа, ще й підбунтованого такими анархістами, як отой Дум'як, розваги мало. Від слова до діла рукою подати.

— Що ж би я міг вам порадити на се?

— Могли б. У вас там, у ваших требниках, є, десь чував я, така молитва, таке закляття, що, мов невидимим муrom, може оградити дім від злодіїв та підпальників і чоловіка від скритовбійців. Правда то? Є такі молитви і заклинання у ваших требниках?

— Може, де в давніших були, але тепер їх не друкують.

— Є, я чув, що деякі попи мають їх у старих писаних требниках. Але бояться відправляти їх, бо в тих молитвах така сила, що якби піп чимось ухибив і відчитував їх без піднесення духа, то зараз на місці сила тої молитви вб'є його.

— Та в мене тут є старі писані требники. Пошукаю, може, знайду таку молитву.

— І ви були б готові відчитати її на моїм обійстю?

— Га, вже побачив би. Коли то така небезпечна річ, то, очевидно, ми б мусили сторгуватися...

— Я не пожалую нічого, аби лише я чув себе безпечним. А то тепер і спати не можу, все здається: ось підпалять, і всі ми в хаті згоримо живцем. Пару разів уже й снилося мені таке, і за кожним разом я зривався зі страшенним криком і мокрий, як у воді вижмиканий.

— То недобрий знак, — поважно мовив о. Квінтіліан. — Видко, нашествіє духов воздушних. А проти них треба твердо закляття. А молитвою і постом їх не прогониш. Пошукаю тої молитви, пошукаю, хоч досі ніколи не доводилось уживати її. Ох, тяжкі часи настали! Духи воздушні зворушилися і каламутять серця людські!

І він побожно завернув очі догори і перехрестився. А коли

пан пішов від нього, він довго ще стояв і міркував, чи справді пан такий дурний і, не вірячи в Бога, дійсно вірить у охоронну силу якоїсь молитви, чи, може, він і сим разом підіймав його на кпини. Тих панів ніколи не зміркуєш.

IV

Ой, несподіванки, ой, несподіванки впали на пана Суботу! Всю ніч його мучили страшенні сні: то він кипів у смолі — проклятий піп наврочив! — то пікся в огні і чув по всьому тілу страшенну спеку, поки не прокинувся, то збунтовані мужики кдали його на землю і бралися приволочити його бороною. Ой, Господи! Що збудиться, то весь мов у лазні викупаний, а засне знов на хвилю, то знов йому всяка погань на сон набивається.

А рано, ще не світало, чує крізь сон тупіт коней, брязкіт ланцюгів, гейкання мужиків — ой, Господи, бунт! Ідуть руйнувати, грабувати, різати й палити. Зривається, — справді, на ганку купка мужиків, а за парканом на дорозі довгий ряд коней. Мужики стукають до дверей. Пан перехрестився і вийшов до покою, з якого вели на ганок скляні двері. Не відчиняючи дверей, він запитав крізь шибу:

— А чого вам треба, люди?

— Та на роботу приходимо.

— Як то на роботу? Хто вас пригнав?

— Та ми не худоба, прошу пана, аби нас гнати. Самі прийшли.

— Самі прийшли, — повторив пан, вухам своїм не вірячи. — Адже вчора клялися та зарікалися, що не підете, а сьогодні що вам сталося?

— Та то Дум'як оголосив по селі, що можна йти.

— Чому ж сьогодні можна, а вчора не можна було?

— То того пан не знають? Адже ми до вчора вірили, що панщина ще не скасована, що цісар дарував її лиш на пробу, чи схочуть хлопи добровільно панам і далі робити. То ми й постановили собі, — аби нас різали, а на роботу не йти, хіба під цісарським примусом.

— Ото дурні! Та й за те за рік скільки канчуків наліся! Ну, а що ж сталося тепер, що приходите добровільно?

— Та вчора Дум'як був у місті та чув, як там витрублю-

вали та вибубнювали, що панщина пропала навіки, а пани дістануть за неї сплату облигаціями.

— Ото новина! — засміявся пан. — Та чому ж ви мене не спитали, я се ще перед роком знав.

— Як ми мали питати, коли пан усе такі забурені ходили та на нас вовком дивилися?

Отак розв'язалося непорозуміння, і мужики, немов на лотерію виграли, пішли на роботу до пана, щоб заробити хоч на тютюн та горілку, а пан, урадуваний та розсмішений їх непорозумінням, вернув до покою

Його жінка мала спаралізовані обі ноги, і вже оце п'ять літ її возили в кріслі. Зрештою вона була весела, жартовлива жінка і в противенстві до свого чоловіка не боялася нічого, а особливо мужиків.

— Я їм нічого злого ніколи не робила, а не одного й рятувала з біди, то в мене сумління чисте, і ніхто мені не зробить кривди. А ти, — говорила до пана, коли сей жалувався, що по ночах мучать його страховища, — ти, видно, маєш нечисте сумління, то терпи тепер.

— Що там сумління, — нерадо бурчав пан. — Я також нікому кривди не зробив. А що карав, та в арешти саджав, та сікти велів — то се ж моє право, сього вимагала дисципліна, без сього би чоловік між тим хлопством за пса поваги не мав. Без того не можна було.

— Ну, то й задоволься тим, що мав колись повагу, а тепер не маєш.

Пана ся резолюція мало заспокоювала, та тепер, вертаючи з ганку до покою, де вже на столі стояла заставлена кава, він був веселий і реготався сердечно.

— Представ собі, М лечко, хлопи до вчора не знали, що нам за панщину буде плачено.

— Не знали? То як же вони думали?

— Мабуть, думали: один цісар подарував, другий може відібрати. І все боялися, що як лише вони добровільно підуть до панів на роботу, то панщина верне знов, цісар велить їм робити на віки вічні. І для того воліли торік буки брати від вояків, ніж іти добровільно на заробок.

— А, Господи! — скрикнула пані. — І так вони через свій недогад канчуків набралися! І ти знав се і не заспокоїв їх давно?

— Я знав? Хіба я знав, чого бояться? «Не хочемо йти на роботу, хоч нам які гроші давайте, та й не хочемо». Що ж мені було робити? І по інших селах було так само, і скрізь аж під ландсдрагонськими канчуками робили.

— О, Господи, Господи! — зітхала пані. — А я то скільки наплакалася, скільки їх напросилася!

— І шкода було твоїх сліз і слів. Дурня і в церкві, а руського хлопа й на свободі б'ють. Він не доріс до свободи, любить ярмо так, як кобила батіг.

В тій хвилі почувся знов рівномірний стук кінських копит і знайомий голос воєнної трубки. Се приїхали ландсдрагони. Пан Субота, голосно регочучись, вибіг на подвір'я і привітався зі знайомим капітаном.

— Пане капітане, запізно прибули! — кричав він.

— А що сталось? — з жахом запитав капітан. — Я й сам боявся, щоб не було якого конфлікту.

— Та нічого, Богу дякувати! — сказав пан. — Усе минулося, весь страх, усе роздрознення, вся їх упертість, усе се була тільки одна помилка. Представте собі!

І він почав капітанові вияснити, в чім було діло. Капітан також засміявся.

— Ну, такого б і не придумав! От ще фанатики! І дістали ж торік за своє! Ну, але позвольте, ще піду вашій пані ручки поцілувати.

— А я так раджу, пане капітане, Вашу компанію ведю тут троха погостити, бо задурно їхала, і нехай вертає назад, а ви лишіться сей день у нас. І так ваша служба тут почислиться.

— Добре, — мовив капітан і, видавши компанії відповідну інструкцію, пішов до покою.

Привіталися з панею Суботовою, капітан випив каву, яку подала Галя, і тільки зачав оповідати якісь міські новини, коли служниця ввійшла і сказала пошепки до пана:

— Хлопи прийшли, прошу пана.

— Що за хлопці?

— Та так, із села.

- Чого хочуть?
- Та хочуть поговорити з вельможним паном.
- А багато їх?
- Та два... чи три.
- Проси їх сюди.

За хвилину ввійшов Яць Коваль і Степан Чапля, сей остатній держав хліб під пахою.

— Слава Ісусу Христу, — сказали вони.

— Слава навіки. А чого ви, люди?

— Прошу вельможного пана, просимо хліб святий на стіл положити, — сказав Коваль.

— Кладіть.

— Просимо вельможного пана, чи позволите нам сказати те слово, задля якого ми сюди прислані?

— Кажіть.

— Отже, ми ловці-молодці, сім літ на лови ходили, до сього краю заблудили. Прислідили ми куницю.

— Ах, ви, драбуги! — скрикнув нараз пан, зірвавшись з місця. — Ви смієте?

— Ми ж просили у пана дозволу, — сказав спокійно Яць.

— І ви сміли приходити до мене з такою безличністю? Хто вас прислав?

— Вельможний пан знають так само, як ми.

— Де він? Кличте його сюди!

Дум'яка не треба було кликати. Він весь час стояв у передпокою і шептав зі своєю улюбленою Галею.

— То ти, Костю, наравду робиш собі сміх з мене? — визвірився на нього пан.

В тій хвилі капітан устав з місця, підійшов до Костя і подав йому руку.

— А, Дум'як! — промовив до нього. — Ти вже на урльопі?

— За абшитом, пане капітане. П'ятнадцять літ *treu und redlich*¹ прослужив.

— Ви його знаєте? — запитав пан.

— Ну, якже, хто би не знав Дум'яка, що був *Vordermann*² у гренадерським полку! Любимець усіх генералів.

¹ [Вірно і чесно].

² [Передовик].

А ви чули, як він грає? Знаєте, будши в Відні, заслужався, як грав Паганіні, та й почав собі ж на той спосіб. Варто послухати! Граєш іще, Дум'як?

— У мене тепер роботи багато, рідко коли і в неділю за скрипку беруся.

— Генерал від гренадерів дарував йому скрипку. Талановитий чоловік, шкода, що невчений. Але що ви тут за комедію показуєте? Бо я не зрозумів, що сей чоловік говорив і пощо вони хліб на столі поклали?

— Се у них звичайні обряди при сватанню, — сказав пан. — Я також зразу не догадався.

— При сватанню? Значить, прийшли пана дідича просити на весілля?

— Дідька лисого на весілля! — скрикнув пан. — Прийшли сватати мою дочку за отсього опуда!

— Ви? Дум'як? — дивувався капітан.

— Так, пане капітане, до розказу. Я чесного роду, тепер вольний чоловік і господар, панна Галя мене любить, до панства її не тягне, і дала мені слово, що піде жити зо мною. От я й приходжу до пана дідича зі сватами.

— Мовчи, рекрутське вухо! — крикнув дідич, удаючи, що дуже сердиться, хоч на правду йому робилося якось смішно з усеї сеї пригоди. — Мовчи, не смій мені навіть згадувати про своє дурацьке сватання. Я тебе ані бачити, ані чути не хочу, ти анархіст, ти на шибениці скінчиш, а моїм зятем не будеш, як світ світом.

— Поперед усього, — холодно і спокійно відповів Кость, — до сватів чемні люди говорять без крику. Так уже звичай велить. Можете нас відправити, але чести нам не уймайте. І я вам не рекрут, а вислужений фельдфебель від цісарських гренадерів.

— А будь ти собі сам вислужений дідько, то я тебе не хочу знати! — скрикнув пан і тупнув ногою. — Альо, старости, беріть свій хліб і забирайтеся з Богом до дідька!

Спокій і певність Дум'яка драгували його. Він аж задихався і спотів спересердя, хоч на дні душі чув усю несерйозність і Дум'якового спокою, і своєї сердитості. «Се ж комедія, не жадне дійсне сватання, — думалось йому. — Де ж таки се чувано й видано!» І, обертаючися до своєї жінки, що досі весь час мовчала і дивилася на ту сцену, промовив до неї:

— Мільцю, чуєш, що за комедію робить з нами отсей хамло! Він, недавній підданий і свинопас, підіймає очі і простягає руку по нашу дитину!

— Що ж, — мовила пані спокійно, — треба її спитати, чи піде за нього.

— Що, її питати? — знов не на жарт озвірівся пан. — Та яке вона має право рішати тут, де ходить о гонор усеї родини? Я її радше в монастир запру або в домовину зложу, а не дам за мужика.

— І я би радив запитати панну Галину, — сказав капітан. — Адже як вона не захоче йти за нього, то все балакання відразу стає безпредметове.

— Еге, як не захоче! — мовив пан, махнувши рукою. — Якби то вона була панна аристократка, з великими амбіціями і високим тоном, то, певно би, не схотіла. А то ж вона у нас дурна, проста, зросла більше з мужиками, ніж з нами, то боюся, що їй сей валило якраз буде до вподоби. Ні, краще й не питати її.

Та мати вже подзвонила срібним дзвінком, що лежав на столі біля її руки, і Галя ввійшла до покою. Була се дівчина 22 літ, крепка, здорова й рум'яна, з блискучими очима, низьким чолом і круглою, як молоко білою, борідкою, зовсім не похожа на дурну та просту, а, навпаки, зовсім свобідна і самостійна в кождім своїм руху, в кождім слові.

— Галю, дитино моя, — мовила до неї мати, — ти знаєш отсього парубка?

— Як же не знати, знаю! — мовила Галя, і лице її обілялося ще густішим рум'янцем.

— І знаєш, чого він прийшов до нас?

— Знаю.

— І що скажеш на се?

— Піду за нього.

— Що? — скрикнув батько, хоч відразу надіявся такої відповіді. — Підеш за нього, за хлопа, неотесаного, злидаря, що нині не п'є, завтра може розпитися?

— Що може бути, того ніхто не знає, — скромно, але твердо відповіла Галя. — Я можу завтра вмерти.

— Воліла б нині вмерти, ніж маєш таке говорити! — скрикнув пан, тепер почувачи, до чого воно справді йдеться.

— Антоне! — з докором промовила мати. — Гамуйся! Що

ти говориш! Се ж наша дитина.

— Неправда! Не може бути моя дитина! — кричав пан, забуваючи сам себе. — То якась хлопська дитина, яку тягне з двора під солом'яну стріху, до скіпок, вівсяного журу та чоловічих кулаків. Моя дитина ніколи б на таке не пішла.

— Таточку, — озвалася Галя, — а що мене мало тягти до тих кавалерів, яких ви мені раjali досі? Їх титули, що один граф, а другий барон?

— А хоч би й так.

— А один сточений хоробою, напівідіот, а другий п'яниця і картяр, що, видимо, тільки й спекулював на ваш маєток. Я вашого маєтку не хочу і не хочу бути його додатком та його жертвою. Я вже повнолітня і хочу йти за того, хто мені до вподоби. А запирати мене до монастиря, ані навіть держати мене в своїм домі проти моєї волі ви не маєте права.

— Не маю права! — аж скрикнув пан. — А ти відки до того приходиш учити мене права?

— Бо бачу, що ви його не знаєте, коли таке говорите. Я такими словами не дам себе залякати.

— Побачимо, чи се пусті слова. А поперед усього забирайся відси з покою. Що родичі скажуть, те й буде.

— Я родичів шаную, — сказала Галя, — але в таких річах, як замужжя, маю свою волю. І наперед вам кажу, не мучтеся ніякими нарадами. Я хочу бути Костева і буду Костева.

— Проти нашої волі?

— Тут я маю свою волю.

— Але ж я тебе прокляну! Я тобі ніколи благословенства не дам!

— То й не давайте. Обійдуся. Аби мене Бог благословив. І мама поблагословить.

Мати всміхнулася до неї, та не сказала нічого.

— Я тебе видідичу! Я тобі нічого в посазі не дам! Іди гола з моєї хаги!

— І піду. Хата, в якій мене на силу хочуть держати, була б мені тюрмою.

— Ну, чи сказалася дівка! — кричав пан. — Що вона говорить! Се ти, анархісте, так збаламутив її! — обернувся він до Дум'яка.

— Я вам казав, пане, що я певний Галі, — відповів Ду-

м'як. — І думаю, що найліпше зробите, відложивши свою сердитість і даючи нам своє благословенство. На ваш маесток ані я, ані Галя не маємо ніякого забагу. Коли хочете, зараз вам тут цесію підпишемо. А чи пустите її з дому голу, чи одіту, се вже ваша річ. Я шукаю жінки-приятеля, щоб мені була по душі і щоб була господиня добра.

— Та що вона за господиня! — буркнув пап. — Нероба, двірська панна, мажнотратниця.

— Се вже ви, паночку, говоріть таким, що її не знають, а я маю свої очі і бачу добре, що бачу, та й чую, що чую.

Сапаючи важко, пан почав ходити по покою, а потім, махнувши рукою на селян, сказав:

— Вийдіть до передпокою. Порадимося!

Селяни, не беручи свого хліба, вийшли, і Галя з ними.

Пан Субота довго мовчки ходив по кімнаті, завзято крутив вуса і спідлоба позирав то на жінку, то на капітана, немов очима питав у них поради. Далі промовив до жінки:

— Що, Мілечко, яка твоя рада?

— Що ж мені радити? Галя в мене добра дитина, послушна, роботяща, і я рада б бачити її щасливою.

— Але чи буде ж вона щасливою за тим неотесаним мужиком, що всею своєю силою ненавидить панів? Адже він не забуде того, що й вона з панів, і, певно, дасть їй се не раз почути.

— Ніби родовитий пан, граф чи барон, не дасть їй десять раз швидше і грубіше почути, що вона йому нерівня, що він узяв її з ласки, що вона простачка і негідна його! Ей, Антоне, Антоне! Згадай, що ми також не аристократського роду, а тепер не такі часи, щоб нам конче тягтися туди, де нас не просять і не потребують.

Пан Субота задумався важко й похилив голову.

— Твоя правда, Мілечко! Нема потреби нам пхатися в ті панські-магнатські круги, де ми й довіку будемо приблудами та приймачами, неналежними до їх сім'ї. Але се ж іще не значить, щоб ми зараз спускалися на дно і мішалися знов з тою чорною расою, з якої ледво вибилися наші діди й батьки.

— Вибилися або й не вибилися, — спокійно і розважно мовила пані. — Навіть життям мало від нього відірвалися, хіба більше звисли на його працю, відвикнувши самі від неї. Ні, Антоне, не вдавайся в такі думки, вони ні до чого не до-

ведуть, а тільки можуть у нашім домі наробити лиха й грижі, розстроїти життя нам і нашій дитині. Сам бачиш, як живе Женя зі своїм вельможним мужем. Що їй з того, що має титул графині! А кілька разів зійдеться зо мною, то, вичекавши, аж лишимося самі, кидається мені на ший, цілує мої руки та плаче-плаче, та приговорює:

«Мамочко, мамочко, втопили ви мене! Нещаслива я навіки».

Для пана Суботи не було се ніякою новиною, що його старша дочка Євгенія, колись славна на весь край красуня, вийшовши заміж за новоспеченого графика Ошустовського, розпусника й марнотратника, тепер важко бідує і опинилася над берегом економічної руїни. Правда, вона з вродженої гордості ніколи не признавалася батькові до свого горя, але батько турботними очима й сам не раз бачив, як сохне та в'яне краса його дочки, як вона насилу здушує свої зітхання і потайно втирає сльози шовковою хустиною, і ся згадка в сій хвилі дуже болюче стиснула його за серце.

— Ну, ти знов починаєш про Женю, — мовив він сердито і відвернувся, щоб тою сердитістю замаскувати своє зворушення. — Сама хотіла графа, я її не силував... тепер має, має, чого хотіла.

— Сама хотіла! — з докором промовила пані. — А ти не хотів? А ти не возив її до нього в гості, не захочував її кокетувати його, не задурював їй голову його титулом, і зв'язками, й протекціями? Ей, Антоне, Антоне! Досить тобі, що поміг утопити одну доньку, а ще й другу хочеш?

І вона нечутно почала плакати, затуливши лице хустиною. Пан Субота знов почав сердито ходити по покою, а потім зупинився перед капітаном, що ні в сих ні в тих сидів як свідок сеї фамілійної сцени і тільки над тим і думав, як вибратися з цього дому.

— Вибачайте, пане капітане, — мовив пан до нього, — що заставили вас слухати сеї прикритої розмови. Отак нам не щастить з нашими дітьми! Син-одинак уже був на університеті і згинув у поєдинку. Дочка одна бідує за графом, а друга — чуєте самі — наважилася йти заміж за мужика, підданого... Ну, чи чув хто таке? Адже се такий скандал, що я й подумати ясно про нього боюся. А тут ще й жінка... ну, скажіть мені ви, чоловік чести, що мені тут робити і як поступити?

Капітан помовчав хвилю, морщачи свої густі брови, а по-

тім сказав:

— Не легко мені радити в такій важкій справі. Та й відки я приходжу до того? Що найбільше хіба міг би сказати: обоє молоді подобаються мені. Дум'яка знаю досить добре і маю переконання, що він чоловік чесний і з характером. Що скаже, на тім стоятиме. А свою дочку ви ліпше знаєте, то вам і лекше зміркувати, чи вволити її волю, чи ні.

— Так то, так, ліпше знаєте! — сумовито мовив пан Субота. — Нібито чоловік може знати жіночу натуру! Сьогодні сього хоче, а завтра давай їй чогось іншого. Захотілося — запрягайте, відхотілося — розпрягайте! Та тьфу на неї! Захотіла за хлопа; то нехай собі йде, а я за дочку не хочу її знати. Агов, люди, свати, ходіть ближче!

Так він крикнув, відчинивши двері від передпокою, де ждали досі свати й Кость Дум'як. Вони ввійшли і стали мовчки біля порога.

— Ну, наважвся ти на мене, — промовив пан до Дум'яка, — то нехай буде по-твойому. Збаламутив ти мою дитину, бери ж її собі, нехай вона тебе баламутить. Я від себе не дам тобі за нею нічого, і ти підпишися мені тут, що нічого не жадаєш.

— І овшім, — мовив Дум'як.

— Так само й вона нехай мені підпише, що зрікається всього за себе і за свої діти.

— Се вже як вона схоче, — завважив Дум'як, коли тимчасом пан Субота розсівся біля стола і важким почерком почав на аркуші стемпльового паперу польськими буквами (по-руськи він не вмів писати) і з усякими обов'язковими каракулями: «*Inter cy za c zy li m i m o w o l n a z g o d a p r z e d ś l u b n a m i ę d z y P a n e m A n t o n i m S w o b o d ą i j e g o ż o n ą, E m i l i ą, z j e d n e j, a K o ś c i e m D u m i a k i e m i H a l i n a, m o j ą c ó r k ą a j e g o o b l u b i e n i c ą, z d r u g i e j s t r o n y. S t a n ę ł a z g o d a w b r e w m o j e j w o l i i b e z m e g o b ł o g o ś l a w i ę n s t w a, n i e c h ą c a z g o d a j e d n a k i ś c w b r e w w o l i c ó r k i i j e j m a t k i z g a d z a m s i ę n a t o, ż e b y m o j a c ó r k a H a l i n a z o s t a ł a ż o n ą w y ż w y r a ż o n e g o p r a c o w i t e g o K o ś c i a D u m i a k a i t o p o d n a s t ę p u j ą c e m i w a r u n k a m i:*

P r i m o: Wyż wyrażony Kość Dumiak bierze ją bez mego błogosławieństwa i sam swoim kosztem sprawia jej wesele, o czym ja, jej ojciec, i wiedzieć nie chcę i na takowe wesele zaproszonym być nie chcę i uczestniczyć w niem nie myślę.

S e c u n d o: Wyż wyrażony Kość Dumiak podpisuje się

на tym документie i zezнає wobec świadców wiarygodnych, że ani сам, ani іменем swej жоны, ani іменем swych спадкобєрцѝ не бєдєє собє ро̀сци̇ жадне̇ претєнсий до мєго ма̇ятку або до жакєйкльєк бад̇ жєго чєсци̇ ani длє сєбє, ani длє своєх спадкобєрцѝ.

Tertio: Z боєм серца ојсѝвского зєзѝвалєжє на тєн слуб жадам заразєм, жєбы ani можа цѝрка ani мѝж прѝзшлѝ зїєч не прѝзнєвалє сїє до жадне̇го покрєѝєнствє зє мнєжє і з мнѝжє фамїлїєжє і з тєго тѝтулѝ не подноєсїлє жаднѝх претєнсий ani прѝсѝб, ani погрѝзєк, лєчєз уважєлє сїєбє самї і бѝлє уважєнї о̀гѝнї за ѝбєчѝх мї і зупєлнє о̀бѝєтнѝх.

На тѝх варункєх стєжє і од нїх не одстєпѝжє подпїсѝє сїє рєкєжє власнєжє Антонї Сѝвѝбѝда ¹.

Оцєй докѝмєнт напїсєвшї, вїн посїпєв єго пїсѝком, жє рєз прочїтєв потїхѝ, поправїв двє-трї блѝдї — бѝ писєрствѝ не бѝлѝ єго рємєслѝ, — а потїм прочїтєв єго на̀голѝс єсїм прїсѝтнїм. Капїтан усмїхєвсє, панї Ємїлїє рєз по рєзѝ здѝвїгалє рємєнємє, алє мѝвчєлє, тїлькѝ мужїкї слѝхєлє з нєбѝжнїм вїрєзєм на лїцѝх, нємѝв жєкѝгѝ Бѝжѝєго слѝвє.

— Ну, жѝ, Кѝстѝю, пїдпїсєшєсє пїд сєю їнтерцїзѝю? — жєпїтєв пєн.

— І ѝвшїм, кѝлї пєн дїдїч пїдпїсѝжѝтѝ, тѝ жє я пїдпїсѝжѝ.

— А вї, свєтї?

— Та мї жѝ? Хїбє тѝ наше дїлѝ пїдпїсѝєвєтї чѝжї єрцєѝзнї? — вїдпѝвїв Яцѝ Кѝвєлѝ.

— Тѝ лїшє жєкѝ свїдѝкї, Кѝвєлѝю, жєкѝ свїдѝкї, жѝ вї бѝлї прї тїм, — жєспѝкѝѝв єго Дѝм'єжє, і свєтї жєдѝлїсє пїдпїсєтї. Так сємѝ жєдѝлїєвсє жє капїтан, єсє посмїхєжѝсє в євс.

¹ [Їнтерцїзє або мїмѝвїльнє жєдѝє прєдєшлѝбнє мїж пєнѝм Антонѝм Сѝвѝбѝдѝю і єго жїнкѝю Ємїлїєю, з ѝднѝє, і Кѝстєм Дѝм'єжєм і Гєлїєнѝю, мѝєю дѝчкѝю, а єго нарєчєнѝю, з дрѝгѝє стѝрѝєнї. Стєлєсє жєдѝє прѝтї мѝєї вѝлї і бєз мѝєго блєгѝслѝєнствє, алє, нє жєжєжѝє жїтї прѝтї вѝлї дѝчкї і її мєтєрї, погѝджѝєсє на тє, жѝб мѝє дѝчкє Гєлїєнє стєлє жїшѝкѝю вїшєнєзєвєнѝєго прєцѝѝвїтѝєго Кѝстѝє Дѝм'єжє, і тѝ на тєкїх умѝвєх:

Пєршє: Вїшєнєзєвєнѝє Кѝстѝє Дѝм'єжє бєрє її бєз мѝєго блєгѝслѝєнствє і сєм на свїєй кѝшт справлєжє вєсїлїє, прѝ жѝ я, її бєтѝкѝ, і жєнєтї нє жѝчѝ і нє цє вєсїлїє нє жѝчѝ бѝтї жєпрѝшєнїм і бѝтї прїсѝтнїм на нѝмѝю нє дѝжємѝє.

Дрѝгѝє: Вїшєнєзєвєнѝє Кѝстѝє Дѝм'єжє пїдпїсѝєсѝтѝє на цѝмѝ докѝмєнтї і свїдѝчѝтѝє є прїсѝтнѝстї вїрѝгїднѝх свїдѝкїв, жѝ анї сєм, нї їмєнєм своєї жїшѝкї, нї їмєнєм своїх спєдкѝємѝєв нє бѝдє мєтї нїжѝкїх прєтєнзїє жѝ мѝєго

У жінки пан Субота навіть не питав, чи вона підпише, а раз же покликав Галю, прочитав ще й їй свою інтерцязу і пресерйозно запитав, чи підпишеться під нею на знак своєї згоди.

— Я, таточку... — почала було Галя, та тут перебила її мати.

— Галюню, не підписуй нічого! Адже бачиш сама, що се все дурниця. Татко пописав таке, що ні в дрова, ні в тріски. Най собі підписує він і хто ще хоче, най підписує й Кость, а ти до того руки не прикладай. А ти, дитино, не бійся того, що там татко городить у своїй ображеній амбіції. Доки я живу, доти ти — моя дочка, байдуже на те, з ким зв'яже тебе доля. А по моїй смерті моя часть — твоя, і ти не маєш чого журитися татковими погрозами. Ходи сюди, дитино! Ходи й ти, Костю. Я вас благословлю щирим, не амбітним серцем, і я певна, що й Бог вас благословить!

Пан Субота при тих несподіваних словах своєї жінки став мов громом поражений, далі, отямившись, плюнув сердито, забурчав щось крізь зуби і вийшов з покою. Всі аж легше відітхнули по його відході, і скромна церемонія тих незвичайних заручин відбулася без нього.

V

У суботу Кость Дум'як з Яцем Ковалем і другим своїм сватом пішов до отця Квінтіліана, щоб дати на заповіді. Проте, щоб просити батька нареченої, не було що й говорити; наречена мала прийти просто до панотця, ніби на візит, бо звичайного товариського життя між двором і о. Квінтіліаном задля браку в нього жіноцтва не було.

О. Квінтіліан знав уже від самого пана, яка йому трапилася причина з Дум'яком; пан з немалим жалем і обурен-

майна, ані до якої-будь його частини ані для себе, ані для своїх спадкоємців.

Третє: З болем батьківського серця погоджуючись на цей шлюб, одночасно вимагаю, щоб ні моя дочка, ні мій майбутній зять не признавалися до жодної кривдності зо мною і з мою ріднею і з цього титулу не підносили жодних претензій, ні просьб, ні погроз, але самі себе вважали і всіма вважалися за чужих мені й цілком сторонніх.

На цих умовах стоячи і від них не відступаючись, підписуюсь власною рукою Антоній Свобода].

ням оповідав йому, як Дум'як розкохав його дочку і не соромився прийти з мужиками і формально сватати її для себе. Панотець зразу не хотів вірити, щоб се було можливе в його парафії, а прочитавши панську «інтерцизу», аж за голову вхопився з неспритворного обурення.

— Як же се можливо? — кричав він. — Адже се розбій на гладкій дорозі! Адже ті хлопи формально силують вельможного пана, силою відбирають вам єдину дитину! Я, яко духовний, не можу на се дозволити, мушу спротивитися сьому всею своєю повагою. Ні, то нечувана хлопська безличність! Такого ще не бувало і не буде ніколи. Я ні за що в світі не дам їм шлюбу.

— Гей, якби то було можна хоч церковною повагою розбити той шлюб, — зітхаючи, мовив пан, — то се було б дуже добре. Але боюся, щоб з того не вийшло ще гірше.

— А то що може гірше вийти?

— Що підуть жити без шлюбу, на віру.

— О, я того не стерплю, — крикнув завзято о. Квінтіліан і вдарив кулаком по столі. — Такої паскуди в моїй парафії не було й не буде. Я їх жандармами розгоню.

— Ну, отче, того не зробіте, — відповів спровола пан Субота, — раз тому, що вона все таки моя донька і я кривдити її не дам, а друге тому, що й жандарм на ваше слово не піде робити безправства.

О. Квінтіліан почервонів, як буряк

— Га, коли пан дідич так кажуть... і самі того хочуть... У мене в селі скоро трафиться такий соблазн, то я зараз шепну жандармові, і той як непишних розгонить. А коли вам се не на руку, то я...

Він аж задихався з несподіваного зворушення. Річ, зразу байдужа для нього, тепер набирала в його очах канопічної ваги. Він чув себе в праві не толерувати в своїй парафії нешлюбного подружжя. Се його душпастирський обов'язок, і від того він не відступить.

— Ну, ну, єгомость, — мовив, удобрухуючи його, дідич, — **се ви вже говоріть кому іншому. Я ж тут знаю ціле село і добре знаю, що тут кільканадцять пар живуть отак без шлюбу, і ви зовсім спокійно толеруєте їх, лише під тим услів'ям, щоб вам раз на тиждень робили панщину. Ви думаєте, що я сліпий і нічого не бачу? Такий ви каноніст, як я канонік.**

Ні вже, ви мені з такими дурницями не виїздіть, а говоріть поважно: чи не можна би вам вплинути спокійним, духовним поученням на того Дум'яка і на мою дочку, щоб вони покинули свої наміри і не робили скандалу? Ось що би для мене було важно і ось чого я в вас хотів просити. А там уже що буде далі, як вам не вдасться, бо про се ще буде час подумати.

О. Квінтіліан при тій пановій бесіді зразу страшенно розсердився, але нарешті пом'як, бачучи, що пан не має наміру робити йому клопоти та тяганини за безправні жадання панщини від селян. Він простягнув своє лице вниз, так що воно сильно видовжилось, мов у чоловіка, близького до безнадійності, і сказав, розводячи руками:

— Пан дідич мають рацію, — неморальности не викорениш жандармами. Та й що з того вийде? А щодо моїх упімнень... ну, спробую ще, але не роблю собі ніякої надії. Щодо панни Галі, то, певно, се панночка з добрим вихованням, і на неї я надіюся мати вплив. Але з тим Дум'яком, недовірком і анархістом, я ледви чи договорюся до чого. Се поганий чоловік, правдива зараза цілої громади. Тут би радше пан дідич могли допомогти.

— А то як? — запитав пан Субота.

— А просто так: прискаржити його в циркулі, що бунтує парід, намовляє до непослуху властям, ну, там... виступає против релігії і церкви... не шанує зверхности, то, може б, його як прикоротили або просто до криміналу замкнули. І пан би збулися клопоту, і я також.

— Вже то я, — в задумі мовив пан, — пару разів говорив в паном циркулярним старостою про того Дум'яка, як про неспокійного духа, але що, староста, знаєте, німець, держиться того закона, як вош кожуха, все мені відповідає: «Herr Schlachziz, gegen Geister haben wir keine Paragraphen»¹. Покажіть мені його злі вчинки, то я зараз цапну його, як і всякого іншого влочинця, а неспокійний дух — was ist daran juridisch?»² І я не міг йому сказати нічого, бо що ж можу йому закинути? Ви кажете: бунтує. Добре, давайте свідків, де, кого й на що бунтує? А так, на голе слово, то йому нічого не вдіємо. Якби то по-давньому, то можна би сказати, що вони

¹ [Пане шляхтич, проти духів ми не маємо жодних параграфів].

² [Що тут є юридичного?]

нині всі, від малого до великого, бунтують, ну, але уряд видить усе те і не бачить у тім нічого небезпечного. А що ж нам робити? Як собі дати раду з тим хлопством?

— Я все своє, — відповів на се душпастир. — Як не можна правом, то треба йти лівим. Заваджає вам Дум'як, баламутить вам дочку, — найміть собі охочих, а такі все найдуться, пересядуть його десь уночі, поламають руки-ноги, розчереплять голову, і тоді відхочеться йому і бунтувати в селі, і женитися з двірською панною. Се у нас найліпший спосіб на такого неспокійного духа.

Пан Субота аж жахнувся, слухаючи сеї приятельської ради, вищідженої так спокійно, таким дружелюбним тоном. «Ну, попик! Ну, душпастир! — мигнуло йому в голові. — Мало чим гірші перед півстоліттям банди опришків організували та й самі на розбій ходили. Отакому звір не свою душу, а своє тіло, та й бувай здоров!» А потім промовив:

— Ні вже, отче, я іншої віри і на такі способи не подамся. А як ви не маєте інших способів на навертання грішників, то на такі способи я не бажаю вам успіха. Легко б я й сам міг опинитися під обухом, а в таким порядку чоловік ніколи не був би певний свого життя.

— Та я по ширости... так, по-сусідськи, — задріботів о. Квінтіліан, присуваючися до дідича і силкуючися взяти його руку, яку сей шарпнув геть від нього. — Пане дідичу, се ж я не зі злої волі... Знаєте, між людьми всяке буває, не раз годі інакше. А втім, я ж нічого так лихого не хотів.

Та дідич не говорив далі нічого, але, взявши капелюх, вийшов із попівського салона, не здоровкаючися і не подаючи господареві руки. Сей своїм звичаєм почав бігати по кімнаті, цмокаючи, спльовуючи та ляскаючи себе долонею по чолі:

— Ото з мене дурень! — говорив сам до себе. — Ото я з великої щирости показав себе пану в гарнім світлі! Ну, нема що сказати, в гарнім! Тепер він піде скрізь голосити, що руські попи — донощики та гайдамаки, без сорому і сумління. Ну, та, на щастя, при тім не було свідків, усьому можна заперечити. І все те задля дурного Дум'яка та його глупого сватання! А нехай собі бере тоту двірську телицю, буде мати з неї потіху. Що то мене обходить? Коли бо ні! Така вже свинська натура: аби лише прислужитися пану! Ей, Квінтіліане, не раз ти вже на тих прислугах попикся,

а нині найгірше. Дай собі з тим спокій, бо справді і люди тебе зненавидять, і пан гордуватиме тобою. Адже ти бачив, не хотів тобі руки подати, пішов, не прощавшись. Ну, се була хвиля роздрознення; надіюся, що його сердитість швидко мине. Треба справді по змозі прислужитися йому. Доберу добрих способів, аби розмовитися з тим Дум'яком і виложити йому на розум, щоб не робив дурниці з тою панною. А там уже побачимо.

Отак був о. Квінтіліан приготований на прихід Дум'яка. Сходячи до передпокою, де по звичаю чекали селяни, що приходили до панотця за ділом, він удав здивованого, побачивши тут Дум'яка з його сватами.

— Ой, ти тут, Костю! А ти чого до мене?

Дум'як підійшов, поцілував його в руку і промовив:

— Хочу дати на заповіді.

— Женишся?

— Так, єгомосьць.

— А з ким, рад би я знати?

— Та єгомосьць знають її: Галя Суботівна.

— Що, що, що? Галя... яка Галя?

— Нашого вельможного дідича донька.

— Ти що, здурів? Що ти гсвориш?

— Що єгомосьць чують.

— Як то, вона, панянка, мала б іти за тебе, простого хлопа?

— Що ж, єгомосьць, що кому судилося, те й буде.

— Ні, се не може бути. І вона годиться на се?

— Зараз тут прийде, можуть єгомосьць саму запитати.

— Запитаю, запитаю. А її родичі?

— Мати благословила нас.

— А батько?

— Згодився, хоч і не благословив. Що ж, його річ.

— Без батькового благословенства? Чи чував хто таке? Се ж не може бути! Я не маю права шлюбу дати.

— То вже як єгомостева воля. А я чув, що часом дають шлюб і таким паннам, що без батькової і матеріної волі втекли з дсму. От у нашого сусіднього дідича Коритовського таке було. Та єгомосьць се ліпше знають.

— Що мене те обходить! То вони собі в латинським обряді, їм усе вільно. А нам, у наших святім гречесько-кафтоличес-

ськім, не вільно.

— Могли б мені єгомосьць показати той припис, аби я переконався, що справді не вільно?

О. Квінтіліан наморщив брови.

— Е, буду я тобі показувати свої приписи, то ти захочеш бути мудріший від мене! Раз тобі кажу, що без батькового благословенства не можна дати шлюбу, та й годі.

— То єгомосьць не приймете від мене на оповіді?

— З таким браком не можу. Як батько не благословить — ні, не йде.

— Добре. Піду зараз до пана старости і запитаю, чи справді є такий припис?

— Що? До пана старости? — скрикнув уже сердито о. Квінтіліан. — Дам я тобі старосту! Що має пан староста мені до розказу в такій церковній річі, як шлюб? Вільно мені дати, а вільно й не дати.

— Ні, єгомосьць, — відповів спокійно Дум'як, — говоріть се кому дурнішому. Вам не вільно не дати, коли нема ніякої канонічної перешкоди. А щоб дізнатися, чи нема такої перешкоди, на те й голосяться оповіді. І я прошу оголосити їх, а там уже побачимо, чи хто зголоситься з перешкодою.

— Е, мудрагель ти, як бачу! Вже як троха світла лизнув, то гадаєш, що все знаєш і можеш кождому диктувати: так роби або не так роби! А то, синку, так не йде! Ти знаєш своє, а я знаю своє і мушу свого держатися.

— Та що ж, навіть як є канонічна перешкода, — перебив йому Дум'як, — то й тут є способи, подають до консисторії або й до самого Риму та й введують дозвіл на шлюб. А за таку перешкоду, як батькове неблагословенство, то я ще й не чув. Прощу єгомосьця не робити собі зо мною жартів і приняти на оповіді та й оголосити зараз завтра першу оповідь.

— Го, го, так тобі спішно! — усміхаючися, мовив о. Квінтіліан. — Та, певно, панна гарна і посажна.

— Я жадного посагу не жадаю від пана дідича, — перервав йому знов Дум'як.

— Он як! Чи бачив хто таке! Панну бере, а посагу не жадає! Панна і віно — голе коліно! Ха, ха, ха!

— То, єгомостику, так, — відповів на се Кость. — Я хоч не богач, а маю настільки, що при своїй праці вигодою й мамувдову, і жінку з дітьми, як які Бог дасть. Богатства не бажаю,

праці не боюся, а коли бог послав мені таку душу, що мене любить і мені припала до вподоби, то гріх би був, якби я розлучався з нею. Що їй там дадуть чи батько, чи мати, то не моє діло, то її власне, на то я не числю і в то не втручаюся. Її річ мати діло зі своєю родиною, а моя річ дбати за неї відповідно до свого стану.

— І ти думаєш, що вона, двірська панна, буде відповідна до твого хлопського стану?

— Думаю, єгомосьць, що буде. Ви ж знаєте, я її ще маленькою вибавив і виносив на своїх руках, коли служив у дворі. Їх було дві сестри. Старша, тепер пані графиня, та була вроджена пані, горда, недотика, остра на слово; а ся молодша, то відразу видно було, що проста, щира, гадав би хто — хлопська дитина. Старша бувало дивиться спокійно, як б'ють людей на панщині, забивають у колодки та морять голодом, — се було для неї щось таке, що так і має бути й не може бути інакше. А отся молодша, то при таких пригодах ховалася геть і плакала, а дивитися на людські муки не могла ніколи. Та й відмалку була в домі якось так як наймичка. Старша стріється, на фортеп'яні грає, виспіває по-французьки, а молодша все більше в кухні та в челядній, з дівчатами жартує та співає, та й робить з ними все, що треба, всякого покривдженого та зневаженого потішить, запоможе, а не раз і випросить від кари. Таку вже їй Бог ласкаву душу дав. І все собі скромна, тиха, трудяща, а оте двірське життя вважала собі за Божий допуст, а не за жадне добро. Все її в село тягло, до хлопської роботи; все надіялася, що панщина ось-ось скінчиться і що в селах почнеться нове, свобідніше життя. Вона з тим і вчилася, аби колись бути корисною на селі, вчилася такого, чого ніякі панни не вчать. От за все те я й полюбив її, як свою душу, і чую, що без неї не міг би й жити на світі. А за що вона мене полюбила, то хіба Бог знає. Я з нею ніколи й не говорив про се, та мені й байдуже. Любов — се Божий дар; кому дасться, бери її не оглядаючи, жий нею, як чистим повітрям та сонячним світлом. Отаке й моє, єгомосьць.

О. Квінтіліан не без внутрішнього зворушення слухав оцих простих, а так глибоких висловів хлопської душі. У нього самого тьохнуло серце; він пригадав собі свою молодість, зразу заглушену шкільними науками, потім зманеровану церемоніями та всякими забобонами, за якими засихало

всяке щире та просте чуття, а нарешті прибуту стараннями за хліб, за наживу, де першою жертвою падала, звичайно, любов, а на перший план виступав класовий чи власний інтерес. І він по скінченню семінарії «з фамілійних обрахунків» оженився з панною «деканівною», значно старшою від нього, яка вдатку показала давно вже не панною, жив з нею, як з ворогом у одній хаті, тим більше, що вона була безплідна, нарікав, що, не будь вона, він був би висвятився в целібаті і був би тепер єпископом, а коли вмерла, забравши двадцять літ його життя, поховав її без жалю, як ненависну заваду. І кілько то їх подібних буває між його собратами! Житють і або заглухнуть зовсім у буденних клопотах, або каються та сердяться весь вік на себе, на жінок, на все оточення, шукають чогось і не знаходять нічого, ані спокою, ані задоволення. І він завидував тому мужикові, якого життя складається так просто й натурально, хоч при тім так виїмково й цікаво. Він подобрів і почав збирати метрики й прилади до писання, коли нараз пригадав собі, що властиво нема ще панни молоді, без якої не можна писати протоколу.

— Ну, а де ж твоя панна? — запитав він, та Кость, не відповідаючи, побіг до кухні, де вже добру хвилю сиділа Галя і розмовляла щось зі старою Климентовою. По хвилі вона ввійшла до попівської канцелярії. Була в панськім, хоч зовсім простенькім убранню, троха зарум'янена, але без змішання і заклопотання. О. Квінтіліан уклонився їй чемно, просив сідати, а обертаючися до Дум'яка та його сватів, сказав коротко:

— Вийдіть і заждіть на ганку.

Кость Дум'як вагався якусь хвилю.

— Ну, чому ж не йдеш? — гримнув о. Квінтіліан. — Не бійся, я ж тобі панну не вкушу, будеш її мати цілу!

Дум'як шез за дверима.

О. Квінтіліан обернувся до панночки з чутливим батьківським видом і, усівши на широких кріслі проти неї, довгу хвилю глядів їй в очі та хитав головою.

— Панно Галю, — обізвався нарешті, — і що се ви робите? Як молода пташка, вилітає з теплого гнізда, та й куди, на яке? Чи вам батьківська хата збридла, материнська рука не мила, пановання надоїло, що ви отак легкокомисно хочете покинути своє місце, свій стан, своє ім'я і спуститися до хлоп-

ського стану? Чи ви обдумали, що се значить і яка тяжка се для вас переміна? Чи ви знаєте становище жінки в хлопській хаті і в хлопській родині і ті тягари та невігоди, які доводяться нести тій жінці? Все життя в тяжкій праці, в гризоті, без відповідного товариства, на людській обмові, а ще коли трапиться муж п'яниця та збиточник — подумайте лише, чи то для вас доля? Ваш батько протівний вашому подружжю з тим чоловіком і просив мене, щоб і я сказав вам своє слово. Отже, щодо самого Костя — не буду вам на нього говорити ніщо негоже, але скажу лиш одно: ви замало знаєте його, занадто довіряєте його словам. Се чоловік неспокійний і несталий, натура бунтівнича, не дійдете ви з ним до добра. А його мати — масна на язик, солодка на словах, але чи ви знаєте, що в ній кипить? Боюся, що то вона вчарувала вас, аби вас притягти до свого сина, аби він був на все село один, аби його слава йшла, що має таку жінку, якої жаден хлоп не сміє бажати собі. Подумайте, панно Галю, і про те, що вам доведеться зійти з батьківського двора сюди, в село, в сільську темноту, де клубиться віковична ненависть до панів, де не знайдете ані потіхи, ані поради і самі стратите свою силу, коли захочете помагати їм. Хто їм pomoже, коли вони привикли споконвіку до свого скотячого стану і не бажають собі нічого ліпшого. Мені аж серце красться на саму думку, що така гарна, розумна і людяна панна хоче втопити себе в такій баюрі.

Панна Галя поблідла троха при тих словах панотця, але швидко заспокоїлася і, всміхаючися, відповіла:

— Помиляєтеся, панотченьку. Я дуже добре обдумала своє положення і бачу, що так, як я рішила, буде найліпше. Мене справді не тягне до панства, мені всміхається життя, заповнене працею і осяяне любов'ю, і я даремно шукала такого життя між людьми мого стану. Не буду вам говорити, що я знайшла там, де зверхній блиск закривав брак серця і брак характеру, де часто за великою панською фумою сиділа брудна спекуляція на мій скромний посаг. Я мала перед собою живий приклад моєї сестри, ясновельможної графині, що з болем серця носить свою графську корону і від першої хвили свого подружжя мусила покинути думку про всяке щастя. Те, що ви говорите про темноту хлопського стану і про положення жінки в хлопській хаті, се у вас — вірте мені, панот-

ченьку — чисте непорозуміння. Ви зі свого становища дивитеся згори на тих простих людей і не привикли заглядати в їх серце, а з другого боку, ви зовсім не маєте змоги заглядати в серце тих людей, яких уважаєте вищою верствою і в яких бачите лише зверхній блиск та панську гордість і недоступність. Якби ви пожили в їх сфері так близько, як я, пізнали справжні уподобання та привички тих людей, то ви, певно, змінили би свій погляд і признали мені рацію, що не хочу доконувати своє життя в їх сфері. А щодо Костя і його матері, то тут я скажу вам лиш одно: знаю їх обоє від маленької дитини. Дум'ячиха виплекала мене свсім молоком, вибивила мене дитиною і обік моєї бідної хорої мами була мені другою матір'ю. А Кость — він вам не подобається саме за те, що відрізняє його від пересічного типу мужиків. Він, як на свій стан, досить освічений, бувалий у світі, гордий і самостійний, сильної волі і смілий у своїх словах і вчинках, і я не можу бажати собі кращого чоловіка. Певна річ, усяке замужжя — лотерія, як для жінки, так і для чоловіка. Всі надії на щастя спільного пожиття можуть розбитися, всі ілюзії розвіяться. Та хіба і в нашім панськім стані воно інакше буває? Навпаки, для дівчини тут безмірно трудніше пізнати жениха, його характер і нориви перед шлюбом, значить, вона далеко більше йде на непевне, ніж я в отьому випадку, де мені судилося відмалечку пізнати дуже добре свого жениха й його матір. Що вам сказати більше? Я йду на сей шлях без вагання, за благословенством моєї мами, а що таточко противиться, се певно болить мене, але я маю надію, що він швидко подоріє і зрозуміє мене, а хоч би й ні, то для його задоволення не могу жертвувати свого серця і свого життя.

О. Квінтіліан слухав тих слів з повагою, яка личила до сеї хвилі, а коли Галя скінчила, він сказав до неї:

— Що ж, ваша воля. Вам з ним жити, а не мені, ані вашому батькові, то вам і рішатися. Я сказав вам усе, що було моім душпастирським обов'язком і про що просив мене ваш батько. Можливо, що й ви маєте рацію, та я ще раз остерігаю вас: обдумайте добре свій незвичайний поступок, щоб потім не жалували його по невчасі.

— Що ж, на те Божа воля. Я не кривлю душею і надіюся, що все буде добре. А що вже нам Бог дасть, те сам він знає,

а ми не можемо знати. Аби лише простою дорогою і по ширості, то вже надіюсь, що якось трафимо до нього.

— Ха, ха, ха! — засміявся о. Квінтіліан. — Що я мав би вам сказати таке духовне упімнення, то ви мені говорите. Гарно, гарно! Вам би, здається, краще попадею бути, ніж простою Дум'ячихою. Ну, як собі знаєте. Кличте Костя, приступимо до списання протоколу.

Галя покликала Костя, о. Квінтіліан описав, що було треба, Дум'як заплатив, що належалось за оголошення оповідей, і всі розійшлися задоволені. Тільки о. Квінтіліан по їх відході довго ходив по канцелярії, завзято пакав люльку, всміхався сам до себе, то знов морщив чоло і спльовував, а нарешті буркнув рішучо:

— Ну, нехай собі, про мене! Яке мені діло! Та все таки сей Кость мені не подобається, дуже не подобається!

VI

А за три неділі, при останній оповіді, був шлюб Костя з Галею і весілля на славу. Стара Дум'ячиха уперве тепер почувала себе матір'ю і головою широкої родини і виступила в повній своїй повазі, усвяченій віковими звичаями, щоб звеличити шлюб своєї єдиної дитини. Із глибини своєї скрині вона видобула спорний рукавець зі срібними талярами з погруддям Марії Терези — скарб, що перейшов до неї від її баби і про який досі не знав ніхто, навіть її син. Вона сипнула тими грішми на єдине в її життю свято. Зарізали три вепрі й три ялівки, купили три бочки пива і бочку горілки, нарізали дробу, спросили свояків, і знайомих, і сусідів з трьох сіл, не виключаючи й дальших.

А в суботу по півдні зароїлося Дум'ячишине подвір'я від дівчат, і парубків, і свашок у святочних строях. Починався весільний обряд вінкоплетинами й печенням короваю. За величезним столом, на якому насипана була ціла купа зеленого барвінку, позасідали свахи; стара Дум'ячиха виступила на лаву і серед загальної тиші розпочала обряд піснею:

Ізійди, Боже, до нас,
Бо тепер гаразд у нас!
І Тя, Божая мати,
Зійди до нас до хати
Віночки увивати,
Кохання парувати.

На сей заспів відповів згідними, притишеними голосами хор свашок:

Ой ізинули три анґелоньки з неба,
Ой сіли, впали у Костенька на дворі,
А із дворонька у мальовані сїни,
А із сїнечок у пахучі покої,
А у покоях на тисовї столї,
Взяли в ручечки барвінкові пучечки,
Позолотили зеленї листочки,
Позолотили та й нам благословили,
Аби ми з ними віночків довили.

А тут, мов рїй бджілок, забринїли голоси дівчат, Галиних дружок:

Збірная днинонька субота,
Збирала Галюня подружки;
Засадила їх за столї,
Завдала вона їм роботу:
Зелений барвінок складати,
Шлюбні віночки звивати.
«Співайте, подружки, не сидїть,
На мене ся, молоденьку, не дивїть,
Бо в мене туженька немала:
Від рїдної ньеньки відстала».

Повіяло якимось дивним духом по хатї; навіть найстарші свахи втирали сльози, навіть запеченї пекарки, що прїли біля печі, плакали та хлипали, як малі діти, а дівчата-співачки затулювали хусточками заплаканї очі.

Та ось сцена зміняється. Вінки доплетено, позолочено і повішено під образами, а свахи-пекарки несуть на руках діжу з короваєвим тістом і ставлять на столї. Як тиха річка бринить спів свашок:

Короваєве тісто
Іхало через місто,
Бїлим черевом грало,
Роди-народи скликало.
«Гей, роди, близькі й далекі,
Та й ви, сусїди близенькі,
Сходїться в нашу хату
Пишний короваї місити,
У Бога щастя просити».

І старосвітські обряди йдуть своєю чергою: короваї місять, ліплять, саджають, підгнічують у печі, все з піснями,

з примовинами, усталеними старим звичаєм. Свахи-пекарки беруться за руки і співають перед піччю:

А вже ж ми зробили:
Коровай посадили,
Соломою підгнітили
І задом, і передом, —
Дайте ж нам горівки з медом!

Весільний староста, що по всадженню короваю в піч, при якому він мав довшу промову, засів на своїм старостинським місці за столом під образами і під шлюбними вінками, кричить на все горло:

— Дружбо-о-о!

— Ставлюся на розказ пана старости! — кричить і собі ж червоний від біганини, рослий і звинний та, як пава, вбранний парубок, що служить Костеві за дружбу і має сповняти всі накази старости.

— Дружбо-о-о! — кричить ще раз староста, немов не бачучи дружби, що стоїть перед столом із шапкою в руці. — Доходить мене чутка, що комусь кривда тутка. Свахи своє діло зробили, коровай нам всадили, соломою підгнітили задом і передом і хочуть горівки з медом. Ти хіба не чуєш? Чом сього діла не пильнуєш?

— Готов служити, пане старосто! — різким виголосом відповідає дружба, по-козацьки обертається на одній нозі впівокруг і чекає серед весільної юрби, щоб за хвилину явитися з писаною, плескатою фляшкою, повною червоного напою — розігрітої з медом горівки, і з срібною чаркою в другій. Він передає одну й другу в руки старости, мовлячи:

— Благословіть, пане старосто!

— Най Бог благословить! — відповідає староста, приймає до руки фляшку, до другої чарку, наливає повну і, пригубивши її, енергичним рухом виприскує всю решту догори на стелю, відки густий, червоний напіток, як краплі крові, капає на стіл і на скупчених біля нього гостей.

— Як сей солодкий напіток капає на нас із стелі, — говорить староста, — так нехай ласка Божа капає на сей дім, на його господарів і на ту молоду пару, що завтра має стати до шлюбу святого. Віват!

— Віват! — гуде окрик, аж хата трясеться і вікна дзеленькочуть. Староста тимчасом спокійно наливає другу чарку, випиває її і передає в руки свого сусіда. Іде частовання. Свахи, чекаючи своєї черги, співають:

Із стріхи горіхи летіли,
А свахи горівки схотіли.
Та вже ж нам староста догодить,
Що нас та горівка доходить.

А вже в сінях загудів сердито бас, задзвеніли цимбали, заплакали три скрипки, і загуркав бубен. Молодіж рушила на ті голоси, як бджоли до меду: сини наповнилися живими квітами, парубками й дівчатами; лица у них розгорялися якимось дивним огнем, у очах запалювалися іскри, всі молоді тіла мимоволі порушувалися якимось таємним ритмом. Природа подала свій голос, тиснучи парубків до дівчат і дівчат до парубків. Почулися співи, зразу невинні, весняні, наївні, майже дитячі:

Ой то в мене дівчинонька, ой то в мене душка,
Як червона гарасівка коло капелюшка.

— Дружбо-о-о! — гуде з хати голос старости.

— Ставлюся на розкаж пана старости! — кричить дружба, покидаючи свою танечницю і протискаючися до хати.

— Додай охоти молодіжи до танцю! Частуй вареною! Але пам'ятай, нині без сороміцьких. І без п'ятики. До перших когутів, довше не дозволяю.

— Слухаю, пане старосто, — мовив дружба і потонув у юрбі.

Пішли танці і співи. Співали лише парубки. Чарки ходили по руках, пляшки з горілкою треба було наповнювати раз по разу, бо стиск, і сперте повітря, і шалені скоки, і горячі почуття будили спрагу. Врешті, всі зажадали пива для охолоди; співи свих при жіночій столі тільки десь-колись вчувалися з гамору танечників, як тихий бренькіт мушок серед ревучої бурі.

До півночі хата немов підіймалася в повітря на крилах пісень. Тоді почала тут і там позивати втома. Іскри в очах гасли, лица блідли, попід очима виступали сині пасмуги. Та музика не втихала, свавільні тони так і дригали в ногах, помости грали від тупотіння і короткі, горячі співанки вилися над юрбою, як ластівки над буйною нивою.

— Дружбо-о-о! — залунав із хати голос старости.

Дружба, задиханий, заточуючися, мов п'яний, ставився

перед столом.

— А що я тобі велів? — гукнув староста грізно.

— Забув, пане старосто.

— А бачиш, дівкам голови закручуєш, та й сам закрутився.

Не тишиш про перші півні?

— Тямлю, пане старосто.

— А не чув півня?

— Не чув, пане старосто.

— Ну, певно, ти би тепер і гармати не чув, якби тобі над вухом вистрілила. Іди ж і зараз зупини музику. Годі танцювати! Кожний додому, і ти зараз лягай і спи, бо в тебе завтра тяжка служба. Зрозумів?

— Зрозумів, пане старосто! — сказав дружба, цілючи його в руку, обернувся і вийшов із хати. За мінуту всі гуки та звуки затихли, юрба без гомону розійшлася, кому куди слід, і Дум'ячишина оселя задрімала.

А другого дня, в неділю, скоро засвітало, вже староста і дружба були на ногах, уже почали з'їжджатися бояри на конях, в червоних шапках, при пістолетах. Стара Дум'ячиха, почастувавши їх, як належало, стала виряджати їх до двора по молодю. Староста й Кость Дум'як на вороних конях, уквітчаних і перев'язаних червоними попругами, станули на чолі походу; дружби на так само оздоблених конях кінчили поїзд, і він рушив з подвір'я парами-парами, поки не простягся на шляху довгою, різноцвітною та переважно червоною гадюкою. За ними плила тужлива пісня свашок:

Ой, полем, полем, виноградом
Іхали бояри, а все рядом,
А старостонька все передом;
Під ним ся коничок розбував,
Сваненьці виноград поламав.
Уставай, сваненько, раненько
Підливай виноград частенько,
Аби той виноград зелен був,
Аби наш староста весел був.

Виїхавши за село, всі бояри на команду старости як один вистрілили з пістолетів, закричали «віват» і чвалом пустилися до двора. Не минула година, а вже, погостившись в дворі (пан Субота на той день навмисно виїхав до Самбора), вертали з панною молодю і попростували до церкви, де вже ждали

свахи молодого.

Всі вистояли цілу службу Богу, на якій мусила ще бути оголошена третя оповідь. По службі були ще якісь хрестини, і тільки відправивши їх, о. Квінтіліан дав шлюб Костеві й Галі. Він обмежився на саму урядову формальність, не обертая до молодих ні з якою промовою і не побажав їм нічого доброго, — видно було, що його моментальний добрий настрій до них уже минувся, і він бачив у молодій парі лише своїх нових парафіян, неподібних до всіх інших, що не захочуть кланятися і коритися йому і можуть причинити йому немало різних клопотів.

По шлюбі весільний поїзд зараз рушив до Дум'ячишиного дому. Галя в панському весільнім строю, в білій сукні, з білим вельоном і з золоченим вінцем на волоссю, йшла поруч свого мужа, що таким же золоченим вінцем на кучмі виблискував до сонця. Зараз за брамою кладовища заграли музики, заладкали свахи:

Дякуймо попонькови,
Як своєму батенькови,
Що не довго забавив,
Швиденько нас відправив.

Вхід до материпого двора відбувся знов з усіми звичайними церемоніями. Свахи, ставши біля входу, співали:

Відчиняй, матя, ліску,
Веде ти син невістку,
До хати помічницю,
До праці робітницю,
Для сина принадоньку,
Для тебе розрадоньку.

Дум'ячиха вийшла їм назустріч у кожусі, виверненим догори вовною, і, з великої сівни забираючи пригорщами овес, обсіяла ним насамперед обоє молодих, що стояли перед нею, а потім бояр, друзок і весь весільний похід. Знов заграли музики, заладкали свахи, а Дум'ячиха, забуваючи інші, звичаєм усвячені, обряди, скинула з себе сівню, кожуш і з голосним, радісним риданням кинулась до Галі, почала цілувати й пестити її, приговорюючи:

— Моя дитина, моя! Від моєї груди, моїм молоком виплекана, моїми руками виколисана, моїми молитвами мені й моєюму синові дарована. Тепер, Боже, хоч бери мене зараз

зо світа! Я щаслива, що дожила сеї хвилі привітати таку невісточку на своїм подвір'ю!

Голосні окрики: «віват», і вистріли з пістолетів, і голоси музики покрили її слова. Юрба валила в подвір'я, кричачи та співаючи, а попереду Кость і Галя, а за ними мати й староста, а за ними дружби й дружки у вінках, і биндах, і шовкових хустках. Перед сінешнім порогом нове вітання, нові співи; свахи затягли:

Радуйся, мітінко!
Ведем ти дитятолько,
Як одно, так другос,
Тепер твої обоє.

Знов Дум'ячиха без пам'яті цілує невістку й сина, знов грімкі вівати й окрики весільної дружини, трелі скрипок і гуркотіння бубна, і хата, й сіни, й усе подвір'я заповнилися народом, веселим, крикливим, щасливим уже тим, що бачив радість довкола себе і міг любоватися щастям молодої пари й її матері.

Нарешті втишилися, всіх гостей порозсаджували поза столи в хаті, і в сінях, і на подвір'ю. Почався епічний, весільний обід, що тривав аж до заходу сонця, з горілками, пивами й медами, з музиками й співаками, з піснями до кожної страви, з похвалами і придирками. На першу страву подали борщ, який свахи привітали піснею на похвалу борщу:

Уже нам дають борщу,
А я чола не морщу,
Бо борщ — найстарша страва
І господині слава.

Надійшла капуста, та при ній хори жіночі розділилися надвоє; одні величали капусту:

Капуста на грядці сиділа,
На пісному рості не хтіла;
Капусту кухарка вносила,
А вона солонини просила.
Капуста і жінка до власти
Усе потребує омасти.

А другий хор, при другому столі, ніби кепкував із капусти, приспівуючи:

Візьміть собі капустяцю у станов,
А нам дайте курочку з шафраном!

Подано в здоровенних мисах яловичий росіл і до нього пампушки, і знов залунала пісня з усіх столів:

Ой що ж нам дають? Юшечки,
Самі нам ідуть в душечки.
А й ще нам дають пампушки,
Що самі просяться в душки.

Все те швидко щезає зі столів, бо гості таки добре пропостилися в часі церковної відправи. Та ось здорові парубки несуть удвійку до кожного стола величезні чвертки телячої та свинячої печені. Поки весільні кравці пораються біля них, краючи соковите м'ясо на рівні шматки та роздаючи його за чергою між гостей при столах, свахи співають:

Ой що ж нам дали? Печені!
Ой то ж нам були перчені.
Чи з перцем, чи не з перцем,
Але з ласкавим серцем.

Рівночасно з печенею дружби обносять у глиняних кухлях та склянках пиво; всякий випиває кухоль одним духом і подає його знов дружбі, який зараз же наповняє його знов. Свахи співають похвалу пива:

Ой хміль в бочці грає,
Білу піну пускає.
І шумить, і клекоче,
В горло литися хоче.
Пиво ж наше, пиво,
Виробляш ти диво,
Не даєш нам журитися,
Як нам з лобів куриться.

Ті ще не скінчили, а вже при іншим столі зачали похвалу горілки:

Горівка не дівка,
Не шаує поділка,
Огнем у крові грає,
Дуріє і співає.
Горілочко годна,
Вип'ю тебе до дна,
То стане від тебе, парухи,
Світ, як банька, люди, як мухи.

По печені йдуть іще печені кури, надівані яблуками, які стрічає співана похвала:

Сидить кокошка в садку,
Будуть курчата в статку;
А кокош сидить на вишні,
Йому кокошка на мисли.

Та ось нарешті обід кінчиться. Розносять ще медяники та горіхи, а свахи й тих присмаків не лишають без похвали:

Солодкий медяник, солодкий,
Так, як час утіхи короткий.
Поки його згадувать мусиш,
Не один твердий горіх розкусиш.

Обід скінчився; свахи заспівали:

Встаньмо, бояре, встаньмо,
Честь Богу, хвалу даймо!
На самий перед
Господу Богу,
Господареві,
Господивеньці,
Всій челядоньці
За красні вжитки.
Ой що ж нам були за вжитки?
Були наїдки й напїтки.
Ой то нам були борщове,
Що ажгнулися столове,
Ой то нам були печені,
Ой то нам були перчені,
Ой то нам були юшечки,
Сами нам ішли в душечки,
Ой то нам була капуста,
Сама нам шла до густа¹.

Всі повставали за столами. Староста перехрестився, провів молитву «Царю небесний», яку всі повторили за ним, а потім почав весільне дякування:

— Панове бояри, дружбове і дружки, свахи й сватове, гості близькі й далекі, свояки й сусіди. Благословив нас Бог сей акт весільний щасливо розпочати і щасливо докінчити. Дякуємо небесному Богу за його ласку, а що ми тут крапель іспили і кришок хліба покришили, най то Бог нашій господині і її синові, пану молодому, стократно надгородить. А я вам, панове, дякую, що-сте мене яко старосту сього весільного

¹ Густ — смак.

акту поважали і по моєму наказу поступали. Та й ще вам одно скажу: є тут межі нами зіронька ясна, дівчина красна, що нас усіх тут принадила не лише своєю красою, але також своєю добротою. З панського гнізда пташка, вона наш простий стан полюбила і під хлопською стріхою собі гніздо звилла. Дай же їй Боже вік довгий і пожиття щасливе, аби горя не знала і у всім добрі тривала! Пане молодий, а покажи нам свою любу, що її привів із шлюбу!

Галя, що досі сиділа за столом обік Костя, тулячися до нього і дуже мало що їла й пила, якось немов жахнулася при тих словах. Та Кость знав, до чого воно йдеться. Він швидко встав, обоє з Галею вони вийшли з-за стола, і він, підложивши їй під ноги свою могутню долоню, підняв її вгору, як малу дитину; вона випрямилася сміло і окинула очима всіх гостей, і разом із сотки уст загриміли радісні окрики:

— Віват! Віват! Наї нам жие наша нова пані, нам рівна і нам прихильна. Многая літа!

Дум'як обносив її по хаті, по сінях і по оборі, і скрізь люди тислися до неї і цілували її руки та ноги. А коли нарешті Кость поставив її на землю і з нею разом пройшов знов у сіни, а з сіней до хати, свахи обернулися до його матері з піснею:

Радуйся, матінко, радуйся,
В червоні чобітки обуйся!
Візьми вороги під ноги,
Аби твої діти здорови.

Всю ніч іще йшла гульня, грали музики, ходили кухлі пива і чарки горілки з рук до рук; велася гучна забава. Галя сиділа серед свашок і слухала їх пісень та оповідань, та з-посеред молодежі частіше й частіше лунали сороміцькі пісні, безсоромні, смілі, пластичні і оригінальні, та при тім наївні і чисті в своїй натуральності, як твори Сапфони й Арістофана. Атмосфера ставала душевною, Галя чимраз палкіше поглядала на Костя і нарешті молодят зі співами й вівканням, і прикладками, й плесканням у долоні, і з вистрілами пістолетів завели до комори і лишили самих.

VII

Минав рік за роком, а по селах ще стояв «великий шум». Пани присмирніли і по короткій політичній гулянці 1848—49 попросідали в домах. «Панів тиснуть, а мужикам лекше»,—

говорили селяни, що без глибшого розуміння речі хвалили собі часи реакції по 1848 році, поки події, вже з другої половини 50-их років, не переконали їх, яка передчасна і марна була їх радість. До того по недавніх тісних роках се була пора надзвичайних урожаїв. «Родить, як на збитки»,—говорили мужики. Досить було як-будь роздряпати землю, як-будь уткнути в неї якоесь насіння, все росло, розвивалося і приносило несподівані та нечувані давніше плоди. І се завертіло людям у головах, думали, що все так буде і так має бути, прикладалися до праці якнайменше, а шуміли по коршмах, нахвалювалися, що ось то ми, нам Бог дає, і хто проти нас? Але лихо не спало і чатувало на них іспідтиха та, як прийшла його пора, дало себе взнаки, як і слід лихові.

І в Грушатичах ішло так само, як по інших селах. У полі робили мало й лниво, зате по коршмах сиділи день у день, особливо старші, батьки родин, пили й роздебендювали про політику, снуючи фантастичні плани та бавлячися сплетнями. Цікавилися такими справами, як любові молодого цісаря з якоюсь жидівкою, як тим, чи швидко Польща буде, яку обіцяв відбудувати французький Наполеон, як тим, чи швидко москаль турка за море вижене. Все се були «казети» усні, а що діялося в краю, на що заносилося в краєвім і державнім правительстві, про се до селян не доходили ніякі вісті. Досить, що двори присмирніли і не докучали селянам, а іноді й запобігали їх ласки, щоб мати дешевого робітника; про важні аграрні справи, що викльовувалися тоді в краєвій адміністрації не писали ніякі газети під тиском безглуздої цензури, не говорено ні на яких вічах і зборах, бо се були тоді нечувані у нас речі; все робилося секретно, тихо, канцелярійним способом, а губернатор Голуховський, австрієць до дна душі, душачи всякі прояви крикливого польського патріотизму, рівночасно працював усильно над тим, щоб із середніх і вищих верстов галицько-польської суспільності виробити те, чого Польща відвіку не мала — вишколену, покірну наказам і натякам згори і віддану одному ділу бюрократію.

По селах де-де почали прориватися різні місцеві конфлікти. В Грушатичах прийшло до передирок між громадянами й попом. Дум'як і його невеличка компанія порушили думку заведення тверезості в селі, почали збирати людей біля церкви по службі Божій і впоминати їх, щоб здержалися від п'ян-

ства і запомагання арендарів. Та люди сміялися з тих промов, кепкували з Дум'яка та Яця Коваля, а деякі попівські підлизні заскаржили їх перед о. Квінтіліаном, що мішаються в проповідницьке діло. О. Квінтіліан одної неділі прийшов і сам послухати Дум'якової проповіді, а чуючи, що він замість простого збриджування людям горілки і поклику на образу Божу звертає увагу людей на такі речі, як приспорювання доходу панам через підпирання їх пропінації, збіднювання селянства та оглупіння п'яниць, заборонив йому говорити в таким дусі, твердячи, що се в'є не свята, богоугодна тверезість, проти якої й він не має нічого, але «політика» — того слова тоді, попікшись на «мартовій горячці» 1848 р., всі галицькі інтелігенти дуже боялися — і простий бунт. Дум'як спротивився тому.

— Як же, єгомось, бачите самі, що нарід допивається до згуби. Думаю, що се ваша річ остерігати і навіть примусити його, аби отямився.

— Моя або не моя! — гордо відповів о. Квінтіліан. — А тобі зась! Вже я їм, п'яницям, не стілько говорив, та хіба вони послухають?

— Приводить до присяги на тверезість, — мовив Дум'як.

— Ага, мудрий ти, а блазень при тім! — крикнув о. Квінтіліан, впадаючи в роздрознення. Ти знаєш, чим то пахне? Нехай лише пан комісар і пан староста довідаються, що тут у мене пощось ведуть людей до присяги в церкві, то зараз скажуть, що то русини бунтуються, святять ножі, аби різати панів і цісарських урядників. Ну, мався б я спишна, якби був такий дурень і послухав твоєї ради. Чекали б мене кайдани, тюрма, суди та каземати. От якого ти мені добра бажасі!

— Опам'ятайтеся, єгомось, — добродушно всміхаючись, мовив Дум'як, — хіба ж то яка політика, коли ви будете на проповідях упоминати до тверезости, а тих, що хочуть заректися сеї погані, будете доводити до того, аби добровільно заприсягли свою обіцянку в церкві? Чи може вам хто за се якесь зле слово сказати? Я думаю, що не може.

— А я думаю, що ти дурень і для того таке говориш. Коршма — се часть панського маєтку і пропінація — часть панського доходу та й цісарського скарбу. Хто хоче урвати доходів панам і цісаревому скарбові, той най виступає проти

горілки. Я сього не вчиню і жадному з моїх парафіян не позволю.

— А я вам покажу, що вас ще примусять запрягти людей від горівки, — уперто промовив Дум'як.

О. Квінтіліан визвірився на нього.

— Що, покажеш? Ти, смаркачу, мені, старому, будеш показувати? Цікавий я знати, як ти мені покажеш?

— Найпростішим способом, — спокійно відповів Дум'як. — Напишу до консисторії в Перемишлі жалобу на вас, що в селі люди п'яничать, а деякі раді би перестати та домагаються присяги, а ви не хочете приймати. Ану, чи вам не накажуть?

— Хто мені таку річ сміє наказати? — кричав о. Квінтіліан. — Консисторія не посміє, бо не має до того права. Се значить уменшувати державний дохід, чи розумієш ти се?

— А п'янство вдесятеро більше вменшує державний дохід, бо нищить і маєток селян, і ще й до того самих робить туманами та хирляками, нездібними до праці і до військової служби. Отже, я вам покажу, що моя рація, а не ваша!

Отак повстала перша Дум'якова супліка до перемиської консисторії з жалобами на о. Квінтіліана. Вона була держана в дуже поміркованім тоні, доказувала шкідливість п'янства і доконечність того, щоб духовенство виступило проти сеї пошесті й кінчилася реєстриком тих селян, що готові були запрягти в церкві на тверезість, але о. Квінтіліан вилаяв їх прилюдно і не допустив до присяги. В консисторії був тоді канонік Лев Кордасевич, який ще з давніших літ мав якісь контри з о. Квінтіліаном. Він звернув увагу на Дум'якову супліку, взяв її за притоку до видання першої куренди до духовенства, якою звернено його увагу на п'янство народа і поручено йому дбати всякими способами про отверження селянства, особливо способом доводження людей до добровільної присяги на тверезість у церкві. О. Квінтіліан разом із сею курендою дістав від консисторії упімнення, аби, «залишаючи свій дотеперішній і консисторії добре відомий звичай грубіянського і згідного поведження з селянами, по-батьківськи занявся їх поученням і наводив їх на добру дорогу, а не відганяв від святої присяги на тверезість». Рівночасно Дум'як дістав від о. Кордасевича власноручний лист, у яким хвалено його ревність у вірі і дбайливість про отверження народа

і передано йому пастирське благословенство від єпископа на даліше ведення розпочатого діла.

З семи письмами вийшла забавна історія, що причинилася до більшого заострення відносин між о. Квінтіліаном і грушатицькою громадою. Одержавши куренду, написану як би навмисне наперекір його поглядам, висловленим у розмові з Дум'яком, і прочитавши упімнення, писане власноручно о Кордасевичем, він закипів страшеним гнівом і постановив собі не відчитувати сеї куренди в церкві і не згадувати про неї зовсім. бо вона буцімто прислана для відомості самих духовних, а не для загалу вірних, а зате в найближчій проповіді вилягти свою злість на тих, кого він вважав своїми ворогами.

І справді, найближчої неділі, прочитавши євангеліє і на-в'язуючи до тих слів, що праведники будуть терпіти гоненія і переслідування так, як терпів їх Христос, він виголосив таке поучення:

— Чули-сте, християни, слова святого євангелія, а чи знаєте, до кого вони відносяться? Отже, знайте, що вони в нинішню днину відносяться до мене, вашого душпастиря. Чи мало я труджуся для вашого спасенія, чи мало проповідую вам Боже слово, чи мало упоминаю вас, аби-сте не були злодіями, лінюхами, клеветниками, обжирцями та п'яницями, аби-сте були людьми, а не свиньми, а ви ані вухом не ведете на мої науки, ані оком не кинете на ті стежки, які вам показую, і, як ті свині в калюжі, так ви вперто бродите в своїх гріхах. Чи я тому винен, що мої слова відскакують від вас, як горох від стіни? Ні, я тому не винен; видно, сам Пан Біг оглушив і затвердив вас на мої слова, як того єгипетського фараона, аби не пускав жидів із неволі. Але я вам кажу: прийдуть на вас кари, так, як на фараона язви єгипетські. Прийдуть незабаром, бо ви, не вменшуючи своїх гріхів, ще побільшаєте їх. Задля вас піднялися проти мене два Іудії Іскаріотські, два гонителі і клеветники, один — той Корда в Перемишлі, що його всі знаєте, а другий — між вами, стоїть ось тут і дивиться на мене, а ім'я йому — Манта!

І він при тім пальцем показав на Дум'яка, що стояв у першій ряді господарів.

— Оті два клеветники взялися їсти мої печінки, пити мою кров і рвати моє серце. Вони набріхують на мене і самі ж

судять мене. Манта мантить, і бреше, і крутить усе на своє, а Корда кордить, і душить, і знущається по своїй уподобі. Манта підлещується, а Корда ригає злобою і ненавистю. Се ті дві гадини, що завзялися зігнати мене со світа. Але Бог не допустить, щоб вони доконали свого діла. Ще я домолюся на них і на всіх вас Божої кари, і язви єгипетської, і покаянія і нині, і присно, і вівіки віков. Амінь.

Усі вірні перехрестилися з привички при тих словах, а о. Квінтіліан ще раз злобно окинув їх оком, обернувся від них і пішов у вітар служити далі службу Божу.

Селяни не дуже здивувалися таким закінченням проповіді; для них се не була ніяка новина, що їх панотець ганьбить їх поіменно на проповідях, показує на них пальцями та прикладає до них погані або й соромні прозвища. Так само не була для них новістю лайка на Корду, себто на о. Кордасевича, який був парохом у Грушатичах перед о. Квінтіліаном і полишив по собі добру пам'ять у селі. Дивно було людям лиш одно — за що се їх парох так люто накинувся на Корду й Манту і чому якраз злучив їх обох до купи як своїх гонителів.

По богослуженню, вийшовши з церкви, всі люди, великі й малі, стовпилися на цвинтарі, обступивши Дум'яка. Гули запитання: «Що таке сталося? Чого він накинувся на вас? Яку нову пакість зробив йому Корда?» Дум'як мусив пояснити.

— Бачите, панове громадо, то так було. Нас кількох захотіло було присягти в церкві від горівки, щоб не пити її хто рік, хто три роки, хто десять, а хто її довіку. Панотець не радив нам присягати, бо присяга страшна річ, «а я, мовляв, знаю вас, п'яниць і брехунів, що ви й пану богу присяги не додержите. Ідїть геть і не пийте, коли не хочете, а Божого імени не покликайте даремно». Я написав про се до консисторії і просив пояснити нам, темним і безрадним людям, чи наші духовні мають навчати нас на праву дорогу і відводити від п'янства, чи, може, мусять мовчати про се тому, що отвезіння народа підкопало би панську пропїнацію і вменшило би доходи цісарського скарбу. Отже, консисторія видала до всіх парафій письмо, яким велить парохам остро й пильно виступати против п'янства і приводити людей до присяги на тверезість, а отець Кордасевич написав до мене ось який лист.

І Дум'як прочитав усій громаді лист каноніка і любленого нею колишнього пароха. У многих закрутилися в очах сльози, почувлися голоси:

— Ось правдивий батько народу, що бажає нам добра, не так, як наш панотець!

О. Квінтіліан, стоячи край дверей церкви під притвором, був свідком усеї тої події, але, зціпивши зуби, мовчав, почувваючи, мабуть, що поступив собі сьогодні не зовсім тактовно. Проте, коли люди розійшлися, він, замикаючи церков, буркотав сердито сам до себе:

— От ще гадина! От ще анархіст! Ось як він під мене підкопується! Але чекай, я тобі не таке покажу! Будеш ти мене тямити!

Дум'як нічого не знав про панотцеву погрозу, ані про те, чим панотець думав «заїхати» його. Він тої ж неділі написав лист до о. Кордасевича, в яким, подякувавши за його батьківське писання і піднісши, що слова його листу зворушили декого з його бувших парафіян до сліз, оновів подрібно зміст проповіді о. Квінтіліана. Розуміється, о. Кордасевич із сього приватного листу не робив ніякого вжитку і в листі до Дум'яка упінув його, аби не ширив ніяких некорисних вістей на свого панотця, всіляких кривд, чи то своїх, чи громадських, допоминався в законній дорозі, а упінення і докори, що тикалися питань честі і сумління, приймав мовчки й без образи, хоч би вони були й несправедливі. «Бог, що бачить усі серця й душі, один знатиме, яка ціна таких упімнень і докорів, а нам не личить входити в те. Наша річ пильнувати, аби наші людські, тілесні справи не терпіли шкоди, а вже Бог один нехай осудить, кому честь, а кому нечесть». Проте одначе о. Квінтіліан по якімось часі одержав знов ad personam¹ запитання, чому не оголосив народові консисторської куренди проти п'янства, та й сим разом ані на запитання консисторії не відповів нічого, ані куренди народові не оголосив, знаючи, що нічого прикрішого за се йому не може бути.

Але на Дум'яка він лагодив іншу «кавзу», якої в селі ніхто не сподівався. В старих церковних актах він знайшов, між іншим, протокол оглядин грушатицької церкви й пара-

¹ [Персонально].

фіяльних будинків та ґрунтів, списаних Атанасієм Шадурським ще дець коло 1760 року, і, вчитуючися в той, як йому здавалося, важний урядовий документ, переконався, що в р. 1700 парафіяльні ґрунти були далеко більші, як тепер, і що особливо та посілість, на якій тепер сидів і господарював Кость Дум'як, перед 100 літами належала до парафіяльних ґрунтів.

— Чи бач, чорти, яку часть мойого ґрунту захопили! — кричав о. Квінтіліан, аж підскакуючи з радості на своїм крислі, що здужав знайти таку цінну знахідку. — Чекай же ти, безбожнику, ти, Манто, з твоїм наостреним розумом! Я тебе навчу, почому локоть борщу. Я тебе нажену зо шумами з того ґрунту, який твій батько чи дід захопив безправно.

І при найближчій нагоді він у Самборі удався до одного старого адвоката, що пам'ятав іще польське право, і, показуючи йому свій документ, запитав його, чи і що можна би на його основі зробити його ненависному ворогові.

Адвокат, по-тодішньому, рап коморник, прочитав документ і сказав, що сам собою він не дає ніякої підстави до цивільного процесу за «узурп», тобто за самовільне відчуження церковного добра від його правного власителя, але велить догадуватися, що такий узурп був доконаний колись у пізнішій часі.

— Шукайте, отче, інших документів, перегляньте старі й нові інвентарії, які там ґрунти записано на церкву, а які досі лишилися при ній, віднайдіть, хто й коли допустився того узурпа, а тоді побачимо, що можна з того зробити.

І о. Квінтіліан кинувся ритися у своїх парафіяльних і в двірських домінікальних паперах, зібрав цілу купу шлюбних «інтерциз» та спадкових актів, різних актів процесових, різних цесій та резолюцій, що с'як або так доторкалися церковних ґрунтів у Грушатичах, і цілий оберемок сього добра завіз своїому «коморникові». Коморник, старий процесович, що рад був усякій нагоді зідрати з клієнта, почав прочитувати ті акти, вишукувати в урядових архівах нові акти, резолюції та інвентарії і по кількамісячнім порпанню потішив о. Квінтіліана радісною новиною:

— Есть! Ваша правда! На парафіяльних ґрунтах у Грушатичах зроблено нечуваний узурп. Подавайте о реституцію! Я певний, що по вашім боці стане дирекція релігійного фон-

ду, і ви виграсте справу.

Ся відомість наповнила його нечуваною радістю. Він оголосив свою кривду селянам на проповіді і зажадав від них, а особисто під Дум'яка, аби вступився йому з ґрунту, що колись належав до церкви. Даремне Дум'як і різні старі люди толкували панотцеві, що Дум'яки в польських часах були попи і, попуючи, сиділи на своїм родовім ґрунті, а як перестали попувати, то й ґрунт їх лишився при їх роді. О. Квінтіліан не хотів тому няти віри і подав подання до дирекції релігійного фонду у Львові про реституцію значного ґрунту, що був колись церковний, а тепер находиться в приватних руках. Там, мабуть, не знайшовши ніяких актів про сей ґрунт, написали йому загально, що нехай починає процес перед цивільною властю, а дирекція релігійного фонду подасть про се свій голос по вислуханню обох сторін.

О. Квінтіліан був на вершині радості. Тепер він покаже Дум'якові, покаже цілій громаді, що значить парафіяльна власть у селі. Не чекаючи процесу і його вислідів, він був такий певний своєї побіди, що тої ж неділі оголосив громаді на проповіді, що нині гордяки будуть присмирнені і неправне загарбоване ними церковне добро буде їм відібране. Перестане Манта мантити і Корда крутити. Покажеться, чия кривда, а чия правда. Вся громада має ставитися на спорнім ґрунті, аби його перемірити і по-добру звернути панотцеві, коли не хочуть чекати на себе, окрім урядової езекуції, ще й наглої Божої кари за церковну кривду.

Люди слухали того поучення, як якоїсь бесіди божевільного; вони тихо зітхали і хитали головами, коли о. Квінтіліан, з дивним завзяттям і не перебираючи в словах, клеймив та ганьбив своїх нібито противників і просив на них кари божої. Нарешті, скінчивши, він велів із церкви йти на спірне поле. Нова думка опанувала його. «Силували ви мене, аби я вас заприсягав від горілки. Добре! Але я вам тепер присягну, котре моє поле! Побачу, чи ви повірите на мою присягу».

Селяни ще дужче хитали головами на таку процедуру і були певні, що їх панотець ізсунувся з глузду. Та проте пішли за ним на пригірок за церквою, поки не стали на межі теперішнього церковного ґрунту.

— Отсе моє! — кричав о. Квінтіліан, весь розпалений від церковного ґрунту, від скорого ходу підгору та від сонячної

спеки. — Отсе моє, чуєте?

— Чуємо, чуємо! — сказали люди. — Всі знаємо, що се ваше.

— Але й отсе моє! — крикнув ще дужче о. Квінтіліан і, вхопивши довгу жердку, почав мірити сумежну ниву півперек від своєї межі.

— Один сажень! Другий сажень! Третій сажень! Четвертий сажень! П'ятий сажень!

— То все моє! — крикнув Дум'як.

— Брешеш, вороже! Се все моє! Ось поти моє! Присягаю Господу Богу, що моє!

І сильним розмахом жердки він устроїв її острим кінцем у землю. І нараз обома руками вхопився тої жердки, почервонів страшенно, захитався на ногах якусь хвилину, а потім разом із жердкою повалився на землю, ледво раз дригнувши ногами. Умер від удару апоплексії.

Люди поставали довкола його трупа, почали хреститися та шептати молитви, а дехто не міг удержатися, щоб не кинути на нього докірливе слово:

— Так то, так, панотче! Побила тебе самого твоя фальшива присяга.

Кілька неділь по його похороні прийшла до громади резолюція з цивільного суду, що розпочатий покійним священиком проти неї процес за зворот нібито церковних ґрунтів, нібито безправно відчужених від церкви, складається до актів задля повної безпідставності.

VIII

Над'їхала осінь, вельможна пані, богата хазяйка. За нею тягнуться непереглядні стада волів, табуни коней, ряди возів, навантажених сіном, снопами та мішками. Над ними стоїть курява, за ними простягається земля, висилена, сіра і сонна.

Махнула осінь на ліси — і вони зацвіли пурпуровими, сірими та жовтими красками, зашуміли глибоким та важким стогоном, тугою за минулим літом.

Махнула в повітря, і воно заповнилося роями ластівок, ключами журавлів, стадами диких гусей та інших пташок, що тихо, мов осінні мряки, тягли на південь.

Махнула на ріки, і риба почала ховатися в найглибші місця та печери для зимівлі.

Махнула на села, і вони здулися скиртами та повними оборогами, оживилися отарами овець та чередами скоту, що досі кочували по високих полонинах, а тепер вертали на зимівлю.

Небо ще чисте і безхмарне, але звільна блідне, а поля під ним жовкнуть, сіріють під стернями, чорніють під парами, шелестять тугою по пережитих хвилях літніх радощів.

Сади, ще недавно обтяжені плодами, звільна позбуваються їх, осипаються з листя і доливають і свій шум до широкого моря меланхолії, що розлилося над усею країною.

Тільки люди не чують тої меланхолії. Вони бадьорі, ситі і горді щасливо перебутою працею, обсмалені літніми спеками та повні гордоців і самозадоволення на вид тих богатих скарбів, видертих із рук природи.

Квилять скрипки, дзвенять колокілля, гудуть баци, земля стугонить під важким, тактованим гупанням сільських танцюр, що вибивають гопака на токах або на подвір'ях.

Чути веселі вигуки, срібні реготи дівчат та шепоти лицяння, — починається той новий великий шум ситого і п'яного життя, так характерний для нашого села. З ранку до вечора скрізь біля хат теркочуть терлиці, немов сваряться зуб за зуб.

А широким полем, безлюдною дорогою сунеться і теркоче маленький візок, запряжений одним маленьким конем, а сидження в тому візку займає один чоловік — пан не пан, але й не селянин, ніби урядовець, як видно по мундурі, але й не урядовець, бо той мундур не має ніякої виразної форми, радше якась недоладна імітація, ніж дійсний урядовий стрій.

Він їде згорбившись, невеличкий та сухорлявий, мов купка нещастя на своїм мізернім возику. На голові в нього білий, а властиво від старості брудно-сірий циліндер, під ним острій, лисячий ніс, неначе вітрить дорогу, цапина борідка, немов опирається на груди, рука механічно раз по разу махає батіжком над шапиною, ані разу не вдаряючи її, уста так само раз по разу цмокають, а очі шниряють по опустілих полях і лісах, числять отари овець і череди худоби, що сям і там здоровенними латками сунеться по стернях та толоках, а лице його замітно жовкне і стягається, заострюється на сей вид.

Правдиво осіння фізіономія.

А за ним і біля нього, як далеко оком кинеш, снуються

бабське літо та виблискує до сонця своїми срібними нитками; се його мрії, його завидючі думи, що сіткою снуються по тих благословенних полях, се ті малесенькі павучки, що й тут шукають собі здобичі.

Ось перед ним село, і він ще дужче кулить свою фігуру, в'їздячи в громадську лісу, немовби чуючи тут якийсь ворожий дух для себе.

Його очі, мов руді миші, бистро забігають на кожде подвір'я, слідять за кожним рухом на вулиці, але лице набирає при тім якогось труп'ячого виразу, воно робиться, немов дерев'яне, байдужне і безучасне, тільки інколи якийсь злобний, холодний усміх розтягне його бліді, безкровні губи.

Та ось на вулицю вибігли діти, ціла юрба, і, побачивши незвичайну появу, раптом закричали в один голос:

— Біда їде! Гей, гей, біда їде!

Сей крик немов оживлює тихе село.

Тут і там скриплять двері і відчиняються хвіртки з подвір'я на вулицю, з вікон і з-поза плотів висуваються людські лица і зараз покриваються тінню якоїсь непривичної для них суворості. Але ніхто не вітає панка на возику, не відповідає на його поздоровлення, лише ненастанний дитський крик в'ється довкола нього, мов рій чмелів, і супроводить його аж до другої громадської ліси, де кінчиться село. І супроводить далі, в опустілі поля й толоки, і ще й до ліса біжить луна та перекидається зичними окликами:

— Біда їде! Гей, там біда їде!

А потім злобні співи:

Гей, там на горбочку
Іхав дідько в черепочку,
А ми його не пізнали
Та й шапочки поздїймали.

А старші люди, поважні газди плюють на сліди його коліс на вуличній куряві та приговорюють:

— Щоб ти карк зламав! Щоб ти не дочекав більше їздити сюди!

А проминувши непривітне село, їздець скручує на міст і звільна підіймається на своїй біді на високе узгір'я, на якого краю червоніється панський двір. Не перший раз він тут гостює, та сьогодні має надію довести своє діло до ладу.

Пан Субота з жінкою сидить на ганку та любиться цілим озерцем астрів, та мальв, та георгіній, та безсмертників і інших осінніх цвітів, що густо обсіли грядки перед ганком. Побачивши комісара Годієру на його візку, він простягає проти нього руку і вітає його кивками простертої вверх долоні. А комісар усміхається своїм дерев'яним обличчям, махає своїм циліндром і, ще глибше похилившись, в'їжджає на панське подвір'я аж до возівні, тут у вільнім куточку ставить свою біду, випрягає з неї свого коника, прив'язує його до плота і кидає йому жменю сіна з-під свого сидження, а сам, б'ючи себе долонями по відсиджених та болючих колінах, з тим самим безпредметовим усміхом іде до двора. Ніхто не виходить стрічати його, навіть пес, прип'ятий біля буди, не встає зі свого леговища, а, побачивши його, вишкірює зуби, гарчить якомсь нерадо і потім знов закладає свою кудлату голову під задню лапу і, звинувшись обарінком, спить далі там, де перестав перед хвилию.

Пан Субота стрітив його в передпокою, засуваючи руки.

— А, пан комісар, пан комісар! Усе на ногах, усе на возику! Що ж вас сим разом приводить до мене? Чи все та сама стара турбота?

— Все та сама! — мовив комісар, стискаючи обі долоні пана Суботи. — Вона не дає мені спокою. Не можу витримати, дивлячися на те, що тут діється. Ясновельможний пане, ви не повинні сього довше терпіти, не повинні під загрозою власної руїни.

— Що ж таке страшне у мене діється? — з комічним переляком запитав пан Субота.

— Повне безправ'я. Повна девестація вашого добра. На власні очі бачу! В лісі скрізь тільки й чуєш цюкання та скрип селянських возів, по стернях скрізь селянська худоба, толочить нові засіви, засуває рови. Невже ж можна так легковажити собі власне добро?

— А що ж я на се пораджу? — відповів добродушно пан Субота. — Сервітути за ними, то вони в праві. А шкоди та девестації такої страшної, як ви кажете, вони мені не роблять. Адже все робиться під доглядом моїх людей і під моїм власним. Ліс вичищують із сухарнику та вітрових зломів, на полях селянська худоба полишає більше гною, ніж робить шкоди.

— Патріархалізм, вельможний пане, старий, перестарілий патріархалізм. Пора нині на нові погляди. На комунізмі з хлопами не зайдете далеко, і чим більше їх, тим більша буде ваша кривда. Нині основний закон: що моє, того не даєш! Тільки на такій основі можлива раціональна господарка.

— Ну, ну, пане комісарє, — мовив пан Субота, силоміць садячи його на софі і сам сідаючи біля нього, — не таке то все страшне, як вам видається. Певна річ, сервітути нам невивідні і спиняють подекуди раціональну господарку. Та тут же один сам для себе не порадить нічого. Треба чекати законної розв'язки діла.

— Чекає! Вам аби лише чекати! То ваш рай, то ваша надія — чекати, — впадаючи в запал та аж захлиплюючися, говорив комісар. — А того не бачите, що біда не чекає. Надістесь на урядову акцію, так, якби уряд був святий. А чи ви знаєте, що значна часть урядників-німців тягне за селянами і лагодяться титулом отсих сервітутів обдерти вас із половини вашої батьківщини? Чи знаєте, яким духом віє против вас у найвищих сферах? Адже там ви все ще «unzuverlässig»¹, а то й «reichsfeindlich»², адже там багато високих голів про те тільки й думає, щоб вам укоротити руки на користь хлопства не з іншого, як тільки з політичного приводу. А ви сидите собі, спустивши руки, та й граєте ідилію з селянами, що тільки й чигають на те, аби вас пустити з торбами. Не бійтєся, вони мають добрий нюх, та й не бракує таких, що їм нашіптують до вух диявольські ради. А се непєрєливі, ходить о грубі мільйони, ходить, можна сказати, о ваше життя або смерть.

Комісар аж задихався і урвав свою промову. Його худі груди заходили і спирали йому дух у горлі, а лице набігло кров'ю. Пан дивився на нього якомсь милосердно, мов на хору людину, хоч не можна сказати, що комісарові слова не трафляли йому до серця і не відживлювали там старих, панцизняних поглядів на відносини до селян.

— Але ж, пане комісарє! — аж крикнув пан Субота, обіймаючи його за плечі. — Хто ж вигадав договоруватися

¹ [Неблагонадійний].

² [Ворожий державі].

до такої сердитості! Заспокійтеся! Я не дозволяю вам так говорити, а то боюся за ваше здоров'я. Ще світ не кінчиться, ще маємо час обдумати і оборудувати всякі справи. Ходіть краще на гумно, відхлипайтеся троха і відпочиньте, тоді й можемо поговорити спокійніше.

— Я спокійний! О, я дуже спокійний, — відповів усміхаючись пан комісар. — Але в мене буриться кров, коли бачу, як одиноке ядро галицької цивілізації отак безрадно і без ініціативи здається на ласку долі, на добру волю тої мужицької черняви, що рада би втопити його в ложці води. Я не можу мовчати, мене серце болить.

— Ну, годі ж бо, годі, — вчитькував його пан Субота і таки підвів його з місця та потяг із собою на гумно. Він добре знав, що обурення пана комісара в значній мірі нещире, що він грає комедію і б'є на ефект, не маючи ніякої підстави так дуже розбиватися за поправу долі дідичів, а коли на хвилю вид знесилля і вичерпання у комісара збудив його людське співчуття, то се ще не значило, щоб пан Субота справді повірив у всі його перспективи. Він занадто добре знав сього пташка.

Пан комісар Годієра не був властиво ніяким комісаром. Колись за панщини він був мандатором, потім перейшов у службу до політичної власті, але не міг добитися до якоїсь поважнішої урядової посади, займав становище зразу дістарія, потім канцеліста при старостві, з вовчим апетитом вітрячи всякі можливі сліди, якби добитися ліпшого хліба. Перелом у аграрних і політичних відносинах Галичини давав таким людям багате жниво. В р. 1848 пан Годієра був урядовим агентом-провокатором, який дурив шляхту і заохочував її до повстання, а рівночасно нашіптував селянам проти шляхти і готовив до кровавої контрреволюції в разі шляхетського бунту. Тепер він, не покидаючи свого півофіціального становища при старостві, зробився нараз опікуном і протектором поміщиків у їх боротьбі за знесення сервітутів і наділявся в замішаннях, які правдоподібно виплинуть із того спору, спекти й свою печеню. В його інтересі було перти до щораз більшого заострення відносин між селянами і дідичами. Чи одна, чи друга сторона переступить межі легальності, йому все одно всімахається користь. Він заохочував селян до процесів з панами за неправно повідбирані в часі панщини рустикальні ґрунти і рівночасно видавав себе за чоловіка, при-

твом зайнятого обороною панських інтересів у великім сервітовім спорі.

З такою метою він оце вже два роки об'їздив увесь округ, село від села, двір за двором, і скрізь засівав зерно взаємного недовір'я, що й без того сходило буйно на ґрунті, управленім панщиною. Він вияснював хлопам їх кривди і пер їх до довгих та безплідних процесів, вияснював панам небезпеку, яка і їм грозить від селян, і силкувався зорганізувати з них тиху спілку для оборони їх власних інтересів. Сю оборону він розумів, очевидно, так, щоб пани силою спеціальних фондів підпирали свої інтереси, купуючи собі прихильників у нижчих і вищих бюрократичних сферах.

Особливо загарливо він обробляв пана Суботу, бачучи в нім чоловіка розумного і поміркованого в своїх відносинах до селян і надіючися, що коли сей виступить крутіше, то за ним підуть інші пани, і справа швидше дійде до якогось рішення. Він раз у раз «отвирав йому очі» на безвихідність положення панів серед хлопської маси, на небезпеку проволоки та задавнення хлопських претенсій, на можливість корисного для панів полагодження сеї многоважної справи, що має першорядне значіння в цілім розвою краєвих відносин. Він усе товк своє, мулив і мулив, як тиха вода, з одного боку, полошив свого слухача страшними вістями про урядові заходи коло щедрого наділення селян панським добром, а з другого боку, манив його блискучими перспективами швидкої і дешевої побіди.

— Ну, ні! — скрикнув пан Годієра, вернувшись другого дня зі своєї екскурсії по селі. — Того не можна витримати, що тут діється! Се нечувані річі. До якої скількості дерева вони мають право? Загляньте в інвентар! Прошу заглянути! Три, чотири фіри, так чи ні? А вони понабирали по двадцять, по тридцять! Цілі гори дров навалили коло кожної хати. І ясний пан терплять се! Ні, зовсім не розумію і дивитися не можу. Адже се виразне: мане текель фарес написано на стінах вашого дому, а ви не вмієте прочитати. І терпите всі надужиття. Жаль мені вас, ясний пане! І шкода моїх рад. *Wem nicht zu raten, dem ist nicht zu helfen!*¹ Бувайте здорові!

¹ [Кому нічого порадити, тому нічим і допомогти].

Пан Субота всміхнувся якось холодно і поклав Годієрі обі руки на плечі.

— Горячо купаний пан комісар, горячо купаний! Сядьте, відхлипайтеся. Наші інвентарі не знають такого виміру дерева, як вам здається, а кажуть «на міру потреби». Селяни не вивозять ані одної гілки, не огляненої моїми людьми.

— Чужими очима дивитися — то чужими руками робити! — зовсім сердито гаркнув пан Годієра.

— Я й сам переколався, що вони вірно сповняють мої інструкції, і ви не маєте підстави докоряти мені чужими очима. Цікавий я, як би ви поступили на моїм місці.

— О, я би швидко зробив з усім тим взірцевий порядок. Я б завів таку машину, щоби фєст скрипіла і діло робила. Я вже всьому придивився і все обміркував. Представте собі...

— Слухайте, пане Годієра, — мовив йому пан Субота болючим, жалісним тоном, — у мене тепер на голові стільки клопоту і власної родинної гризоти, що не маю сили представити собі що-будь інше. І мушу виїхати на якийсь час, може, на пару неділь. Приймете на той час заряд маєтку? Я не раз уже лишав його на економа, ну, але сим разом зроблю виїмок для вас. Тільки глядіть мені, не наробіть скрипу в своїй машині! Не горячіться, аби не довести до якої бідн. З нашим мужиком треба обережно і тактовно, і я боюся, що вам нестане терпцю й такту. А проте таки зроблю те, чого вам, як бачу, дуже хочеться.

Годієра аж засяв від сих слів, аж випростувався, немов виріс о три п'яді. Він усміхнувся широко і запитав:

— Вельможний пан жартують?

— Ні, не жартую, а правду кажу. Ви так навертіли мені в голові своїми докорами, що я не бачу іншого виходу позбутися вас, як отаку пробу. Робіть, як знаєте і що знаєте, а там побачимо. Мені голова тріскає від іншої гризоти, а ви причепилися до мене, як п'явка. Ну, пробуйте, як вам удасться.

Годієра зачав ще щось говорити, що виглядало знов-таки на опозицію, та пан Субота заткав собі вуха і крикнув зне-терпливлений:

— Ані слова більше! Не хочу слухати нічого. Буде вже того балакання. Що сказалося, на тім я стою.

І, не прощаючися з Годієрою, вийшов до свого покою і замкнув за собою двері.

IX

Пан Субота ходить по своїм замкненим покою, як медвідь по клітці. Він почуває тісноту, а боїться вільного простору. Його голова тріскає, а думки мутьяться. Нарешті сідає біля свого бюрка, на якому лежить розпростертий, дрібнесенькою, перловою каліграфією писаний і декуди з виразними слідами сліз лист його дочки-графіні.

Діставши той лист перед кількома днями, він успів прочитати його вже з десять разів, а ще й досі він дивився на нього, як на тяжкого ворога, як на їдовиту гадюку, покриту перловою лускою. Він чув за кожним позирком на лист, як та гадюка запускає свої зуби в його серце; його руки хололи при його дотику, а перлові букви скакали перед очима. А проте якась фатальна сила ще раз і ще раз тягла його наново читати той лист, троїти себе і доводити до одуру його змістом. А проте лист був написаний просто, щиро, без сліду фальшивої риторики, без тіні прудерії, як і слід замужній, високиморальній і освіченій дочці писати до батька.

«Дорогий мій батечку!

Досі, за цілих п'ять літ мого замужнього життя моя переписка з тобою обмежалася на звичайних чемних фразах і обміні звісток про буденні домашні події. Те, що було властиво змістом мого п'ятилітнього, можу сміло сказати, мого п е к о л ь н о г о (се слово підкреслюю) життя, лишилося для тебе зовсім чужим і невідомим, або, оскільки можу догадуватися з листів мами, в найзагальніших, неозначених контурах, без деталей, яких ніхто не знає, крім мене — і мого мужа.

Я в тебе вдалася. Я горда і не легко зігнуся. Я таїла свою муку в серці і хіба пару разів за весь той страшний [час] вона вибрикувала кривавими слізьми перед моєю мамочкою. Але всієї моєї недолі, всього того, що я пережила й перетерпіла, вона також не знає, і дай боже, щоб і не дізналася ніколи, бо її чиста, ангельська душа, певно, розірвала би пута її слабого тіла.

Тобі першому признаюся, перед тобою сповідаюся, як перед конфесіоналом власного сумління.

Ти добре знаєш усю історію мого першого пізнання і

моїх передшлюбних зносин з графом. Ти сам уважав графа по першій, випадковій познайомленню з ним (потім я дізналася, що він, зваблений розголосом моєї нещасної краси, сам шукав нагоди познайомитися з тобою), за ідеал мужчини, за чоловіка, покликаного вже самою природою до якихось великих діл. Геркулічна постать, мужеська краса і вихованням здобута грація та легкість рухів, значна освіта і скінчена досконалість товариських форм у високих стилу — все те подобалося тобі і чарувало мою дівочу уяву, ще доки я й на очі не бачила його.

Він написав лист до тебе, де зложив поклін мені, хоч і незнайомій йому. Він приїхав, і я почула зразу якийсь холодний жах перед його силою, його красою і його могутньою волею. Він говорив, як самовладний князь, снував широкі плани, був високо гуманний у розумінню людських відносин і вилітав душею далеко поза тісні межі наших галицьких пересудів. З тремтінням усеї моєї істоти я слухала його розмову, а хоча щодо товариських звичок і я не чула себе нижчою від нього, але все таки говорити з ним сам на сам, поводитися з ним, як з рівним собі, я була б ні за що не насмілилась. Заїмпонував мені незвичайно, як ніхто ще з людей, знайомих мені від молодих літ.

І раптом, несподівано скоїлося наше весілля. Немов снігова лавина впала на мою голову в шаленім розгоні. Я весь той час жила в ненастаним одурі, ошоломлена, не здібна ні думати, ні відчувати ясно. Я крутилася, немов золота мушка, в шаленім вихровім вирі, не бачила і не розуміла нічогоісінько з того, що діялося довкола мене, і отямилася уперве аж на шлюбнім коверці під дотиком графської руки.

Друге пробудження, страшне і жорстоке понад усяку силу людського вислову, в якому я побачила себе відразу скиненою в безповоротну безодню, — се було моє пробудження на шлюбній постелі.

Се прийшло так нагло, в такій нечувано дикій, варварській формі...

Моя рука й досі дрижить і не хоче писати далі, але чаша моїх терпінь занадто повна, моє сумління занадто глибоко розворушене, щоб я могла мовчати...

.....

А мій муж гуляв поза домом. Час від часу присилав післанців, щоб довідатися, чи я вже здорова, присилав мені коротенькі листки з поклонами і поздоровленнями, але про поворот ані слова. Нарешті, коли по трьох тижнях лежання і горячкування я встала, бліда і змарніла, як після найтяжчої недуги, приїхав і він. Веселий, рожевий, мов Аполлон уранці, він уже на подвір'ю дав себе чути розказами, які видавав службі, гавканнями псів, що позбігалися до нього і підскакували та, скомлячи з радості, лизали йому руки. Він швидко вбіг до мого покою і ахнув, побачивши мене.

— Ах, вибачай, моє серце! Я й не знав, що ти тут! Але як же ти виглядаєш!

Я вжила всіх сил своєї душі, щоб усміхнутися до нього, і подала йому руку. Він узяв її в свою горячу долою і зараз випустив: моя рука була холодна і майже безкровна.

Кілька тижнів ми мали спокій; граф зрештою проводив той час переважно за домом, у гостях, на польованнях або їхав до міста і гуляв там по-своєму. А моя душа мучилася невимовним смутком, і я силкувалася тільки ненастанно працюю в кухні та при господарстві вбивати невеселі думки, що, мов докучливі мухи, роями обсідали мою голову. Що зо мною буде? Як мені жити з таким чоловіком? Чи відразу забиратися і вертати до родичів, чи йти в світ за очі і шукати собі власного хліба? Я не мала до кого сказати ані одного щирого слова, бо бачила й відчувала се від першої хвили, що весь двір, від малого до великого, живе, мов під обухом, під непереможним впливом панової волі, що кожде моє слово, кожний жест вони передадуть йому. Я тремтіла сама перед собою, бо чула, що й мої думки, мов підстрілені птахи, падають додолу під його переможним впливом.

Почалося для мене важке і нерадісне життя в родинному ярмі. Крім принагідних нападів мігрені та інших жіночих хороб, не могла я нічого видумати. Та видно, що й сам він зрозумів мої зусилля, а може, збридив собі мене, бо минулої осені, користаючи з незвичайного врожаю пшениці в наших сторонах і з добрих цін на неї, виїхав до Парижа. Там він гуляв кілька місяців і відтам привіз собі чесну компанію, трьох кокоток, для яких вибудував пишну віллу в нашім повітовім місті. Ся вілла, положена в гарнім саду, хоч раз у раз щільно замкнена, здобула собі вже голосну славу в

цілім повіті як місце, де майже щоночі під проводом мого графа відбуваються оргії з його вибраних приятелів і тих французьких дам, оргії, яких мерзоти не беруся описувати, хоч мій граф кожного дня забавляє мене їх гумористичними описами. Се остатня фаза нашої супружкої любові, бо поза сим куди вже далі?

А поза тим одна моя просьба до вас, дорогій таточку! Приїдьте до мене! Ви ж, певно, вже обробилися в полі, а коли й ні, то ваш від'їзд на кілька тижнів, може, лиш на кілька днів, буде для мене великою потіхою і піддержить мене в моім бездоннім горі. Я ж за сі літа так рідко бачила вас, а тепер мені здається, що на ваш приїзд моя єдина, остатня надія, що ваша присутність верне мені давню силу волі, давню енергію і охоту до життя. Приїдьте, таточку, якнайшвидше! В моїй хорій душі клубляться шалені помисли, плани і бажання, я ходжу мов у тумані і не можу ні на що рішитися. Ваш приїзд буде для мене правдивим сходом сонця. *Ваша дочка Женья*».

Пан Субота справді виїхав, не гаючись. В тих часах у Галичині ще не було залізниць, хіба з Кракова до Відня. Доводилось їхати чвіркою, значну часть дороги подільськими шляхами, які найменший осінній дощик перемилював на бездонні і невилазні баюри, де бричка цілими годинами сунулася по колодки в густім болоті, а коні, бродячи в ньому по коліна, що десять хвиль ставали та відсапували. Цілих десять день довелось пану Суботі їхати отак із Грушатич до графського села, ночувати в огидних жидівських корчмах, мокнути й мерзнути по дорозі. Він проклинав свою їзду, але серце, вражене до глибини листом його дочки, з болючою нетерплячкою рвалося до неї і не давало йому думати про невігоди сеї по дорозі.

Розуміється, що він насамперед заїхав до повітового міста, в яким мали відбуватися оргії його зятя і його компанії. В готелі, в яким він зупинився, знайшовся зараз службний жидок кельнер, що згодився за невеликий трінкгельд оповісти йому всі секрети «французької вілли». Він постановив собі особисто зложити візит своєму зятеві в такій інтимній обстанові, і для того він просив увесь готелевий персонал і його завідателя таїти кілька день його приїзд, а сам замовив собі слюсаря, щоб зробив йому ключ до брами, яка вела до французь-

зької вілли. В часі найближчої оргії він опівночі тихенько підїхав до вілли, отворив браму і подався пішки на подвір'я. Тут його обскочили графські гайдуки, узброєні в револьвери, та він зараз зацитькав їх не лише своїм револьвером, але своєю повагою, як батько графині, і здобув собі вхід до вілли.

В яким стані застав там чесне товариство, сього він ніколи не оповідав нікому. Зрештою, пробув там дуже коротко: явився в отворених дверях, як дух Банка, зложив короткими словами свою велику пошану ясновельможному пану графу і всій його так чесній компанії і, замкнувши за собою двері, лишив їх усіх їх дальшій забаві, а сам як стій, опівночі рушив до села, де жила його дочка.

Та оскільки візит в французькій віллі дав повну сатисфакцію його зацікавленню і переконав його, що дочка в своїм листі говорила повну правду, остільки його прибуття до графського палацу і сама поява дочки значно розчарували його. Палац був значно занедбаний і обшарпаний, — видно, що дуже слабо дбали про його удержання. Натомість дочка замість трагічного настрою вибігла назустріч батькові весела, щебетлива, як пташка, в повнім розцвіті своєї краси, немовби на її душі не було ніякої трагедії.

Женя привітала батька весело, впровадила до своїх покоїв, розпорядилась у кухні та в пивниці, заглянула й до стайні, де вже стояла батькова четверня, а потім мов на крилах, влетіла до покою, де сидів батько і переглядав малюнки.

— Спасибі вам, таточку, що приїхали! — заговорила вона своїм чистим голосом, мов у срібний дзвінок задзвонила. — Та я не чекала вашого приїзду і тимчасом погодилася з мужем.

— Ти з ним? — протяжно і недовірливо запитав пан Субота.

— Так. З ким же іншим мені й годитися?

— Але ж він так страшно знущався над тобою!

— Що було, те минуло, — щебетала пані Женя, мов непам'ятлива пташка. — Він тепер поправився.

— Ха, ха, ха! — у весь голос зареготався пан Субота. — Поправився! Бачив я вчора на власні очі, як він поправився! Нівроку йому!

— Що, — скрикнула пані Женя ще веселіше, — ви були, може, в французькій віллі?

— Авжеж був. І підробленим ключем браму відчинив і від гайдуків револьвером боронився, та проте застав їх усіх серед найкращої забави. Тьфу на їх голови! Досить було одної хвилини, щоб оглянути їх усіх у пайінтимніших позах, і відвернутися, і плюнути з обридження. Та я не плюнув, а привітав пана графа, я віддалився, не ждучи навіть їх відповіді.

Женя розреготалася своєю чергою.

— Що ж, се нічого не вадить, що бачили на власні очі. Я не бачила ніколи, але наслухалася від нього доволі. Та все се швидко зміниться. Зрештою я вдячна тим дамам і посилаю їм навіть живність із свого дому. Мені се нічого не коштує, а вони, таточку, увільнили мене від найтяжчої панщини, яку я переносила в своїм життю.

Батько слухав сих слів, щораз більше чудуючися. Він похитав головою і озвався:

— Не розумію тебе, Женю! Раз ти гірко нарікаєш на свою долю, на своє пониження, на його знуцання над твоєю честю і твоїм тілом, раптом годишся на все, що він робить, і мало не похваляєш тих огидливих його оргій у французькій віллі.

— Нічого того, таточку, я не похваляю, нічого, пригавного мені ним, я не забула. Але в моїм важкім становищі мусить настати якась зміна, і для того я на якийсь час заключаю перемир'я зі своїми ворогами.

— І для того відкидаєш набік усі чесні традиції, які ти винесла з батьківського дому, і стаєш по стороні сього смердючого болота? — з гірким докором мовив батько.

— Перетерпівши стільки, як я перетерпіла, страшиш і охоту до самого життя, не то до всяких традицій. Тепер мені пристрасно, до фізичного болю, [хочеться] вирватися з того болота, в яке мене, між іншим, ввіпхнула і ваша воля, таточку мій любий! Я вам не докоряю за се і ніколи не докоряла; ви ж бажали мені добра, не лиха. Але частина, маленька частина одвічальності за те, що сталося, спадає й на вас. Ви занедбали мене в ті хвилі, коли я найбільше потребувала потіхи й піддержки в моїм гіркім стані, то хоч тепер не мішайте мені моїх планів. Я вас попросила до себе і прошу й тепер, побудьте у нас кілька неділь, поки ми обробимося і виберемося в дорогу, нашу першу, справді шлюбну подорож.

— Го, го, го, аж так тонко співаєш! — скрикнув до решти

зафрасований пан Субота. — Шлюбна подорож! Куди ж ви їдете і хто з вас їде?

— Всі їдемо, я і він. І, певне, забере з собою своїх демуазельок. Чому би мав не брати? А мені до них байдуже. Я буду з ними ввічлива по дорозі про людське око, хоч ненавиджу їх і бриджуся ними всіма силами душі. Але сим разом ходить мені о комедію, що має відігратися на трагічній тлі. Не догадуйтеся нічого, таточку, і не розпитуйте мене ні про що. Все те ще в початках, не в'яжеться одно з одним, ще не більше, ніж дикі концепти, що блискають у моїй бідній голові, як блискавки в чорній хмарі, але я надіюся, що таки по тій бурі засяє денне світло і я таки вийду на кращу дорогу. А там уже побачимо! Побачимо! Побачимо!

І вона, як сорока, на одній нозі поскакала до кухні, приспівуючи своє останнє «побачимо», а батько сидів на софі, битий важкими думами, і буркотів сердито:

— Говори ж ти з жінками! Зрозумій їх логіку, не говорю вже психіку! Чи вона божевільна, чи справді лише легкодух, чи, може, задумує щось дуже мудре, по жіноцьке мудре, таке, як Гордіїв вузол, що йому ні початку, ні кінця не знайдеш? І я скажу після тої її промови: «Побачимо, побачимо, побачимо!» Бо більше ніщо й сказати.

Х

Поки там пан Субота сидів серед широких подільських ланів і нудився — граф за той час рідко коли був дома, а про Суботів візит у французькій віллі навіть не згадував, немов і ніде нічого не бувало. Поки в графському палаці йшли пиняві приготування до заграничної подорожі, в Грушатичах кипіло і клекотіло, як у кітлі. Пан Годієра почав підводити свою машину. Зразу йшло все дуже добре. Він засів до писання і писав невтомно «реляції», себто попросту доноси на всіх і вся, що крутилося довкола нього. Насамперед написав донос про свою хазяйку паню Суботову, у якої відкрив любов до селян, потурання їх забаганкам і часті сходини її з селянами в домі її зятя та довгі розмови при замкнених дверях та за-слонених вікнах. Потім написав донос на всю двірську службу, починаючи від економа і кінчаючи псарем і конюхом, що крадуть панське добро, не пильнують діла, волочаться за

сільськими дівками і у всьому потурають селянам та за хабарі дозволяють їм розкрадати панське добро. Розуміється, що, ходячи день у день по селі і угризаючися з селянами за всяку дрібницю, кожного дня приносив нові матеріали для своїх реляцій. Обмалював і Дум'яка, і війта, і всіх присяжних; допікали йому особливо сільські баби своїми кпинами та вигадками, і він совісно подавав про все те реляції і вислав до циркулу. Там урядники аж боки зривали зо сміху, читаючи ті його реляції, подиктовані злобою і проняті тим юмором тісних умів, що вважають себе неначе центром людськості і не відчувають своєї смішності.

Та від реляцій він швидко перейшов до виконання своїх намірів і тут наткнувся на таку впертість, апатію та нехіть людей, що не раз аж пінився зо злості. Він велів побережникам не пускати нікого в ліс, та бачучи, що вони й вусом не ведуть у той бік, почав сам бігати в ліс і виганяти селян, що чи то збирали сухарину, ламали сухе гілля, викопували пні, чи то й так рубали здорове дерево. Поки натрафляв на старих, незасібних баб або піших селян, що на плечах носили в'язанки дров, поти його крикам і лайкам удавалося витурювати їх із ліса; але такі, що їхали з возами і рубали дерево, визначене їм побережниками чи то за гроші, чи за роботу, не слухали його, кпили собі з нього або й відгрожувалися.

— Лиш би бучка взяти та хом'янути біду раз по пиці, аби не кричала! — буркоче чоловік, рубаючи дерево, поки пан комісар, розсерджений, скаче довкола нього, та верещить, та лає на чім світ стоїть. Так само було і в полі, з якого він велів щодня зганяти всю селянську худобу і кожного дня пополудні знов бачив, що вона любісінько пасеться на тих самих панських стернях. Його злість була невичерпна, його очі бачили, що всі кепкують собі з нього і ніхто й не думає слухати його, а він у всім вітрив або інтригу пані Суботової, або економа, або Дум'яка та його жінки, і сердився, і кляв, і лаявся все в тій надії, що прислужується пану Суботі і його господарським інтересам.

Нарешті пані Суботовій стало того забагато, і вона вимовила йому місце в своїм дворі, думаючи, що він уступить зовсім і поїде собі геть. Та не на такого наскочила! Годієра наробив вереску на весь двір, покликався на дану яслим паном повновласть і грозив урядовою екзакуцією свого

права. Тоді вже економ своєю власною властю велів запакувати всі його манатки на його двоколіску, запрягти його шкап'я і разом з тим добром відвезти його в село. Знов крики і протести Годієри, нові реляції до циркулярного старости «на власні руки» пана старости і з власних рук старости білетик: «Якого дідька ви причепилися до Грушатич і грушатицького двора? Зараз вертайте до міста і зложіть мені усну реляцію!»

Пан Годієра, одержавши сей білетик, аж сам не знав, як висловити свою втіху. Пан крайсгауптман сам особисто пише йому, жадає від нього усної реляції про грушатицькі відносини! Тепер він догодить усім своїм ворогам! Тепер він покаже їм свою силу!

І, не гаючись, він поїхав, пробувши всього два дні у грушатицького арендаря, бо з селян ніхто не хотів пустити його навіть на подвір'я, не то що до хати. Він їхав, як на празник, підспівуючи і не кваплячись, знов водив лисячими очима по селянських полях, і панських ланах, і лісах, плював і сердився, де що робилося не по його уподобі, і снував нові плани, як би позаводити тут нові порядки.

Його візит у циркулярного старости випав, на жаль, дуже не по його думці. Староста не допустив його до слова, а вичитав йому остру нагану за його влізливість і його дволічність, з якою він підбунтовує панів проти селян, а селян проти панів. «Я міг би зараз веліти арештувати вас і передержати в арешті до слідства, але не роблю цього тому, що ви робили се з великої злості і глупоти, але не зі злої волі. Тепер бережіться. Я не входжу в те, чи і яку масте повновласть від пана Суботи, — може, се лише панський жарт на те, аби вас спекатися; але то вам кажу: не докучайте мені своїми дурацькими реляціями і ведіться так, аби я більше нічого не чув про вас!» На тім він і махнув йому рукою на знак, що може йти собі геть.

Годієра ще отягався, видобував якісь папери із свого бездонного шкіряного портфеля, та староста крикнув на возного:

— Вивести того пана!

По таких соромнім прогнанню пан Годієра під впливом своєї лютості подумав собі: «Або — або! *Flectere si nequeo*

superos, Acheronta movebo!»¹ Не хоче мене пан, я обернуся до хлопів. Побачимо, як він се стравить.

І він велів взяти себе до Грушатич, до коршми, де й квартирувався на пару день, хоч і як жид не рад був сим разом своєму гостеві. Жид догадувався, що пан комісар не добром дише проти двора, і боявся нажити через нього й на свою голову клопоту, але, подумавши докладніше, станув на тім, що в разі якоїсь немилої дворові акції можна буде відразу позбутися комісара, досить одного слова.

Другого дня, схопившись дуже вчасно зі сну, Годієра пішов у село, щоб застати господарів іще дома. Одним він пробував настроїти проти двора. Були такі, що, слухаючи його доказів, чухалися в потилицю і говорили: «Що ж, як люди, так і я. Може би, то й добре було на громаду, якби так сталося, як ви радите, але я сам тому не голова. Скликайте громаду!» Але деяким Годієрові думки зовсім не подобалися, вони бачили в них наклонювання до безправства і грабежу і або наділяли Годієру кпинами, або проганяли й грозили жапдармами. Найцікавіша була розмова з Дум'яком.

— І чого ви, пане, причепилися до нашого села, як лист до мокрого? Що вам за охота пхати свої пальці між наші двері?

— Мене сам пан Субота просив. Мені повновласть дав. Погляньте, ось вона!

— Вже я дивився на неї, але знаю й її історію. Пан закип собі з вас, аби позбутися вашої настирливості, а вам здається, що він справді потребує вашої поради й помочі. А я кажу все своє, що краще би вам забиратися до міста і покинути нас, щоб, буває, часом...

— Що, що? — перебив його Годієра таким різким окриком, як піяння когута². — Ви страшите мене? Го, го, ваших погроз я не боюся, від усякого нападу потрафлю оборонитися, а урядова одвічальність — се також моє діло: я й перед властями зумію оправдатися.

— Про вашу вмілість у тім напрямі я переконаний, але все-таки рад би знати, до чого ви хочете довести нас?

¹ [Коли не можу зломити вишніх (богів), порушу Ахеронт].

² Піяння когута — спів півня.

— До вашого добра, — живо заговорив Годієра. — Всі давні ліси й толоки, описані ще в йосифінській метриці, мусять бути вам звернені. Всі пізніші пустки, загарбані панами й заінвентовані Гаудером на панську власність, будуть вам віддані. Чого ж вам більше треба? Панського ви не жадаєте, але того, що вам правно належиться, маєте право домагатися правною або й неправною дорогою. Се вам моя думка. Хто швидше візьметься до сього діла, той лекше зможе дійти до своєї мети, бо потім готово бути запізно, коли рушаться інші села. А вони, певно, рушаться, бо по цілім краю селяни аж пишцять на свої кривди від панів.

— Наші люди не пишцять, — мовив Дум'як.

— Не слухайте того. Всі, особливо бідніші, дуже б раді, але не мають відваги починати. Ви могли б додати їм такої відваги.

— Відки ж я до того приходжу? — здивувався Дум'як. — Вам справа ясна, то ви й заохочуйте до неї людей. А я хіба мушу вірити вам на слово, а сам того не знаю докладно.

— Ну, добре, — мовив Годієра, — то скличмо громаду, поговоримо про се з громадою.

— І з тим до мене не удавайтесь, бо відки я до того приходжу? Я не війт і не жадна старшина в громаді, хто піде за моїм голосом! Ідїть до війта!

На сьому розмова й скінчилася. Годієра пішов до війта і доти благував йому про свою комісарську повагу, поки війт не обіцяв йому вислати присяжного по хатах, щоб кликали господарів на суботу вечір у коршму, «без примусу, а хто цікавий послухати пана комісара».

Таких цікавих не так на комісара, як на саму коршму, знайшлося немало. В суботу вечір народ щільно заповнив усю коршму, і всі сіни, і прилежний ванькир, із якого двері вели до головного коршемного поміщення; прийшов і війт і вся громадська старшина, прийшов і Дум'як. На комісара прийшлося досить довго ждати. Він попередньої ночі бачив погані сни, весь день йому було зовсім ніяково на душі, голови не брався ніякий концепт тої промови, яку він мусив сказати до народу, та й сам той народ видався йому тепер якоюсь темною, важкою силою, а зовсім не соломою, здатною до швидкого підпалу. Та він нарешті таки наважився і ввійшов якось покvapно, мов додаючи собі відваги, до коршми.

Люди розступилися якось ліниво перед ним, даючи йому дорогу до стола. Він «напотуху», як жартував дехто з селян, випив чарку горілки і, виступивши на ослін та опершись о стіну, почав балакати.

Бесідник він був неособливий і невправний. Підносячи голос, замість дійсного пафоса робився пискливим і комічним, часто зупинявся, шукаючи слів, — одним словом, не робив на селян ніякого вражіння.

— Аби ви знали, хто я такий, — так розпочав він свою промову, — то мушу сказати вам дещо про свій рід і походження. Знаєте недалеко від Галичини край Чехію і його головні ріки Влтаву та Лабу і його міста Прагу та Болеслав? Отам жив мій рід, славні ритиржі на Болеславі. Вони були учасниками чеської слави, боролися в усіх битвах, до яких виступало чеське військо, а в кровавій битві на Білій горі сміло пролили свою кров за чеську справу. По тій битві ті члени нашого роду, що ще лишилися живі, мусили тікати з рідного краю.

— А коли тото було? — запитав хтось із натовпу селян.

— О, то було давно, ще 1622 року, буде тому 250 літ.

— Ще лиш буде, а досі лише 234, — підхопив Дум'як, що встиг у однім моменті обчислити дійсну різницю.

Почувся голосний регіт зібраного люду, і Годієра поглянув на Дум'яка таким оком, як па свого смертельного ворога. Дум'як завважив се добре, але сидів спокійно при столі та слухав дальшої промови.

Годієра почав далі довго і нудно оповідати про пригоди та переходи чеських емігрантів і дотяг нарешті до того, що його ближчі предки розбрелись по світі, деякі, покинувши свою чеську віру, вернули назад до Чехії, інші пішли в службу ворогів і винародовилися.

— Гарна родина, нема що сказати! — буркнув під вусом Дум'як, і знов із грудей селян, стовплених в ожиданню чогось цікавого, вибух голосний регіт.

— Ну, чого смієтесь? — розсердився пан Годієра. — Тут не сміятися, тут плакати треба над тими, котрих тяжкий утиск позбавив усього найсвятішого кождому чоловікові. А ваша доля хіба краща? Ви менше витерпіли від польської самовлади?

— Але ми нікуди не тікали і своєї мови, ані віри не затратили! — гордо крикнув Дум'як. — Як же ви рівняєте себе з нами?

Комісар не знав, що відповісти на се, а сміхи і кпини селян дратували його щораз дужче. І він почав далі досить уже нескладно плести про свого батька, що був цісарським урядником і за надужиття своєї власті був прогнаний з уряду, бідував довгі літа страшенно, поки через протекцію якогось можливого пана йому не призначено урядового стайовища в свіжо набутій Галичині.

Люди нетерпеливо слухали сеї бесіди, а дехто почав переривати її окриками:

— Що нас то обходить? Пощо все те говорите? Ми вже знаємо тих славних чеських урядників. Говоріть до річі, що маєте нам сказати. Нам ніколи слухати ваших байок.

Комісар знов розсердився, особливо роздув його злість вислов про байки.

— Що там за байки! Хто може тут говорити про байки? Я вам говорю про те, чим моє серце наболіло, а ви то вважаєте за байки!

— Овва! Наболіло! А по вас і не пізнати того! — весело закинув Дум'як, і знов загальний регіт наповнив усю коршму. — Ану, скажіть нам тепер про себе, най знаємо, що ви за птиця!

Комісар ще дужче змішався, немов і не надіявся такого питання. Він знов глянув на Дум'яка тим оком, що на пса, і, перескакуючи на комічно-плаксивий тон, почав жалуватися на свою долю.

— Що ж я вам скажу про себе? Било мене нещастя весь вік. Мене вигнали зі школи...

— Га, га, га! — реготалися люди. — А за що?

— Дурний був, не хотів учитися, — проплакав Годібра.

— Га, га, га! Дурний був, дурний і остався, — гукнув Дум'як, і новий регіт заповнив коршму.

— Потім я вступив до уряду і почав дослугуватися...

— Вислугуватися, не дослугуватися, — поправив його Дум'як. І додав, устаючи з місця: — Знаємо, знаємо, як вислугувалися різним урядникам, позинаючи від пана старости, а кінчаючи остатнім возним та гайдуком. Як ви в процесах фальшували свідоцтва, крали ферлядунки, аби покривджена

сторона не стала на термін, як ви для урядників достарчали кухарок і мамок, які паскудства ви робили з жидами і ссали кров із селян, що приходили до вас за порадою і підмогою. Знаємо се все, і не потребуєте нам про се оповідати нічого, бо хіба набрешете, а правди не скажете.

Комісар скрутився, мов ужалений гадюкою, і крикнув:

— Силою свого уряду арештую вас, Костю Дум'яку! Буду з вами мати справу в суді.

— Овва, арештуєш! А на якій підставі?

— Бо ви ображаєте мене. Я маю право арештувати вас і зараз відставити до суду. Я урядовий комісар.

— Брешеш! — ревноу із усеї груді Дум'як. — Який ти комісар? Старостинська драпічка, що стратила вже ласку у старости. Я не боюся твоїх дурацьких погроз, а на суд я позиваю тебе. Я тобі докажу, як ти бунтуєш панів проти хлопів, а хлопів проти панів. Я тобі викажу перед судом і перед усім світом, що ти не комісар, а хіба світова курва!

— Га, — скрикнув Годієра своїм пискливим криком, немов хтось вбив йому шило в задницю, і, зірвавшись зі свого місця, прискочив до Дум'яка і плюнув йому в лице.

Всі ахнули, та Дум'як, що сів був під час своєї промови, не рухаючися з місця відхаркнув і плюнув також йому в самі очі.

— Так? — запищав комісар, обтираючися хусткою. — То ти, хаме, смієш плювати на мене? Так от же тобі за се!

І він, ще раз підскачовши, вдарив Дум'яка в лице.

Та тут сталося щось дивне, хоч зовсім натуральне. Дум'як зблід моментально, як труп, піднявся з сидження, замахнув своєю велетенською долонею і, придержавши лівою рукою Годієра, що вже пустився був тікати, мов довбнею вдарив його в голову. Годієра ані разу не пікнув. Його руки й ноги затрепалися судорожно, з горла видобулося кілька разів важке хлипання, немов утопаючого, що ловить повітря, і він покотився на землю. Згас, як задута свічка.

Вся коршма ахнула. Те, що сталося на їх очах, було таке нагле, незвичайне, а при тім таке натуральне, як якась елементарна поява, вроді громового удару. Ніхто не ворухнувся в першій хвилі. Сам Дум'як остовпілими очима дивився на остатні корчові рухи своєї жертви, а потім, успокоївшись, плюнув і знов сів за столом на своїм місці.

Перший отямився вїйт. Приступив до комісара, посмотрив йому руку, прислухався до груді, похитав головою і сказав:
— Небіжчик.

Нїхто з селян не сказав звичайного в таких разях «Царство йому небесне». Всі з жахом дивилися на теплого ще трупа. А вїйт, обертаючися до Дум'яка, промовив:

— Ну, Костю, а що з тобою буде?

— Маю в Бозі надїю, що нічого не буде. Моя душа чиста. Ви бачили і чули все, беру вас за свідків. А завтра відвеземо трупа до міста; я ставлюся до суду. Добраніч вам усім.

І з тими словами він узяв свою шапку і вийшов із коршми.

XI

Наблизилося велике, рокове свято Рїздво. Зима приїхала на білім коні і покрила поля білою наміткою. В лісах заскрипіли конарі під ваготою снігу, ріки задубіли під її острим подихом, медведі ссали лапи в своїх гаврах і дрїмали зимовим сном, а люди грїли своє тіло овечими, лисячими або вовчими шубами.

Село виглядало як громада круглих снігових могил, між якими вилися вузьенькі рівчачки, — се стежки, прокопані від хати до хати, і один ширший, довгий ярок — се дорога, прокопана в сажневім снігу здовж села аж до ріки. Під тою важкою білою покрівлею сумирно спало село, мов під пуховою периною, тільки замість дійсного сну там ішла ненастанна, тиха домашня робота: стукали ціпи по токах, молотячи збіжжя, дзвонили молоти в громадській кузні, фуркотали веретена по хатах, і лилися пісні, туркотїли голоси казок та загадок по запічках. Хїба що сама природа, щоб не надто вже глухо дрїмати, будила свою музику, сердитий «стоковий» вітер, що, вибігаючи з далеких рівнин Сибїру, різав, мов ножем, своїм грізним подихом, свистав, вив і гудів своїми крильми, ломав дерева в лісі і, здіймаючи безмежні снігові хмари на полях, котив їх, як обложні машини, на села. Та все те не лякало людей. Вони затирали жилисті руки та, здибавши один одного, знай примовляли:

— Гїй, мороз, мороз! Боже його примнож!

— А ще й вітрець — Божа сила! — додавав звичайно другий.

В сам день Святого Вечора вітер утих, небо вияснилося, а хоч мороз потис іще дужче, та проте люди бадьорилися і дивилися якомсь привітніше на світ, як звичайно. Хоч то день робучий, та проте сьогодні ждала їх не зовсім звичайна робота. Майже половина села, мужчин і жінок, вибиралися до міста, де на сей день була визначена судова розправа проти Костя Дум'яка. Від самого ранку перед хатами стояли сани, устелені соломкою та навантажені в'язанками сіна, а в хатах горів огонь, а над стріхами здіймалися довгі та високі стовпи блакитного диму. Ледво ще сонце обізрілося гаразд, почали на подвір'ях фиркати коні, запряжені до саней, ждучи дороги, а в хатах хазяїни їли наборзі горячий борщ з бобом або фасолею, брали за пазуху по півбохонця хліба, по жмінці солі та по дві головці часнику і, попрощавшись з ріднею, сідали на сани. Декого не хотіла жінка пустити самого, то й мостилася за ним назаді; більша часть спрягалася для сеї їзди з двох або й трьох хат; їхали й такі, що не мали свого тягла, а присідалися на чужих санях, так що на кождих було четверо душ. Двадцяттеро саней одні за другими вирушили гуськом у дорогу, мов шнур журавлів потягся по білім, снігами завіянім полі, на яким учора до пізньої ночі прокопувано дорогу аж до Нестанич, біля яких ішов уже цісарський гостинець.

А Кость Дум'як стрітив сей ранок у слідчім арешті, в якому пробув оце вже два місяці від свого арештовання. Він був блідий і стомлений довгим примусовим супокоем та браком руху, та проте не падав духом. З ним поводилися в суді досить чемно, дали йому казню з тих порядніших, у які не саджено злодіїв та грабівників, йому дозволено мати свою постіль і кождої неділі бачитися з матір'ю й жінкою, які ніколи не занедбували користати з сеї ласки. Отак минули йому сі два місяці, і він, хоч сумний та пригноблений своїм положенням, усе таки не нарікав на нього і спокійно ждав розправи.

Розправа була над сподівання коротка. Прокуратор виголосив свій акт оскарження по-німецьки, спокійно і безсторонньо, виясняючи всі моменти сього незвичайного діла. Судді-німці вели одначе розправу по-руськи, випитали зразу самого Дум'яка, потім пана Суботу в справі його повновласті, даної Годієри, потім економа і кількох двораків у справі поводження Годієри в дворі, а нарешті селян з вїтом і присяж-

ними на чолі в справі остатньої фатальної пригоди в коршмі. О четвертій годині розправа скінчилася короткою, більше формальною, ніж річевою промовою прокуратора, і трибунал пішов «на уступ», а по чверті години голова трибуналу виніс і оголосив присуд, яким признано Костя Дум'яка винуватим у вбійстві «приватного урядника Антона Годієра», але, з огляду на провокацію покійника і на ціле його несумлінне поведження з селянами і дідичами, далі з огляду, що сам Дум'як відразу признався до своєї вини, як також з огляду на його двомісячний слідчий арешт, йому даровано решту кари і кошти процесу. Присуд був, як на ті жорстокі часи реакції, коли про суди присяжних не було ще й думки в Галичині, а трибунали судили тяжчих провинників дуже часто по вказівках політичної власті, дуже лагідний і гуманний, і не диво, що селяни, що на судовім подвір'ю терпеливо на морозі чекали кінця розправи, при появі свобідного Дум'яка вибухли мимовільними окриками:

— Жива правда в Бога! Най живє наш Кость Дум'як! Най живє цісарський трибунал, що не боїться судити по справедливості!

І великою валкою, з Дум'яком посередині, вони посунули з судового подвір'я, місячи ногами посірілий від їх чобіт сніг. Та ось на самій брамі їх перестрів пан Субота, що ждав тут зі своєю каритою, запряженою в чотири огнисті коні. Він поздоровив громаду свідків, а потім, обертаючися до Дум'яка, обняв його і поцілувався з ним і голосом, душеним сльозами, промовив:

— Ну, Костю! Досі я вважав тебе анархістом і бунтівником, але тепер бачу, що помилявся. Ти чесний чоловік і варт бути моїм зятем. Ходи, сідай зо мною в мою кариту, бо й так, бачу, твої сани не виїхали по тебе! А вас, панове свідки, прошу завтра всіх до себе в гостину. Попробуємо відновити стару приятнє на новій основі.

Селяни дружно закричали: — Віват наш пан Субота! Віват! Най живє! — хоч переважно слабо розуміли, що се має бути та стара дружба на новій основі. По-своєму зрозумів її Дум'як як мимовільний вислов радісного зворушення свого тестя і, горячо стискаючи його руку в своїй долоні, пішов з ним до карити, яка зараз же рушила з місця.

І знов довгим журавлиним ключем потяглися селянські сани з міста. І знов не було в них ані сміхів, ані співів — раз, що се Святий Вечір, а друге, що й нагода була поважна. Темніло небо, а потім звільна прояснювалося зорями, коли вони вернули до свого села. Тут перед громадською лісою на них ждала велика юрба народа, що виринула сюди, чекаючи їх повороту, а при їх наближенню вибухли всі дружним окриком:

— Христос раждається! Славіте!

Пан хотів везти Костя до себе на вечерю, але сей випросився: йому любіше буде провести сей святий вечір у власній хаті, з жінкою, і матір'ю, й дітьми. І пан-тесть зуважив просьбі зятя-мужика.

А по селі, по якій годині тиші, коли йшла рокова, церемоніальна вечеря з примівками і обрядами по старому звичаю, з дідухом і кутею, почалися веселі колядкові співи про те, як Бог родився і всі святі раду радили, яке б йому ім'я дати, а Пречиста не згодилася ані на Петра, ані на Павла, тільки на «самого Суса Христа», або про те, як Бог з ангелами міряв небо й землю. Вони лунали аж до півночі під зорямим, тихим небом.

XII

Вже й північ минула, а пана Суботи сон не брався. Привітавшись з жінкою і заспокоївши її щодо долі молодшої дочки Галі та її дітей (вона мала троє, два хлопчики і одну дівчинку), він в часі скромної вечері під боком жінки якось ступнево сумнів, нарешті стратив апетит і, поклавши жінку в її ліжко та заслонивши його фіранками, сам пішов до свого покою і тут знов почув у душі якусь дивну тривогу, що гнала сон від його очей. Не роздягаючися, він пустився знов ходити туди й сюди по покою, мов кінь у кираті. Його думки, як сполошені птахи, літали і, бачилось, раз по разу билися о якісь чорні хмари. Тут Кость Дум'як уявляється йому ворогом, та його лице міняється напруго і з-за здорових вусів Дум'якових до нього всміхається противне, цапине лице Годієри. Нова хмара виринає праворуч — се громада, нібито збунтована проти нього темними духами, і тут же зліворуч проблискує непевне, але якесь радісне світло, мов запевнення, що з громадою таки буде можливе краще життя, коли темні духи роз-

віються парою. Та чимраз частіше з-поза тих понурих уяв виринали в його душі щось інше, мов безмежна панорама якогось чужого, далекого, сонцем залитого і пахощами надиханого краю. А по тім краю, мов богиня по раю, ходить якась жіноча постать, осяяна рожевим блиском, заслонена золотим, ледво прозірчастим серпанком, ходить тихо і звільна поводить руками, простягає їх до нього, до свого батька, кличе його щосили, але йому ледви чутно, ледви бринять відгуки її слів:

— Таточку! Я гину! Мене кусає ненаситна і кровожадна гадука, захована в фалдах мого пурпурового плаща. Таточку, злети зі свого ложа, лети до мене, рятуй мене!

А коли його душу шарпає розпука і він рад би злетіти соколом до неї, то чує, що його немов приковано до землі, немов тоненьким та мідним ланцюгом присилено до точеного та політурованого сідала. Він б'є себе в лице руками, мов ув'язнений сокіл трепле крилами і кричить усім своїм нутром, усею глибиною наболілої душі:

— Доню моя! Золота моя! Озовися мені! Скажи, напиши словечко, куди ти літаєш, на яким місці тужиш і плачеш, від чого гинеш? О, я знаю, від чого! Але ж ти перед виїздом потішала себе, що все ще буде гаразд, що ти поєдналася з ним. Де ж ти тепер, голубко моя? Чому від твого виїзду ти не подала мені ані чуточки про себе, не написала ані слівця, не переказала хоч би шумним вітром, не передала хоч малою пташиною? І чом такі страшні почуття мучать мене? Що ти давно вже згубила і пропала, що твій кат посміявся над тобою і пхнув тебе в синє море, в якому ти надіялася знайти собі лік та освіження? Чи, може, він замкнув тебе у відлюднім монастирі, замурував у запустілім замку, запродав якійсь нечистій силі? Чи, може, ще гірше, на вино, на карти та на своїх кокоток пропустив усе своє й твоє добро і покинув тебе десь у багатолюдному, непривітному місті або де в селі серед жорстоких та захланних людей? Голубко моя срібноперо! Озовися до мене хоч крізь сон, нехай знаю, де тебе шукати! Нічого не пожалую, ані грошей, ані всього маєтку, ані свого здоров'я, щоб тільки ти до мене вернула. О, я дурень, що пустив тебе з ним у дорогу! О, я старий, безтямний, безмізкий дурень! Нехай би граф сам собі їхав зі своїми метресами, нехай би й голову собі зламав або зійшов на жебрака, — але

я, пощо я пустив із ним свою дитину? Видно, Бог мене хотів покарати і відняв мені розум, заглушив моє батьківське серце і воно дало мені розстатися з нею, мов на одну днину задля якогось любого візиту у сусідстві. А тепер ось тобі, старий дурню! Тепер жалуй, і плач, і хоч по стінах дерися, ніщо вже не pomoже.

На пана Суботу від самого початку острої зими часто на-ходили такі випадки смутку й меланхолії, але ще ніколи вони не були такі сильні і болючі, як сьогодні, сеї зоряної, а так зловіщо тихої і глухої ночі. Він похилив чоло на стіл і важко розплакався, а виплакавшись і обтерши хусткою мокрі очі, немов рішившись на щось страшне і неминуче, підійшов до вікна, відчинив його, неважаючи на тріскучий мороз, і вихилився з нього горішньою частию тіла надвір.

На нього вдарило морозом, але він не чув його дотику на своїм горючійм лиці. Він вухом ловив бездонну тишу, поринав у ній, як нурок у морській безодні, та не мав надії ані дна дістати, ані назад вернутися. Отак немов одубів на довгі мінуту.

Але слухай! Що се? Чи тиша різдвянської ночі прокидається зі сну? Чи то в ній починає чути битися її таємне серце?

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!
Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

Зразу неясно, мов крізь сон, доноситься до слуху пана Суботи. — Що се таке? — повторяє він безтямними [устами].

— Се в тебе самого так серце б'ється, — шепче йому якась несміла думка. Та він прислухається ліпше, — ні, неправда! Його серце б'ється якось ліниво, звільна, мов обезсилене болем, а те, там, у бездонній глибині різдвянської тиші стукає цупко, швидко, тричвірковим тактом:

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!
Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

Що се може бути? Стукіт робиться чимраз виразніший, але темпо його все рівне й однакове, як стукіт доброго годинника. Все ближче! Все ближче! Пан Субота знов вихиляється в вікна. Його зір панує згори над широким простором дороги, що веде з міста до Грушатич. Дорога лежить мов довга, проста борозна на білому полі, але вона спить глибоким сном,

па ній не видно ані мушечки живої. Стукіт виходить не з сеї дороги, а немов із глибокого нутра землі, де почало битися якесь шалене серце. Але пан Субота не може відірвати очей від снігової борозни за селом, стоїть біля вікна, заперши в собі дух, і дивиться, і слухає, дивиться надслухуючи. Тук, тук, тук...

Але що се? На білій дорозі виринуло раптом немов кроваве око. Одно-одніське, кроваво-червоне. Виринуло і стоїть собі, ані не ворухнеться. Немов лежить на голім, гладкім снігу і жевріє. І від нього, так, виразно від нього, йде дужче; щораз дужче стукаання!

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!
Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

У пана Суботи щось починає запирати дух у груді, корчити пальці на руках... Він, сам не знаючи, що робить, ховає руки в кишнях штанів, але ані на крок не відступається від розчиненого вікна, ані на мент не зводить свого зору з того кровавого ока, що жевріє там, на снігу, облітім зоряним світлом.

Око не ворухнеться в місця, але росте, швидко росте, двітється. Тепер уже виразніше видно: се не одно око, але якесь темна тінь шохвила заслоняє одно око, а друге жевріє раз у раз. І тук, тук, тук. — Що се за стукаання? Перед кровавим оком видно не одну темну тінь, а дві. А за тими двома тінями виринає нараз більша, ширша, якась безформна і чорна тінь.

Пан з жахом відвертає очі й лице від свого привида. Пізнав, що се таке! Се смерть його Іде до нього своєю брикою і своїми демонськими кінцями з кровавими очима. Була хвиля, і в ньому душа стала ледовою, і ні за що в світі він не обёрнувся б і не глянув би на той демонський привид. Але той чар тривав лише пару хвиль. Збираючи до купи всі сили своєї душі, пан ще раз поглянув у вікно. Що за диво! Дорога лежала пустісінька, на ній не було ані демонічних коней, ані їх кровавих очей, ані великої чорної маси за ними. Було тихо, пусто і мертво. І стукну не чути, нічого.

Але пан іще не може відвернути очей [від] вікна. Дивиться, вдивляється в найдальші кінці дороги, де вона безслідно зливається з тьмавим небом, — не видно нічого. Та нараз щось немов торкнуло його: поглянь ближче! І він глянув,

і з його груді вирвався ледви чутний окрик безмежного жаху:

— А!

Йому закрутилася голова, духу в груді раптом нестало, волосся притьмом пішло вгору.

Се була хвиля омертвіння.

Потім насилу розтулює очі і дивиться.

По замерзлій дорозі, що від грушатицького моста сірою ниткою, скісно завішеною в повітрі, на білім сніговім тлі сунеться щось велике, чорне. Брика з якимось тягарем. Коні чорні, як кати, ступають повагом по м'якім снігу і без найменшого стуку. Плинуть радше, ніж ступають. А з-понад їх голов у зоряний простір вистирчає голова візника, голова пана Годієри з широким ротом, хижацьким, заостреним носом і з острою, козячою бородою. Він сидить недвижно на своїм сидженню, його хребет згорбився, одною рукою держить кінські віжки, а другою, опертою ліктем на коліні, нерухомою, держить батіг і мірно, щохвиля, в рівних відступах часу помахує ним над кінськими головами. Брика також не туркоче, пливе, як човен, сніговим морем до двора, просто звільна підгору, все ближче, ближче... Пан не чує нічого, тільки впирає всю свою душу в світ зір. Він не чує нічого, лише бачить, як перед брикою нечутно, без найменшого скрипу і брязкоту відчиняється важка, грубими штабами окована брама, як брика сунеться подвір'ям, ближче, щораз ближче до двора і — раптом щезає під замком. Пан механічно, безтямно відступається від вікна, не зачиняючи його, обертається лицем до дверей, а вухами силкується ловити хоч би найменший шелест, не мовлячи вже про стук кроків.

Не чує нічого.

Нараз так само безголосно відчиняються двері його покою, входить висока чорна постать з чорним непрозорим серпанком на лиці — і кидається до нього.

— Ах! — скрикує пан, мов від передсмертного болю.

— Ах! — скрикує рівночасно чорна постать. І обоє разом падають майже нечутно, мов зів'яле листя на м'який ковер, яким вистелений pokій.

А з сіней заглядає до покою глупо всіміхнена, з цапиною бородою морда візника, що приніс куферок чорної дами, одинокий її пакунок. Побачивши пана й чорну даму зомлілих, без руху, простягнених на коврі, він не злякався, здвигнув

плечима, а побачивши відчинене вікно, обережно обійшов їх обоє, щільно замкнув і зариглював вікно, вернувся до дверей, пождав хвилю, чи не прийде хто, а бачучи, що ніхто не приходить, тихо, як дух, потонув у п'ємті, що стояла в сінях, вийшов на подвір'я, і за хвилю знов чулося ритмічне тук, тук, тук його екіпажа.

XIII

А другого дня велично зійшло сонце, радісно роз'яснилося небо, тріумфом задзвонили дзвони по церквах на знак і на честь великого свята. Лише в Суботовім дворі було тихо. Пана і графиню, яких служниця застала вранці в тім самім місці, де вчора попадали — він знеможений наглим зворушенням, а вона виснажена довгою дорогою саньми на морозі, — попереносили слуги на ліжка і понакривали щільно, позатоплювали в печах і ходили на пальцях, щоб не збудити їх. Вони не чули різдвяних давонів, що з супротивного горба знай розливалися радісним рокотом, не бачили величного світила, що обливало все небо зразу царським пурпуром, потім литим сріблом, а нарешті ширим золотом. Вони спали аж до восьмої години. А коли графиня прокинулася і побачила нахилене над собою, все ще тривожне і затурбоване лице батька, то поперед усього зареготалася, як срібний дзвіночок, потім голими руками обхопила батькову шию, прыгнула його голову до себе і цілувала палко, пристрасно, а потім випурхнула з ліжка і скрикнула:

— Таточку, я свобідна, свобідна, свобідна!

— Від чого свобідна, дитино моя?

— Не від чого, питай, а від кого. Від нього, мойого мужа і ката.

— Де ж він подівся?

— Лишився в Венеції.

— І пустив тебе додому?

— Пустив, таточку, бо мусив.

— Ти узискала розвід?

— Узиснала? Нас розвело море, оте чудове, сапфірове, венецьке море.

— Не розумію, що хочеш сказати ейм, моя дитино.

— О, тут секрет, мій великий секрет! — мовила вона і сама жажнулася, скочила до дверей, глянула, чи не підслухує

хто, а потім, обнявши знов батька за шию і притулявшись до нього, шепнула йому до вуха:

— Я вбила його!

Пам Субота весь закаменів і мимовільним рухом руки відсунув її від себе.

— Ти... вбила... його? — простогнав він, ледво переводячи дух.

— Так, таточку! Але лише морально. Адже бачиш, що я свободна, що мене пустили, не арештували. Я чиста перед світом, а на сумлінню... на сумлінню, там, у темній, найтемнішій закутині, маленька плямка. Вона не болить, не мучить мене; вона лише частина відплати за те, що я витерпіла віднього.

— Говори ясніше, Женю, говори ясніше, а то я нічого-сінько не розумію! — все ще з виразом страшного затурбовання говорив батько.

— Ох, се ціла історія, чисто як із італійської новели з часів ренесансу, фантастична, а проте й сьогодні можлива і дійсно правдива. Се можливе лише в Італії, тій дійсній країні чудес.

— Говори про себе, доню, а не про Італію, — шептав батько, палений цікавістю і нетерплячкою. Та вона верзла далі своє, як розпещена дитина.

— Не говорити про Італію! — скрикнула зі святим обуренням і сплеснула в долоні. — Як же я можу не говорити, коли Італія дала мені найкраще, найцінніше з усього, що я коли-будь дістала від кого, крім тебе, таточку, розуміється, крім тебе. Італія віддала мені свободу. Її чудова дочка, королева моря і перлина землі, Венеція, взяла мене за руку і, як малу, заблукану дитину, вивела на вільний світ!

— Говори ясніше, Женю, говори ясніше, бо мені в голові мутиться.

— Не бійтеся, таточку, я зараз скажу вам усе, як перед Богом, по ширій правді. Ви бачили, в яким настрою ми виїхали з Відня. Я докладала всіх сил своєї душі, щоб видаватися веселою і щасливою, але тільки Бог один бачив, як тяжко мені було на серці... Ми приїхали до Венеції в часі найкращого осіннього сезону, і мій муж кинувся з цілим запалом своєї натури у вир тих забав і розкошів, які дає Венеція, між іншим, і на веслярський спорт, у якому він швидко збирав заслужені тріумфи. Він познайомився з найкращим на

всю Венецію гондольєром, і оба вони в пурпуровій, золоченій гондолі доказували правдивих чудес у своїх фантастичних моряцьких костюмах. Він швидко зжився з гондольєром, та й сьому самому не треба було довго часу, щоб наскрізь пізнати польського графа і його уподобання. Він пізнав його французьких товаришок, з якими граф проводив увесь час. вільний від спорту, а нарешті прийшов і до мене.

Не забуду до смерти сеї пам'ятної сцени.

Він ввійшов з глибоким поклоном, як жебрак, станув біля дверей і хвилину міряв мене своїми огнистими очима. Потім перший промовив:

«Signora ¹, позвольте сказати вам слово».

«Кажі».

«Ви терпите багато. Ви годні не такого щастя».

«А тобі яке діло?» — відрубала я.

«Я, Signora, бідний, un povero Veneziano ². У мене жінка й діти. Гарна жінка. Ах, як я люблю її! Гарні діти, і я готов віддати своє життя, щоб забезпечити їх життя. А мій заробок мізерний. Я не можу дивитися на їх убожество».

«Що ж мені до того?» — сказала я.

«Вам, Signora, нічого до того, лише мені. Що варто мое життя при моїй бідності? Але ви можете допомогти мені. Не мені, але моїй родині. Будьте великодушні!»

— Я дала йому тисячу лірів. Його очі блиснули огнем, але грошей не брав.

«Мало, Signora!»

— Я додала ще тисячу.

«Мало, Signora!»

— Я додала ще три, останні, які я мала.

«Спасибі, Signora, — мовив він коротко, ховаючи гроші. — Ніхто ніколи не знатиме, відки вони. Я венеціанець, і ви не раз іще згадасте мене. Цілую ваше серце, Signora!»

— І, поцілувавши краєчок моєї сукні, він пішов.

— І не говорив тобі нічого більше?

— Ані слова.

— Пощо ж ти дала йому стільки грошей?

¹ [Синьйора].

² [Бідний венеціанець].

— Зі співчуття для його рідні.

— Брешеш, суко! — не міг здержати себе батько, щоб не скрикнути брутально. — Ти добре знала, до чого воно йдеться.

— Знала чи не знала, кому яке діло до того? Я дала йому щедру милостиню і не жадала за се нічого.

— Не сказала, але серцем бажала.

— Сердечні бажання Бог судить, а ви не маєте права. Згадайте моє положення!

Батько поблід, потім помалу взяв її руку, притулив до своїх уст і сказав лагідно:

— Твоя правда. Що ж було далі?

— Далі нічого не було. Найближчого вечера була чудова регата на Лідо, гондоли робили тисячні закрути і перегони, публіка плескала і кричала, далі найкраща гондола, випереджаючи всі інші, погнала на повне море і щезла в густій мряці, що білою стіною стояла на ньому. І вже не вернула. Рано на другий день знайшли гондолу перевернену догори дном, а графа, ані гондольєра ані сліду.

— То був мій розвід. Так море дало мені свободу.

.....

По полудню, весь час аж до вечора, йшло в панськім дворі велике угощення цілої грушатицької громади. Графиня й Галя, обі в однакових костюмах, usługували мужикам.

А вечором у присутності привезеного з міста нотаря уложено між паном і громадою план викупу сервітутів, за які селяни одержали значний шмат ліса і толоку. Се була одна з немногих у Галичині корисних добровільних угод у тій справі. Сусідні пани ніколи не могли дарувати її Суботі.

ГУТАК

НОВІСТЬ ІЗ ГРОМАДСЬКОГО
І РОДИННОГО ЖИТТЯ
НАШОГО НАРОДА

I

Було в неділю. Церковця була повна людей. На крилосі ще Василь Грім, громадський писар і дяк ураз, дотягав захриплим голосом послідні викрутася «Буди имя Господне». Народ попадав накроблінки, скоро панотець заперли царські врата, і церков відразу наповнилася шепоту молитов, неначе в неї влетіла хмара шуршачої саранчі. А панотець Атаназій, входячи у ризницю, шепнули паламареві, що стояв під одвірком з гасильником у руках: «Закличте-но мені Гутака». Гутак стояв на самім переді край крилоса. Він набіжно схилив свою кучеряву голову і шептав: «Помилуй мя, Боже». Його довге кручене волосся звисало йому на чоло, а говорячи устами молитву, схиленими очима шукав капелюха серед цілої купи чужих капелюхів, що лежали коло балясів церковних. Паламар перебив його упів молитви, саме на слові: «И избави мя от кровей, Боже». Гутак зіснувся, коли почув чинює руку на своїм плечі, но тут же паламар шепнув: «Нанашуню, сгомость просили». Гутак вишукав капелюх, перехрестився, не кінчачи молитви, і пішов у захристію.

— Де той Гатараняк, де він ся задів? — шептав сам до себе паламар, обзираючись по церкві. Гатараняка не було в церкві. — Ігі на тебе, чудо чудне! — Паламар, з гасильником у руді, щез за престолом, а за хвилию усі люди почули штильгукання кривобедрого Гатараняка. Се був звонар і грабар нагуївський. Заспаний, задиханий, він поштильгукав напівперек церкви, розпихаючи людей та воркотячи сам до себе: «Пек ти, маро, щезай, — пропала би-с!» Люди оглядалися на нього і сміялися та шептали серед молитви, а опісля принімалися знов бити чолом поклони о церковну підлогу, аж

дудніло. Паламар, гасячи довженням гасильником світло на іконостасі, шепнув до Василя Грома: «Ну, ци не побліка, — налибоватий Гатаран захвався у кутик у ризниці, накрився опаратами та й заснув, як під перинов. Ну, ци видів же хто таке?» Дяк зереготався наголос, докинув ще й собі ж: «Ба, може, гадав, що спит на печі у просі!» — покректав і почав на ввесь голос витягати послідній «пунт» пісні о святім дусі. (Се було якось по зелених святах). Люди тимчасом один за одним вставали, тяжко здихаючи «до бога», і почали стріпувати з гунь та холошень порохи, що, клячучи, понабирали на себе. Хмара пилу, немов дим кадила, збилася від того игору і зависла над їх головами. Сонце, проблискуючи крізь шибви, творило грубезні, косі стовпи, немов зо срібла вилиті, немов діамантами та всіляким дорогим каменем мережані. На дзвіниці дзвони розпочали мірними розмахами своє жалібне: «Бамбілю, бамбілю! З гостини додому». І дійсно, голос їх неначе вигнав неділю з церкви. Мир християнський нічим уже не стіснявся. Почалися жарти, бесіди, примівки. Всі усумні розпочали тиснутися до дверей. Повстала глота. Кілька баб запищало, котрась навіть крикнула: «Личмано якийсь — на! Ци ти сліпаки вилізли? Що ми по ногах допчеш?» Чоловіки реготалися грубим, різким голосом, дозволяли собі навіть дуже ховзьких, «толочних» жартів, а протислися крізь двері, оберталися набіжно, клали хрест на собі і цілували великий чорний дерев'яний гвіздь, вбитий в ноги розп'ятому Христу немалого розміру, що там висів високо на церковній стіні.

На цвинтарі вся тота різнобарвна товпа розсипалася, мов горох, висипаний з мішка. Деякі баби, що ще перед хвилькою на церковнім порозі кляли або масно усміхалися на товсті дотепи, тепер напруго червоніли на лиці, мов буряки, підносили запаски їд очам та, похлипуючи, йшли на могилки змовити пацір за якого там небіжчика. Другі знов поставали собі під липою, розглядали проходячих, віталися, мужчини махали капелюхами за кождим словом: «Гаразд, гаразд, бі заплать вашеці! Куму-м видів! А що помічники, — коби здорові? Ей, моя он дома! На якусь си марище ногу просадила, та така вам біда, — поступитисі не може!» Такі голоси, такі уривані бесіди гомоніли на цвинтарі під грубезними дупельнатыми липами. Але головний пруд того потока з людських голів, хусток, шапок та гунь повалив далі, не задержуючися, перетисся крізь

хвіртку і доперва на рині перед церков'ю розсипався доразу. Жінки, похитуючи головами та розмахуючи руками, купчилися разом, заводили бесіди про те, як-ді Тимишина Анна свого чоловіка била або як Гутак посварився із Яцем Хохлачем за три снопи жита, розповідали собі на ухо, що тоді Гутачка (другу б їй руку вкулило) побила Кахнівці гусята на ріці, що їх потому здибали неживих аж ген «над ставом». Гутачка, низенька, худенька жіночка з тонким, но досить різким голосом, ішла позаду з Громихою Анною, матір'ю Василя, писаря. Вони розговорювали про єгомосцевого панича, який-то він ладний та людяний, далі зійшли на Гутака. (Анна Громиха згадала про свого «небіжчика» лиш одним глибоким зітхненням: він уже десять літ, як помер, царство йому там небесне!

— От, видите, кумунцю, — почала Гутачка, поправляючи лівою рукою на собі хустку, бо права їй доразу усхла і стриміла збоку, як патик, — деь мому чоловікови на старости літ дорадили убиватисі о війтівство. Ци йому того треба? Я все свеї: нащо нам гризоти з громадою, коли ми собі можемо супокійно продихати, при чім Бог дав? Тадже я добре знаю, що то за благодать. Он мої небіщик татуньо, дай їм там Господи душеньці легко, війтували, війтували, та й яка їм із-за того вдяка прийшла!

— Ей, не гнівить бо ви, кумочко, Бога! Що ж ваш чоловік таке за старий? Тадже сам красний час, щоби в громаді лад робити. А так, Богом а правдов сказавши, ліпшого і у громаді нема. Хто? Може, отой любенький Чапля? Та до чого тото пстрібне?

— Та вже, хіба що так! Та все ж, видите, я 'му не радила та й ні. Ба що, — каже єгомосць конечно: «Будьте, Гутаку, війтом, ту в громаді треба доброї руки, порядки всілякі порозводилися, — конечно бульте та й будьте». Ну, та що вже робити, сли так? Нема ради. Потому би сказали: «От, сякий та такий, не хотів!» Знаєте, які-то в нас люди!

— О, тадже ви мені не скажіт! — підхопила Громиха та й похитала головою, завитою у широку білу перемітку.

Дотеперішній війт нагуївський, Максим Чапля, чоловічок низенький, грубий і досить пацаловатий, став собі велично серед зарінку перед церков'ю. В одній руці у нього була груба, черешнева палиця, котрою ся підпірав. Повертаючися то сюди,

то туди, посвічував до сонця своїм товстим, червоним лицем. Його маленькі очка позиралися довкола троха непевно. Хоть сонічко весняне не дуже й припікало, на його лиці повиступав піт грубими каплями. Він виняв синю, квітчасту хустку з-за пазухи і обер си лице, зажив табаки із лубкової табачірки, пчихнув раз і другий голосно, а опісля знов став поважно оглядатися навкруги. Поволі-поволі зачали довкола нього збиратися гідні-поважні громадяни у гунях, сягаючих понижче колін, з зеленими та синіми вилогами, в сіраках із білої сірачини, а декотрі, хто старший, то і в кожухах. Знов почалися вітання. Піднявся гамір, сміхи, — посипались жарти.

— Ну, не знати по, кого нам нині на віта наверхут? — говорив Хохлачик, котрого білий, проношений сіряк різко відбивався від чорної гуні пана війта.

— Як то наверхут? — запитав той, обертаючися. — Хто ж сміє громаді намітувати? Хто вам злюбится, того й вибере! Ото ми ладно, аби чоловік і ту не мав своєї волі! Тадже на щось цісарське право маємо!

Хохлачик слухав тої бесіди якомсь сумно. А далі обернувся до людей та й каже:

— Ей, Христос там має право, не я! От добре то кажут: панам весілля, а курці смерть! Таке то й наше! Що нам, бідним, право? Щоби дійти свого права, треба дзінь-дзінь у кишені! А в нас на бідочку, — як утяв по пироги, саме того Бог має!

Повстав регіт у громаді на Хохлачикову бесіду. Гомін щохвилі ставав живіший. Чоловіків щораз більше надходило. Максим Чапля стояв у осередку, обертався на всі боки, все кокоїжачись, відповідаючи сьому й тому. Далі витягнув що-моці свою коротеньку шию та й зачав на весь голос.

— Панове громада! — пищав він. — Три літа служив я вам вірно, робив для громади, що-м міг робити...

— І волік до своєї хати, що міг зарвати! — перебив котрийсь із тих, що стягли з самого краю.

— Тихо, тихо! Що то за бесіда? — згомоніли котрі багатші, «чесніші» газди, а пан Чапля пищав даліше:

— Гм, гм! Три роки, видите, мої любенькі, то не сден день! Усеіляке тре було приймати. Біда не єдна прийшла, тре було перебідити, — знаєте, мої любенькі. І в старостві,

і на попівстві не раз сі чоловік наслухав тільки, що господи. А ту ще й у громаді не раз! Знаєте, годі кождому догодити, мої любенькі!

— Ой, любенькі, любенькі! — крикнув хтось із другого кінця зарінка. — А в мене послідну коровицю любенько взяли, та й чорт матери їх знає, за що та й за яке!

— Ну, що ж то таке? — крикнув Гутак із середини. — Хто то там так ворота розпустив? Не можете хоть на хвилю бути тихо? Тадже майте честь, послухайте, вислухайте цілої бесіди! Най вам сі не здає, що-сте в коршмі! Тадже то громадська справа! Як приїде черга на вас говорити, то вам прецінь ніхто каганці не позакладає! Вільно буде кождому.

— Так, так, кумунцю мої солоденькі! Дай вам Боже прожити! Ая, ая! — приговорював Чапля. — На кождого черга прийде, на що-сь чоловік волен у своїм слові! — І принявся знов пищати: — Видите, мої любенькі, нині треба вам взятися до нового вибору. Така воля цісарська. Ну, нині ж ви собі ся порадьте, щоби-сте потому не жалували, що от єсмо такого та сякого вибрали. Тадже на щось кождий має вільний голос. Може сказати: «Того хочу або тамтого». Ніхто нам не загодят.

— Так, так! — крикнув збоку Хохлачик. — Ци того, ци тамтого, — все бідному біда на голову!

Межи громадою зачалися знов голосні бесіди. Деякі жартували з поважної особи Максима Чаплі, — називали його повхом та міхуром, другі знов живо бесідували о ділах громадських. До послідніх належав Гутак. Він протискався помежи людьми, похитував пишно сивим кайстровим капелюхом, з-під котрого спливали його чорні кучері, усміхався та всюди глаїв гамір то дотепними приказками, то знов поважно об'яснюючи, як що йде у громаді і як повинно йти. Гутак не був письменній. Но зато обдарений був тим здоровим, практичним розумом, котрим наш селянин не раз подивує й ученого. Хоть відроду йому не було більше сорока п'яти літ, він багато затамив і пережив, бував не в одних буваличах, тягався по судах і з усього умів щось скористати.

Десь-колись учитькано гамір, Чапля став на грубу плиту, щоби міг там ліпше видіти громадян, і кінчив далше:

— Та видите, мої любенькі, — говорив Чапля, путаючи та зупинюючись потроха, — як кажу: всьо то добре, дуже

ладно: кожному голос вільний, ховай Боже! Та лиш от, видите, все то ліпше... зрештов не знаю, як ви, а по-мойому, все таки... ая, як-от, наприклад, тому... пан староста з'їздит... ну, звичейне, часу там у нього не багато, — сейчас і наглит: «Голосувати, голосувати!» А як ще зачете нараджуватися: єдин сюди, другий туди, то потягне довго, — і до чого воно подібне? Ци не волите туй таки розповісти, що кожному на серці, згодитися на єдного або там як, щоби, видите, потому не було путанини та крику?

Чапля пронир в потопі голов, скоро докінчив тої бесіди і зліз із плити. Декотрі крайні, що пильно вважали на нього, розреготалися, побачивши, як пропав маленький чоловічок. Знов гамір. Спори аж тепер надобре зачалися. Хто сам говорив і кричав, тому ніяко було слухати других, а хоть би хто й хотів був слухати, то біса якого міг розібрати у тій саламасі, у тій безладній мішанині грубих і пискливих, хриплих і звучних голосів. Кождий мав щось на серці, кожному немало накіпіло на душі за тоти три літа, і кождий рад, що хоть раз може вилляти своє горе, говорив, кричав, махав руками, горячився, незважаючи, чи хто його слухає, чи ні. От, як навесні води зіпруться на греблі, і риють, і пруть, і полечуть, аж поки не впаде запора а тоді, без упину, бурхають, летять, піняться, ломлять усі завади кругом себе, — таке її наші нагуївці тої пам'ятної неділі.

Чапля, Гутак і писар Василь Грім стали враз посеред того бурхливого моря та її розпочали стиха бесідувати, — звичайне, про господарські речі. Озимина гарно стелиться, що твое руно густе. Обвеснувати обвеснували, дякувати Господу милосердному. От тепер Гутак дільниці городить, приймича на заробок висилає: шутер возити унятицькому процесороні на греблю. А у Чаплі знов свій талан. У нього два сини дорослі, а він третій: у три фіри возять тертиці до Борислава. Грім — чоловік молодий, ще нежонатий, от два літа тому, як з войська вийшов (на згадку про войсько розманисто покручує свій чорний, «моцно нафіксований вує»), на зарібки йому ніяко їхати, але у нього заробок дома, — він знає токарство, ба її стельмахує, от до нього три-штири громади вози дають до роботи. Нічого, платня увійде, а Грім, згадавши про своє ремесло, випалив навіть грубим, правдиво «вояць-

ким» дотепом, зареготався, аж у вухах залящіло, і знов підкрутив вус.

А тимчасом гамір межі громадою троха-потроха притихав. Потворилися громадки, в котрих живо говорено, та вже без крику. Тоті, що однако гадали, ставали разом, громадка з громадкою перестрілювалася словами, молодші навіть сипали жартами і дотинками, що збуджали голосний регіт. «Нащо нам далеко шукати за вітєм, — ішла рація у одній громаді, — що нам Чапля так дуже завинив? Правда, чоловічок плохенький, податливий, ну, від порційки також хреста не положит та не відпекасі, — ба, та все ж бо якийсь ще людяний. І поготориш з ним, як з чоловіком, і всьо якоесь уже уладиш. А так виберем якого другого, — хто його знає, що за людина з нього вийде. Знаєте, громадський хліб бундюжит. Може, от ми го ту масм за не знати якого чесного та доброго, а на війтівстві з нього вийде кат знає що! Ліпше вже лишімся при старім. Золотих гір не дістанем, та все ж бодай яко-тако піде!» У другій знов громадці старий Лялюк, сивий, як лунь, а ще кремензий і плечистий дід, розговорював про давні часи. «Гем-гем! Не так то було за моїх часів! Бувало, — гем-гем, — мандатор та атамани, нагайки та казня! А нині, — гем-гем, — що за нужда! Панщину скасували, робіт, люди, що хочете! Радітся сами своїм розумом!» І довго пендичив старий на той лад, люди слухали, повитріщавши очі, — аж коли дід звів на тото, що найліпше то, як стара голова молодими орудує, і що-ді на цілі Нагуєвичі нема понад нього старшого, і що сили ще досить у нього й на трьох таких молодиків, як ось тепер виводяться, і що на розумі Бог не скривдив стару голову, — то всі розреготалися, а котрийсь таки голосно крикнув: «Еге-ге, та бо вам ся, діду, забагає печеного леду! От волите де за комин запахтися та старі кости гріти, — не десь собов темлювати. Вже-сьте своє переграли, пора молодшим зачати!» І всі лишили старого сміючись. Лялюк озирнувся, махнув гнівно рукою, сплюнув: «Таке-то! Дурному й пам'ять дурна! До них говори, — гем-гем, — як до якихось розумних людей, а вно як скотина!» Сказавши тото, старий Лялюк ще раз плюнув і відійшов у другу сторону.

Но чи сяк, чи так, а признати треба, що більша часть громадок говорила живо і поважно про те, кому би через тоті три літа верховодити в громаді. Богато обзивалося за Чаплею,

та другі кажуть: «Ех, досить навійтувався. То чоловік слабодушний, своєї баби замного слухає, нам не такого треба. От до ради, ну, то що інчого, най собі буде, але війта не такого треба». Тимчасом Чапля, Гутак і писар розійшлися в різні боки. То ту єден пристане до громадки, прислухається бесіді, а там і свос слівце докине, що-ді «не вибирайте того там, сей з жидом руку держит», то там другий утихомирить крик, поладить сварню, заглаїть, а все натякає про такого війта, щоби умів добре лад у руках держати, щоби умів і розважити, і похрупостіти, як добрий отець у родині. Поволі-поволі тут і там все ставало голосніше: «Гутак! Гутак!», зачинали розговсрювати про його життя і поведінку, — і щораз більше таких находилося, що його боронили і вихвалювали: «Дивіт, — кажуть, — яке в нього газдівство, які порядки дома! Ну, то вже правду старі люди кажуть, що хто у себе дома не вміє лад удержати, той го і в селі не утримає». А там десь другий розмахував руками та доказував, що-ді, «дивіт, у Гутака нема ні родини, ні нікого, всього двоє їх, жити є з-за чого, не полакомляться на громадське добро, — ще, де треба, то й свого наддадут!» Люди слухали, реготи і сміхи ставали щораз рідші. А Гутак собі ходить, мов і не знає, що про нього кругом казка йде. Йому ніби байдуже, хто буде зійтом, а хто в раді, — коби лиш був гарезд у громаді. Лиш раз Гутак троха обрушився. Десь у одній громадці почулися голосніші, ба, крикливі бесіди. Гутак пішов у той бік своїм важним повільним кроком. Се п'ять чи шість чоловіків обступили Хохлачика а той говорив, щораз дужче ся розпалюючи: «Люди добрі! Най вас Бог боронить від того чоловіка! Що ви хочете? Аби вас на пузі держав, як німину на припоні? Ну, ну, виберіт си Гутака, він вас буде буками та канчуками, та штрофами вчити порядку! О, я го добре знаю! Як він мене збавив здоров'я за якісь колеса, а я ся богом вічним клену, що-м у тім чистий, як сонце праведне! Або Орина Задоріжна! Хіба не через нього вна і честь свсю стратила, і вбили ї мало не на смерть ось на тім місци, — і ще їй той поганин у живі очі відпер тоту криваву, сиротинську материзнину, — одну коровицю та й прут поля! Гей, люди, люди, дайте ви си покій з Гутаком. Нічого доброго він вам не вивітує!» Хохлачик горячився, скавав і не бачив, як його люди уцитькували. Аж вкінці обернувся і побачив Гутака за своїми плечима. В одній хвилі почув,

що діло піде погано, і аж одебелів. А Гутак осміхався. «Нічо, — каже, — нічо, куме Хохлачику! Ту вільно кожному говорити, що на ум прийде! Нічо, говоріт здорові дальше! Я вам лиш хотів сказати, що Орину Задоріжну я сплатив з її ґрунту при свідках, по праву. Ну, а з тими колесами, то вже там бог нас святий розсудит, — він усьо знає, чия правда, а чия кривда». Гутак сказав тото і відійшов. Хохлачик, бідолаха, стояв, мов опарений. Він знав Гутака не віднині і дуже добре розумів, що то значить така ласкава бесіда. О, Гутак лютий на нього, то певно. І не такий він, щоби борзо забув уразу, щоби дарував її. Знав Хохлачик добре, що стань Гутак війтом, йому прийдегся перетерпіти не одну нужду, сли навіть не згибати. «От, бідна буде жінка та й тота дівчище нещаслива!» — зітхнув жалібно. А далі отямився. «Е, що, поставив-ємся раз до біди рогами, то вже ж їй заду не покажу! Що буде, то буде. в тім Божа воля!» Він оглянувся довкола себе, але коло нього не було нікого. Посумнів якось, — звичайне, маркітно йому стало, — та й загубився межі людьми.

Тимчасом сонічко вже геть-геть хилилося з полудня. Рідкі сиваві хмари гусли над западом, холодний вогкий вітрець зачав повівати. Панотець Атаназій, пообідавши гарненько у себе дома, убрали нову реверенду і біло-синій обойчик, взяли у руку свою сріблом ковану тростину і поволі, осторожно стали крутою стежечкою сходити долі крутим горбом, на котрого вершку красувалася резиденція, а боком на відсонні молодий, густий та добірний садок і пасіка. Немало зачудувалися наші гідні-поважні громадяни, коли побачили, що панотець, перебравшися через вигідний перелаз, просто ідуть до них. Панотець, відколи настали в Нагуєвичах, ніколи й не погадали зайнятися якими-годі громадськими виборами. А тепер що за диво? Підійшли ід зборові, поздоровили громаду, та й так ласкаво всміхаючись і почали: «А що, парафіяни, ви вже згодилися, кого масте вибирати?» — «От, от, потроха!» — далося чути кілька голосів, а хтось із дальших як стій і вирвався: «Та що, — каже, — хіба виберем назад Чаплю! Кого нам гіднішого шукати?»

— І то добре, чому ні, і то добре! — приговорювали спроволака панотець. — Максим Чапля чесний чоловік, нема що казати, — чому ні? Ну, а як же ж, а прийметься Максим Чапля ще уряду на другі три роки? Як?

Громадяни затихли. Їм і в голову не приходило розпитувати Чаплю або й кого другого. Аж писар перший наблизився до панотця та й сказав: «Не знаю я, проше вгомосця, хто то там ще говорив за нанашком Чаплею. Не проти ньому сказано, сохрानь Господи! Але він сам зрікаєся: «Не хочу, — каже, — дайте, най і другий хто помоцюєся тим тягаром!» Так ми уже ту обговорювали сюди й туди, і, бачиться, всі пристали, — може, там два-три найдеся, що ні, а зрештов, певно, всі, — от на нѣнашка Гутака».

Громада мовчала. Панотець поважно похитали головою, помовчали хвилю, а опісля сказали:

— Ну, так, так! То добре. Я й сам то хотів казати. Тепер, видите, часи не такі, як уперед бували. Тепер треба і сюди й туди побігати і покрутитися, щоби до чогось довести. Конечно в громаді треба такого начальника, щоби потрафив і перед панамі і всюди сказати розумне слово, і запобігав, і старався, та й при тім щоби вмів лад у селі держати, як ся належить, щоби другі громади не сміялися. Так, так, Гутак найліпший до того, аякже. Добре, добре, лиш уже на чім тут стало, того ся держіте всі, — ось і пан староста їде.

З-під пахучого темнозеленого склепіння густої рябини і верб придорожних викотилася пєрокінна бричка. Се їхав пан староста з Дрогобича, щоби рядити виборами в Нагусвичах. Панотець побачили його перші, зняли капелюх, поклонилися, а за ними й уся громада. Староста велів фірманові зупинити бричку, а панотець підійшов ближче.

— А, Księżę Dōbrodzieju, jakie zdrowie? ¹ — крикнув староста, ще молодо виглядаючий високий мужчина з великими бакенбардами à la Франц-Іосиф. — Що ж то, — додав ломаною рущиною, — чи вже й ви не зачали мішатися до виборів? Що то такого?

— А так щось, як видите, пане старосто! Вже нелад такий у селі, а тоті баввани як зачнуться сварити і тягати, то все мусять зробити по-глупому. Треба було конче аж мені вмішатися!

— Ну, а як там, кого ж ставите ви, кого вони? Чи можете згодилися?

— Та так якомсь, — відказав панотець. — Тут то в нас

¹ [А, панотче де родію, як здоров'я?]

такі люди всі, що нема з чого й вибирати довго. А таки один трафився порядний чоловік, мосці добродзсю, з резоном, з практичним розумом, — ая, ая! Ну, та й на того, бачу, згодилася й громада. Хоть то, мосці добродзсю, бачиться, небогато що й рахувати на їх згоду!

— Е, со там!¹ Ви ручите, що се чоловік порядний і придалий на урядовання?

— Авжеж! Аякже! Чому ж би ні? — підхопив живо панотець.

— Ну, то все піде добре! На що-сь я тут! А як його звать?

— Иван Гутак.

Пан староста записав собі назвище в маленькій книжечці, попросив панотця сідати побіч себе у бричку, бо до школи, де мали відбуватися вибори, було ще не близько, та й помчали. Громада, гомонячи та бесідуючи, потюпала громадками за ними, збиваючи куряву на гостинці, мов стадо волів. Над усіх голосніше говорив Василь Грім, ідучи поруч Чаплі та відказуючи, що-ді «чорт матери тим виборам! Там обід застане, а ти ту о голоді кричи та вередися». Декотрі з громади дійсно, бачиться, туго поголодніли, понатискали капелюхи на голови та й помели долів селом, сміючись та приговорюючи до других: «Но, но, не бійтеся, вже ви й без нас понавибирате п'явок на нашу працю!» А Гутак, чуючи тоті бесіди, похитав своєю кучерявою головою та й сказав сироволока: «Такий-то наш русин. Його на огни печи, а він ще буде сміятися. І що за біда тим людьом дочекати ще хвильку, дати голос, на кого хочут, а потому не приговорювати, що от єстьте нам п'явок понавибирали? Ба, кой-бо лінивство! Щоби не втеряти горячий обід, він волит громадську справу вист!» Ех, люди, люди!..»

Пан професор, Лонгин Крицький, ще рано наняв чоловіка, щоби йому позамітав у школі й довкола неї, щоби поуставляв лавки, як треба, у два ряди, обпорядити приспи під школою, — словом, надати школі зверха яко-тако людяну подобу. Правду сказати, пан професор міг то все й сам поробити ще в суботу або й нині, так де, — хто ж то вигадав, щоби він, Лонгин eques de Крицький², заімався такою чорною роботою? Во-

¹ [Е, що там!]

² [Підляхтич з Крицьких].

лів дати чоловікові послідніх тридцять крейцарів. А тимчасом сам взявся до ранніх молитов, а межи ними не мало «ойченашів» пробормотів і за душу покійниці-Польщі. Після півгодинної тиші, котру переривало лиш бормотіння пана професора, кудкудакання курок під вікнами та голосне хратіння чані професорової у ванькирику за стіною, почалося більше життя в шкільнім будинку. Таж нині був великий, рішучий день! Пан староста у власній особі з'їде в їх дім, панотець, запевно, також буде ласкав загостити, — ну, а для «розумного» сільського учителя, яким був безсуперечно пан Лонгин, такі особи дуже важні! Їх належить із честю прийняти — значить і поєднати їх собі, добути собі їх ласку і прихильність, значить, статися одною із найголовніших осіб у громаді. Отож, сейчас по відчитанню молитов пан професор, яко розумний водж, скликав раду воєнну для уладження плану битви. Рада сея мала складатися з нього і з його жінки, тому ж, бачиться, для більшої вигоди другої партії, і скликана була у ванькирику. Пан професор розпочав свої манебри легкою перепалкою, що мала на цілі пробудження його достойної супруги. Відтак зачалися розправи. Рація велася довго, оживлено, затято. Діло в тім було, чим прийняти згаданих достойників? Пан професор обставав при каві, аргументував, доказував поживність, і смак, і вплив на гумор, який звик мати на нервових людей той арабський нектар. А що пан староста нервовий чоловік, доказує то, що за леда притокою попадає в страшенну пасію, а понеже, крім того, панотець великий любитель кави, — ergo¹, — доводив пан професор, — кава мусить нині бути й на наших столі для утрактовання так великих, поважних гостей. Но пані професорова, — що то жєнщини можуть! — довгий час прєспокійно слухала ученої бесіди свого мужа, лежачи на подушці, підложивши під голову свою пухку, сніжно-білу руку і відсунувши до пів з грудей ковдру. Но коли той скінчив, вона так само спокійно і рішучо сказала, що дома нема того, що властиво найпотрібніше до зварення доброї кави, а іменно кави самої. На такий спосіб осталося до вибору лиш одно, а то гербата, і пан професор, щоби розігнати свою власну маркїтність, прийнявся знов рівно живо і рівно учено доказувати і викладати, що гербата, добре зварена, горяча, достаточнo со-

¹ [Отже].

лодка і залита належитою порцією руму, ні в чім не уступає, а навіть що... Чи ж рум так конечний? (Почтенна супруга нагадала йому, що руму і краплинки не було в хаті). Ні! Тадже кава і гербата мають властиво ті самі часті складові, а до кави хто коли додає руму? На тім, отже, й стало. Друга із воюючих сторон, пані професорова, мала як стій встати, убраться хорошо і зайнятися насамперед зваренням обіду «для домашніх», а опісля й приготуванням ухваленної гербати і «робленням гонорів дому». Обід «для домашніх» був дуже «скромний», — по-нашому, скупенький. Складався він з двох тарілок ріденького, непідбитого і незасипаного борщу, а в кожній тарілці на дні лежала, крім того, яко «вся смака», велика торічна сушена голубінка. До борщу замість хліба була мищина варених у лупині барабоць. Їх теребління під час самого їдіння занімало немало часу і додавало цілому тому актові фамілійному богато церемоніальності. Крім того, за обідом пан професор почувався до своєї повинності, яко галант-мужчина і старався забавити свою даму всякого рода анекдотами і повістками, межі котрі густо-часто попадалися й деякі не дуже то пристійні і приличні. По обіді пані професорова туй же при столі засіла до роблення «гальнової» туалети, а пан професор взяв на голову чорний, троха уже прим'ятий циліндер і пішов з великою повагою оглядати нові порядки у шкільній кімнаті. Сам, власними руками, накрив столик білим, на рогах троха витороченим обрусом, за недостатчею зеленого сукна, поставив на нім дзвінок, перо і чорнило та лист сивавого паперу до записування голосів. Упорядкувавши то все, став насередині, прижмурив троха очі і оглянувся навкруги по кімнаті. Відтак сів у лавку «троха віддихнути».

Аж ось задудніло на гостинці, задзеленькотіла упряж, погонич луснув з батога, — гості приїхали. Учитель вибг їх зустрічати, вклонився низько і, бачитьсяс, дуже був щасливий, коли пан староста, а за ним і панотець подав йому руку. На порозі стріла і привітала входячих пані професорова, одіта, після її гадки, пишшно, а властиво пестро, с. с. без густу і претенсіонально. З великими церемоніями вводила їх у бідну, хоть також претенсіонально пристроєну хату. Самовар з гербатою стояв уже на накритім столі, а пан староста, побачивши се, покрутив носом і всміхнувся іронічно. Газдиня не щадила припрошень, силувалася навіть на штучні, високі фрази,

котрі їй однако ж якимось не вдавалися, вкінці задумала навіть показатися дистинговано свободною, хоть кожний її крок, кожде слово так і разило вимушеністю і неприродністю. Пан староста, не допивши гербати, встав, подякував газдині, що солодко всміхалася до нього, прижмурюючи свої сіренькі оченята, вийшов до сіней, сплюнув і пішов у шкільну кімнату, рад, що позбувся тої вимушеної гостинності. Панотець остав довше з панею професоровою, старався завести з нею бесіду про се та то, але вона, покмітивши недовільність пана старости, доразу стратила свій і так невеликий гумор і, збираючи на криття зі стола, відповідала на бесіду панотця розсіяно та полусловами. Пан професор, вражений також немало неласкою пана старости, змінився на лиці і вийшов із хати, щоби, де треба, usługувати пану старості і таким способом бодай яко-такো відзискати його ласку і прихильність.

А тимчасом школа уже наповнилася людьми, і все ще припливало їх більше знадвору. Всі, видячи пана старосту, стихали і сідали в лавки. Но лавки не могли помістити всіх. Многим прийшлося стояти. Межи тими послідніми був і Гутак. Він став собі у куті коло великої плиткової груби. Обіч нього розговорювали якісь два чоловіки, відай, про особу пана старости, і аж душилися зо сміху. Гутак йтовхнув одного її другого в бік і прошептав гнівно: «Та мали би-сте хоть троха чести! Де ж таке хто видав?» Оба чоловіки, ще молоді, озирнулися на нього, відійшли набік і зачали дальше своє робити. Утім, пан староста задзвонив, і все утихло. Він встав, похитався хвильку на своїх довгих, тонких ногах, оперся обома руками о верхняк столика, аж тої затріщав, і почав говорити до громади — щось про важність нинішніх виборів, про автономію громадську, про відкинення личних незгід і сварок і т. д. Фрази не в'язалися пану старості, і він викидував їх із себе, мов каміння. Богато причинювалося до негладкості його бесіди й рущина, котрою не добре владав. Бесіда тяглася довго. Громадяни, змучені слуханням фраз, котрих по більшій часті не розуміли, почали шептати межи собою, ба, далі й парадкуватися і гомоніти що раз, то голосніше. Три рази дзвонив пан начальник, заким утихли. Відтак він кінчив свою бесіду ось якими словами:

— Ну, будьте ж тихо! Тепер зачнем голосовання! Уважайте, що маєте вибрати своїх, — як там?.. заступників,

що мають репрезентувати цілу громаду всюди,— перед правом. А вибираєте їх на три роки! Уважайте, аби-сте вибрали людей гідних, чесних, тверезих. Від того много залежить, кого виберете, бо так будуться вести й ваші громадські справи! От видите, — на Медвежи вибрали були люди якогось п'янюгу, та що? Три роки броїв у громаді, забирав громадські гроші, пив, а тепер суд зліщитував йому грунт, хату, худобу, та й ще й він сам пішов сидіти! Видите, — ганьба і йому й цілій громаді, що собі такого заступника вибрала. Ну, уважайте ж! Я тепер буду читати за чергою всіх, а ви говоріть кождей, кого хочете. Насамперед треба вибрати війта, потому заступника, а потому радних.

Пан староста скінчив і сів. Треба було дати громаді час подуматися. У хаті знявся гомін. Розраховувано, хто має бути радним, спори зачиналися. Но писар зарадив скоро. В н з Гутаком, панотцем і Чаплею ще вчора уложив спис радних, попереписував їх назви на карточках і взявся розпихати їх межі людей. Декотрі приймали мовчком, другі допитувалися, хто там записаний, а писар, хитрий, читав їм без запинки, кого самі хотіли. Но заким ще прийшло до голосовання, роздався живіший гомін в однім куті хати. Се Хохлачик не перестав межі громадою рити, щоби не вибирали Гутака. Він представляв його упертость і тверду натуру, на котру нічо не зможуть ні просьби, ні сльози. То знов широко розповідав про Орину Задоріжну, доказуючи, що неправда тому, що Гутак їй не сплатив, ино ї здоров'я позбавив. Декотрі перечили, але Хохлачик як уже розбесідився, то не легко його було переговорити. Другі знов покивували головами, потакували. Ось увійшов і панотець, громада утихла, і розпочалося голосовання. Панотець став побіч Гутака, пеначеби хотів його підперти своєю грубою, товстою статтю. Из-за його віддутих, блищачих від товщі лиць ледво-ледво приблискували сиві, солоденські очка. Він поводив ними вокруги, уважаючи, хто на кого буде голосувати. Перші, котрих вичитав пан староста, були, мов на нещастя, тоті, котрим Хохлачик щойно наговорив три міхи правди про Гутака. Почувши, як грізний голос пана старости викликував їх назви, вони метушилися, ікалися, не знаючи, на кого дати голос. То розлютило пана старосту. Ще від професорової гербати замітно було роздрознення в його очах. А крім того, тепер пригадав собі, що

п д час його бесіди в тім куті чутний був приглушений хихіт. Він як стій зачав кричати, що стоїте-ді, як бики, очі повитріщаєте, а гадає один з другим чорт знає об чім. Навіть того не міг собі пригадати, щоби якось голосувати порядно! Пан староста теремтетував в той спосіб, доки йому духу стало, а коли замовк, панотець довершили його бесіду, набрали параф ян згори і при докінченню натякли щось про «рабів неключимих» і про «тьму кромішню» в головах нагуївських громадян.

Після тої перерви голосовання йшло дальше своїм ладом. Перші голоси розстрілилися, кілька упало на Чаплю, кілька навіть на старого Лялюка. Коли прийшло на Яця Хохлачика, той голосно і твердо перший дав своїй голос на Гутака. Всі люди, кілька їх тут було, озирнулися на нього, як на чудовище. «Що ся стало Хохлачикови? Яку причину мав до такого голосовання?» — так запитував один другого шепотом. А Хохлачик стояв під стіною з затисненими зубами, лютий-прелютий. У нім кипіло, коли слухав, як за його починаем голоси раз у раз сипалися на Гутака. «От тепер лихо буде!» — то одно прошептав неборак. Знав він добре, що й з Гутаком годі йому прийти до ласки, і всі громадяни дивляться на нього як на якогось дволічника, що сам плює й лиже. Коли прийшла черга голосовання на Гутака, він потряс своєю кучерявою головою, озирнувся по школі, а його око з їдкою насмішкою спочило на збідженім, худім лиці Хохлачика. Твердо і голосно сказав він: «Яць Хохлачик», — і знов уся громада в дивнім диві зирнула ся — на нього. Але бідний Хохлачик почув добре, що тим голосом Гутак заприсяг йому довічну вражду. Його обдало якимось недобрим духом. Почув, бачиться, що не надіятися йому доброго пробутку під новим війтом.

«Гутак вибраний на війта!» — пронеслося межі громадою, мов шелест літнього вітру серед спілого житнього колосся, хвилюючого на ниві. На заступника вибрано другим голосованням старого Лялюка, а відтак пан староста встав і освідчив, що дає десять минут до наради і застанови над радними. І знов почався гомін, а писар оббігав по лавках, роздаючи картки, в кого їх ще не було. Хохлачик тепер уже не рушався: стояв мов укопаний, далі найшов капелюх і забрався зі школи. Хитаючись, поволі пішов додому, а душу його засіла якась темна непевність, жура та грижа.

Коли збігло назначених десять мінут, панотець освідчив старості, що громадяни уже згодилися на радних і що у них є картки. До їх відчитування назначив пан староста писаря і професора, і вони неподовзі ознайомили громаді вибір. «Рада громадська замкнена!» — крикнув староста і виліз із-за стола. Змішані голоси роздалися межі громадою, — гамір, немов налтягаюча буря. Найбільша часть поздоровляла вибраних з новим урядом. Но найбільший тиск становився круг Гутака. А той, усміхаючись, прирікав громаді золоті гори з-за свого вїтївства. Всюди переважала радість. — От, не зле вибори пішли! — говорили межі собою гідні-поважні громадяни, ідучи купками в село та розходячися по тісних, грязних вигонах.

Панотець запросив старосту до себе на підвечірок і оба як стій поторохтіли долі дорогою, попрощавшися з професором і його жоною та подякувавши за гостину, котру пан староста в душі посилав до чорта.

Тимчасом Гутак тріумфував. Окружений радними і великим числом громадян, він поважно пішов долі селом, мішаючися у всілякі розговори. Не треба ї згадувати, що всі громадяни бий-забий на Хохлачика. «От дайте спокій, — сказав, спокійно всміхаючись, Гутак, — троха сі бідоласі хотїло побрикати! То нічо не шкодит!»

II

Гутачка вже третій раз вибігала на обору, ставала на високий перелаз і визирала, чи не йде чоловік із села. Гутак мешкав на Слободі. Се був присілок, відділений від самих Нагуєвич широким пасовищем, рівним, хоть яйце коти, покритим декуди повз дільниці густим, у плота зависоким будяччям. Посеред того будякового ліса вилася узенька стежка-півперечка, і по ній-то бігали і Гутаччині погляди. Но стежка була пуста. Гутачка, притримуючися лівою рукою плота, злазила беріжно з перелазу, а на її лиці стягалася хмара, подїбно, як на небі. От вже сонїчко похилилося над сині гори, вечорїє! Де той Гутак? А обїд у печі вже перепроївся. Пироги з сиром геть подубїли, треба їх було пригрівати, курка переварилася, бо прецінь ще від полудня кипить та кипить у закутці у горячїм спузї. Де той Гутак? А оце, гляди, і слуги, видячи, що нема господаря дома, порозходилися кождий у

своє, — ніким на біду й послужитися. Кривий Федько десь забрався чи на вигін з парубками, чи де спати до стодоли, та й роби йому, що хоч: клич не клич, горлай не горлай, — він, глухман, спить, як колода. А Анна, — ну, ще тота Аннище єдна, що до чогось пригідна. От і тепер взяла верету та пішла по межах ужати хопти коровам до припусту. Лиш коби язичок у неї коротшенький трошка! А то як його розпустить, то хоч із хати втікай! А приймич Мирон також десь повіявся! Чи скарана година! Сама на всю хату, — і позамітай, і його визирай, і курей пантруй, щоби шкоди не нароби в грядках, і миски перемий! Де той Гутак?..

Гутачка звивалася по хаті, мов веретено, то се поставить на місце, то друге перемістить, тут щось зітре, там підмете стеблинку соломи, то в піч загляне, то на полицю, то до сінєй чогось вийде, підкине два-три полїна дров на кулу, рипне дверми і знов увійде до хати. Її ноги і лїва рука не спочивали, зато права стримїла збоку, суха, як скїпа, неподвижна, як патик, а довгі, тонкі пальці, покулєні ревматизмом, надавали їй таку подобу, якби ось-ось іспїдтишка намірювалася когось кулаком у бїк штовхнути. Низенька ростом, худа вся і мізерна, Гутачка подобала на тоту курку журливеньку, що то всюди нипає, кожду порошину перепорпає, чи не найдеться й там яке зеренце для її діточок. Але у Гутачки не було дітей, і то гризло її ціле життя, немов хробак зів'яле яблуко.

— А, прецінь і він надїйшов! — прошептала Гутачка сама до себе, коли сінні двері заскрипіли.

— Дай Боже час добрий! — відїзвалася Хохлачка, вступаючи на порїг. Гутачка, побачивши її, якось поквасніла. Її кругле, худе лице протяглося, запишнила уста і, обзираючися боком на свою спїдницю, відказала досадним голоском:

— Та дай, Господи! Просимо сїдати!

— А що здоровенькі поробляєте? — питала Хохлачка своїм звичайним лагідним та веселим голосом.

— А що? От що лекше! Ваш чоловік прийшов уже з горїння?

— Та ні, чогось там бавлят. Видно, ще виборів не покінчили.

— О, — та там таких акурат при виборах потрібно, як ваш! — сказала Гутачка їдко. — Он мого, певно, десь горяни задержали. Йому то й не дивниця! А ваш, певно, десь у коршмі напиває!

Хохлячка мовчала хвильку. Вона щиро любила свого чоловіка і знала, що він за своєю бідністю зівсім не покvapливий коршмаря запомагати. Но, не хотячи вдаватися в сварку з фудульною Гутачкою, вона відповіла:

— Та хто го там знає! Може бути й то! Тадже знаєте, які чоловіки. У нього перше діло жінці ніколи правди не сказати.

— Га, може й бойє там ваш такий, хто вас знає! — сказала Гутачка, похитавши головою. — Мій Іванчик, Богу дякувати, не то! Ми всюди й до всього разом: і порадимося й поговоримо, як Бог приказав!

Хохлячка осміхнулася трохи. Вона добре знала, як жили Гутаки, знала добре, що Гутачка й волосся тільки на голові не має, кілько ся від свого Іванчика синців набрала. Гутачка покмітила тот усміх і пізнала, до чого воно йде. Вкололо її тото глибоко, і постановила собі відіметитися на Хохлячці, сли буде чого просити в неї. Спосібність до того надарилась їй сейчас. Хохлячка почала несміло:

— Та от, кумо, я до вас із просьбою. Вийшов ми хліб учора. Нині няко було печи свіжий. А чоловік прийде голоден із тих виборів. Де ж бо, тільки час!.. Ци не ласка ваша — позичити хлібенья?

— О, позичити! — крикнула Гутачка. — А порахуйте но, кілько ви уже моєї праці назичилися на вічне віддання!

— Ба, кумунцю! — відповіла Хохлячка, встаючи із лави. — А порахуйте ж бо й ви, кілько ми вам наробилися! Ци літо, ци зима, тільки й нас видно всіх троє, що на вашім полі. А якої ми у вас заплати допоминалися?

— Ой-ой-ой! Робітники ж мої неплачені! Ара, не робіт ми віднини! Ніхто вас не просит! Я не хочу ту мати жебраків під боком, що ми кождий кусник хліба з горла друг! Иди ж си, йди, ти, газдине несосвітенна, бо на тя коцюбу пірву! Віднини вже урвалося зичення, — о, урвало!

— Та дайте ж бо спокій, кумо! — проговорила Хохлячка, забираючися до відходу. — Ще Бог чень і на нас не забуде! Вижиємо ми й без вашої ласки. Не маєте ся чого надаражати! Хто хоче робити, той усюди найде муки на свої руки!

Хохлячка вийшла з хати, важко зітхнувши. Гутачка довго ще цокотіла за нею:

— Иди, йди! Фійся у погану славу! Не дуже ми така по-

тріб велика годувати таких торбеїв, як ти, і твій чоловік, і тотя твоя ляля-доця! О, дай їй Боже, щоби ще пішла тов дорогов, що Орина Задоріжна! Яке горде! Гадає, що не знати з якого панського роду! А йому би скорше торби на плечі почепити, як таке пишнитися! О, заждіть, любенькі! Урве вам ся відтепер! Не стане тої комори, що до неї за кождим разом що зайдете, то зарвете!

— Та що ту такого, що? — запитав Гутак своїм твердим голосом, входячи у хату.

Гутачка замовкла, а по хвилі, обертаючися до нього, цілком уже забула про Хохлачку. Вона зачала випитувати чоловіка:

— А де ж ти, господареньку, так довго забавлявся? — Слова її, очевидячки, спочатку хотіли бути гнівні, відтак лиш «про око» гнівні, а при кінці бесіди зійшли на зівсім привітні і веселі, коли побачила, що чоловікове лице при всім тим остає спокійне та неподвижне. — Ну, що ж там чувати горі? Ци аж до так вибори тяглися?

— Тадже аж до так, не як! — відповів троха недовольним і внаслідок того притвердим голосом Гутак. Но жінка знала, що се не тривалий гнів, що чоловік не п'яний, но що се лиш природні наслідки утоми після немалого ходу о голоді з горішнього кінця. Проте оглянувши його пильніше, вона не завагувалася допитувати дальше:

— Ну, як же ж пішли вибори? Хто ввійтом? Чому ж нічо не скажеш?

Но Гутак, видко, не мав охоти до бесіди. Він за той час роздягався відсапуючи. На допитування жінки він обернувся і сказав:

— От воліла би-сь їсти давати, не пендичити! Я голоден, що би-м ся скрізь Діл проїв!

— Та даю, даю! — відповіла Гутачка, нипаючи по хаті.— От уже ся за той час усьо перепроїло на камуз! Пів горняте росолу википіло. Де ж то так довго ждати! — Ніхто ніколи не бачив Гутачку, щоби за говоренням занедбала свою роботу. Так і тепер. За цілий час, коли говорила, не переставала крутитися по хаті, поратися то в миснику, то коло печі, то в постелі, то куди попало. Не раз Гутак, хоть і як його натура була не до того, довго дивився на тоту вештанину своєї жінки і сміявся. «Де вже вона свого носа не вткне! — приговорю-

вав. — Кутика нетиканого не лиши! І Христос ї знає, чоґо їй там потрібно, — ні, аби тицьнути та й тільки! Ой жінки, жінки, — кінчив звичайно сентенційно, — із чоґо то вас Бог уліпив таких непевних?»

Но тепер не було коли заініматиґа подібнимп «наблюде-ніямп». Гутак зпав із себе гуню з доброґо, леґжайського су-кна, — таки нову, сьогорічну, — зложив її і положи́в на столі, щоби, скоро по обіді, віднести до комери і положи́ти в скриню. Розперезав із себе широ́кий на п'ять пальців ре́мінь із червоної, лакированої шкіри, украшений вишивками із жов-тих, білих та зелених ре́мінчиків на горішнім краї, обер його хустиною з поро́ху і положи́в поверх гу́ні. Се був увесь його неді́льний убір, і він відтак остався лиш в ками́зельці з гранатового сукна, з-під котрої спадала довга біла сорочка із тонкого полотна. Він підперезав її узьким ре́мінним по-ясом, котрого пряжки твори́ли дві змії, скручені штучно в есики, і зраджували тим своє походження з Італії. Рукави і обшивка сорочки були вистебновані червоним шовком у дрі-бонечкі звіздочки. За тот час Гутачка стерла верхняк стола чистою стирочкою, накрила його обрусом і поклала на нім дві дере́в'яні ложки. Відтак узяла із мисника кілька мисок і мисочок, оберла і обдула їх, хоть і так були чисті, і почала наливати страви. Заки́м Гутак зміг обпорядитися з своїм убором, уже по ко́нець стола бухала пахуча пара́ із мисок, а Гутачка, не задержуючися і хвильки, подибуляла на полицю за сільничкою, відтак відсунула верхняк стола, щоби дістати з ящика товчений перець і хліб, печений осібно для них обоїх, завинений у білій півчині. Коли все те стояло стрійно і поряд-но на столі, Гутачка ще не спочила. Заткала челюсті печі дере́в'яною, півокружною затканницею, змела стиркою попіл із запічка, припрошуючи за той час чоловіка до їди. Той, хоть не потребував заохочення, бо жолудок віддавна уже гнівним воркотом допоминався свого, однак ж, по необ'ясни-мі́й привичці русина, ще хвильку й сам гутався по хаті, то се, то те прибираючи, неначе чекав дальших припрошувань.

— Та чо́му ж бо ти, Іване, не йдеш їсти? — сказала Гу-тачка. — Всьо вистине!

— А ти ж коли скінчиш своє попрятування? — запитав Іван, сідаючи за стіл і беручи ложку до руки. Гутачка також відп'яла стирку і положила її у закутець, присунула собі

столець перед стіл і засіла до їди, готова однак ж кождої пори встати і піти заладити що-небудь на хаті. Гутак їв пильно і мовчки горячий, покріпляючий росіл, приперчивши і присоливши його належито, а Гутачка сьорбала з тої самої мищини, однак повільно, шохвилі поглядаючи на чоловіка. Цікавість її зглядом нинішніх виборів малювалася лиш в очах. Не хотіла, небога, перебивати чоловікові в їдженню. Доперва, коли найбільший дотисок голоду уступив, коли горячий, товстий плин розігрів нутро Гутака, а краплистий піт виступив на його лице, тоді й уста його розв'язалися, надійшла більша бесідливість. Він зачав, спочатку уривано, мов знехотя, а відтак щораз із більшим жартом, розповідати жінці про виборя. Особливо коли зганув про свої перепалки з Хохлачком, гнів його вибухав видною червінню на його лиці. Тут він уже не усміхався, не говорив стиха і солодко, як при людях. Голос його плив твердий і гучний, мов каміння, що котиться долі стрімким берегом, а велика голова то опускалася додолу, то знов підносилася, потрясаючи чорними кучерями.

— Ну, ци видиш-но ти, — кінчив Гутак свою бесіду, — що то може торбій поганій! — Тут зупинився на хвильку, — чи щоби дати жінці подумати над тим, що сказав, чи, може, щоби об'їсти з м'яса послідне стегно покійниці курки, що ще лежало на тарілці. Коли стегно було голе і не представляло більше роботи для зубів, Гутак, облизуючись і прицмокуючи, тягнув дальше: — Ну, ци приповів же би хто таке? Та й мій хліб жре, та й якби не я, то вже б го давно з цілим його накоренком чорти пірвали, а ту мені от якої кавзи перед громадою наробив! Погди ж ти, зміннику поганій! Не діждеш ти від мене більше кусника хліба! Я ти покажу, з ким ти си зайшов!

Гутачка під час тої бесіди встала зі свого стільчика, пішла до печі і відсунула затканницю, щоби дістати пироги. Відтак зняла із полиці тарілку зі сметаною і поставила все то на столі. Коли Гутак закінчив свою бесіду такою погрозою, вона важно похитала своєю невеличкою головою, що на її худих плечах стриміла, мов сушене, поморшене яблуко на шишці.

— Ото-о! — сказала вона. — І запомагай же ту такого дідовода! Він ти, скоро зможе, каменьом у голову фудит! Ех, розсадив би вас тої хлібець, що-сьте від мене вибрали! А вна ще нині, — ноги би їй покулило, — до мене за хлібом

приходила. «Позичте хлібенья! У мене вчора вийшов хліб, а нині при святі ніяко було печи!» Ото ми ту кметиця надійшла!

— А ти що? Позичила-сь? — запитав грізно Гутак.

— Не дурна! Також! — відказала покванно Гутачка, боячися бодай тіні гніву свого чоловіка. — Ще лиш троха хибло, що-м їй ожогом дверей не вказала. Хіба-м ся до так не досить напастала? І яка вдяка за тото? Не треба ми й їх роботи, ані їх ласки! — Гутачка говорила ще довше в той спосіб, а Гутак за тот час із цілої сили працював над пирогами, котрі один за другим впадали «во преисподняя» його нутра. Вкінці останувився і, обтираючи затовщені пальці об обрус та облизуючи губи від сметани, сказав важно та спроволюка до жінки:

— Чуєш, Анно, що ти кажу! Віднині не важ ми ся давати їм нічогісінько! А скоро би-м що спостеріг, аби й найменчу крахтиночку, то уважай, що твоє безголов'я! Тогди, я їм вистрою! З голоду згинут! По жебрах підут, — най знають, хто я!

Хто би був в тій хвилі уважав на Гутака, був би немало зачудувався над дивним контрастом його слів і його зверхньої подоби і виразу його лица. На вид зівсім спокійний, навіть маленька усмішка мов тінь перемчала по його губах, а слова його падали такі грізні, такі тверді, а zarazом спокійні, мов удари обуха о дерев'яну колоду. Відтак, безпосередньо по висказаній погрозі, Гутак подякував Богу за його ласку і дари, встав від стола і оперся мовчки о варцаби вікна. Жінка, не говорячи й слова, зачала запрятувати зі стола.

Сонце вже геть було нахилилося до заходу. Чорні хмари відкрили його, заповідаючи на ніч уливний дощ. Крайчики їх світилися бурим, червоножовтим світлом, котре в нутро чоловіка вводить якийсь неприємний розлад, якийсь непокій і недовільність. І Гутак досвідив того на собі. Він недовго стояв при вікні, хоть то було його любиме місце. Обернувся на хату, де жінка ще припрятувала, з великою довільністю спостеріг, що постіль уже приладжена, і своїм звичаєм він сей же час ляг передріматися пообіднім, здоровим сном. Правда, образи і вражіння нинішнього дня якийсь час ще снувалися йому поперед затулені очі, но небавом все перейшло в темну, неподвижну масу, з котрої виходив легкий усипляючий шелот, мов журчання потічка по круглих камінцях межі зеленими, цвітистими берегами. Тінь Хохлачика перемкнулася, мов хмарка по чистім небосклоні, по півсонній уяві

Гутака, но він посліднім напруженням засипляючих мускулів грізно стиснув кулак супротив неї. Тінь розвіялась парою, шезла цілком. Гутак заснув.

Гутачка на пальцях перейшла півперек хату і сіла під вікном на лаві, зложивши руки на коліна. «Ну, Господи Тобі слава, що хоть раз си чоловік спічне!»—прошептала. Відтак сиділа тихо, блудно водячи очима по мутних віконних шибках, о котрі товклися, бреньчачи якось тужно, хатні мухи. Загальна тишина не усипляла її, но навівала на ум розличні споминки і гадки. Довгим рядом переходили тепер поперед її очима літа її замужжя, сірі, мутні, одностайні. Радість матері ніколи не зашевелила її душею, не розживила її утле, засохле серце. Люди завидували її щастю, що-ді жиє в достатках, ні про що не дбає, но вона сама дармо шукала по всіх закутинах серця хотя би одної живої, щастям і розкішшю трепечущої згадки. Все той сам сірий будень, тота сама закрутещина коло печі, коло горшків, слуг і телят, все той сам напівспокійний, напівгрізний погляд чоловіка, — а кілько між тим сліз, грижі, прокльонів та побоїв?.. І мимохіть наплила їй на гадку її бідніша, молодша сусідка Хохлачка, її чоловік, хоть немаючий, та чесний (як се й сама у глибині серця мусила йому признати), їх хороша, чепурна дочка, що вже тепер, мов пишна польова квітка, розцвітала під оком батька й матері, розцвітала гарна, та здорова, та весела, дарма, що день-денний у праці та недостатку. І заздрість, люта, пекуча заздрість зашевелилася в Гутаччиній душі. Як вона ще колись, давно, давно, у своїх снах дівочих, виділа себе щасливою матір'ю, окруженою підрастаючими синками, рсцвітаючими, мов мак у городі, донечками, а тепер усе вже пропало! «Боже мій, Боже! — прошептала стиха. — За що їм тільки щастя, а мені ані краплинки?..» Гутачка сягнула ще дальше, в темну, тайну глибінь своєї душі, де крилася давно погасла, пририта, замучена — перша сердечна любов. Її предметом був молодший від неї, хороший парубок, найкращий свого часу на всі Нагуєвичі. Парубок той тепер був жонатим, був вітцем, був убогим газдою, був її сусід Хохлачик. Ніколи в життю вона нікому не звірилася з тою своєю наклінністю, що сталася її прокляттям, червом, котрий підточив всі найкращі сили і надії її молодості. Хохлачик — бідний зарібник, а її родичі — одна з найбогатших родин у Нагуєвичах, ані згадати б собі

не дали про такого жениха. Сам Хохлячик не знав про ту любов. А під час коли Анна тихими літніми вечорами прислухувалася у своїм саді пісням та веселим, дзвінким жартам дівочим на вигоні, прислухувалася звучним парубоцьким розговорам, межі котрими найзвучніший і найкращий був його голос, найрозумніша була його бесіда, — під час коли нещаслива ловила ухом тоту чаруючу гармонію літнього, погідного вечора та заливалася гіркими сльозами, сльозами жалю та зависті, — під час коли її серце металося в розпуці, бажаючи й собі хоть хвилинки такого щастя, яке другим плине рікою, — родичі, горді та багаті, шукали їй жениха, такого ж гордого та такого ж багатого, як і вони. Прудко зійшлися з Гутаковими родичами, угода стала, по руках ударили і зв'язали два молоді серця, раді із свого рахунку, не зважаючи, чи згодяться дві спряжені сили, коли прийде їм поруч ступати у тяжкім ярмі життя.

Гутак був багатого батька син, та й ще єдинак. Отець був понурій, твердий і неговіркий чоловік. Оповідали, що се панщина таким його зробила. Служив він у унятицького пана, так той бив його і усіяко над ним збиткувався. За таким поступованням він стався скритний у собі і почав складати, як то кажуть, крейцар до крейцара, відки лиш міг що тоді запопасти. Оженився по панському наказу з панською-таки покоївкою і взяв за нею в посазі невеличку хатину і кусень поля в Унятичах. Тут почав газдувати, все однако ж придержуючися більше двора. Його жінку пан увільнив від панщини. Люди немало про те нашепталися, посуджуючи Гутакову жінку о тайні зношення з панами. Підозріння їх ще збільшалосся, коли батько Івана Гутака не старався ближче досліджувати справи і мовчки слухав усяких бесід. Защо годі було заперечити, що газдівство молодого подружжя щораз побільшається, в чім знов сусідські їдкі язики виділи панську причинку.

Будь-як-будь, діло ніколи не вияснилося. Гутаків батько, очевидячки, не був у ласці в пана задля своєї упертості і твердості. Він робив, як і уперед, мовчки, однако приймаючи й панський усміх, і батоги. Малий Іван ріс дома по найбільшій часті під оком матері, пещений, ласканий, не догадуючись навіть про сумне життя батька, котрого рідко коли й бачив. Правда, з літами прийшли й на нього тяжчі часи, тяжча ро-

бота, та все ж таки мати уміла пильнувати свого єдинака і в двертала від нього всякий дотисок. Так надійшов 48 рік, а з ним і воля. Гутаків батько стратив опору в дворі, а серед своїх сусідів унятичан почувся дуже самотнім. Тому то продав поле й хату і перенісся до Нагусвич, закупивши тут, на Слободі, значну частку поля. Тут розпочав він нове газдівство. Іванові під тот час переступило було на двадцятий п'ятий рік. Не зазнавши в життю ніякого важкого дотиску, ні болю, випещений, вилеліаний від матері, він не міг зрозуміти болю, ні долегливості других. Ним опанувала жадоба повеселитися, ужити молодих літ. Молода, горяча кров заграла. Принадна поверховність парубоцька, гарний стрій і смілі, горді поступи сднали йому прудко серця дівчат, бо Іван не знав, що то любов сердечна, щира, узнаною рівністю любленої з собою. Він понімав жінчину лиш яко служницю або яко спосіб заспокоєння своєї жадоби, яко приятність, подібно як напиток, їда або й що друге подібне. Він не понімав ніякого влюбленого воркотання, ні ласк сільських дівчат; все спокійний, він зводив і покидав одну по другій, не задаючи собі труда навіть погадати, що, може, своїм поступком зробив її нещасливою навіки. І багато їх гіркими плакало на нього. Межи ними була одна далека своячка його матері, Орина Задоріжна.

І от такий був Іван Гутак, коли доля звела з ним Анну. Все село уважало його за найпоряднішого парубка, за чесного, працювотого й ощадного, а бідна Анна не найшла слів, не найшла сили, щоби опертися волі родичів.

Від того часу минуло немало літ. Іван Гутак все поступав наперед в очах громади. Із чесного, порядного парубка став чесним, порядним газдою, добрим мужем, добрим громадянином. Масток збільшався, — відай, се Господь пильно слухав молитов Гутака. Панотець всегда і при всякій нагоді ставили його за взір другим, всегда і при всякій нагоді відзначували його перед другими і честили найбільше із усіх громадян. А Іван усе принімав спокійно, на вид покійно, хоть воно в дійсності немало вбивало в гордість його і так гордого духа. Сумна гадка, що в нього нема дітей, мучила його довгий час, но при кінці уступила місце надії, що ось леда день жінка умре, а він зможе з другою оженитися, котра і дасть йому ся діждати наслідника.

І от тепер за справою панотця Гутак остав війтом. Гутачка не радувалася тому, хоть при чоловікові їй показувала, будім дуже тим утішається. Знала вона тверду натуру Івана, знала, що громада не великої благодаті може надіятися від нього. І кілька то сліз, кілька заводів, кілька прокльонів упаде на його й на її голову! Вона не була зла жінка, а її довге, тихе терпіння навчило її розуміти нещастя других, поімати чужий біль.

Скрип сіняних дверей перервав її споминки, що роєм тисля їй на ум. Вона вибігла до сіней. Се була Анна, служниця, з огромною веретою хопти на плечах. Вона ледве з нею утаращилася в двері до сіней, а низький, костистий і троха кривоногий парубок Федь реготався, запираючи за нею двері. На подовгастім, смаглявим лиці Анни також видний був усміх, котрий однако ж від першого появилення газдині всіми силами старалася прикрити маскою гніву і досади. Вона з усеї сили бевхнула своїм тягарем о землю, аж стіни сіней здригнулися і молоді ластів'ята в стрісі заціркотали, злякані. Лице її від натури було червоне. Хвилю стояла мовчки, випростовуючи свою високу стать та розправляючи покулені пальці. Федь запер двері, підсунув Аннин оберемок у кут, розв'язав верету і, висипаючи із неї хопту, почав знов сміятися.

— Газдине! — скрикнула гнівно велика Анна (так звичайно називано служницю для відрізнення від малої Анни, Гутачки). — А скажіт же ви що тому кривцунови! Не дає ми спокою з своїми приговорками та своїм дурноватим сміхом!

— Ігій на тя! А що ж я тебе кусаю ци ти що роблю своїм сміхом? — крикнув Федь грубим голосом. — Не хочеш слухати, то фійся на чортову матір, куди ти ся хоче! Я тя не неволю слухати!

— Ага, ага! Не неволиш! А чого все за мнов бігаєш, як який прихвостик?

Гутачка не зважала на тото правдання слуг. Се ж була їх щоденна страва. Дня не було, щоб вони ся на чіось не зайшли та не посварилися. Вона оглянула принесену хопту і, переконавшись, що вистачить до припусту на нині і на завтра на рано, обернулася до обох спорячих сторін і сказала своїм тоненьким голосом, котрий дуже не підходив до тої поважної, повеліваючої міни, яку при тім зробила:

— Мовчіт-но, мовчіт єдно з другим! Ти, Анно, така-сь

велика виросла, а не встидаєшся з парубком передразнюватися! От волиш іти води принести та телята напоїти! Не чуєш, як бідні зворичут у стаєнці!

— Отаке! — відфукнула з серцем Анна. — Ви, щоби-сте мали мене оборонити та поганому кривдунови в карк натовчи, щоби мя не зачіпав, а ви ще й собі на мене! Ото ми правда!

Федьо зареготався голосно на тоту бесїду, а Анна, кинувши на нього огнистий, гнівний погляд, як стрїла рушила через сїни, злопотїла коновцями, довгий час шарила за коромислом, все щось воркочучи про погану правду богатих та про свою лиху долю.

— Но, но, правдомівнице моя! — сказала Гутачка й собі ж рздосадувана. — Стули си трошка тої дзюбок! Не будь така дуже широка! Ще тя ніхто не б'є, не кривдить, ані нічо! Не вирїкай так дуже на тоту богацьку правду. Без неї би-сь, небого, нині або жебрала хлїба, або в Борислави корбов крутила! А ти, — додала, обертаючися до Федя, — чого стоїш та зуби сушиш? Он би-сь пішов та під худобу постелив! Що ї зачіпасш? — запитала по хвилі, коли Анна відїїшла.

— Та яка ї мара зачіпає? — відповів Федьо. — Не знати, хто ї зачіпас. Вона йде вигоном із травов, а я за нев. Та й тїлько всего, що-м їй сказав: «Може би-сь от мене посадила на-верх тої трави та занесла додому!» А вона вже й розтеревенилася! Угу на тя!

— Но, но, йди до роботи! — сказала Гутачка і пішла назад до хати, приговорюючи: — Мара ту яка межі вами правди дїйде! — І знов прийлася поратись коло печі, щоби приладити вечерю для чоловіка і челяді.

Ось і Гутак обудився, позїхнув два-три рази і встав.

— О, вже вечір! — сказав, поглядаючи на вікна. — Ну, буде сльота вночі. Худоба прийшла вже?

— Ще ні, — відказала жінка.

— А челядь де?

— Он Федьо в стайни стелит, а Анни десь іще з водов нема.

— А де Мирон?

— А хто го знає, де? — відповіла Гутачка трохи сукристо. — Десь собі поменше хати пішов. А що йому? Гадає, що вже він ту пан!

Мирон був Гутаків приймич. Сирота, без вітця, без матері, він виріс у наймах, і сам не знав, яким способом прийшов

до тої честі, що Гутак узяв його дістоді за сина. Но діло було дуже просте. Гутак потребував робітника, а перечувши про Мирона, узяв його до себе, обіцяючи, як звичайно роблять бездітні вітці, що «по моїй смерті все Боже та твоє». Но Гутачці було то дуже не в лад. Вона уважала того приймича за живий докір на свою бездітність і старалася різними дрібними жіночими способами викурити його з хати, хоть не важилася одверто вповідати свого наміру перед чоловіком.

— Хо, хо, хо! паничу мій, — сказав Гутак, — не будеш ти в мене так лельом-полельом поводитися. Годі, небоже, дармо хліб їсти! Нині най іде з кіньми на ніч у Радичів!

Уже геть смерклося. Груба п'ятьма зачала залягати землю. Вітер холодний повіяв від заходу і почав товкти о шиби вікон грубими краплями дощу. Гутак натяг'на плечі стару гуню і пішов оглядати худобу і діздрити, чи Федько і пастух Трофим припнуть кожде, як треба. Обора сейчас заметушилась. Чути було голосне гейкання Трофима, і грубий голос Федя, і Гутаківу сварку. А в сінях Анна викликувала щомоці: «На, моя маленька, на, на, на! На, сивулька, на, на, на! Ну, поступись! Тихо стій та їдж! Гов!»

У печі палав огонь, сичали та сипіли сирі поліна, падаючи побіч сухих, газдиня наливала горшки водою і представляла ід печі, раз по раз поправляючи грянь довгим, обгорілим на кінці ожогом.

— Йой, газдинько! — почувся за нею дзвінкий, веселий голос. — Ще на волосок, та й би-сте ми були око виштуркнули ожогом!

Гутачка обернулася, а її в'яле, поморщене лице ще дужче прив'яло і протяглося.

— Овва, не велика би й шкода була! Ще би про твоє око люди сіяли й орали!

— Ба, а я що? Я пси? — промовив Мирон. — Тадже би за мене ніяка дівка не пішла! Що ви, газдинцю, гадаєте? Хіба не так?

Мирон, сміючися весело, сів на лаві. Був то хороший парубок, середнього росту. Рум'яне лице було кругле і повне. Очі чорні, блискучі, волосся також чорне, густе і довге, підстрижене в кружок, обнімало твар, немов гарні рамки. Із цілої його подобі пробивалося здоров'я, сила і жвавість. Смотричи на нього, ніхто би й не сказав, що се сирота-поштуркач, що зма-

леньку зріс межі чужими людьми, що ніколи не зазнав пестячої руки, ні люблячого серця матері.

— А ти, паничу, куди ходиш? — відіззався до нього Гутак, уходячи в хату та обтріпуючи змочений капелюх.

— А куди ж би-м мав ходити? От-єм троха постояв на вигоні, а відтак-єм на хвилику зайшов до Хохлачка.

Губи Гутака здригнули. Зморщивши брови, він гнівно запитав приймича:

— А чого ж ти там потребував?

— Та нічого. От-єм зайшов: «Добрий день!» Та й далі.

Мирон говорив не запинюючись, не теряючи своєї смілості, ні своєї веселості, хоть і бачив гнів на чолі господаря.

— Чуєш, небоже! Понині стало! — сказав твердо Гутак — Не важ ми ся більше там заглядати! Розумієш?

— Та чому ні? Розумію.

— А нині підеш з кіньми на ніч у Радичів.

— Та добре. Лиш от злива, худоба перемокне. Аби, бо-рони Боже, що не зашкодило.

— Вона незадовго уйметься! А попасти конче треба. Завтра треба буде від'їхати до міста, до присяги. А годувати їх нема чим.

Поволі ставало живіше у хаті. Огонь палав у печі і кидав своє мигкотяче світло на вікно і противолежачу стіну. Анна, служниця, видоїла корови, позливала молоко у горнець і внесла його до хати. Увійшов і Федь, штильгукаючи та всміхаючись. Анна, швендяючись мимо нього з ситком у руці, не позабула кинути на нього напівгнівним, а напівхитрим поглядом, за котрий Федь віддячив їй не зовсім легким штуркненням у бік. Напоследок увійшов і Трофим, хлопець около п'ятнадцяти літ, у великій, старій шапці, котра опиралася на його ухах і носі, закриваючи тим способом перед його очима всю суєту і злість світову. Він держав у руках ліскового ломаку, котру кинув під лаву. Сам, позбувшись з голови важкої кучми, засів мовчки у кут на запічок і, страшно соп'ячи, принявся розмотулькувати із сухих, заболочених ніг волоки від ходаків.

— А що? — спитав Гутак, сидячи по кінець стола. — Ци попаслася худоба? Куди-сь гонив?

— А он по Мочарах. Там трави у коліно.

Тимчасом у хаті гамір ставав чимраз живіший. Мирон сміло запитав Гутака, чи вибрали його за вїйта, а Гутак на

то усміхнувся і відповів йому знаним жартом, що-ді не пхай своє рило туди, куда тебе ніхто не просить. Гутачка зачала про щось правдатися з Анною, а Федьо дровичев з Трофимом, шарпаючи його раз за разом за ноги, внаслідок чого бідний Трофим за кожний раз перевертався горілиць на запічок.

Вечерю варено на дві руки: для Гутака і Гутачки окремо, а для челяді знов окремо. Коли всі повечеряли і Богу подякували, Трофим перший пішов спати до стайні, щоби завтра встати зарана. Мирон виглянув надвір. Вітер утих, но дощ іще потроха перепадав. Він надів стару Гутакову гуню, узяв поверх неї ряднину, на голову старий капелюшище і пішов з хати підсвистуючи — без найменшої тіні недовільності на лиці. Той його веселий і безпечний вид, той незамутимий супокій дуже гнівив Гутачку. Вона живіше зашвендяла по хаті, зачала дужче воркотати на Анну і на Федя, збираючи лівою рукою миски зі стола.

— Ану, Федю, Анно, спати йдіть! — повелів Гутак. — Ти, Федю, піди на оборіг. Там ще троха того сінища, аби хто не загромадив! Заким нове буде, все ся старе пригодит! А ти, Анно, маєш ми пильнувати китиць на шпихліри. Уважай! Уже хтось позаякосітної ночі, бачу, заходив тамтуди! Там си постели на підрі та пильнуй!

Уже було пізно вночі. Дощ перестав, хмари перейшли, а темне голубе небо яріло тисячами зізд. Тиха, ясна, запашна н ч нежня! Спокій, сон лється на землю з морганням зізд. Позатулювані цвіти похилилися під вагою крапель дощових, громадячи в своїм нутрі запах тих чаруючих пахощів, котрими завтра рано привітають пишно сходяче сонце. Великі дерева садові стоять німо та поважно в нічній тіні, часом ворухнуть своїми грубими конарами і посиплють додолу грубі каплі дощу, нем в розсипаний рядок перел.

У Гутака давно уже погашено. Гутак спить якомсь несупокійно на лаві під вікном. У хаті лиш тільки й чути, що його незрозуміле воркотання. Гутачка після цілоденної закрутенини заснула, немов у воду пронирила, а її суха права рука лежить обіч неї, проста та мертва, немов до боку причеплена ломака. Із цілої челяді не спить лиш Анна на шпихлірі. Чи тому, що її постіль тверда, чи, може, з іншої якої притоки, вона неспокійно перевертається з боку на бік, час від часу важко здихаючи.

— Ігій на тя, криваку поганий! О, чудо чудне! — воркотала вона, хоть, очевидячки, тепер бодай не мала до того найменшої причини. — І десь, мерзенник, все ся мене чіпає та й мене! Чого він потребує від мене? Бігме, коби ми ще щось такого, то не буду питати... так го замалюю, що ввидит!

— Ну, ну, добре, що не осліпне! — відозвався на споді грубий голос, а за тим Анна почула протягле реготання.

— А ти чого ту, мерзо світу? Чого ти ту потрібно? Не можеш там пильнувати оборога? Ей, як хто сіно закраде, будеш ти собі мати! Певно, ти господар ще й другу ногу вломит!

— Та-бо не кричи, Аннуно! — підлизувався Федьо, лагодячи, кілька міг, свій воловий голосок. — Чого кричиш? Таже як мене буде бити, то тебе боліти не буде! А видиш, я такої ліпший! Прийшов-см і ід тобі подивитися, ци ся, бідненька, не боїш сама?

— Аби-сь знав, що ся троха побоюю! Най-но, як який злодіїще зайде, що тогди зроблю?

— А видиш! — говорив Федьо. — Ци я не казав. От, добре-м зробив, що-м надійшов. Не правда?

І Федьо, намацавши потемки драбину, прийнявся осторожно лізти на шпихлір.

— Ну, а тебе чого сюда мара несе? — шептала Анна уривисто, но разом з певною м'якістю в голосі.

— Ба, як то чого? Тадже треба обдивитися, ци де злодій не пропоров стріху. На чорта здасться й твоє пильновання, як заснеш, а він крізь діру геть китиці повитягає.

— Та йди, йди, я вже сама обіздрю, ци де нема шпари!

— Е, ти дуже прудка, Аннуно серденько! — говорив Федьо, підлазячи чимраз вище по драбинці догори.

Місяць саме викотився в повнім срібнім блиску на небо. Сонна природа немов стрепенулася у його світлі, проглипнула на нього мокрими тужливими очима і знов спокійно затонула в розкішній сон. Серед рівнини темнілася Слобода на високім горбі, облита з двох сторін невеличксю рікою і оперезана високими, уривистими берегами, котрих боки із жовтої глини видавалися в блідім полусвітлі, як золотий широкий пояс на стані розкішної красавиці. Та й пишна ж бо красавиця, тота Слобода! Її десять хат і кільканадцять будинків господарських, кинені, неначе случайно, на вершок горба, обтулені

густими зеленими садами, дримають тихо. Гладка рівнина обливає з трьох сторін Слободу, немов спокійне зелене озеро спокійний зелений островець. А в невеличкій віддалі, неначе темні береги того зеленого озера, стоять із трьох сторін густі, темні ліси і звільна колишуться і шумлять без вітру, немов живі. Світи, світи, пречудний місяцю, на тот залив весняної зелені, на тото безконечне богатство форм стрійних, на тото море життя, запаху і красоти. Лий своє трепечуще світло крізь тусклі віконця в тоті сонні хатки, на лица їх сплячих мешканців! Навівай їм своїм світлом спокійні, щасливі сні на душу і затри в ній прикрі згадки і спомини про тяженьке, трудне життя наяві! Світи, місяцю, на тогу чисту і тиху картину, а все, що нечисте, несправедливе і погане, заховай ласкаво у густій, темній тіні!..

III

Пан професор Крицький аж дихати не міг з превеликої досади. «Що, — говорив він до своєї жінки щовечора, — тоті хама так оціняють мої заслуги, так поважають науку? Аби один догадався поставити мене на кандидата до ради! Ну, чи не побліка ж то? Найрозумніша голова в селі, а навіть у раді не засідає! Але погдіть, нужденники! Я вам покажу, що я знаю!»

І в нападі лютості пан професор червонів, як буряк, і гримав рукою о старий, щербатий стіл. Жона, котрій муж в тій хвилі, може, видався їй справді страшним, а може, забавнішим, як звичайно, лагодила його гнів:

— Та дай спокій! Не лютесь! Шкода собі здоров'я псувати з мудями. Я би, бувши тобою, не пхалася до тої ради. Чорт її побери! Мене аби сами тягли, то я би не йшла. Ото мені макогони, винайшли честь! От досить, що нас Пан Біг єдним покарав, — що мусимо лиш гризтися й гризти з тою поганню, з тими їх дітищами! Ще тобі собі треба й зі старими заходити?

На згадку про сільських дітей пан професор здихав важко. Його професорське звання було для нього каторгою. Справді, — пан біг, коли б був зумисна хотів його покарати, не був би винайшов для нього тяжчої кари. Для того чоловіка, гордого своїм родом, просяклого уросною панськістю і удаючого пана

усюди, помимо своїх невеличких доходів, не було більшого униження, як вступати в стару, давно небілену шкільну кімнату, від котрої віяло сирістю, стухлістю та гнилими деревними грибами, вступати межі немитих, убого поодіваних та ще й пустих та непосидючих дітей тих самих хамів, котрими він глибоко погорджував традиційною погордою свого роду. В першій опалі свого гніву пан Крицький мало що не поклявся при жінці, що на другу неділю замкне школу і не допустить раді тут збиратися. «Най собі, про мене, радять он там на смітнику! Така мені то й рада! Кілька капустяних голів!» Но пані Крицька не могла того допустити. Все і всюди практичність від свого чоловіка, вона зболялася, щоби її муж не наразив собі війта і радних супротивленням. Пан Крицький дався укоськати і прирік не перепиняти зборам ради громадської, но зато ніякі просьби не могли вимогти на нім, щоби бодай що-то лагідніше обходився з дітьми під час шкільних годин. Бідні небожата за той тиждень немало перенесли на своїх хребтах синців. Се мав бути початок відплати за невдяку їх татів. Весь той тиждень був у школі правдивий судний день.

В неділю по обіді надбіг щодуху до школи присяжний Димович. Чоловік уже підійшлий віком, з лицем, на котрім недостаток, грижа, а потроха й горівцуна повитискали видні сліди і котре всегда старався пристроїти в якнайповажнішу, ба й грізну міну, — Димович мав колись несогірше газдівство, та Господь, відай, за якісь гріхи (як сам звичайно говорив), покарав його трьома доньками. Повіддав і повівував їх, бідолашній, по вітцівській щирості, так аж опісля й побачив, що у нього самого нічо не осталося, крім хатини і невеличкого городця під буряки. Тоді, не маючи що робити, Димович за паливо і невеличку плату нанявся в громаді за присяжного і польового.

— Пане професор! Пане професор! — закликав Димович, стоячи під дверми і не входячи до сіней.

— А чоґо вам треба? — обізв'явся пан Крицький зсередины троха сердито.

— Ци позволите ввійти в хату? — запитав спокійно Димович.

— Ну, ходіть!

Було се звичаєм Димовича, що для більшої дістодіто

поваги за кожним разом, заким вступив у чю хату, просив о позволення господаря. Не раз то давало притоку до тисячних жартів, коли дехто, знаючи тоту привичку присяжного, на збитки говорив, що не дозволяє. Димович тоді з незрушимою повагою приймався уговорювати господаря, представляючи йому, що се він запирає свої двері перед урядовою особою, перед цісарським правом і т. д. А за тот час, заки Димович балагурив перед отвертими дверми, не входячи в хату, газда не раз аж рака лазив зо сміху, перемовляючися з ним.

— Я прийшов, — зачав Димович, уклонившися професорові, — я прийшов приладити місце для ради.

— Нема що ладити! Вже готове! — сказав терпко Крицький.

— А, то покажіт! Я мушу видіти, ци мере всьо в порядку.

Крицький справив Димовича до шкільної кімнати, а сам сплюнув з досади, пішов до своєї світлиці.

Димович пильно почав розглядатися. На білім столі не було обруса, хата не була заметена, — знаття, що пан професор не узнав за потрібне прилагодити якось тоту святочню Муз на приняття Справедливості нагуївської. Присяжний взявся до роботи: то лавку від стіни відсуне, то столик поправить, щоби не хитався на своїх нерівних ногах, то щось десь зробить, і бачиться, що страшно форсується, а справді його роботи й не слідно.

Аж ось і радні почали сходитися. Старий Лялюк був один з перших, хоть його хата була сама крайня на Слободі. Видихавшися і відпочивши, він почав зараз відказувати на ліниство молодших, що-ді'волять за коминном полежати, як громадського добра припантрувати. Опісля прийшов і Чапля, велично помахуючи своєю черешнівкою. На самім остатку появился Гутак з Василем Громом. Той послідній ішов такий набундюжений, так гордо позирався довкола, що всякому само впадало в очі, що се якась немала парсуна в селі. Зато Гутак ні разу не змінився. Ішов спокійно, дивився якось ніби весело, відкланювався усякому стрічному і тюпав дальше дорогою, звичасм старших газдів. Василь Грім говорив дуже голосно і реготався, мов лошак. Зато Гутакова бесіда була притишена і усміх легкий і якийсь, бачилося, нещирий.

— Слава Богу святому! — сказав Гутак, уходячи в школу.

— Слава навіки! — згомоніли гуртом радні.

Гомін, що тут попереду роздавався, притих. Гутак повісив свій капелюх на розі таблиці і засів за столиком. Писар умістився збоку того ж самого столика і розложив перед собою папір, щоби списувати протокол.

Гутак посидів хвильку спокійно серед загальної мовчанки, обтер хустиною чоло від доріжного пороху, покректав два рази і опісля встав зівсім спокійно і рівнодушно.

Радні повставали й собі ж. Гутак відкрив перше засідання довшою бесідою.

.....

